

**Sultonmurod Olim, Sunnat Ahmedov,
Rahmon Qo'chqorov**

ADABIYOT

**Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik-majmua**

Ikkinchi nashri

*O'zbekiston Respublikasi
Xalq ta'limi vazirligi nashrga tavsiya etgan*

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
«O'ZBEKISTON» nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2010

Mas'ul muharrir: **Vahob Rahmonov**

QADRLI O'QUVCHI!

Siz boshqa fanlar qatori adabiyotdan ham saboqlar olib, ong va tafakkuringizni tinimsiz boyitmoqdasiz. Adabiy saboqlar Sizdan faqat aqlinigina emas, balki tuyg'ularni ham «ishga solishni», zehniliroq bo'lishni talab etmoqda. Chunki badiiy asar dunyosiga kirmoqchi bo'lgan odamning aqlligina bo'lishi yetarli emas. Uning ko'ngli, tuyg'ulari, hislari ham toza, samimiy bo'lishi lozim.

Bu yil 8-sinfga o'tgan ekansiz, demak, ancha katta bo'lib qoidingiz. Siz bilan jiddiyroq masalalarda bosh qotirishimiz, hatto olam va odam taqdiri bilan bog'liq muammolar ustida ham bahslashishimiz mumkin. Bu yilgi mashg'ulotlarda aynan mana shu muammolar tatqin etilgan asarlarga duch kelasiz.

Ularni idrok etish, tushunib his qilish uchun ixlos qo'yib astoydil o'qishingiz, bilmagan narsalaringizni murabbiylardan erinmay so'rab, aniqlashtirishingiz talab etiladi.

Mana shu jiddiy, ayni paytda, maroqli izlanishlarda Sizni ilhom, kelajakka intilish hissi tark etmasin.

**«Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari
hisobidan ijara uchun chop etildi».**

O-A-Q $\frac{4306020400 - 27}{M352(04) - 2010}$ 2010

ISBN 978-9943-03-273-6

© S. Olim, S. Ahmedov, R. Qo'chqorov.
G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-
matbaa ijodiy uyi, 2010-y.

© «O'ZBEKISTON» nashriyot-matbaa
ijodiy uyi, 2010-y.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING DAVLAT MADHIYASI

Mutal BURHONOV *musiqasi*

Abdulla ORIPOV *so'zi*

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt, najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
Yashnagay to abad ilm-u fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

N a q a r o t:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqlo'l mash'ali, tinchlik posboni,
Haqsevar, ona yurt, mangu bo'l obod!

N a q a r o t:

Oltin bu vodiylar — jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

KIRISH

Aziz o'quvchi!

Hayotning rang-barang hodisalarga to'la ekanini ozmi-ko'pmi anglab boryapsiz. Har bir odamning u yoki bu hodisaga bergan bahosi bir-biridan anchagina farq qilishini ham ko'rib-bilib turibsiz.

Insoniyat bosib o'tgan tarixiy yo'l shu qadar chigal, murakkab hodisalarga boyki, uni dabdurustdan baholashning hech iloji yo'q. Shu tufayli ham o'tmish hayot to'g'risida har bir ilm sohasi o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib xulosalar yasaydi. Bu rang-baranglik san'at sohalariga ham birdek tegishlidir.

Deylik, ushbu mavzuni o'rganayotganingizda sinf derazalaridan Sizni o'ziga chorlayotgan kuz faslining tarovatini musavvir mo'yqalami orqali turfa bo'yoqlarda tasvirlasa, bastakor ushbu fasl nafasini ohang yordamida ko'nglingizga olib kiradi. Xuddi shu kabi, agar tarix ilmi voqea-hodisalarning qachon, qayerda, nima sababdan yuz bergani, bu qanday natijalarga olib kelganini chuqur o'rgansa, adabiyot uchun ushbu hodisalarda ishtirok etgan kishilarning qalbidan o'tgan kechinmalar muhimroq hisoblanadi. Tarixchi bo'lib o'tgan hodisalarning o'rni, unda ishtirok etgan odamlar ism-u sharifi, ularning tarjimayi holiga oid faktlarni iloji boricha aniq ifoda etmog'i lozim. Ijodkor adib esa o'z g'oyaviy-badiiy maqsadidan kelib chiqib mazkur hodisalarga biroz erkinroq yondashadi.

Masalan, sarkarda Amir Temurning taqdirida muhim o'rin tutgan «Loy jangi» (1365-yil)ga raqiblar qanday tayyorgarlik ko'rganlari, bu jangda har ikki tomondan nechtdan askar ishtirok etgani, har bir tomondan qancha odam qurbon bo'lgani va boshqa tafsilotlarga yozuvchi to'liq to'xtalishi shart emas. U mazkur jangning butun dahshati va fojiasini birgina qahramon (u oddiy askar bo'lishi ham mumkin!) qismati orqali o'quvchiga anglatadi. Natijada badiiy tasvir ta'siriga berilgan o'sha o'quvchi o'zini shiddatli

jala ostida kechayotgan, jaladan-da shiddatli olishuv ichida his qilishi hech gap emas. Demak, yozuvchi tarixiy hodisaga ijodiy yondashib, uning bir qirrasini xuddi kuchli lupa ostida ko'ringandek bo'rttirib tasvirlar ekan, bunda muayyan maqsadni nazarda tutadi.

O'rni kelganda badiiy ijodning yana bir muhim jihatini aytib ketishimiz kerak. U ham bo'lsa, ijodkorning hayot hodisalariga nisbatan egallagan pozitsiyasi, faol munosabati masalasidir.

Rus adibi Maksim Gorkiy XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiyani qamrab olgan adolatsizlik, xunrezliklar o'ziga qanday ta'sir etganini xotirlab, shunday yozgan edi: «Hayotda ko'rayotganlarim go'yo yuragimning ustini shilib tashlagandek bo'ldi. Shundan buyon mening qalbim har bir nohaqlikdan, adolatsizlikdan ta'sirlanib, achishadigan bo'lib qoldi».

Endi hozirga qadar hayoti va ijodini o'rganganingiz yozuvchi-shoirlar asarlarini birrov esingizga oling. Ularning aksariyatida mana shu holatni kuzatish mumkinmi, yo'qmi? Ulug' Navoiyning:

Menga qilsa ming jafo, bir qatla faryod aylamom,
Elga qilsa bir jafo, ming qatla faryod aylaram, —

degan shohbaytining mag'zida zamonasi muammolaridan ogohlik, xalq qismatidan qayg'urish hislari yotibdi.

Hozirgi kunda adabiyot va ijod ahli zimmasidagi bu mas'uliyat yana-da ortsa ortdiki, kamaygani yo'q. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov bu muhim masalani quyidagicha ifoda etadi:

«Bugungi murakkab va tahlikali zamonda yozuvchining bashariyatni ertangi kunini o'ylab, odamlarni ezgulik, insofdiyonat, mehr-oqibat va bag'rikenglikka da'vat etishga qaratilgan haroratli so'zi har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ya'ni, yozuvchi: «Ey odamzod, ko'zingni och, sen nima uchun yashayapsan, inson degan yuksak nomga munosib bo'lish uchun nima qilyapsan?» degan savollarni kitobxon oldida, jamiyat oldida qat'iy qilib qo'ya olsagina, o'ylaymanki, o'zining insoniy va ijodiy burchini bajargan bo'ladi» («O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi. 2009-yil, 3-iyul soni).

Albatta, adabiyot hayotdan quruq nusxa ko'chirish, «hayotdagiga o'xshatib yozish» degani emas. Agar shunday bo'lganida

soʻz sanʼatining qadri ham, qiymati ham boʻlmas edi. **Hayot haqiqati** (hayotda yuz bergan voqea-hodisalar) **badiiy haqiqat** (chinakam badiiy asar)ga aylanishi uchun ijodkor tugʻma isteʼdodga ega boʻlishi lozimligini Siz yaxshi bilasiz. Bunga qoʻshimcha, oʻsha ijodkor hayot sirlarini tez ilgʻashi, yuzaki qaraganda bir-biriga aloqasi yoʻqdek koʻrinadigan voqealar oʻrtasidagi bogʻliqlikni anglay bilishi, eng muhimi, inson degan murakkab mavjudot koʻnglini faqat oʻzigagina xos nigoh bilan kashf eta olishi lozim. Buning uchun esa, ijodkor tinimsiz oʻqib-oʻrganishi, odamlar xarakteriga xos boʻlgan eng muhim jihatlarni erinmay kuzatishi, koʻrib-bilganlarini umumlashtira olishi darkor.

Bu jarayonda yozuvchi-shoirning ijodiy fantaziya kuchidan mohirona foydalanishi muhim ahamiyatga ega. 6-sinfda oʻqiganimiz Gʻafur Gʻulomning mashhur «Shum bola» qissasi yodingizdami? Oʻta injiq, ziqna, ezma Sariboyni mot qoldirgan aslida Shum bolaning emas, uning «maʼnaviy otasi» — yozuvchining ijodiy kuchi emasmidi? «Dandon sopli pichoq»dan boshlangan gapni chuvalab kelib, boyning turmushga chiqmagan qizi — Adol opaning «oʻgʻil tugʻib bergani»ga ulash uchun faqat Gʻafur Gʻulomgagina xos ijodiy fantaziya kerak edi!

Bu yilgi adabiy saboqlar davomida bunday badiiy moʻjizalarga yana koʻp marotaba duch kelishingiz aniq.

Har bir zamonning oʻz qahramonlari, har bir avlodning oʻxshashga intiladigan badiiy personajlari boʻladi. Agar oʻtgan asrlar kishilari Tohir va Zuhra, Romeo va Julyetta, Farhod va Shirin munosabatlaridan qattiq taʼsirlangan boʻlsalar, XX asr boshlaridagi oʻzbek kitobxoni «Oʻtkan kunlar» romanini oʻqib behad ruhlangan. Yigitlarga Otabekning mardligi, tantiligi, millatsevarligi, qizlarga esa Kumushbibining iffati, jasurligi, goʻzal odobi ideal jihatlar hisoblangan. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, bugungi kun yigit-qizlari ham oʻz qahramonlarini kashf etishlari, ularga oʻxshab yashashga intilishlari, ulardan oʻrnak olishlari qanchalar muhimligini his qilamiz.

Hayotni turli muammolarsiz tasavvur etib boʻlmaydi, albatta. Muammolarning esa katta-kichigi, muhim va nomuhimi bor. Har qanday muammoni badiiy asar mavzusiga aylantirish mumkindek tuyulsa-da, bu ishning eʼtibor berilishi lozim boʻlgan muhim jihatlari ham bor.

Gap nima haqda ketmoqda?

Yuqorida eslatganimizdek, hayotda yuz bergan yoki yuz berayotgan voqealar ko'pchilik qatori yozuvchi-shoirlarni ham o'ziga jalb qilmasligi, tezroq ular to'g'risida yozishga undamasligi mumkin emas. (Ijodkor hayotiy hodisalarga nisbatan faol munosabatda bo'lishi, xalqona pozitsiyani egallashi lozimligi to'g'risida o'zimiz ham gapirdik.) Bularning barchasini inkor qilmagan holda esda tutishimiz kerak bo'lgan jiddiy bir masala bor. U ham bo'lsa, o'sha — «hammani qiziqtirib qo'ygan» voqea-hodisa, zamon masalasi qanchalar **badiiy voqea-hodisaga, abadiyat masalasiga** aylantirildi, degan muammodir. Bu borada adabiyot tarixi juda ko'p ijobiy va undan-da ko'proq afsuslanarli tajribaga egadir.

Uzoqqa bormay, yetmish yillik tarixni o'z ichiga olgan sho'ro davri o'zbek adabiyotiga nazar tashlash kifoya. Bu davrda milliy adabiyotimizning oltin xazinasidan munosib o'rin olgan o'nlab badiiy durdonalar yaratilishi bilan birga, o'z davri siyosati singari vaqt sinoviga dosh berolmagan minglab zaif asarlar ham yozilgan edi. (E'tibor bering: biz bu o'rinda «yaratilgan edi» degan iborani ishlatishga istihola qilyapmiz.)

Demak, yana o'sha qoida: ijodkor zamonaning o'tkinchi epkinlariga berilmay, hayotda yuz berayotgan voqealarning tub zamiriga nazar tashlashi, mana shu chuqurlikda yotgan asl sabab-mohiyatni ko'rish va uni mukammal obrazlar hamda vositalar orqali badiiy hodisaga aylantira bilishi lozim. Zero, adabiyot-shunoslik fanida «abadiy muammolar» degan tushuncha mavjud. Bu shunday muammolarki, zamonlar o'tishi, bir-ikki davr kishilarining sa'y-harakatlari bilan ular yechilib, yo'q bo'lib ketmaydi. To odamzod bor ekan, bu muammolar unga doimiy va ajralmas hamroh bo'lib qolaveradi. Odamzodni qiziqtiraveradi, o'ylantiraveradi, qiynayveradi.

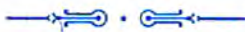
Muhabbat va nafrat, adolat va adolatsizlik, imonlilik va nafsga qullik, haqiqat va yolg'on, mardlik va qo'rqqoqlik, sadoqat va sotqinlik, vatanparvarlik tuyg'ularini o'z ichiga qamragan abadiy muammolarni yoritgan asarlarga umrboqiylik kasb etadi. Xuddi shu tufayli ham Tohir tilga olinganda Qorabotir («Tohir va Zuhra» dostoni), Farhod eslanganda Xusrav («Farhod va Shirin» dostoni), Kumush yodlanganda Zaynab («O'tkan kunlar» romani), Yo'lchi to'g'risida gap ketganda Mirzakarimboy («Qutlug' qon» romani) esga keladi, kishini o'ylantiradi. Bu asarlar va ularning

qahramonlari yuqorida sanalgan o'lmis insoniy tuyg'ularni o'zida kuchli aks ettirgani bilan ham abadiyatga daxldor.

Badiiy mukammal asarlarning yana bir muhim xislati shundan iboratki, ularda muayyan millatning tili butun jozibasi bilan namoyon bo'ladi. Bu asarlar adabiy til normalarini mustahkamlabgina qolmay, balki uning boyishi, yana-da sayqallanishi, ta'sir doirasining kengayishiga ham sezilarli turtki beradi.

Navoiy o'z asarlari bilan turkiy til qaddini qanchalar yuksakka ko'targanidan xabardorsiz. Xuddi shu singari bizning ona tilimiz «Kuntug'mish» dostonida o'nlab, Lutfiy tuyuqlarida yuzlab, Nodira g'azallarida yana minglab yangi qirralarini ko'z-ko'z qiladi. G'afur G'ulom she'rlari va nasriy asarlari o'zbek tilining naqadar boyligini yana bir bor isbotlasa, Muhammad Yusuf she'rlaridagi xalqona ohang bu she'rlarning millionlab muxlislar qalbida qo'shiq bo'lib yangrab qolishiga sabab bo'ladi...

Demak, bugundan boshlab yana adabiyot atalmish ulkan xazinalar bog'iga kirib boramiz. Uning dur-u gavharlaridan ko'zimiz yashnab, yam-yashil yaproqlaridan, xandon ochilgan gul-u chechaklaridan ko'nglimiz yayraydi. Eng muhimi, ruhiyatimiz kundalik hayotning nisbatan rangsiz tuyuladigan olamidan bir muddat uzilib, xuddi shu hayotning badiiy bo'rttirilgan, ranglari tiniqlashtirilgan manzaralariga oshno tutinadi. Bu mo'jizalarga to'la bog'dan nimalar olib chiqish, qanday xazinalarning egasiga aylanish endi faqat o'zingizga, nafis adabiyotga bo'lgan e'tiboringizga bog'liq, aziz o'quvchi!

XALQ OG'ZAKI IJODI

«KUNTUG'MISH» DOSTONI

Xalq dostonlari har bir millatning ma'naviy qiyofasi, uning tarixi, qadriyatlarini mukammal aks ettiruvchi bamisoli oynadir. Ularda har bir xalqning urf-odatlarini, milliy o'ziga xosligi yaqqol ko'rinib turadi. Dostonchilik xalq og'zaki ijodida qadimiy epik an'ana hisoblanadi. Dostonlar asosan do'mbira jo'rligida aytiladi va ijrochidan ham badihada, ham ijroda juda katta ijodiy mahorat talab qiladi. Dostonning yana bir xususiyati, og'izdan og'izga o'tib avloddan avlodgacha yetib kelganidir. Bu o'z navbatida ustozshogirdlik an'alarining vujudga kelishiga, natijada yirik dostonchilik maktablarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Folklorshunos olim T. Mirzayevning ma'lumotlariga ko'ra, XV–XVI asrlarda yirik dostonchilik maktablari paydo bo'lgan, XIX–XX asrlar esa dostonchilik taraqqiyotida juda rivojlangan davr bo'lgan. XX asr boshlariga kelib baxshilarimiz ijodiy bisotida 150 dan ortiq xalq dostonlari bo'lgan. Bu dostonlarni Tilla kampir, Sulton kampir, Jolmon baxshi, Bo'ron shoir, Jumanbulbul, Josoq, Yo'ldoshbulbul, Yo'ldosh shoir, Suyar shoir kabi mashhur baxshilar kuylaganlar. Keyinchalik ularning an'analari Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan, Islom shoir, Saidmurod Panoh o'g'li, Berdi baxshi, Umir baxshi shoir, Bola baxshi ijodida davom ettirildi. Baxshidan u yoki bu dostonni ijro etishda shunchaki voqea bayonini so'zlab berish emas, balki uni do'mbira jo'rligida tinglovchini rom etadigan darajada kuylab berish talab etilgan. Dostonchi baxshilar o'z san'atlarini tinglovchiga ma'qul qilish uchun turli usullarni qo'llaganlar (musiqiy qochirimlar, so'z o'yinlari, dostonning eng qiziq joyida tanaffusli chekinishlar kabi). Doston aytish ko'p hollarda raqobat asosida kechgan. Dostongo'ylik kechalarida bir necha baxshi ishtirok etib, o'z mahoratlarini namoyish etganlar, ijodiy bahs qilganlar.

XX asrning 50-yillarida xalq dostonlariga, shu jumladan, «Alpomish» dostoniga ham bu asarlar mehnatkash xalq manfaatini

emas, balki yuqori tabaqalar manfaatini aks ettiradi, shuning uchun ularni ommalashtirish zararlidir, degan mafkuraviy ayblar qo'yildi. Lekin bir qator olimlar bu ayblovlarning xato ekanligini, mazkur dostonlar xalq badiiy tafakkuri, dunyoqarashi, turmush tarzi, boy tilini aks ettiruvchi bebaho xazina ekanligini isbotlab berishdi va shu tariqa adabiy-milliy merosimizning muhim qismini g'oyaviy tazyiqlardan asrab qolishdi.

Dostonchilik an'anasi hozirgi kunda ham mavjud. Biroq endi kuylash, ijro, tinglovchilar bilan muloqot tarzining zamonaviylik kasb etayotganligini ko'ramiz. Dostonchilik fan va texnika asrida birmuncha o'zgarishlarga uchradi. Bugungi kun baxshilari o'z asarlarini konsert zallarida, katta-katta anjumanlarda, televideniye-da ijro etmoqdalar. Yurtimizda dostonchilikni rivojlantirishga va uning ijrochilari – baxshilar faoliyatini rag'batlantirishga katta e'tibor berilmoqda. 2000-yilda «Alpomish» dostonining ming yilligini jahon miqyosida nishonlanishi va hatto «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq baxshisi» unvonining ta'sis etilishi (2000-yil 14-mart) buning isbotidir.

Qadrli o'quvchilar, Siz 7-sinf adabiyot darslaridan o'zbek xalq dostonlari, ularning go'zal namunalari bo'lmish «Go'ro'g'li», «Alpomish», «Ravshan» dostonlari haqida tasavvurga ega bo'lgansiz. 8-sinfda esa yana bir ajoyib asar – «Kuntug'mish» dostoni bilan tanishasiz. Ushbu doston o'zining qiziqarli voqealarga boyligi, o'ynoqi, ravon tili, nafisligi bilan o'quvchi va tinglovchini lol qoldiradi.

Dostonning yozib olingan va ijro etilgan variantlari juda ko'p. Darhaqiqat, «Kuntug'mish» dostoni o'zbek xalq dostonlari orasida g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk asarlardan biridir. Uning xilma-xil ko'rinishdagi variantlari ko'pligining boisi shundaki, ilgari baxshilarning iste'dodiga, ushbu dostonni qanday aytishiga qarab baho berilgan, natijada barcha baxshilarimiz «Kuntug'mish» dostonini to'la o'zlashtirishga intilganlar. Dostonning Ergash Jumanbulbul o'g'li, Bekmurod Jo'raboy o'g'li, Nurmon Abduvoy o'g'li, Egamberdi Ollamuroddan yozib olingan variantlari mavjud. Qo'lingizdagi darslikda esa mashhur baxshi bobomiz Ergash Jumanbulbul o'g'lidan yozib olingan nusxasi keltirilgan. Dostonning qisqacha mazmuni quyidagicha: No'g'ay yurtida Avliyoyi Qoraxon ismli, Qilichxon laqabli podsho bo'lib, Kuntug'mish uning yolg'iz o'g'li bo'ladi. Kuntug'mish o'n to'rt yoshga to'lguncha ilm-hunar o'rganadi, kasb-kamolot hosil qiladi. O'n to'rt yoshdan keyin esa

qilichbozlik, miltiq otish, nayzabozlik, ko'pkari chopish kabi sipohilik hunarlarini o'rganadi, xullas, har tomonlama komil shahzoda bo'lib yetishadi. Shahri Zangar degan shaharning Buvraxon degan podshosi bo'lib, uning Shoir va Tohir ismli vazirlari bor edi. Vazirlar bir-birlari bilan juda inoq edilar, ular: «Bizlarga farzand bersa, o'g'il bo'lsa qo'lqanot bo'lsin, qiz bo'lsa do'st bo'lsin», deya niyat qilar edilar. Kunlardan bir kuni Shoir vazirning xotini qiz ko'radi. Tohir vazir oilasida o'g'il tug'iladi. Qizning otini Xolbeka, o'g'ilning otini Xolmo'min qo'yishadi. Lekin Xolmo'minning onasi to'satdan vafot etadi, o'g'il go'dakni Xolbekaning onasi emizishga majbur bo'ladi, natijada ular «shirxo'ra» (bir onani emgan) bo'lib, «nikoh yurmaydigan» bo'lib qoladilar. Xolbeka o'n to'rt yoshga yetgach, uning husni kamoli ovozasini olamga yoyiladi. U go'zal, ayni paytda aqlli, nard o'yiniga mohir qiz bo'lib yetishadi. Unga barcha mamlakatlardan so'vchilar kela boshlaydi. Xolbeka so'vchilarga: «Har kim meni olaman deb kelsa, oldiga nard o'yinini qo'yaman, o'ynayman, utsa¹ tegaman, utdursa² so'yaman», deb shart qo'yadi. Hatto shahar podshosi Buvraxonga ham shu javobni aytadi. Podsho g'azablanib, shaharga Xolbeka deb kelgan odamni tutib qatl qildirishga farmon beradi, shunday qilsam to'rt-besh yildan keyin menga tegishga majbur bo'ladi, deb o'ylaydi.

Xolbeka va Kuntug'mish tush ko'radilar, ular tushlarida bir-birlarining qo'liga uzuk taqishib, uylangan emishlar. Shundan so'ng Xolbeka bir mohir suratkashga o'z rasmini chizdiradi va uni sandiqqa solib, No'g'ay yurtiga oqizib yuboradi. Sandiq oqib borib daryo sohilida ov qilib yurgan Kuntug'mish qo'liga tushadi. Kuntug'mish Xolbeka visoliga yetish uchun Zangar yurtiga otlanadi, bu yurtga kelib Xolbeka bilan topishadi, so'ng ko'p sarguzashtlarni boshidan kechiradi: Buvraxon qo'liga tushib, o'limga hukm qilinadi, dahshatli ajdarni o'ldiradi, xiyonatkor Azbarxo'ja tufayli xotini, egizak o'g'illaridan vaqtincha judo bo'ladi. Doston so'ngida xotini, farzandlari Gurkiboy va Mohiboy, otasi Qoraxon bilan topishadi.

Dostonning bosh qahramoni — Kuntug'mish yolg'iz, erka o'g'il bo'lishiga qaramasdan, aqlli, bilimli, jasoratli, elga g'amxo'r, xotini, bolalariga mehribon, vafodor yigit. Kuntug'mish va Xolbeka bir mo'jiza bilan Buvraxon jazosidan omon qolib, sahroda och, tashna

^{1,2} Yutsa, yutdursa (*sheva*).

qolishganda hayotdan umidini uzgan yori Xolbekaning «Meni tashlab ketaver, yo'qsa o'zing ham halok bo'lasan», degan iltijosiga «Bir g'ayrat qil, yo'limiz yaqin qoldi», deb dalda beradi, unga vafodorligini quyidagicha bayon qiladi:

Po'lat nayza qor ostida yotarmi,
Temir nayzang egovlasang o'tarmi,
Sening to'rang nomardlardan emasdir,
Mard o'g'lon sevdigin tashlab ketarmi?..

Kuntug'mish o'z maqsadiga sodiq, har qanday sharoitda tushkunlikka tushmaydigan inson. U nomsiz, poyonsiz tog' darasidan vataniga boradigan yo'lni rosa izlaydi, bu orada egizak farzandli bo'ladi, ular uch yoshga to'lganda ham biror bir el daragini topolmaydi. Xullas, Kuntug'mish fe'l-atvorida siz havas qiladigan, ergashadigan insoniy sifatlar juda ko'p. Dostonni sinchiklab mutolaa qilsangiz, bunga o'zingiz amin bo'lasiz.

Xolbeka siymosi ham dostonda baxshi bobomiz tomonidan alohida mehr, iliqlik bilan tasvirlangan. U o'z so'zida turadigan, barcha hunarlarga mohir qiz. O'zi qanchalik bir ishga mohir bo'lsa, bo'lajak jufti halolidan ham shuni talab qiladi. Shu ma'noda Xolbeka o'z xulqi va fazilatlari bilan har jihatdan Kuntug'mishga teng va muhosib bo'lgan inson. U haqiqiy muhabbatni tan oladi va unga ishonadi, e'tibor bering: u o'z suratini chizdirib, Kuntug'mish yurtiga yuborar ekan, agar «shu ko'rgan tushim rahmoniy bo'lsa, oshiq-ma'shuqlik avvaldan pok bo'lsa, Xudoyo xudovando shu sandig'im senga omonat, to'radan boshqasiga tegmasin», deydi.

Xolbeka hamiyatli, g'ururi baland qiz. Garchi u Kuntug'mishni tushida sevib qolgan, uchrashganda esa yigitni ko'rib biroz muddat ixtiyorini yo'qotgan bo'lsa-da, uning husniga talabgor barcha shoh-u shahzodalarga bergan va'dasi, ya'ni faqat nard o'yinida g'olib chiqqanga tegaman degan fikridan qaytmaydi. Kuntug'mish men uchun mashaqqat chekib kelibdi, deb unga tegib ketavermaydi, o'zi ko'ngil qo'ygan yigitning el-yurt oldida ham yuzi yorug' bo'lishini istaydi.

Dostonda Kuntug'mishning o'g'illari Gurkiboy va Mohiboy xarakterlari ham chiroyli va ta'sirchan tasvirlangan. Gurkiboy bosiq, vazmin, aql bilan ish ko'radigan bola bo'lsa, Mohiboy biroz shaddod, biroz quv yigit. Biroq ikki aka-uka bir-birlariga mehribon, ota-onalariga fidoyi yigitlar. Ular mehnatsevarlik va aql bilan ish ko'rganlari uchun boshlariga tushgan qiyinchiliklarni yengadilar.

Asarda Azbarxo'ja, Buvraxon, Zamonqul, Xolmo'min kabi qahramonlar qiyofasi o'ziga xos tarzda yoritilgan. Azbarxo'ja dastlab Kuntug'mish bilan do'stlashadi, so'ng o'z manfaatini deb unga xiyonat qiladi. Buvraxon o'ziga bino qo'ygan, qahri qattiq podsho, biroq uning ko'ngilchan ekanligini ham ko'ramiz. Buvraxon avval Kuntug'mish va Xolbekani o'limga mahkum etadi, keyinroq Azbarxo'ja xiyonati tufayli mashaqqatlarga duch kelishganini eshitib, ularni afv etadi. Azbarxo'jani jazolaydi. Dostondagi Qosim, Xolmo'min, Mullavachcha, Zamonqul va boshqa obrazlar ham asarda o'z o'rniga ega, ularsiz Kuntug'mish va Xolbeka taqdirini to'laqonli tasavvur qilish qiyin.

«Kuntug'mish» dostoni badiiy jihatdan nihoyatda yetuk asar. U yaxlit kompozitsiyaga ega, asarda kishini asosiy voqealardan chalg'itadigan o'rinlar uchramaydi, aksincha, har bir voqea, har bir epizod dostonni to'ldiradi.

Doston xalq og'zaki ijodidagi barcha she'riy qoidalar va uslublarni o'zida jamlagan asardir. Unda xalq dostonlarida bo'lganidek, voqealar, sarguzashtlar, asosan, nasriy bayon etiladi, qahramonlar tavsifi, ruhiy kechinmalari she'riy yo'l bilan ifodalanadi. Doston tili esa nihoyatda yengil va ravon. Unda rang-barang badiiy til vositalaridan unumli foydalanilgan, ayniqsa, hikmatli so'zlar darajasiga ko'tarilgan ayrim baytlar hech kimni e'tiborsiz qoldirmaydi:

«G'aribning ko'nglini ovlamoq savob», «Qilichdan seskanmas botirning tani», «Gavharni ne bilsin ushalgan sopol», «Zarning qadrini zargar bilar har yerda», «Kamlikning kamoli bordir, Man-manning zavoli bordir...», «Yaxshilarning yuzin ko'rsang jannatdir, Yomon odam qilgan ishi minnatdir», «O'zingdan kattani uchratsang pir bil, O'zingni er bilsang, birovni sher bil» va hokazo.

Shuningdek, asarda o'rni bilan ishlatilgan o'xshatish, mubolag'a, kinoya kabi badiiy unsurlar dostonning badiiy qimmatini oshiradi, qahramonlar qiyofasini yaxshiroq tasavvur qilishga yordam beradi.

«KUNTUG'MISH» DOSTONING BAYONI

No'g'ay podsholaridan Avliyoyi Qoraxon degan bor ekan, laqablari Qilichxon ekan, shu vaqtning odamlari Avliyo ota deydi. Shul azizning bir yolg'iz o'g'li bor edi, undan boshqa bolasi yo'q

edi. Otini Kuntug'mish to'ra der edi. O'n to'rtga kurguncha ilm-hunar, kasb-kamolot hosil qilib, o'n to'rtidan o'tgandan keyin, sipohilik ishlariga yuz keltirib, qilich chopmoq, miltiq otmoq, chirishbozlik, ko'pkaritozlik, nayzadastlik, garovbastlik ishlariga ko'shish qilib, qirqta yigitni yoniga olib, goh toqqa, goh ovga shikor qilib yurar edi.

Shahri Zangar degan shahar podshosining otini Buvraxon der edi. Buvraxonning ikki vaziri bor edi. Birovini otini Shoir vazir der edi, birovini Tohir vazir der edi, ikkovi aka-uka edi. Bular irim qilib niyat qilib edi: «Bizlarga farzand bersa, o'g'il bo'lsa qo'lqanot bo'lsin, qiz bo'lsa do'st bo'lsin».

Kunlardan bir kun Shoir vazirning xotini qiz tug'di, Tohir vazirning xotini o'g'il tug'di. Qizning otini Xolbeka qo'ydi, o'g'ilning otini Xolmo'min qo'ydi. Lekin Xolmo'minning enasi qora bosib o'ldi, o'g'li etak ostida qoldi. Xolbekaening enasi emizib katta qildi. Bular shirxo'ra bo'lib, nikoh yurmaydigan bo'lib qoldi. Ikki vazirning avvalgi va'dalarini shaharning odamlari eshitgan edi. Mardumi shahar: «Xolbeka Xolmo'minning baxshandasi», — der edi, sut emishganini bilmas edi. Ammo Xolbeka o'n to'rtga kurgandan keyin... ovozası olamga ketdi, dong'i Dog'istondan o'tdi. Xolbekaening tavsif-vasiyatini, husn zeboligini eshitgan podsho va to'ralar, polvon-botirlar har mamlakatdan, har yurtidan, har diyordan sovchi qo'ya berdi. Sovchilarga Xolbeka: «Har kim meni olaman deb kelsa, oldiga nard o'yinini qo'yaman, o'ynayman, utsa tegaman, utdursa so'yaman», — deb elga shuhrat berdi.

Har to'ra-kattalar, xonzodalar Xolbeka bilan nard o'ynab utdirib, ko'p kishilarni Xolbeka nobud qilib o'ldirib yubordi. Shu mamlakatda Xolbekaga oshiq bo'lmagan odam qolmadi. Kundan-kun Xolbekaening husni ziyoda bo'lib, shuhrat-ovozasi ortar edi.

Kunlardan bir kun Xolbeka qirq zinali ko'shining ustiga chiqib, olamni tomosha qilib o'tirib edi, shu shaharning podshosi Buvraxon Xolbekaening jamolini ko'rib, yuz shaydoyi dil bilan oshiqi beqaror bo'lib, ixtiyorini qo'lidan oldirib, dilida sabr-u qarori qolmay, arkiga borib tushib, bostirib, sovchini qo'ya berdi. «Tegsa ham olaman, tegmasa ham olaman, boshqaning kelganini ko'raman», — deb odam yubordi. Xolbeka javob aytdi: «Podsho nomardlik qilmasin, o'ziday podsholarga ta'na-malomat bo'lmasin. Mening shu shartim, eshitmagan, bilmagan odam yo'q. Ayol bo'lsam ham qavlimdan qaytmayman, shohingdan qo'rqmayman.

Bizga oshiq bo'lgan bo'lsa, kelsin, nard o'ynasin; utsa tegaman, utdirdsa podsho deb siylamayman, so'yaman, jonidan kechsa bizga kelsin», – deb sovchisini qaytardi. Sovchi bu voqealarni podshosiga bayon qildi. Podsho eshitib, hayron-lol bo'lib, arkoni davlatiga qarab, ulardan maslahat so'rab:

– E umarolarim, e vaziri donolarim, bu ishning oxiri qanday bo'ladi? Borib nardini o'ynasak, utdirdsak, bizni shoh deb siylamasa, qo'yaylik desak, ishqibozlik yomon bo'lsa, borsa qo'ysak, bir kun... birov kelib utib olib ketsa, bu qanday bo'ladi? – dedi.

Arkoni davlat shu maslahatni aytdi:

– Taqsir podshoyim, buning iloji shulki, baxtini bog'lang, hech kim Xolbeka deb otini aytolmasin, balki bu shaharga kelolmasin, o'zi ham to'rt-besh yil o'tgandan kay¹, er talab bo'lib, sizga tegmay kimga tegadi, – deb ma'qul qildi.

Podsho ko'cha, guzarlarga jarchi qo'yib: «Har kim Xolbeka deb aytsa, olti oy zindonda boqdiraman, suyagini toshga chaqdiraman, terisini tiriklay so'yaman, ichiga somon tiqdiraman, ikki ko'zini o'yaman, tepasiga moyini quyaman», – deb qichqirta berdi. Hech kimning zahrasi yo'qki, Xolbeka deb aytsa.

Shu o'rtada to'rt-besh yil o'tib ketdi. Xolbeka ham podshoga bo'ysunmadi, qirqin qizi bilan, necha turli nozi bilan davrini surib o'tira berdi.

Kunlardan bir kun Xolbeka noz uyquda yotib edi, bir tush ko'rdi: chiltanlar va mardon g'oyiblar bir tongda suhbat qilib o'tirib edi, bir chiltan kelib Xolbeka²ning ruhini olib bordi, bittasi kelib, Kuntug'mishning ruhini olib bordi. Chiltanlar to'y qilib, Xolbekani to'raga topshirdilar. Ikkovi bir to'shakda yotib bir-biroviga so'z qotib, Xolbeka so'radi: «Sen kimsan, joy-manziling qayda, oting kimdir?» To'ra aytdi: «Otim Kuntug'mish, otamning oti Avliyoyi Qoraxon, otam No'g'ayga podsho, No'g'ay to'rasi bo'laman. Sen kimsan, oting kimdir, yurtning qayerda?» Xolbeka aytdi: «Otim Xolbeka, otamning oti Shoir vazir, yurtim shahri Zangarda».

Ikkovi bir-birovi bilan o'ynashib to'rasining uzugini³ Xolbeka olib qo'liga soldi; Xolbeka²ning uzugini to'ra olib qo'liga soldi. (Shu kecha Kuntug'mish ham shunday bir tush ko'rdi.) Shu ishda ikkovi ham uyg'ondi³.

¹ Keyin.

² Shevada juzuk.

³ Qo'lyozmada uyondi.

To'ra bir oh tortib, bu dardini hech kimga aytolmay, ninginga qarasa, boshqa nigin; qog'ozga muhr qilib bossa, Xolbekaning oti chiqadi.

Xolbeka ham uyqudan uyg'onib, to'raning ishqida ilonday to'lg'anib, aslo orom-qarori qolmadi. Bu ham uzugini ko'rsa, o'ziniki emas; qog'ozga bosib ko'rsa, Kuntug'mish to'raning oti chiqadi.

Xolbekaning Bahragul degan kanizi bor edi, aksari sirlarini Bahragulga aytar edi. Bahragul Xolbekaning bezovtaligini anglab:

— Oybibim, seni ilgarilarday ko'rmayman, xotiringning mushavvashligini menga bildirsang, tanda jonim bor, tadorikini — ilojini qilsam kerak.

Xolbeka:

— E Bahragul, menga bir dard-e tekkan, iloji ne bo'lishi aslo sira yo'q, — deb niginni ko'rsatib, ko'rgan tushlarini Bahragulga bir-bir bayon qilib, yana aytdi: — Bir suratkashni keltirsang.

Bahragul suratkashni olib keldi. Xolbeka oyim o'zining suratini qog'ozga soldirib, bir sandiqcha tayyor qilib, ichini mumlab, sirtini tillo bilan berkitib, o'zining sochidan bir tola soch olib, to'raning uzugini o'zining suratiga o'rab, necha arzi hollarini ham arz qilib, sandiqni qulflab, kalitini sandiqqa bog'lab, Xolbeka shahardan chiqib, shu sandig'ini suvga (bir katta daryo shaharning ichidan o'tar edi) solib: «Shu ko'rgan tushim rahmoniy bo'lsa, oshiq-ma'shuqlik avvaldan pok bo'lsa, Xudoyo xudovando, shu sandig'im senga omonat, to'radan boshqaga tegmasin», — deb daryoga ravona qildi. Falakning sinoati bilan necha kun, necha vaqtlar oqib, hech kimning qo'liga tushmay, No'g'ayga doxil bo'ldi. Endi to'radan so'z eshiting.

To'ra qirq yigiti bilan daryoning yoqasida shikor qilib yurib edi. To'raning ko'ziga bir sandiq ko'rindi. Yigitlariga aytdi:

— Ot solib olib chiqinglar.

Yigitlar Kuntug'mishga arz qildiki:

— Daladan har narsa qo'limizga tushsa, siz podsholik deb olib qo'yasiz, biz xizmatkorlaringiz quruq qolamiz. Bu molni bir shart bilan olib chiqamiz, taqsir, shu sandiqni bo'lamiz, ichini olasizmi, yo tishini?

To'ra aytdi:

— Sizlar saylab olinglar.

Yigitlar bir-biriga qarab, ittifoq qilib:

— Tishi tilla ekan, bizlar tishini olamiz, — dedi.

To'ra aytdi:

– Biz ichini olamiz.

Bir yigit ot solib olib chiqdi. Kaliti ham og'zida ekan, ochib ko'rdilar. Ichidan bir qog'oz chiqdi, qog'ozni yozib ko'rsa, Xolbeka oyimning to'lgan kamoli, oyday jamoli munavvar bo'lib turibdi. Shahzoda ko'rgan hamono tushida ko'rgan mahbubini tanib, ichki dardini hech kimga aytolmay yurgan edi, suratini ko'rgandan kay, osang, ustiga posang, hazor ustiga pansad bo'lib, bir ishqiy yuz bo'lib, toqat keltirolmay, behush bo'lib yiqildi. Qirq yigit shoshib, dami ichiga tushib, aqlidan adashib, barisi chuvlashib, to'rani o'rtaqa olib, hay-hayni solib:

– Ko'zingni och! – dedi. To'rani aslo o'ziga keltirolmadi. Oxir ikki otga saraja qilib, manzilga olib keldilar.

Qoraxon bechora yolg'iz farzandini bu holda ko'rib, yoqasini pora-pora qilib, qushnochni olib kelib qoqtirib, baxshini olib kelib boqtirib, mullani olib kelib o'qitib, eshonni olib kelib halqa qilib qarata berdi. O'g'liga aslo naf qilmadi. Qoraxon podsho o'g'lining oldida betoqat bo'lib:

– Nega ko'zingni ochib gapirmaysan? – deb shuncha iltijo qildi, o'g'li bilmadi, shu qushnochlardan bir ayyori bor edi. To'raning vujudidan kasal topmay, ishqdan gumon qilib, podshoga aytdi:

– Siz dalaga chiqib turing.

Qushnoch qirq yigitini hozir qilib, bir-ikki-uch piyola sharobni to'raga berdi. Sharobning kayfi bilan to'ra ko'zini ochib qarasa, qirq yigiti yig'lab, o'rtaqa olib o'tiribdi. To'ra ishq dardini pinhon tutolmay, yigitlariga qarab bir so'z aytib turibdi.

So'zi budir:

Bog' ichinda olma-anor istaydir,
Bo'yi mahbub, mushki dildor istaydir.
Qadrdonlar, birga yurgan beklarim,
Do'stlar-ay, ko'ngil bir yor istaydir.

Beklarim, qilmanglar bag'rimni kabob,
G'aribning ko'nglini ovlamoq savob.
Ertaroq podshodan olinglar javob,
Do'stlar-ay, ko'ngil bir yor istaydir.

Quloq songlar bu to'raning tiliga,
Bulbul oshno bo'lar bog'ning guliga.

O'zlaring chog'langlar Zangar yo'liga,
Do'stlar-ay, ko'ngil bir yor istaydir.

Alqissa, Qoraxon podsho o'g'lining dardini ishqdan bilib, ko'ngli buzilib, yurak-bag'ri ezilib, qaddi bukilib, ko'zidan yoshi to'kilib, o'g'liga qarab bir so'z aytib turibdi:

Falak peshtoqidan uchgan yulduzim,
Ulug' daryolardan chiqqan qunduzim,
Har so'zingdan tandagi jon aylansin,
Ne tilovman¹ tilab olgan yolg'izim.

Ot chopmoqqa qoyim Xizrning dashi,
Xizr Ilyos doim mardning yo'ldoshi,
Och ko'zing, boshingni ko'tar, yolg'izim,
Bir yor uchun yotarmikan mard kishi?

Eshitib ol bu otangning so'zini,
Do'st-dushmanga tuban qilma yuzini,
Yig'dirayin No'g'ayning uli-qizini,
Obberay qizlarning jodu ko'zini.

Ko'kragimga solma qayg'u-alamni,
Ko'zlari qambarday qoshi qalamni,
Bir yor uchun aslo, bolam, g'am yema,
Obberay paridan ortiq sanamni.

Alqissa, Qoraxonning bu so'zini o'g'li eshitib, yigitlariga buyurdi: «Kechagi qog'ozdagi suratni otamga ko'rsatinglar». Yigitlari suratni ko'rsatdi. Qoraxon qarasa, qog'ozda bir qiz turibdi qayqayib: qoshini kerib, labini burib, chikka bel bo'lib, shirin qilib kulib, taraqqos boylab, suqsurday bo'ylab, tovusday taranib, bellari buralib turibdi. Qoraxon insof qilib qarasa, No'g'ay yurtining qizi tugul², yer yuzining barnolari bir tola mo'yiga arzimaydi. Qoraxon bildiki, to'raning ilojini qilolmas, to Zangar bormasa, Xolbekadan boshqani xohlamas. Podsho noiloj, nochor javob bermoqchi bo'lib, lashkarlarini yig'ib, har dastasidan bittadan, qirq yigit ayirib berdi. Qirq xachirga zar ortib, aytdi:

– Ey farzand, burungilardan bir so'z bor: «Musofirchilikda yo zar yarar, yo zo'r yarar kuningga», degan ekan. Zarga kelsa,

¹ Tilak bilan.

² Qo'lyozmada tuva.

xachirdagi pulni ayama, zo‘rga kelsa, qirq yigitga buyursang, Xudodan kelgan ajal bo‘lmasa, bandadan kelgan ajaldan bir-ikki-uchga dovur ayirib olar. Bor, bolam, Alloh yoring bo‘lsin, pirlar madadkoring bo‘lsin, sog‘ borgaysan, salomat kelgaysan, omin Allohu akbar, — deb oq fotiha berdi.

* * *

Kuntug‘mish qirq yigitini olib, xachirlarga mol-dunyo ortib Zangar yurtiga keladi. Bir bazzoz¹ qiyofasiga kirib, ko‘shk yonida mato sotib o‘tirganida Xolbeka o‘z kanizaklariga bu yigitni saroyga olib kirishlarini buyurdi. Kuntug‘mish saroyga kirgach, shartga binoan nard o‘ynatadi va Xolbeka yengiladi. Ikkalasi bazm-u suhbat bilan ovora bo‘lib, Xolbeka ko‘shkiga chiqmay qo‘yganini ko‘rgan Zangar podshosi Buvraxon undan xabar olgani o‘z jallodlari-yu mirg‘azab² larini jo‘natadi. Kuntug‘mish va Xolbeka qochib yashirinishadi. Biroq ayg‘oqchilar ular yashiringan joyni aytib berishgach, har ikkalasini ham ushlab, Buvraxon huzuriga bandi qilib olib borishadi. Buvraxon o‘z saroy a‘yonlariga bu ikkisi qanday jazoga loyiqligi borasida maslahat soladi.

* * *

Hamma umarolar maslahat qilib kengashdilarki: «Bu gapni shoh yaxshi aytdi. Bir ish-e qiling, shu begunohlar o‘lmasin. «Xon g‘azabi — Xudo g‘azabi», degan ekan. Bularni shahardan tirik chiqarib yuboraylik, bandi bo‘lsa ham tirik ketsa, ajali yet-masa, bir yerdan chiqar, agar o‘lib ketsa, gunohi shohning bo‘yniga-da, — deb arkoni davlat gurullab birdan arz qildiki: — E taqsir podshohim; osib o‘ldiringiz — ko‘rdik, bosib o‘ldiringiz — ko‘rdik, minordan tashladingiz — ko‘rdik, to‘pga solib otdingiz — ko‘rdik. Bu beadablarga shunday jazo buyuramiz: bir tuv biyani olib kelib so‘ysangiz, terisini tulup qilib olsangiz, xom teriga ikkovini zich qilib tiqsangiz, bir asov baytalning dumiga taqib, cho‘l-jaziraga haydab yuborsangiz, bularning o‘ligini g‘ajir-quzg‘unlar yeb ketsa». Podshoga ma’qul qildilar. Podsho buyurib, bir tuv biyani tulup qilib so‘yib, ikkovini zich qilib, xom teriga tiqib,

¹ Bazzoz — gazlama sotuvchi savdogar, gazlamafurush.

² Mirg‘azab — mahbus va bandilarni jazolaydigan, kaltaklab tergov qiladigan zindon nazoratchisi; bu yerda: mirshab ma’nosida.

darvozadan chiqarib, bir asovning dumiga taqib, bir cho'l-jaziraga qaratib, ko'p odam chuvlab hurkitib, haydab yubordi.

Asov baytal hurkib, ikkovini sudrab, cho'lga uloqib ketdi. Baytalning dumi bir tol, yarim tol uzila-uzila, olti kun deganda [tulup] bir yerda tushib qoldi. Xom teri oftobning harorati bilan qurib, chunon qisdiki, temirday berkitdi.

Yoronlar, Xudoning qudrati kuchli,
Hu tog'dan bir quzg'un davr olib uchdi,
U jonivor parvoz aylab osmonga,
Nogahondan ko'zi qudoqqa¹ tushdi.
Qanotin chimirib qo'nib ustiga,
Amri Xudo bo'ldi, cho'qidi, teshdi.
Qo'lin solib ikkalasi yirtishdi,
Sog'-salomat shu qudoqdan chiqishdi.

Shahzoda omon-eson, sihat-salomat yori bilan qudoqdan chiqib qarasarlar, bir cho'l-jazira, qo'rqinchli changalzorda tushib qolibdilar. El qayoqda, yo'l qayoqda — hech narsani bilmadilar. Atrofga qaraydi, na tog' va na boshqa hech narsa ko'rinmaydi. To'raning ko'ziga uzoqdan soyaday qorayib bir narsa ko'rinadi. Shahzoda ko'nglida: «Shu qora yo tog' bo'lg'ay, yo bir qora daraxt el bo'lg'ay», — deb ikkovi qo'l ushlab shu tarafga qarab ravona bo'ldi.

Alqissa, shahzoda issiq qumda oyoqlarini oldirib, yo'l yurolmay, jaziraning haybatidan badanlarida nam qolmay, tashnalik-suvsizliklari g'olib bo'lib, ko'zlari tinib, boshlari aylanib, giyohlarning tomirlarini qazib so'rib: «Shu suv bo'larmi?» — deb, ba'zi tomirlarni qazib: «Ovqat bo'larmi?» — deb necha kunlar och, suvsiz cho'llarda kezib, quvvatdan madori ketib, avvalgi kunlari yodlanib, falakdan shikoyat qilib, bir so'z dedi; shikoyati bu turur:

Bir vaqtinda edim No'g'ayning shoyi,
Xizmatimda edi uch lak sipoyi.
Qancha xor aylasang, falak, rizoman,
Bo'ldim endi qultum suvning gadoyi.

Oh urganda esga kelar boyag'im,
Burungiday ermas mening siyog'im,
Suvsiz cho'lda giyoh bo'lib ovqatim,
Yuray desam bostirmaydi oyog'im.

¹ *Qudoq* — tulup ma'nosida.

Shahzoda olti kun och, tashna ketib borayotib edi. Xolbeka oyim tashnalib, lablari gazarib, tanda majoli qolmay qumga yiqildi. Shunda to'rasiga qarab: «Men senga iyarolmayman, bir manzilga yetolmayman, qumda o'lib qolaman, menga qarab sen ham nobud bo'lma, sen elga yetib, odamlarga qo'shilsang, yurtingga borsang, men sendan roziman, zinhor menga qayrilma, orqangga boqmay keta ber, mening kasofatimga shuncha ranjlar ko'rding, qattiq mashaqqatlar ko'rding, mening uchun ko'rding. E mard to'ram, mendan rozi bo'l, men ham sendan roziman, ket», — deb bir so'z dedi:

Gapirsam keladi gapning ma'quli,
Mard o'g'lonning pirga bo'lar doxili,
Qaramayin keta bergin orqangga,
Baxtim qora, yaramayman shikili.

Toza gulday so'lar bo'ldim men emdi,
Daryoday bo'p to'lar bo'ldim men emdi,
Sendan judo bo'lar bo'ldim men emdi,
Suvsiz cho'lda qolar bo'ldim men emdi.

Armon bilan o'lar bo'ldim men emdi,
G'arib mozor bo'lar bo'ldim men emdi,
Qaramayin keta bergin orqangga,
Taqdirimga ko'nar bo'ldim men emdi.

Alqissa, Xolbeka oyim yig'lab yiqilib qoldi. Shunda to'rasi Xolbekaning boshiga soya solib, yorini suyab, ko'nglini ovlab: «Bir g'ayrat qil, yo'limiz yaqin qoldi», — deb ko'nglini ko'tarib bir so'z dedi:

Uzog'dan chopilar otning sarasi,
Ko'rinadi bir narsaning qorasi,
Bir faslga g'ayrat qilgin, bo'yingdan,
Yaqin qoldi manzilimning orasi.

Bandadirman, Alloni yod etarman,
Yolborib haqqa munojot etarman,
Bir faslga g'ayrat qilgin, bo'yingdan,
Ko'zim bilan qaytib tashlab ketarman.

Po'lat nayza qor ostida yotarmi,
Temir nayzang egovlasang o'tarmi,
Sening to'rang nomardlardan emasdir,
Mard o'g'lon sevdigin tashlab ketarmi?..

Ilohi kelmasin senga mahosil,
Qaytayin, bo'lmadi maqsudim hosil,
Yurarga quvvating, holing qolmasa,
Kel, orqamga ko'tarayin bir fasl.

Kuntug'mish to'ra yoriga g'ayrat berib, shu qora tarafga tasmollab, oqshom yurib, kunduzlar issiq bo'lsa changallarning soyasida orom olib, bo uch kun deganda Mug'olning tog'iga yetdilar. Ikkovlari ham xursand bo'lib: «Shukur, ajalimiz yetgani yo'q ekan, o'lmay shu toqqa keldik, albatta, chashmazor suvlar, har alvon mevalar bo'lsa kerak», — deb chunon g'ayrat qilib yurdilar. Tog' darasining ichiga kelib ko'rsalar, yovvoyi yong'oqlar, pistalar, jiydalar va yovvoyi toklar — har alvon mevalar pishib turibdi. Ikkovlari qorinlarini to'yg'azib, bir joydan oqmaydigan bir chashma ham topdilar. Shu chashmaning bo'yini manzil qilib o'tira berdilar. Kuntug'mish: «El daragini topamanmi, yo'l daragini topamanmi?» — deb har kun chiqib shu tog'larni izlar edi. Mug'ol shunday tog' edi... Yovvoyi meva chunon ko'p edi. Yoz kunlarida yovvoyi mevalarni qurutib, bir yerni qazib, qishlik ovqatini berkitib olar edi.

Kuntug'mish to'ra ertangisin turib ketar edi, bir baland cho'qqiga chiqib qarar edi, el topolmas edi. Shu qish-u yoz shu yerda qoldilar. Xolbeka oyimning bo'yida homila paydo bo'lib, oyi kuni yetib, vaqti-kuni yaqin bo'ldi. Shahzoda doyimgi odatini qilib, toqqa chiqib ketib edi.

Xolbeka ikkita o'g'il tug'ib, bolalarini qo'liga olib, avvalgi kunlari esiga kelib: «Ochdan o'ldirib qo'ysam qanday qilar ekanman?» — deb yig'lab o'tirib edi. Qarasa, Kuntug'mish to'ra ham el-yo'l daragini topolmay g'amgin bo'lib kelayotib edi.

Kuntug'mish, nihoyat, eng baland cho'qqiga chiqib, pastga qarasa, bir katta karvonga ko'zi tushadi. Sevinib quyiga tushadi va bir kosa suv, bir non so'rab karvonchilar yoniga boradi. Karvonboshi Azbarxo'ja degan xasis, xudbin, razil kimsa edi. U Kuntug'mishga bir kosa suv va bir non evaziga buloqni egallab yotgan ajdahoni o'ldirish shartini qo'yadi. Kuntug'mish bu shartni ado etadi. Azbarxo'ja Qur'oni karimni o'rta qo'yib, Kuntug'mish bilan do'st tutinadi. Xolbeka va bolalarini ham topib kelishadi. Xolbeka husni jamolini ko'rib, Azbarxo'janing

fe'li ayniydi. Kuntug'mishni ziyofatda mast qilib, kigizga o'rab, ikki o'g'lini (go'dagini) ham shu sahroda qoldirib, Xolbekani bandi qilganicha Zangar yurtiga olib ketadi. Karvonda Qosim ismli yosh bir insofli, diyonatli yigit bor edi. U, agar Kuntug'mish zora o'ziga kelsa, bizning izimizdan yo'lga tushsa deb, bir kunlik-yarim kunlik yo'lga bir ko'za suv, ozroq ovqat qoldirib ketaveradi. Darhaqiqat, Kuntug'mish o'ziga kelib, ikki go'dagini olib, karvon izidan tushadi. Yo'lda bir daryoga duch keladi. Azbarxo'ja daryodan kechadigan qayiq'larni ham suvga cho'ktirib ketgan edi.

* * *

Shahzoda u yoq-bu yoqqa yugurib ko'rdi, kema-qayiq topolmadi. Oxir ilojini topmay, ikki bolasini yo'rgaklab, o'zin suvga chog'lab, daryodan yuzib o'tmoqchi bo'ldi. Bittasini og'ziga tishlab, u bittasini shu daryoning labiga qo'yib, daryoga kirib biror o'ttiz quloch urib edi. Endi baxti qaytgan to'rani ko'ring, «Davlat ham egiz, mehnat ham egiz», shu bachchani¹ qo'ygan yerning oldida bir tup g'isha bor edi, shuning ostida bir qizil iyak qari bo'ri pisib yotib edi. Shahzodaning daryoga tushganini ko'rib, to'ra uzagandan keyin, bachchaning belidan tishlab olib keta berdi. Bola qo'rqib: «Ota!» — dedi. Shahzoda qarasa, bo'ri tishlab olib borayotibdi. «Voh!» — deyman deb edi, og'zidagisi ham suvga tushib ketdi, bir baliq yutib o'ta chiqdi. Shahzoda aytdi: «Bu-ku o'ldi, ana usiga yetar ekanmanmi?» — deb suvdan chiqib quvdi. Ikki oyoqliga to'rt oyoqli nega yetqizsin, u ham qutulib ketdi...

Shahzoda farzand dog'iga toqat keltirolmay, nolishiga osmon-yer tebranib, yig'lab turib edi. Shu vaqtda to'raning nolasini eshitib, bir cho'pon kelib qoldi. Qarasa, bir odam, sher haybatli, yo'lbars sifatli bir kishi, falakdan shikoyat qilib yig'laganiga tog'-u toshlar suv bo'lib turibdi. Cho'pon bechora qo'yni qo'yib, to'raning oldiga kelib: «Nega muncha yig'laysan?» — deb bir so'z dedi:

E, yor, alam ko'rgan, qaydin kelasan, ayg'il,
Ko'p ranj-u sitam ko'rgan, qaydin kelasan, ayg'il.

Kim erding guli so'lgan, shum paymonasi to'lgan
Yoki bolasi o'lgan, qaydin kelasan, ayg'il.

¹ Sheva xususiyatlariga ko'ra dostonda «bola», «bolalar» so'zlari «bachcha», «bachchalar» tarzida ham ishlatilgan.

Diyoridan ayrilgan, qanotidan qayrilgan,
Yo yoridan ayrilgan, qaydin kelasan, ayg'il.

Sen muncha bo'lib shaydo, muncha qilib vovaylo,
Yusufmisan Zulayxo, qaydin kelasan, ayg'il.

Sen muncha bo'lib purxun, ko'z yoshing oqar Jayhun,
Yo Laylimisan Majnun, qaydin kelasan, ayg'il.

Yig'laysan bozi-bozi, ko'kka chiqar ovozi,
Yo Zebomisan Yozi, qaydin kelasan, ayg'il.

Yoinki qalandarsan, yo mardi dilovarsan,
Qilgin buni bovarsan, qaydin kelasan, ayg'il.

Ayg'il menga¹ otingni, bergil bayon zotingni,
Qo'y endi uyotingni, qaydin kelasan, ayg'il.

Anda shahzoda dilovar cho'pondan xabari yo'q, o'z hollariga yig'lab turgan edi, ko'zlarini ochib qarasa, bir qo'y quvuvchi kelib, «Qaydan kelasan», — deb so'z so'rab turibdi. Anda shahzodaning tutun-olovlari jo'sh qilib, ko'ngillari qaynab, bir dardmand topolmay, ichi g'amga to'lib turgan emasmi, cho'ponni mungdosh bilib: «E bechora, beri kel», — deb cho'ponga qarab, boshidan o'tgan mashaqqatlarini aytib, bir-bir bayon qilib, bir so'z dedi:

No'g'ay yurti — o'sgan joyim,
Ko'kka chiqar qilgan ohim,
Qoraxon der qiblagohim,
Otam elga sulton bo'ldi.

No'g'aydadir mamlakatim,
Qayrilib sindi qanotim,
Kuntug'mish der mening otim,
To'ra nomi nishon bo'ldi.

Quloq solgin nolishima,
Yo'q savdo tushdi boshima,
Men kirdim o'n to'rt yoshima,
Bir kuygur tushdi tushima,
Xotirim parishon bo'ldi.

¹ Qo'lyozmada meg'an.

...Bir-birovga bo'lib payvand,
Ko'ngillarni qilib xursand,
Xudo berdi ikki farzand,
Yana ko'nglim ravshan bo'ldi.

Qidirdim alvon-alvonga,
Sig'indim qodir mavlonga.
To'rt yil yurdim Mug'ol tog'da,
Duchor keldim ko'p karvonga.

...Barchani yaratdi xoliq,
Bor edi vazir otaliq,
Birovni yutdi baliq,
U yer bilan yakson bo'ldi.

Shul bo'ldi Haqning taqdiri,
Ayrilmay manglayning sho'ri,
Bittasin op ketdi bo'ri,
Uni ko'rmak gumon bo'ldi.

Qarorim yo'q, turay desam,
Madorim yo'q, yuray desam,
Uyim yo'qdir, boray desam,
Vatanim yo'q, kiray desam,
Yorim yo'qdir, ko'ray desam,
Qo'zim yo'q, o'rgilay desam,
Ajal yetmas, o'lay desam,
Cho'pon, boshim sarson bo'ldi.

Cho'pon: «E bechora», — deb o'tib ketdi. Anda shahzoda Xolbekani ham unutib, borayotgan yo'lini ham qo'yib, boshqa bir yomon yo'lga tushib, ko'ngli jo'sh urib: «Bor dunyongdan kechdim», dedi.

Shahzodani keta bermoqda qo'ying, endi so'zni kimdan eshiting? To'raning qo'lidagi bolasini yutgan baliq mug'dor o'n gaz yer ham borgan yo'q edi. Olim sayyod degan qatag'anlik katta sayyod bir katta to'rni yozib o'tirib edi. Shu baliq boruvi bilan to'riga tushdi. Ko'tarib olsalar, bir katta baliq tushibdi. Ichini yordi, «Ota»,— deb ichidan bir bola chiqqa keldi. Olim sayyod hayron qolib: «Ajab qudratlaring bor», — deb bolani uyiga olib borib, farzandi yo'q edi, tarbiya qilib boqa berdi.

Endi bo'ri olib qochgan boladan so'zni eshiting.

Bo'ri to'raning bolasini olib qochdi, bir, ikki qirdan oshdi. O'nta cho'pon itiga osh pishirib yotib edi, bo'rining guzari ustidan tushdi. Cho'ponlarning ko'zi tushdi, itni qo'shdi, bo'ri shoshdi, bachchani tashlab qochdi. Cho'ponlar bolani tushirib olib, hayron qolib, birovi aytadi: «Qirga chiqqan xotinning bolasi.

Birovi aytadi: — Mo'ltoning bolasi.

Birovi aytadi: — Qozoqning bolasi.

Birovi aytadi: — Bir uyquchi befarq xotinning bolasi».

Shu yerda o'n bir cho'ponning qo'shi doyim bir edi. Kunda kechkisin bari yig'ilib kelar edi. Erta turib, qo'ylarni har tarafga haydab ketar edi. Kechkisin boyagi to'raga uchrashgan cho'pon qo'yini haydab kelsa, jo'ralari: «E birodar, bizlar bukun bo'ridan bir bola tushirib olib qoldik», — deb o'rtaga olib o'tiribdi. Cho'pon ko'nglida aytdi: «Haligi sho'rlining bolasi».

Oradan bir-ikki kun o'tmay ovoza bo'lib qoldi: «Olim sayyod qatag'an baliqning ichidan bitta tirik bolani topgan emish». Buni ham haligi cho'pon eshitdi. «Haligi sho'rlining bolasi», — deb yurdi. Cho'ponlar bo'rini gurk der ekan, o'z oti o'zi bilan, bolaning otini Gurkiboy qo'ydilar. Baliqni sayyodlar mohi der ekan, unisining otini Mohiboy qo'ydilar. Bolalarni tarbiyatda qo'yib, endi so'zni Xolbeka oyimdan eshiting.

* * *

Azbarxo'ja necha vaqt, necha kunlar yo'l yurib, Zangarning shahriga doxil bo'ldi. Zangarga: «Xolbeka kelayotgan emish», — deb ovoza bo'ldi. Katta-kichik, xurd-u kalon, qiz-u juvon, mard-u zan tomlarning ustiga chiqib tomosha qilur erdi. Azbarxo'ja Xolbekani Buvraxon podshoga ko'rinish qildi. Podsho qarasa, Xolbeka oyimning qaddi bukilib, ranglari sarg'ayib, qovog'i tortib, tayoqday qotib, qizil ola qoniga botib, ilgarigi husni jilvalaridan yuzdan biri ham qolmabdi. Shunda Buvraxon podsho: «Hay attang, esiz Xolbeka, sop bo'pti-ya», — deb arkoni davlatning ichida Xolbekaga qarab, bir so'z deb turipti:

Bir vaqtinda banot bichding to'nlikka,
Qarayman etaging kepti yenglikka,
Qayda qoldi qoshingdagi hamrohing,
O'zing kepsan karvonlarman, Xolbeka?!

Seni deb shahzoda bo'ldi aftoda,
Bu umrin falakka berdi barboda,
O'zing kepsan karvonlarman, Xolbeka,
Qayda qoldi qoshingdagi shahzoda?

Xolbeka oyim shohdan bu so'zlarni eshitib, dovushining boricha chinqirib, ko'ngli buzilib, bag'ri ezilib, ko'zining yoshi marjonday tizilib, bir so'z dedi:

Xonim, sizga deyin gapning bo'lganin,
Oraga solmayin so'zning yolg'onin,
Sahar vaqti ikki qo'lim bog'landi,
Bilmayman to'ramning tiri-o'lganin.

Bir bog'chada olma edi, nor edi,
Ayrilgan qul bir ko'rmakka zor edi,
Bilmayman to'ramning tiri-o'lganin,
Ena, degan ikki o'g'lim bor edi.

Oh tortganda ohim ipday eshildi,
Ayriliqdan siyna-bag'rim teshildi,
Gapning bo'lgani shul, taqsir podshoyim,
Diydor bukun sizga kelib qo'shildi.

Xolbekaning bu so'ziga arkoni davlatdan eshitgan odam yig'lamay qolmadi. Podsho ham ko'ngli ko'p parishon bo'lib, arkoni davlatdan savol qildi: «E yoronlar, voy umarolar, vazir donolar, podsho g'azab qilib, ikki odamni bir teriga tiqib, bir asovning dumiga taqib, bir jazirai vahmnokil otashga haydab yuborsa, shundan chiqib, bola-chaqali bo'lgan, deb hech eshitganlaring bormi?»

Arkoni davlat bari joyidan turib, qo'l qovushtirib: «Taqsir podshoyim, bu sinoatni bizlar tugul, ilgari o'tgan payg'ambarlar ham ko'rgan emas», — deb javob berdilar. Podsho aytdi: «E xaloyiqlar, shu ikkovi teri ichida cho'l-jazirada omon qolgan ekan, shu ikki go'dak ham cho'lda omon qolarmikan?» Xaloyiq gurullab aytdi: «Taqsir podshoyim... agar saqlayman desa, qudrati yetadi».

Podsho aytdi: «E yoronlar, shu ikki go'dak o'lmas, qasos qiyomatga qolmas. Shu Xo'jadan shu go'daklar otasining qasosini, o'zlarining qasosini olmay qo'ymas. Men shu bachchag'ar Xo'jaga Xolbekani olib kelib ber degan ekanmanmi? Azbarxo'jani

tagizamindagi zindonga olib borib tashlanglar, mollarin muhrlab qulflab tashlanglar. Axir shu bachchalar kelar, shu Xo'jadan o'chini olar», – deb farmon qildi.

Jallodlar kelib, Xo'janing yoqasidan olib, shohi buyurgan obxonaga tashladilar, mollarini berkitdilar. Anda podsho Xolmo'min yasovulboshiga qarab, farmon qildiki:

– Ov Xolmo'min yasovulboshi, bor, Xolbekani senga berdim.

Xolmo'min yasovulboshi joyidan irg'ib turib, qo'l qovushtirib, qulluq, taqsir, deb Xolbekani uyiga olib borib boqa berdi.

* * *

Gurkiboy o'nga kirgandan keyin cho'ponlar qo'y boqtirib, har kun birovining qo'yini boqib kelar edi, shu kuni cho'pon o'zi qo'shda yotib qolar edi. Har o'n bir kunda navbati bir aylanib kelar edi. Boyagi otasini ko'rgan cho'ponga navbat kelsa, Gurkiboyni izzatlab, eshagiga mindirib, qo'yini o'zi boqar edi. Otasini ko'rgan sababli boshqa cho'ponlardan bu ko'p mehribon edi.

Bachchalar o'n ikkiga kirdi. Bir kun yog'in ko'p bo'lib, qo'y ham ko'plik qilib, Gurkiboy yugurib charchadi. Qo'yni haydab kelib, xo'ragini yeb, unday yerga borib yotib qoldi. Cho'ponlar qo'yning qiyiga olov berib, etak urib, cho'g' qilib, ustlarini keptirib gaplashib o'tirib edi. Bir cho'pon gapirib soldi: «Ey birodarlar, shu Gurkiboyni bizlar bir bo'ridan tushirib oldik, bir odam ham izlab kelmadi-ya».

Buni Gurkiboy eshitib: «Qani, cho'ponlar nima deydi ekan», – deb darrov quloq soldi. Boyagi to'rani ko'rgan cho'pon yig'lab qo'ya berdi. Bu cho'ponlar aytdi: «Sen bir nimani¹ bilasan, bizlarga aytma-san. Gurkiboyni ham ko'p izzat qilasan. Bizlar Gurkiboy deb edik, sen yig'lading. Sen shuning sababini aytasan, agar aytmasang, seni o'ldiramiz», – deb yomonning hazili ham yomon bo'ladi, o'n cho'pon dehqoniy mushtdan yigirma mushtni yasadi.

Gurkiboy ham qulog'ini ding qilib yotibdi.

Anda cho'pon bechora og'zaki aytdiki: «Ey cho'ponlar, Gurkining yurti No'g'ay, bobosining oti Avliyoyi Qoraxon, No'g'ay shohi. Otasining oti Kuntug'mish to'ra, Zangarga kelgan, Xolbekani nard o'ynab utib olgan, podshosiga bandi bo'lgan, bir teriga tikib, asovga sudratib, bir cho'l-jaziraga haydab yuborgan.

¹ Qo'lyozmada ningani.

Bular omon-eson chiqib, Mo'g'ol tog'ida el topolmay to'rt yil qolgan. Shunda Xolbeka homilador bo'lib, ikki o'g'il tuqqan. Shu bachchalar uchga kirib, to'rtga chiqar bo'lganda, bir savdogarga duchor bo'lgan. Savdogarlar shahzodaga araq berib, mast qilib, Gurkining enasi Xolbeka oyimni podshoga olib boramiz, deb olib qochgan. Shu ikki bola cho'lda qola bergan. To'ra mastligi tarqalguncha necha kun yotgan. Andin so'ng joyidan turib, ikki bolasini topib olib, karvonlarning orqasidan tushib, Tajang daryosining labiga kelib, ikkovini birga ko'tarib o'tolmay, birovini shu yerga qo'yib, birovini og'ziga tishlab, suvda suzib borayotganda, buni bo'ri olib qochgan, u birovini daryoda baliq yutgan. Bularning zotini bilsanglar shu», — dedi.

Gurkiboy buning barisini eshitib oldi... Tong otguncha yig'lab chiqdi. Cho'ponlar: «Endi Gurkiboyni katta qilayik, qattiq ishga buyurmayik», deb hammalari va'dalashib qo'yidilar. Oqshom yotdi, erta-mertan tong otdi. Gurkiboyning oldiga bir qo'ra qo'yni haydatdi. Anda bachcha qo'yni yoyib, bir joyga borib, oqshom yig'lab chiqqan edi, yonboshlab yotib uxlab qoldi. O'zi chillaning ichi edi, bo'riining iliqqan vaqti edi. Beega qo'yga o'nta och bo'ri tegdi, bo'g'ib, o'ldirib keta berdi. Bir palla cho'chib, uyqudan uyg'onsa, qo'yning bari to'mpayib bo'g'izlanib yotibdi. Qarasa, qo'y uchdan bir bo'libdi. Gurkiboy so'kib: «...Qirib ketibdi-ku. Agar bundan borsam cho'ponlar urar, balki o'ldirar. Meni kimim so'rab yotibdi. Birovning bolasini ko'tarsam ham kunim o'tadi-ku, mening nimamga yetmayotir», — deb soyni etaklab qocha berdi. Endi gapni Mohiboydan eshiting.

U ham kashishlik, nuronalik, martabalik bachcha bo'lgan edi. Har kim bir so'z qotsam der edi. Sayyod Mohining qo'liga kabob bersa, boshqa shogird peshalari bir savat baliq sotguncha, Mohiboy besh savat, olti savat baliq sotar edi. Shu sababdan sayyodlar ko'p yaxshi ko'rar edi. Bir kuni Mohiboy savatni boshiga qo'yib, bozorni oralab: «Yog'li kabob, dog'li kabob, olib yesang topasan savob», — deb qanqillab, kabob sotib kelayotir edi, qarasa, bir choldevor-vayronaning ichida, devorning ostida, to'rtta sochi o'sgan, bir-biriga yuzma-yuz o'tirib: «Kel-e, gartkam», — deb o'tiribdi. Mohiboy aytdi: «O'tirib qiladigan yaxshi kasb ekan. Joyni kengayt, — deb bu ham oshiqni olib, — gartkam», — deb ota berdi. U xudobexabarlar Mohiboyning andiligini bilib, duqor tursa ham, ola tursa ham narsalarini ola berdilar. Bir faslda kabobning pulini, ustidagi bir-

ikki yupqa ozoda to'nini boy berdi. Puli qolmagandan keyin: «E, bu ham kasb emas ekan», — deb bu Mohiboy o'yladi: «Endi borsam, sayyodlar qo'linga kabob bermas, doyimgiday ko'rmas, urar, balki o'ldirar. Meni kimim so'rab yotibdi», — deb bu ham bir yo'lga solib qocha berdi. Daryoning bu yog'idan Gurkiboy, u yog'idan Mohiboy kelib qoldi. Gurkiboy qarasa, daryoning u yog'idan o'ziga o'xshagan bir yetim kelayotibdi. Qarab tursa, yetimlikdan kami yo'q, chenomoqdan yengi yo'q. Gurki qarab bir so'z dedi:

Baland bo'lma, past bo'layik,
G'anim bilan qasd bo'layik,
Daryodan o'tgin beryoqqa,
Kel, ikkovimiz do'st bo'layik...

Alqissa, Mohiboy qarasa, naq o'ziga o'xshagan bir yetim kelayotgan ekan, daryodan bu yoqqa o't, deb chaqirib turibdi. Do'st bo'lamiz, deydi. «Obbo, mug'ambir ekan-a, do'st bo'laman, deb aldab-suldab, mening ustimdagi harna qolgan yuqa choponni olaman deydigansandi¹. Menga sen do'st bo'lib, shu kebanakingni berasanmi? Kebanaklaringga», — deb so'kib bir so'z dedi:

Yurgan yo'lim bo'ta ko'zli, jo'nag'ar,
Nayza tegsa, oqbadandan qon oqar,
Birov o'yga, birov qirga yuradi,
Yurganimman ishing nima, enag'ar...

Mohiboy aytdi: «E, enag'ar, men sen bilan do'st ham bo'lmayman, sen shekilli sahroyi bilan yurmakka or qilaman. Menga nima ishing bor», — deb chapanilab so'ka berdi. Anda Gurkiboy mehri toblab, ukasiga qarab, yaxshi gapirib, achchig'lanmay javob bergin, deb turibdi:

Yaxshilarning yuzin ko'rsang — jannatdir,
Yomon odam qilgan ishi — minnatdir,
Achchig'lanmay javob bergin, chirog'im,
Ot so'ramoq, zot so'ramoq sunnatdir...

¹ Deydigandirsan.

Aytgan soʻzlari taʼsir qilib, Mohiboyning koʻngli erib: «Men otimni aytganda tanib olib qoʻyami shu bachchagʻar. Ot soʻramoq sunnat boʻladigan boʻlsa, aytсам ayta qolayin-chi», — deb bir soʻz dedi:

Qovmim yoʻq, ogʻajon, qarindoshim yoʻq,
Sir aytayin desam, emchakdoshim yoʻq,
Bir xudodan boshqa rahbar kishim yoʻq,
Quvondisiz bepadardin boʻlaman...

...Oh ursam gʻamxona koʻnglim joʻshadi,
Alam tortsam bandi-boʻgʻnim boʻshadi,
Chiqqan ekanman baliqning qornidan,
Otimni Mohiboy yetim deyishadi.

Mohiboy bu soʻzni aytgandan, Gurkiboy bechoraning yurak-puragi yorilgiday boʻlib, yoqasini ushlab, hazor-hazor shukurlar qilib: «Ukamni koʻrsatding, — deb ukasi ekanligini bilib, necha shirin zabonliklar bilan: — Daryodan oʻt», — dedi. Bu xumsa aslo oʻtmadi. Axiri oʻzi daryodan oqa-oqa oʻtdi. Anda Mohiboy: «Bu dashlikning suvga oqib entikkaniga qara», — deb mazaq qilib turib edi, Gurkiboy suvdan chiqib, ukasi bilan koʻrishib, ikkovi chinachiq olishib, bolalarning rasmini qilib, ikkovi doʻst boʻldi. Gurkiboy qarasa, Mohi-ukasi yomon tezzabon, bir gapni aslo toʻxtata olmaydiganga oʻxshaydi. Koʻnglida aytdi: «Kel-e, bunga akangman, deb aytmayin, bizlar xonzodamiz, deb aytсам, ogʻzi yomon tezbob ekan, har kimga bizlar podshozodamiz, deb ayta berar. Podsholarning dushmani koʻp boʻlar emish, mabodo bir hodisa roʻy bermasin», — deb ikkovi doʻstlik muhabbatini mahkam qilib, yoʻlga tushib keta berdi. Bir-biroviga shunday mehr qoʻyib qolganki, birovini birovi bir lahza koʻrmasa, aslo toqat qilolmaydi. Ikki bachcha bu yurganlaricha, uch hafta yoʻl yurib, Zangarning shahriga yetdilar.

* * *

Shunday qilib, Gurkiboy va Mohiboy Zangar shahriga kirib boradilar. Koʻchada Xolmoʻmin yasovulboshiga duch keladilar. Xolmoʻmin ularni oʻz uyiga xizmatkor qilib olib ketadi. Kuntugʻmish ham shu shaharda, oʻz niyatiga yetolmay, bir tadbir-chora topolmay, eski kuloh-jandalarni kiyib yurgan edi.

Bachchalarning borganiga besh oy-olti oy bo'lib edi, shu shaharning podshosi Buvraxon podsho o'ldi. U vaqtida podsholarga rasm shu edi: davlatqush degan qushini uchirar edi, kimning boshiga qo'nsa, podsho qilar edi. Shu davlatqushni uchirganiga uch kun bo'lib edi. Zangar shahrining jamiy katta-kichik odami dalada edi. Qush goh daraxtga, goh devorga qo'nib yurib edi. Banogoh shu vaqtda Kuntug'mish to'raning ham guzari shu yerga tushib qolgan ekan. Kuntug'mish to'ra katta bir chilimni beliga boylab olibdi, o'zini hech odamga o'xshatmay, yomon jandalarni kiyib, o'zini shaylab olibdi. Hech kim bilan ishi yo'q, odam bilan hushi yo'q, o'zidan boshqa kishi yo'q; chekadi bang, aytadi vadavang. Bir qurib qolgan daraxtning ostiga borib, ko'mir qilmoqchi bo'lib, olov yoqib, nashaning taraddudida edi, davlatqushi borib to'raning boshiga qo'ndi. Shahri Zangarning odamlari qushni quvalab borsa, qush bir devonaning boshiga qo'nib turibdi. Arkoni davlat otdan tushib, izzat-ikromlar bilan salom berib:

— Taqsir podshoyim, yurtingiz qutli bo'lsin, — desalar, to'ra teskariga qarab, dim indamaydi. Oxirda odamlar qushni olib ketdilar. Podshoning arkidan boz uchirdilar. Bo yana kelib (Kuntug'mishga) qo'ndi. Bu mavrud ham «Yurtingiz qutli bo'lsin», — desalar, dim indamaydi. Tag'i qushni olib ketdilar. Olib borib qushni yana arkdan uchirdilar. Boz kelib, uchinchi martaba ham bangining boshiga qo'ndi. Bu mavrud shahri Zangarning ulamolari, fuzalolari, katta ulug'lari kelib, muborakbod qilib: — Taqsir podshoyim, yurtingiz qutli bo'lsin, — desa, teskariga qarab, javob bermadi.

Shunda kattalar turib aytdi:

— Ey yoronlar, uch debdi, uchdan keyin puch debdi. Endi shu odamni olib borib, podsho qilmoq darkor. Har vaqt bir odam podsho bo'ladi-da¹. Shu ishga qaraganda, shu odam nazokatli odam, yo bo'lmasa, qushni arvoh urgan. Agar bangi bo'lsa, jinni bo'lsa, bir kun podsholik taxtini tashlab ketib qolar. Biroving podsho bo'lasan-da va agar bajarsa, shunday bir odam podsho bo'ladi-da, — deb qo'lidan chilimini tortib olib, otib yubordilar. Bir oq kigizning ustiga chiqarib, chir tevaragidan ko'tarib, jarchilar:

¹Qo'lyozmada bo'lata.

– Zamon kimning zamoni, Qalandarxonning zamoni, – deb ko‘cha-ko‘chalarga jar solib qichqira berdilar. To‘rani ko‘tarib, taxti shohiga keltirib, tilla taxt ustiga o‘tqizdilar. Ustiga podshohona xilvatlar kiygizib, boshiga tilladan bo‘lgan tojni qarqara qilib, o‘tqizib, hukumat niginni qo‘liga solib, jamiy mardumi shahar dasti bay‘at berdilar. Ana Kuntug‘mish to‘ra bir qarichdan beri yurt so‘rab yurgan emasmi, jamiy olamni uzukday changaliga olib, chirsillatib so‘rab keta berdi. Anda jamiy chulonxo‘r umarolariga farmon bo‘ldiki: «Mening chulon oshimga kelgan amaldorlarkim, bir hafta-bir haftadan jilovxonamda istiqomat qilib ketsin». Avval navbat Xolmo‘min yasovulboshiga tegdi.

Yasovulboshi hovlisiga kelib, avval bachchalariga tayin qildiki:

– O‘ bachchalar, men yangi bo‘lgan podshoning jilovxonasida bir hafta turib kelaman, lekin sizlar oqshom uxlamanglar, kunduz uxlanglar. Sipoyi xalqining dushmani ko‘p bo‘ladi, namozdigardan keyin aslo darvozani ochmanglar, mabodo bachchalik qilib, g‘ofil qolib, bir hodisa ro‘y bermasin, – deb ko‘p tayinladi. Andin keyin ichkariga kirib ayoliga tayin qildiki: – O‘, xotin, men ikkita yetim bola saqlab qo‘yibman, ilgarigi yetimlarday beparvo qolib ketib qolmasin, holi ahvolidan ko‘p xabardor bo‘l, e, yetim-da, dema. Men bularning oxirini ko‘raman, deb yuribman. Umidim shulki, bular soyasi yerga tushmagan xonzoda chiqar, agar hech nima bo‘lmasa, bir asl sayyidzoda chiqar. Bularni aslo yetim demagaysan, – deb xotiniga ko‘p tayinladi. Andin so‘ng hovlisidan chiqib, podshoning davlatxonasiga ketdi.

Xolbeka oyim chechasiga aytdi:

– O‘ yanga, akam sira yetimni yetim demas edi, ikki yetim bor, deb og‘zidan tushirmaydi. Shu yetimlarni bir ko‘rsak, qaytadi?’

Xolmo‘minning xotini aytdi:

– Akang bo‘lsa chiqib ketdi, ko‘rsang yur esa ko‘rsatib kelayin, – deb bitta non, bir kosa suv olib mehmonxonaning eshigidan uzatib edi, Mohiboy kelib qo‘lidan olib ketdi. Anda o‘tirib nonni o‘rtaga qo‘yib yemakchi bo‘lib turib edi. Xolbeka oyim mehmonxonaning tokcha teshigining ichidan qarab, ikki go‘dakni ko‘rdi. Ikkovini ko‘rgan hamono, uvuz eti uv bo‘lib, to‘la badani suv bo‘lib, jamiy a‘zosida larza paydo bo‘lib, emchagiga sut kelganday bo‘ldi.

¹Qanday bo‘ladi?

Xolmo‘min yasovulboshinikida xizmat qilib yurgan Gurkiboy va Mohiboy xo‘jayin uyda yo‘qligida bo‘za ichib, og‘zi qizib turganida Gurkiboy ukasiga sirni ochib qo‘yadi.

Gurki bechora avval aytar edi: «Podsho xalqining dushmani ko‘p, agar aytsam, bu o‘zi yengil ekan, birovga aytib qo‘yar», – deb aytmaz edi. Bul vaqtda o‘zini to‘xtatolmay, yuragi toshib, Mohiboyga: «E go‘dagim, kishining zotizuryodi, ota-enasi, eli yurti bo‘lmasmi? San go‘daksan. Yurting No‘g‘ayda san bedarak emassan», – deb bir so‘z dedi:

Bilmaganing bildirayin, bilmasang,
Bayakbor maqsadga yetsang, o‘lmasang,
Men senga zotingni bayon aylayin,
Ertangman birovga aytib solmasang.

Uzoqda, Mohiboy, o‘sgan diyorim,
Bexabar qolgandi ko‘p ichkuyarim,
Ikkovimiz sut emishgan shirxo‘ra,
Men akangman, sen bo‘lasan jigarim.

Bu yetimlik seni qildi sargardon,
Cho‘pchak terib, tilab yeysan parcha non,
Zotingni aylasam men senga bayon,
Tub bobongdir Avliyoyi Qoraxon.

Maydon-maydon otam otin yelgandir,
Mard o‘lg‘ondir, shirin jonin bo‘lgandir,
No‘g‘aydan otamiz Zangar kelgandir,
Nard o‘ynab enamni utib olgandir.

Musofirlik, shohga bandi bo‘lgandir,
Tanimay bularga zulm qilgandir,
Bir teriga tikib ikki oshiqni,
Asovga sudratib cho‘lga solgandir.

Bizni deb zor-zor bo‘lgan otamiz,
Baloga giriftor bo‘lgan otamiz,
Ikkovimiz uch yoshlarga kirganda,
Ko‘p karvonga duchor bo‘lgan otamiz.

Quloq solgin alvon-alvon tillarga,
Bulbul oshno bo‘lar bog‘da gullarga,
Enamizni karvon olib ketgandir,
Ikkovimiz qola bergan cho‘llarga.

Shunday bo'p ayrilgan ikkovginamiz,
G'am bilan sarg'aygan gulday tanamiz,
Ikkovimiz sut emishgan shirxo'ra,
Shu bebaxt Xolbeka bizning enamiz.

Bu so'zni Gurkiboy Mohiga aytdi,
Xolbeka xatosiz barin eshitdi,
Bollarini bu so'zini eshitib,
Quvongandan bebaxt o'zidan ketdi.

So'z eshiting suxanvarning so'zidan,
Yosh quyilib ikki qora ko'zidan,
Vo bolam, deb tomdan o'zin tashladi,
Bolam dedi, sho'rli ketdi o'zidan...

Alqissa, Xolbeka oyim bolalari bilan topishdi. Aytdi:

— Ey go'daklarim, men sizlarni o'ldi deb edim, sira tirik demas edim. Nima uchunki, sizlar juda yosh edinglar, hech murabbiylaring yo'q edi, o'ldi demakka tilim bormas edi. Xayolim bilan tirik qilar edim. Endi menga bola qayoqda, deb umidimni uzgan edim. Ming-ming shukur, sizlar tirik bor ekansizlar. Otangning o'lganiga endi xafa bo'lmayman, — deb bolalari bilan topishib, og'zi-burnini o'pishib, xumori tarqashib, gaplashib o'tirdi.

* * *

Xolbeka Kuntug'mishning podsho bo'lganidan bexabar, Zangar otalaringga vafo qilmadi, sizlarga ham vafo qilmaydi, deya o'g'illariga ot-ulov, qurol-yarog' berib, bobolarining yurti No'g'ayga jo'natadi. Ular Zangar shahridan chiqishda darvozabon qo'rboshi bilan janjallashib, uni o'ldirib ketishadi. Sakkiz kecha-kunduz yo'l bosib Olatog' degan joyga yetishadi. Olatog'da o'n ming uyli qul yilqi boqib yurar edi. Yilqilarni ko'rib Mohiboyning fe'li aynaydi va bir to'p yilqini haydab keta boshlaydi. O'rtada cho'ponlar bilan qattiq jang bo'ladi. Jangda aka-uka g'olib chiqib, barcha yilqilarni No'g'ay yurtiga haydab ketishadi. Besh kunlik yo'l yurgach, ikkalasi ham horib-charchab, bir yerga qo'nib uxlab qolishadi. Bu orada cho'ponlarni ikki yigit o'ldirib, yilqilarni haydab ketganini eshitib, ular ortidan lashkar jo'natgan edi. Lashkar yetib kelib, uxlab yotgan Gurkiboy va Mohiboyni bandi qilib Zangar shahriga olib ketishadi.

Bu ikki go'dakni bandi qilib, o'n kun yo'l yurib, o'n kun deganda Zangar shahriga olib bordi. Gurkiboy tavakkal qilib ketib borayotibdi, Mohiboy so'zlab, yig'lab borayotibdi. Shunda bularning kelayotgani Zangar shahriga ovoza bo'ldi. Hech bir eshitmagan odam qolmadi. «Yangi bo'lgan podsho yangi bo'lgan bandisini to'xtovsiz dorga tortadi», — deb ovoza bo'lib, yaxshiyomon, yugruk-chobon, xurd-u kalon, qiz-u juvon ko'cha-ko'ylarda, tomlarning ustiga chiqib, ko'rmagan odam qolmadi. Bu ikkovini ko'rib, yig'lamagan odam bo'lmadi. «Hay attang, dunyosi qursin, shunday yosh bachchalar o'lib ketsa. «Xon g'azabi — Xudo g'azabi», degan, chiqmasak bo'lar ekan, chiqib alamimiz ziyoda bo'ldi», — deb mardumi shahar yig'lashib, orqasidan ergasha berdilar. Endi yangi bo'lgan podshodan eshiting.

Arkoni davlat, umaro, vazir-vuzaro, qozi-fuzalo, mufti-ulamo, mahram, yasovul, og'achi, shig'ovul — jamiy sipohilari bilan o'tirib edi. Ikkita go'dakni olib borib, manzur qildi. Ikki bandiga ikki yangi dor tuzab, qurdirib turib edi. Podsho ko'rgandan mehri toblab, otalik mehri qaynab, bachchalarni ko'rgandan uvuz eti uv bo'lib, to'la badani suv bo'lib, ko'ngli buzilib, bag'ri ezilib, ko'zining yoshi tizilib, avvalgi aytib o'tirgan gaplariga pushaymon yeb: «Kel-e, bu bachchalarning og'ziga bir luqma solay, agar bizlar qilganimiz yo'q desa, ozod qilay, bu bolalar o'ldiradigan bola emas ekan-ku», — deb ikki bolasiga qarab bir so'z dedi:

Yurgan yering balandmidi, pastmidi,
Ko'p odam bandi qip senga qasdmidi,
Oqsuvdan ne deb haydading yilqimni,
Haydaganing yolg'onmidi, rostmidi?

Yosh bachchalar, ko'nglingni shod aylayin,
Bu foniyy dunyodan faryod aylayin,
Munkir kelsang, bollar ozod aylayin,
Haydaganing yolg'onmidi, rostmidi?

Bachchalar podshoning bu so'zini eshitdi. «Munkir kelsa ozod bo'lar ekan, lekin mardlik qo'ldan ketadi», — deb Mohiboy:

— E podshoyim, mardlar o'lamani deb so'zidan qaytmabdi, — deb otasiga qarab bir so'z dedi:

O'laman, deb mard qavlidan toyama,
Yo'qchilik jo'mardning ko'zin o'yama,
Oqsuvdan yilqingni o'zim haydadim,
Qo'lingdan kelganing qilgin, ayama.

Mardlarning parvoyi bo'lmas o'limdan,
Musulmonman, kalma kelar tilimdan,
O'laman, deb mard ham ikki so'zlarimi,
Munkir kelsam, mardlik ketar qo'limdan.

Shu bolalarni haydab borgan o'n ikki ming lashkar birdan
chuvlab arz qildi:

– Taqsir podshoyim, bunday bo'yni yo'g'on bola yerning
yuzida yo'q; taqsir, o'n kundan beri haydab kelyapmiz-a, ertadan-
kechga davur bizlar bilan o'rlashib, o'r yog'ini bizlarga bermay
kelayotibdi. Bunday bo'yni yo'g'on bolani bizlar sira ko'rmay
kelayotibmiz. Buning bo'ynini podsho ingichkartsin, – deb olib
keldik.

Shunda podsho hayron bo'lib, nima deyarini bilmay qoldi.
Avvaldan hukm bo'lgan emasmi, jallod-mirg'azablar urib-so'kib
yangi tikilgan dorga qaratib olib keta berdi. Shunda Xolbeka
bechora ham ayollar bilan dorning oldidagi tomning ustiga chiqqan
ekan, shunday tiklab qarasa, ikki bolasini ham jallod-mirg'azablar
olib kelayotibdi. Bolalarini tanib, ichi o'tday yonib, chirqirab,
tomdan o'zini tashladi...

Alqissa, Xolbekaning aqli shoshib qolgan edi. Jallodlardan ko'p
tayoq yeb, nima derini bilmay, dorni ko'rgandan, ayol emasmi,
joni chiqib qo'rqib, ha derga holi, yurarga majoli bo'lmay, dorga
qarab bir so'z dedi:

Qaladin qalampir yuklar qalachi,
Durdonadan anbar tog'ning og'ochi,
Analhaq deb Mansur senga osildi,
Assalom alaykum, dorning og'ochi.

Shonaman taralar qizlarning sochi,
Madad qiling Bobo Zangi podachi,
Analhaq deb Mansur senga osildi,
Assalom alaykum, dorning og'ochi...

Enasining bu soʻzlariga Gurkiboyning achchigʻi kelib, enasiga qarab: «E shoʻrli, qismati qattiq enam. Bu dunyoga kelib biror shod boʻlmay yigʻlab oʻtgan enam, taqdiringga koʻn-da, bu ogʻochning qoʻlidan nima keladi», – deb bir soʻz dedi:

Bizlar chiqdik, ena, Zangar elidan,
Bogʻbon uzar bogʻning toza gulidan,
Yigʻlasang Xudoga yigʻla, enajon,
Nima kelar quv ogʻochning qoʻlidan...

Podsholar tolibdir taxt bilan tojga,
Koʻngli ketar doyim zakotman bojga,
Nima kelar quv ogʻochning qoʻlidan,
Kofirmiding, elanasan ogʻochga?..

Gurkiboy qarasa, jallodlar Mohining boshida, Mohini oʻldirmoqchi boʻlayotibdi. Shunda enasiga aytayotgan soʻzini qoʻyib: «Oʻ jallodlar, avval meni oʻldiringlar, mening oldimda Mohi oʻlmasin, mening koʻzim koʻrmasin. Mening yoshim katta, yoʻl meniki», – deb jallodlarga qarab, bir soʻz aytayotibdi:

Beklar minar bedov oting tolmasin,
Hech kimsa dunyoda bizday boʻlmasin,
Mendan burun Mohi bebaxt oʻlmasin,
Mohining oʻligin koʻzim koʻrmasin.

Zolim jallod, bilmaganim bildirgin,
Yigʻlatma Mohini, oʻynab-kuldirgin,
Meni oʻldir, Mohini qoʻy, jallodlar,
Yoshim ulugʻ, avval meni oʻldirgin.

Shunda Mohi zor yigʻlab: «E jallodlar, gunohni men qilganman, Gurkiboy meni shuncha qaytardi, aytganini qilmadim. Gurkining gunohi yoʻq, meni oʻldiringlar, Gurkini ozod qilinglar, men Gurkining qoniga zomin boʻlmayin», – deb jallodlarga qarab bir soʻz dedi:

Qonlar oqsin mening ikki koʻzimdan,
Yangilmadim aslo aytgan soʻzimdan,
Bu ishda Gurkining yoʻqdir gunohi,
Qancha gunoh boʻlsa yolgʻiz oʻzimdan...

Hech odam dunyoda bizday boʻlmasin,
Bizday boʻlsa bu dunyoga kelmasin,

Meni o'ldir, Gurkini ozod aylanglar,
Qoraxonning yurti sabil qolmasin;
No'g'ayning yurti besohib bo'lmasin,
Mening kasodimga Gurki o'lmasin.

Anda Kuntug'mish to'ra taxtidan tushib, aqlidan adashib, nima qilarini bilmay shoshib, chopib dorning ostiga kelsa, tomoshabin zich-to'p bo'lib turibdi, yo'l bermaydi. Shunda to'ra zor yig'lab, tomoshabinlarga qarab qoch, deb bir so'z dedi:

Bolam kepti necha tog'lardan osha,
Ikki zulfi gardaniga yarasha,
Po'sht-a, po'sht, tomoshabin jonlarim,
O'lganning nesin qilasizlar tomosha.
Qo'ldan ketib davr ilan davronlarim,
Vayron bo'lib ko'shk ilan ayvonlarim,
O'lganning nesin qilasizlar tomosha,
Yo'l beringlar, tomoshabin jonlarim.
Bolamning oldida men dod aylayin,
O'z holima necha faryod aylayin,
O'lganning nesin qilasizlar tomosha,
Qochinglar, bolamni ozod aylayin...
Quloq soling gapimning payvastiga,
Mayiblarday ingranadi Kuntug'mish,
Bo'zlab bordi zolim dorning ostiga.

Odamlar podsho keldi deganiga jallodlar shoshib: «Shu vaqtga davur o'ldirmabsan, deb bizlarni o'ldiradi. Shuning uchun kelganda podsho», – deb Mohiboyga pichoq solmoqqa shoshib, bo'ynida arqon bilan kurmak boylab, mirg'azablarga «tort» deb yubordi. Tortib yubordi. Kuntug'mish to'ra chopib kelib, Mohiboyni suyab, jallodlarga: «Qo'yib yubor ipni», – dedi. Jallodlar ipni qo'yib yubordi. Mohining dami tutilib, dami ichiga tushib qoldi. Kuntug'mish to'ra Mohini ko'kragiga olib: «Shamolni ochinglar», – deb har ko'zidan yetmish qatra yoshini to'kib, qaddi bukilib, Mohining betiga tiklab turibdi. Gurkiboy ham yig'lab, ukasining oldiga borib: «Voh, ukamdan ayrildim», – deb yig'lab turgan mahalda, Xolbeka sho'r ham: «Voh, bolam», – deb qarasa, Kuntug'mish to'ra Mohini ko'kragiga olib, ko'tarib yig'lab turibdi. Shunda Xolbeka oyim to'rasini yulmalab, erini qarg'ab: «Podsho bo'lmay bo'lusiz qolgur», – deb erini mushtlab qoldi. Xolbeka

bechora bilsa, Zangarga yangi bo'lgan podsho Kuntug'mish to'ra ekan. Shunda erini tanib, bir so'z dedi:

Men seni shahzoda dedim, mard dedim,
Sen qanday siynamga qo'ygan dard eding,
Chiqsin ko'zing, tanimading bolangni,
Ne tilingman buni dorga tort, deding...
Armon bilan bilmaganim bildirding,
Zor yig'latib, ko'zim yoshga to'ldirding,
Ne tilingman buni dorga tort deding,
Podsho bo'lib, o'z bolangni o'ldirding.
Yura bilmay yurar yo'ldan toyrildim,
Ucha bilmay qanotimdan qayrildim,
Chiqsin ko'zing, tanimading bolangni,
Armon bilan men bolamdan ayrildim.
Men seni shahzoda dedim, mard dedim,
Sen qanday siynamga qo'ygan dard eding.

Xolbeka bechoraning: «Voh, Mohi», — deb yig'laganiga hech kimda tob-toqat qolmadi. Kuntug'mish to'raning: «Bolam», — deb na'ra tortgan dovushi osmonga yetdi. Gurkiboyning: «Voh, ukam», — deb yig'laganiga hech kim toqat qilolmadi...

Alqissa, shu turgan xaloyiqlar qarasalar, shu qalandarxon Kuntug'mish to'ra ekan, o'g'ri bo'lib qo'lga tushgan bachchalar qumda qolgan go'daklar ekan. Arkoni davlat, Xolmo'min bosh bo'lib kelib, Mohiboyni suyab ko'tarib, arkka olib chiqib ketdilar. Bir soatdan keyin Mohiboy ko'zini ochib, o'ziga keldi. Xolbeka bechora Mohini bag'riga olib, quvonib, yuragi yorilib qolay dedi. Mohiboyning boshidan tovoq-tovoq tilla-kumushlarni sadaqa, deb chocha berdi.

Endi turgan katta-kichiklar, umarolar, amaldorlar, podshoning oldida turgan in'omli kishilar Kuntug'mish to'ra bilan qayta boshdan ko'rishib, ixlos-e'tiqodi ziyoda bo'lib, Gurkiboy bilan Mohiboyni izzat-hurmat qilib, shohona kiyimlar kiygizib, toji xisravni boshiga qo'yib, qayta boshdan muborakbod qildilar. Kuntug'mish to'ra ham ko'hna xazinalarini ochirib, tilla-kumushni elatijasiga in'om-ehson qila berdi. Endi Zangar eliga podshoh qirq kun to'y berdi.

Zangarning katta-kichigini yig'ib, hammasini o'zidan rozi qilib turgan vaqtida, arkoni davlat turib arz qildi: «Buvraxon podsho Azbarxo'jani zindon qilgan edi, hali o'lgani yo'q, zindonda

yotibdi. Farmoyishlari nima?» Kuntug'mish to'ra buyurdi: «Olib chiqinglar!»

Azbarxo'jani zindondan olib chiqdilar. Kuntug'mish ikki o'g'liga buyurdi: «Mening «do'stimdan» o'chlaringni olinglar. Men do'stlik otini tutganman, qoshiga bormayman, yuzini ko'rmayman...»

Shunda Mohiboy bilan Gurkiboy qo'llariga xanjarni olib, Azbarxo'janing qoshiga bordi. Aytdi: «Huv otamning «do'sti», bizlarni taniysanmi? Bizlar Zarchamanning cho'lida emaklab yig'lab qolgan bolalar bo'lamiz. Sening shu qilgan «yaxshiligingni» qaytarmoqchi bo'lib keldik», deb ... ikki bola Azbarxo'jani bosib oldi. Baqirtirib, tilini ko'maklayidan kesib oldi. Azbarxo'ja gapirolmay, ho'kizday bo'kirib-bo'kirib, itday bo'lib o'lib qoldi. Gavdasini o'tda kuydirib, kulini shamolga uchirib yubordi. Azbarxo'janing ishi tamom bo'ldi.

Kuntug'mish to'ra qirq kun, qirq tun to'y berib, to'yi tamom bo'ladigan kuni jamiy arkoni davlatini yig'ib, Xolmo'minni Zangarga podsho qildi. Zangar shahrining jamiy bek, umarolari Xolmo'minga dasti bay'at berdi.

Endi Kuntug'mish to'ra No'g'ay elga bormoqchi bo'lib, yo'l jabdug'ini tayyorlay berdi. Qatorda nori bilan, xazinada zari bilan, ikkita bolasi qoshida, Xolbeka yori bilan, qancha xizmatkor, qul, cho'ri, kanizaklari bilan jo'nadi. Shunda Xolmo'min Zangarning ulug', akobirlari bilan o'n kunlik yerga billa kelib, Kuntug'mish to'ra bilan xo'shlashib, jiyanlari bilan ko'rishib, yig'lashib Zangarga qarab qaytdi.

Kuntug'mish to'ra omon-eson, sihat va salomat yurtiga borib, qavm-u qarindoshlari bilan, o'zining yor-u jo'ralari bilan, elining ulug', kattalari bilan ko'rishib, o'ynab-kulishib, otasi Qoraxonning toj-taxtiga ega bo'lib, davrini sura berdi.

Lekin Qoraxon podsho necha yillardan beri o'zining o'rniga qushbegisini qo'yib, Kuntug'mishning o'tiga kuyib, tagizaminga kirib, toat-ibodatga mashg'ul bo'lib yotib edi. Bechora ibodatxonasidan chiqib, yolg'iz farzandini ko'rib, ko'rishib, nabiralarini ko'rib, Xolbeka bilan ko'rishib, jamiy elini yig'ib, ko'hna xazinalarini ochib, qirq kecha-qirq kunduz podshohona to'y qilib berib, o'zining taxtiga Kuntug'mish to'rani chiqarib, o'zi boshidan muborakbod qilib, podsho qildi. Kuntug'mish to'ra shunday qilib murod-maqsadiga yetdi.

ISHQIY-QAHRAMONLIK DOSTONLARI

Doston xalq og'zaki ijodi va o'zbek mumtoz adabiyotida keng foydalanib kelinayotgan epik shakllardan biridir. «Doston» so'zi xilma-xil ma'noni bildirib kelgan. Masalan, «doston» forscha epik asar nomini anglatadigan so'z bo'lib, u hatto qissa, romandek katta nasriy asarlarga ham nisbat beriladi. Siz bilan biz o'rganayotgan doston esa xalq og'zaki ijodida yaratilgan va yaratilayotgan muayyan kompozitsion yaxlitlikka ega bo'lgan xalq dostonlaridir. Ular yozma adabiyotdagi «Suhayl va Guldursun», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» kabi dostonlardan fantaziya ko'lami, ko'z ko'rib, quloq eshitmagan voqealar, aql bovar qilmaydigan qahramonliklar tasviri bilan farq qiladi. To'g'ri, yuqorida nomlari tilga olingan dostonlarda ham fantastik unsurlar, mubolag'ali o'rinlar mavjud. Biroq ularning birortasi sujet erkinligi, favqulodda qiziq voqealar borasida xalq dostonlari bilan tenglasha olmaydi.

Dostonlarimizda xalqimizning baxtli kunlar, ro'shnoliklar haqidagi orzu-umidlari, faqat yaxshilikka, yorug' kunlarga erishish istagi yotadi. E'tibor bersangiz, dostonlar muvaffaqiyatli yakun bilan tugaydi. Asar qahramonlari juda katta fojialarni, qiyinchiliklarni boshlaridan kechiradilar, og'ir sinovlarga bardosh beradilar, oxir-oqibat murod-maqсадlariga erishadilar.

Xalq dostonlarining ko'pchiligiga xos xususiyat – ularda ishq-muhabbat mavzusining ustunligidir. Dostonlardagi voqealar qahramonlarning ishqiy sarguzashtlari fonida kechadi. Masalan, dunyoga mashhur «Alpomish»ni olasizmi, «Ravshan» yoki «Kuntug'mish» dostonlarini olasizmi, bari-barisida muhabbat mavzusi ustuvorlik qiladi. Darhaqiqat, muhabbat – muqaddas tuyg'u. Bekorga xalqimiz «Ishqsiz eshak – dardsiz kesak», demaydi. Sevimli shoiramiz Nodirabegim ta'biri bilan aytganda esa:

«Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et».

Muhabbat insonni ezgulikka yetaklaydi, sevgan kishi har qanday qahramonlikka qodir hisoblanadi. Biz o'rgangan «Kuntug'mish» dostoni sevishganlar haqida chiroyli asar, uning janrini ishqiy-qahramonlik dostoni, deb belgilash mumkin.

Chunki Kuntug'mish dostonida katta qahramonliklar ko'rsatadi: yurtga qiron keltirgan ajdarni yengadi, tosh bostirib qo'yilgan kigiz ostidan chiqib ketadi. Bu qahramonliklar shunchaki o'zini ko'rsatish emas, avvalo xalqni ajdar ofatidan qutqazgan bo'lsa, sevikli yori, bolalarini deb g'oyat tang bir holatda yovlari o'rabchirmab, ustidan tosh bostirib ketgan kigiz orasidan xalos bo'lib chiqadi.

Umuman, Kuntug'mishning dostonidagi hayoti qahramonlik bilan kechadi. Uning Xolbeka visoliga yetishish uchun uzoq safarga o'tlanishi, yo'lidagi barcha to'siq-g'ovlarni yengishi haqiqiy insoniy jasorat, fidoyilikdir. Dostonidagi Xolbeka, Gurkiboy va Mohiboy harakatlarida ham qahramonlik belgilari mavjud. Axir Xolbekaning sevgan yori, bolalari uchun jonini berishga tayyorligi, Gurkiboyning ukasi uchun o'zini fido qilishga shayligi (uning dor ostidagi so'zlarini eslang) qahramonlik emasmi?!

Birgina «Kuntug'mish» dostoni emas, boshqa dostonlarda ham asar personajlari turli qahramonlik namunalarini ko'rsatadilar, bu qahramonliklar odamlarning og'irini yengil qiladi, el-yurtga ro'shnoqlik keltiradi. Baxshi bobolarimiz sevib kuylagan «Kuntug'mish» kabi ishqiy-qahramonlik dostonlari bizni muhabbatdek ezgu tuyg'uni qadrlashga undaydi, fidoyilik, qahramonlikka chorlaydi, chunki ishq-muhabbat, qahramonlik, jo'mardlik doimo egizak tushunchalardir.

Savol va topshiriqlar

1. Xalq dostonlari haqida nimalar bilasiz?
2. Dostonchilik maktabini yaratgan qaysi mashhur baxshilarni bilasiz?
3. Dostonchilik maktablari qachon paydo bo'lgan va qaysi asr uning juda rivojlangan davri bo'lgan?
4. Yurtimizda dostonchilikni rivojlantirish, baxshilar ijodini qo'llab-quvvatlash uchun nima ishlar qilinyapti?
5. «Kuntug'mish» dostonini ko'proq qaysi baxshilar ijro etganlar?
6. Siz tanishgan «Kuntug'mish» dostoni qaysi baxshidan yozib olingan? Baxshi haqida nimalar bilasiz?
7. Kuntug'mish o'n to'rt yoshgacha nimalar bilan shug'ullandi, o'n to'rt yoshdan so'ng qaysi amallarni egalladi?
8. Xolbeka kimning farzandi? Uning kamolga yetguncha bo'lgan hayotini batafsil gapirib bering.

9. Kuntug'mish va Xolbeka g'ayritabiiy sharoitda (tushda) tanishadilar. Shunga o'xshash holatlarni (tush, ko'zgu, uzuk orqali tanishish) yana qaysi dostonlarda uchratgansiz?

10. Zangar shahri podshosi Xolbekaga oshiq bo'lib, o'z niyatiga erishish uchun qanday «choralar» ko'rdi?

11. Kuntug'mishning Xolbeka suratini ko'rib, hushidan ketib yiqilishi holatini tasvirlashda Ergash Jumanbulbul qaysi badiiy unsumni qo'llagan, deb o'ylaysiz?

12. Qosim Kuntug'mishni halokatdan saqlab qolish uchun qanday chora ko'rdi?

13. «Shirxo'ra» so'zi qanday ma'noni anglatadi? Izohlang.

14. Kuntug'mish asarda yana qaysi nom bilan eslanadi?

15. Azbarxo'ja Kuntug'mishni halok qilish uchun qanday hiyla ishlatdi?

16. Kuntug'mish o'g'illari ismlarining ma'nosi: Gurkiboy va Mohiboy so'zlari nimani anglatadi? Sababini tushuntiring.

17. Adabiyot daftaringizga shevaga oid so'zlarni yozib oling va ularni adabiy tildagi shakli bilan taqqoslang.

18. Doston matnidan hikmatli so'zlar, maqollar darajasidagi yoki ularga yaqin iboralarni toping. Ularning ma'nosini tushuntirishga harakat qiling.

19. Dostondagi qahramonlarning qaysi sifatlaridan ibrat olish mumkin, deb o'ylaysiz?

20. Ishqiy-qahramonlik dostonlari deganda qanday asarlarni tushunasiz?

21. O'zbek dostonlarining yakunlovchi qismiga xos xususiyat nima?

22. Ishqiy-sarguzasht va ishqiy-qahramonlik dostonlarining farqi nimada ekanligini tushuntiring.

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXIDAN

YUSUF XOS HOJIB BOLOSOG'UNIY

(XI asr)

Yusuf Xos Hojib XI asrda yashab, turkiy tilda ijod etgan buyuk shoir hisoblanadi. Yusuf — asl ismi. Aynan «Qutadg'u bilig» dostoni zamon hukmdori tahsiniga sazovor bo'lgani uchun muallifga «xos hojib», ya'ni *eshik og'asi* rasmiy lavozimi berilgan. Shoir uni taxallusiga qo'shib olgan. Yusuf qadimiy Bolosog'un shahrida tug'ilgan. Bolosog'uniy deyilishi shundan. Ba'zi manbalarda bu shahar Quzo'rda deb ham tilga olinadi.

Bizga Yusuf Xos Hojibning birgina «Qutadg'u bilig» asari yetib kelgan. Shoir hayotiga oid ma'lumotlarni ham faqat shu dostonidagina topamiz. Asar hijriy 462, ya'ni milodiy 1069—1070-yili Koshg'arda yozib tugallangan. Hajmi 6 ming 409 baytdan iborat. Muallifning o'zi uni bir yarim yil mobaynida bitganini aytadi:

Tegurdi menga algi ellik yoshim,
Qug'u qildi quzg'un tusitek boshim.
Oqir ellik emdi mengar kel teyu,
Pusug' bo'lmasa, bordim emdi naru.

*(Ellik yoshim menga qo'l tegizdi,
Qora quzg'un tusidek boshimni oq (qush) qildi /ya'ni sochim oqardi/.*

*Ellik /yosh/ endi men tomon kel, deb chorlamogda,
Pistirma /ya'ni nogahoniy o'lim/ bo'lmasa, endi u tomon boraman.)*

Shu misralarga tayanib, olimlar, Yusuf Xos Hojib bu kitobini ellik yoshlarida yaratgan, deb hisoblashadi.

Doston yaratilgan XI asr Qoraxoniylar davlatining eng gullagan davri edi. Yuqori Chindan Kasbiy dengiziga qadar bo'lgan juda katta hudud shu saltanat hukmi ostida bo'lgan. Koshg'ar (ikkinchi nomi O'rdukent) shu ulug' saltanatning poytaxti edi. Bolosog'un mamlakatning muhim markazlaridan biri hisoblanardi.

Yusuf Xos Hojib dostonini tugallagach, uni zamon hukmdori (elig) Tavg'achxon Ulug' Bug'ra Qoraxonga taqdim etadi.

Asar garchi XI asrda yaratilgan bo'lsa-da, u haqida o'zbek adabiyotining keyingi asrlardagi namunalarida hech qanday ma'lumot uchramaydi. Hatto, turkiy tildagi har bir asarga alohida mehr va e'tibor bilan munosabatda bo'lgan buyuk Alisher Navoiy, shuningdek, Zahiriddin Muhammad Bobur ham «Qutadg'u bilig» yoki uning muallifini mutlaqo tilga olmagan. Shundan kelib chiqib, bu bobokalon shoirlarimiz «Qutadg'u bilig» haqida bilgan-bilmagani borasida bir narsa deyish qiyin.

Bunga sabab — asarning bor-yo'g'i uch nusxasigina saqlanib qolganligi:

1. Vena nusxasi. U milodiy 1439-yili (Alisher Navoiy tavalludidan ikki yilgina oldin) Hirotida uyg'ur yozuvi bilan ko'chirilgan. (Uyg'ur yozuvi arab alifbosi asosida shakllantirilgan sof turkiy yozuv edi.) Kitob Turkiyaning Tugot shahriga, 1474-yili esa Istanbulga keltirilgan. Uni keyinchalik Istanbulda mashhur sharqshunos Hammer Purgstall sotib olib, Venadagi Saroy kutubxonasiga keltiradi. 1823-yili fransuz sharqshunosi Jaubert Amadee bu buyuk asar haqida ma'lumot e'lon qilib, uni ilm ahliga tanishtiradi.

2. Qohira nusxasi. 1896-yili asarning arab yozuvi asosidagi turkiy alifboda ko'chirilgan nusxasi Qohirada topildi.

3. Namangan nusxasi. Sharqshunos Valizoda 1914-yilning 20-aprelida Qozon universiteti qoshidagi Arxeologiya, tarix va etnografiya jamiyatiga Farg'ona ekspeditsiyasi haqida yozgan hisobotida namanganlik Muhammad hoji Eshon Lolaresh degan kishining qo'lida «Qutadg'u bilig»ning yana bir nusxasi mavjudligi haqida ma'lumot beradi. Atoqli adabiyotshunos Abdurauf Fitrat 1924-yili Muhammad hoji Eshon Lolareshdan shu qo'lyozmani olishga muvassar bo'ladi.

«Qutadg'u bilig» zamon ehtiyoti yanglig' yaratilgan. Ya'ni Qoraxoniylar davlati va bu mamlakat xalqining bir mafkuraviy-axloqiy dasturga katta zarurati bor edi. Shoir ana shu buyuk va sharaflı vazifani bajarishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Asarning

tub mohiyatida markazlashgan davlatni idora qilish, mustahkamlash, turli xon va beklar o'rtasida birlikka erishish, adolatli va oqilona siyosat yuritish, umrning o'tkinchiligi, ma'naviyat, yashash tartib-qoidalari bilan bog'liq g'oyalar badiiy tarzda bir qomusiy dastur sifatida ilgari surilgan. Unda xalqning maqsad-intilishlari, maslak-g'oyalari ifodalangan. Shu ma'noda u Qoraxoniylar davrining mafkuraviy ta'limoti sifatida ham alohida ahamiyatga ega.

Doston masnaviy, ya'ni o'zaro qofiyalangan ikki misradan iborat baytlar yo'li bilan yozilgan. Vazni — mutaqoribi musammani mahzuf, ya'ni «*faulun-faulun-faulun-faul*» (V — — / V — — / V — — / V —) yoki maqsur (bunda «*faul*» o'rniga «*faol*» bo'ladi, bu oxirgi hijo o'ta cho'ziq — «*sabr*», «*qand*», «*tog*» kabi so'zlardan tashkil topadi degani). Turkiy va forsiy mumtoz adabiyotda shohlar haqidagi asarlar asosan shu vaznda bitilgan. Masalan, Firdavsiyning «Shohnoma»si, «Xamsa» turkumining Iskandar Maqduniy (Aleksandr Makedonskiy) hayoti asosida yaratilgan oxirgi dostonlari, jumladan, Abdurahmon Jomiyning «Xiradnomayi Iskandariy» («Iskandar aqlnomasi»), Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» asarlari ham aynan shu vaznda yozilgan.

«Qutadg'u bilig» kam nusxada saqlanib qolgan bo'lsa ham muallif uning o'z davrida mashhur ekanini yozadi. Chinliklar uni «Adab ul-muluk» («Podshohlar odobi»), mochinliklar «Amin ul-mamlakat» («Mamlakat omonliklari»), Sharq elining ulug'lari «Ziynat ul-umaro» («Amirlar ziynati»), eronliklar esa «Shohnomayi turkiy» («Turkiy «Shohnoma»»), turonliklar «Qutadg'u bilig», ba'zilar esa «Pandnomayi muluk» («Podshohlar pandnomasi») deb atayotgani qayd etiladi.

«*Qut*» — baxt, saodat, «*bilig*» esa — bilim degani. Shunga ko'ra, asarning nomini «Baxtga eltuvchi bilim» yoki «Saodatga yo'llovchi bilim» deb tarjima qilish mumkin. Abdurauf Fitrat uni «Baxtliklanish bilimi» deb o'g'irgan.

Albatta, XI asrga qadar ham tilimizda dostonlar bitilgan bo'lishi kerak. Lekin hozircha bizgacha yetib kelgan ilk turkiy doston — «Qutadg'u bilig».

Dostonda to'rt asosiy qahramon bor. Ularning har biriga ramzan muayyan bir ezgu tushuncha — ma'naviy qadriyatning timsoli yanglig' qaralib, alohida ma'no-mazmun yuklatilgan. Kuntug'di (chiqqan Quyosh) — elig, ya'ni hukmdor. U adolat ramzi bo'lib kelgan. Oyto'ldi (to'lgan Oy) — vazir. U baxt va davlat ramzi hisoblanadi. O'gdulmish (aqlga to'lgan) — vazirning o'g'li. U aql va zakovat ramzi yanglig'

tasvirlangan. O'zg'urmish (uyg'ongan) — vazirning qarindoshi. U asarda qanoat, ofiyat, ya'ni sog'lomlik ramzi sifatida qalamga olingan.

Men shu to'rt tushuncha ustida fikr yuritdim, deydi shoir:

Bu to'rt nang uza so'zladim men so'zug
O'qisa ochilg'ay yetig qil ko'zug.

(So'zni shu to'rt narsa ustida yuritdim,
Uni o'qib, tushunilsa, ro'shnolik bo'ladi, ko'zingni och.)

Doston — sof badiiy asar. Bunday deb urg'u berib aytishimiz bekorga emas. Adabiyot tarixida Kaykovusning forsiy tilda yozilgan «Qobusnoma»si kabi nasihatnomalar ham, Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma»si singari tarixiy-memorial asarlar ham o'rganiladi, ularning ham badiiy ahamiyati katta. Biroq «Qutadg'u bilig» pandona (didaktik) ruhdagi, ta'lim-tarbiya, odob-axloq mavzusiga bag'ishlangan tipik badiiy asar. Shaxs tarbiyasi, uning jamiyatdagi o'rni, komillik shartlari, umrni bekorga o'tkazmaslik, turli ijtimoiy tabaqaga mansub kasb-kor egalarining axloqiy mezonlari, davlatchilik qat'iyatlari asosiy yo'nalishga aylangan.

Asar, nasriy hamda she'riy muqaddimadan tashqari, 71 maxsus bobdan tashkil topgan. Boblarda ko'proq savol-javob, munozara olib boriladi. Shu tariqa shoir oldiga qo'ygan masalalarga o'z hissiy munosabatini bildirib boradi. Ko'tarilgan masalalarning barida aynan qanday bilim kishini baxt-saodat sari yetaklashi oydinlashadi. Bu esa asar nomi naqadar oqilona tanlanganini ko'rsatadi.

QUTADG'U BILIG

(Dostondan parcha)

BEGLIKKA SAZA BO'LG'UTEK BEG NEKUTEK KERAKIN AYTUR

(Beklikka loyiq bek qanday bo'lishini aytadi)

Elig aydi emdi ayitgu so'zim
Bu yerda muni emdi aytur o'zum¹

(Elig aytdi: mening so'raydigan so'zlarim
Ushbular edi, endi shularni so'rayman):

¹ Asarning eski o'zbek tilidagi asl matnida qanday bo'lsa, shundayligicha, ya'ni tinish belgilarisiz berishni lozim topdik, tinish belgilari tarjima matnida ishlatildi. — *Tuzuvchi.*

To'rutti ara o'qlanin bir bayat
Uluq bir kichig bir esiz edi at

(Odam bolasini yolg'iz Xudo yaratdi,
Ular orasida ulug', kichik, yomon, yaxshi bor).

Biliglik biligsiz chiqay bar ya bay
Uqushliq uquhsiz otun bir gaday

(Bordir ilmli, ilmsiz, qashshoq va boy,
Uquvli, uquvsiz, nochor va gadoy).

Nekutek kerak beg muni baglasi
Javi barsa ati ishin ishlasa

(Bularga bosh bo'lish uchun bek qanday bo'lishi kerak?
Toki uning ovozası yoyilsa, ishlariga rivoj bersa).

Etılsa edi qam bayusa budun
Atı edgu bo'lsa ul artar budun

(Eli yashnasa hamda xalq boyisa,
Ezgu nom chiqarsa, ulus ko'paysa).

Yumutsa erat bo'lsa kuchlug alig
Yuritsa to'ru tuz yetursa bilig

(Lashkar to'plasa, qo'li kuchli bo'lsa,
To'g'ri siyosat yuritsa, bilimga amal qilsa).

Erajin avinsa yesa el uzun
Butun jan uzulsa yesa ul ajun

(Rohatda yashasa, elga uzoq bosh bo'lsa,
Bor joni uzilsa, u dunyoligini topsa).

O'GDULMISH JAVABI ELIGKA

(O'gdulmishning elikka javobi)

Yanut berdi O'gdulmish aydi elig
Edi ters aytitti menga bu bilig

(O'gdulmish javob berdi, aytdi: «Elig
Mendan juda qiyin so'zlarni so'rardilar»).

Bu beglik ishin barcha beglar bilar
To'r-u o'ndi qilq yan ulardin kelir

(Beklikning ishini beklargina bilar,
Siyosat, nizom va qoidalar ulardan chiqar).

Bayat kimki bersa bu beglik ishi
Berur o'g ko'ngul ko'r ul ishka tushi

(Xudo kimgaki beklikni ato qilar,
Unga bu ish uchun idrok va ko'ngil berar).

Kimi beg to'rutmak tilasa bayat
Berur ashnu qilq yang uqush yug qanat

(Xudo kimni bek qilib yaratishni istasa,
Oldin unga aql-u uquvdan qanot beradi).

Bu beglik ishi bo'ldi beglar ishi
Bu beglar ishin bildi beglig kishi

(Beklar yumushi bu — mamlakat ishi,
Beklik neligin bilar bek kishi).

Elig aydi uqtun bu so'z barcha chin
Ko'ni so'zlading so'z yipar burdi kin

(Elig aytdi: «Uqdim, barcha so'zlaring chin,
Yaxshi so'zlading, go'yo taralganday kun»).

Bu ish qilquchi yer qilur o'z ishi
Mun yerdan biligli ko'rugli kishi

(Ish qiluvchi o'z ishin qilar,
Uning kimligini bilimli bilar).

Men ish qilquchimen sen ish ko'rguchi
Ishig ko'rguchidin bilur qilquchi

(Men ish qilguvchiman, sen ish ko'rguvchi —
Ko'rguvchidan ish o'rganar qiluvchi).

Bayat berdi emdi sena o'g ko'ngul
Uqush qam bilig birla bo'lding amul

(Xudo senga berdi aql-u ko'ngil,
Uquv ham bilim bilan bo'lding omil).

Qamuq ishni uqtung ma bilding o'zun
Menga ma baqirsaq-sa qilqin so'zun

(Barcha ishni uqding-u bilding o'zing,
Menga sodiq bir ishing-til so'zing).

Baqirsaqqa aytur kishi o'z so'zin
Baqirsaq yuluqlar kishiga o'zin

(Kishi o'z so'zini sadoqatliga aytadi,
Sadoqatli odamga jonini fido etadi).

Baqirsaq uchun sen bitar men senga
Baqirsaqqligin ay bu so'zlar menga

(Sodiqliging uchun umid bog'layman senga,
Bu so'zlar ma'nisin aytib ber menga).

Neki ter eshitgil baqirsaq kishi
Baqirsqliq qul ko'r kishilik bashi

(Nelar der, eshitgin, sodiq kishi,
Sadoqatda erur kishilik boshi).

Baqirsaqni bilsa baqirqa urun
Menga mundaq aydi bilik qam uqush

(Sadoqatlini topsang, bag'ringga ol,
Bilim va aql menga shunday o'rgatdi).

Yanut berdi O'gdulmish aydi elig
Esan inch tirilgin ey ustag alik

(Javob berib O'gdulmish aytdi: «Elig,
Eson va tinch yashagin, ey qo'li baland»).

Bu beglikka ashnu tub asil kerak
Atim alp qatiq qurch yana to'ng yurak

(Bek kishining nasli asil bo'lishi kerak,
Bo'lsin mergan. qo'rqmas va botir yurak).

Atasi beg ersa o'qul tuqdi beg
O'qul tuqsa beg ham atalaritek

(Otasi bek bo'lsa, o'g'il erur bek,
O'g'il ham bo'ladi otalaridek).

Uqushluq kerak ham biliglik kerak
Aqiliq kerak ham siliqlik kerak

(Uqavli ham bilimli bo'lishi kerak,
Saxovatli ham ulug'sifat bo'lishi kerak).

Beg ati bilig birla baqliq tutur
Bilig lam(i) ketsa beg ati qalur

(Bek oti «bilik» bilan bog'liq erur,
«Bilik»dan «lom» ketsa, bek qolur)¹.

Neku ter eshitgil bilig bilmish er
Bashinda kechurmush uqush uqmish er

(Nelar der, eshitgin, bu bilimli er,
Boshidan kechirgan hamda uqqan er).

Biliglig kerak beg uqushluq uduq
Angar tegmasa bir mofaja yuduq

(Bek bo'lsin bilimli, uquvli, ziyrak,
Unga tegmasin nogahoniy balo).

Qiling edgu erdan kerak ming tuman
Ati edgu bo'lsa tutunsa bo'duq

(Er ming turli ezguliklar qilsin,
O'zin to'g'ri tutib, ezgu nom qozonsin).

Apa o'qlani barcha asli dedug
Bilig birla bo'ldi ko'r udrun kad oq

(Barcha asli ulug' odamlarning bolasi
Bilim tufayligina yetuk bo'ldi, qara).

Uruq edgu bo'lsa er edgu bo'lur
Er edgu bo'lib o'tru to'rka yubarur

(Urug'i yaxshi bo'lsa, er yaxshi bo'lar,
Kishi yaxshi bo'lsa, to'rdan joy olar).

Iduq ul beglik ariqliq tilar
Ariqliq bila elda saqliq tilar

(Bu beklik muqaddas, u poklik tilar,
Poklik bilan birga sergaklik tilar).

Neki ter eshitgil O'tukan begi
Sinab sozlanish so'zni yetru o'gi

(Eshitgin, O'tukan begi nelar der,
U aql bilan sinalgan so'zlarni aytar).

Budunqa begi artuq o'drum kerak
Ko'ngil til ko'ni qilqiy ko'drun kerak

¹ Bu yerda «bilik» so'zining arab yozuvidagi shakli ko'zda tutilgan.

(Xalqning begi yetuk, sara bo'lishi kerak,
Ko'ngli va tili ezgu, xushfe'l bo'lishi kerak).

Biliglik uqushliq budunqa talu
Aqi qam ko'zi to'q ne ko'ngli to'lu

(Bilimli, uquvli, xalqining baxti,
Saxiy ham ko'zi va ko'ngli to'q bo'lishi kerak).

Qamuq eduku bo'lsa algi uzun
Uvutluq silig qam qilinchil tuzun

(Turli yaxshiliklar qilishga qo'li uzun bo'lsa,
Andishali, xushro'y va to'g'ri ish qiluvchi bo'lsa).

Bilig birla boshlar kishi bashi
Uqush birla uqsa o'ngarur ishi

(Bilim bilan boshlanar kishilik boshi,
Aql bilan qilsa, o'nglanar ishi).

Budunuq bilig birla bashti begi
Bilig bo'lmasa ishka yaqmas o'gi

(Bek xalqni bilim bilan zabt etadi,
Bilim bo'lmasa, ishga aqli yetmaydi).

Bu beglik iginga oti o'g bilik
Uqush birla emla ey qilqi silig

(Beklikka tekkan dard davosi aql va bilim,
Uni aql bilan emla, ey xalqi muloyim).

Biliglig uqushliq bo'gu elchi beg
Ekugun ajunda bo'lur o'rni yeg

(Bilimli, uquvli, dono elchi bekning
Ikki dunyoda ham o'rni aziz bo'ladi).

Ekigun ajunux buluqli kishi
Edi qutluq ul bu tugel qut bashi

(Ikki dunyoga erishgan kishi
Juda baxtlidir, bu tugal baxt boshi).

Mungar mengzatu aydi shair bu so'z
Ko'ru barsa ma'ni biligsizka ko'z

(Bunga o'xshatib shoir ushbu so'zlarni aytibdi,
Ko'rsang, uning ma'nosi bilimsizga ko'zdir).

O'sa bersa dunya tirilsa qutun
Taqi bir ajunda bu bo'ldi to'ra

(O'sa bersa, dunyo chiroyidan bahramand yashasa,
U dunyoda ham to'rdan joy oladi).

Qilinch o'nggay bo'lsa qiliq
Bu edgu qiliq birla edgu yo'rliq

(Xudo kimga ezgu amal baxsh etsa,
Ezgu amal bilan birga ezgu yo'riq ham beradi).

Aning bo'ldi dunya bu ne'mat bila
Tilasa o'zung ye tilasa ula

(Dunyo unikidir ne'matlar ila,
Istasa, o'zi yesin, istasa, ulashsin).

Qilinch yedgu erdan kerak ming tuman
Aning tutsa el kend kutursa tuman

(Erdan ezgu xulq va ming tuman hunar lozim,
Aning-la elni boshqarib, zulmatni ko'taradi).

Bayat kimga bersa qilinch arquqi
Ani emgatur bu zamona o'qi

(Xudo kimga yomon xulq bersa,
Uni bu zamona o'qi azobga solar).

Qayu begda bo'lsa bu arquq qilinch
Ishi barcha tetru sevinchi saqinch

(Qaysi bek yomon qiliqli bo'lsa,
Barcha ishi ters, sevinchlari qayg'u bo'ladi).

Saqinuq kerak beg ne qilqi ariq
Ariqliq tilar tutchi urqi ariq

(Bekka sergaklik va xulqi poklik kerak,
Pok kishilar doim poklikka intiladi).

Qalqi bo'lmasa beg saqinuq suzug
Ariqsiz bo'lur barcha qilqi uzug

(Agar bek ziyrak va sofdil bo'lmasa,
Barcha qilmishlari nopok, nuqsanli bo'ladi).

O'ruglug amulluq bo'lur begka ko'rk
Bu beglig ishing bu-ul baqu o'rk

(Qaror va sabr bek uchun ziynatdir,
Bular beklik yumushlarini bog'lovchi rishtadir).

Bu o'glug kishilar o'ngarur ishig
Yiraq tutqu ishta bu o'gsuz kishig

(Aqlli kishilar o'nglar ishini,
Ishdan yiroq tut aqlsiz kishini).

Ko'ngul bo'lmasa er ko'zi asqi yo'q
O'gi bo'lmasa er o'gi o'sqi yo'q

(Erda ko'ngil bo'lmasa, ochiq ko'zdan foyda yo'q,
Erda aql bo'lmasa, uning ishida unum yo'q).

Neku ter eshitgil ey elchi bashi
O'rug kad ko'ngullug sinamish kishi

(Eshitgin, nelar der elning boshi,
Ravshan, sof ko'ngilli, sinalgan kishi).

Qayu yerda bo'lsa uqush birla o'q
Ani er atagil necha o'gsa o'q

(Qaysi erda uquv va aql bo'lsa,
Uni erkak degin, qancha maqtasang, maqta).

Evaklik biling-ul qamuqqa yavuz
Qali bo'lsa begka yuzi bo'ldi bo'z

(Yengiltaklik barcha narsaga yovdir, biling,
Bek yengiltak bo'lsa, uning yuzi qora bo'ladi).

Evak qurqu qilqi qilinch bushi
Bilingsizki belgu bo'lur bu ishi

(Shoshqaloqlik, yengiltaklik, fe'li tezlik
Nodon, bilimsiz kishilarga xos belgilardir).

Eva qilmish ishlar bicha yo'q bo'lur
Eva yeysa ash suv bicha ig bo'lur

(Shoshib qilingan ishlar picha ko'ngilsiz bo'ladi,
Osh-u suv shoshib yutulsa, kasallik keltiradi).

Ko'zi to'q kerak ham o'vitlug' tuzun
Ashiq ham yaziq bo'lsa qilqin so'zin

(Kishi ko'zi to'q, andishali, to'g'ri bo'lishi,
Uning ishi ham, so'zi ham ochiq bo'lishi kerak).

To'dimsiz bo'lur-ul ko'zi suq kishi
Ko'zi suqqa yetmaz bu dunya ishi

(Ko'zi och kishi to'ymas bo'ladi,
Ko'zi ochga dunyoning bor ne'mati yetmaydi).

Qamug' ach esa ichsa axir to'dur
Ko'zi ach kishi o'lsa achliq qo'dur

(Barcha och odamlar yesa-ichsa, oxiri to'yadi,
Ko'zi och o'lganda ochligin qo'yadi).

Ko'zi suq kishi nanga bo'lmas bu bay
Qamug' dunya bo'lsa axir suq chig'ay

(Ko'zi och kishi mol-dunyo bilan bo'lmas boy,
Dunyoning boyligin olsa-da, oxir och chiqqay).

Uqishlug' kerak bek kishida to'lu
Uqishlug' qilinchi izilmaz to'lu

(Kishilar orasida bek bo'lsin butun,
Butun kishilarning ishi zavolsizdir).

Kimningda ovut bo'lsa qilqi silik
Qamug' tengsiz ishga tegurmas ilig

(Kim andishali, yaxshi xulqli bo'lsa,
Har xil qing'ir ishga tegdirmas qo'l).

Qamug' tengsiz ishin yiqig'li o'vut
Qamug' yetgu ishka ulaqli o'vut

(Barcha nomunosib ishlardan tiyuvchi uyatdir,
Barcha xayrli ishlarga yo'llovchi uyatdir).

Tili chin kerak bo'lsa ko'ngil koni
Budunqa asig' qilsa tug'sa kuni

(Tili chin so'zlasa, ko'ngli to'g'ri bo'lsa,
Xalqqa yaxshilik keltirsa, kuni tuqqani shu).

Qali bo'lsa beglar xiyonat ko'ngul
Budung'a asig' bo'lmas andin to'ngul

(Agar beklar xiyonat ko'ngilli bo'lsalar,
Xalqqa yaxshi bo'lmas, umidni uzgin).

Ko'ngul til ung'ay bo'lmasa ko'r qiliq
Ul eldin qachar qutqa qolmas yo'riq

(Ko'ngul, til va amal to'g'ri bo'lmasa, ko'rgin,
U eldan baxt qochadi, yo'riq qolmaydi).

So'zin qiyg'uchi begka tutma umunch
Tiriklik yava bo'lg'a qilg'a o'kunch

(Soʻzidan qaytuvchi bekka umid bogʻlama,
Tirikliging zoye ketadi, oʻkinch keltiradi).

Edi saq kerak beg yana kad udugʻ
Oʻsal boʻlsa beglar toʻqinur yudugʻ

(Bek nihoyatda hushyor va juda ziyrak boʻlishi kerak,
Beklar gʻofil boʻlsalar, mehnat va mashaqqat yuz tutadi).

Eki neng turur elka bagʻi beki
Biri saqliq-ul bir toʻru el koʻki

(Ikki narsa el uchun mahkam bogʻichdir,
Biri — hushyorlik, biri — siyosat, elning tayanchi).

Qayu beg saq ersa elen bekladi
Yagʻi boʻyni yanchti uza igladi

(Qaysi bek hushyor boʻlsa, elin saqlaydi,
Yov boʻynin yanchadi, ustiga balolar yogʻdiradi).

Qayu beg toʻru bersa elda koʻni
Elin etti qudti yarutti kuni

(Qaysi bek elda toʻgʻri siyosat yuritsa,
U elni yashnatib qoʻyadi, yorugʻlikka chiqaradi).

Bu beglik bagʻi koʻr bu ikki boʻlur
Bu ikki tugal boʻlsa teglik turar

(Beklikning bogʻichi shu ikki narsadir, koʻr,
Shular tugal boʻlsa, u barqaror turar).

Aya elchi beglar elig qulsa saq
Bu saqliq bilan sen tuzu elka baq

(Ey elga bosh beklar, el hushyor boʻlishini istasangiz,
Oʻzingiz elga hushyorlik bilan qarang).

Bu saqliq bila artti beglar eli
Oʻsalliq koʻru buzdi beglik uli

(Beklarning eli hushyorlik tufayli ortdi,
Gʻofillik sabab beklik poydevori buzildi).

Eki neng bila elchi beglik buzar
Kirur eshri yoʻlqa koʻnidin azar

(El boshligʻi ikki narsa bilan yurtini buzadi,
Egri yoʻlga kiradi, toʻgʻri yoʻldan ozadi).

Biri kuch birisi o'salliq qilur
Bu ekki bila beg elin artatur

(Biri — zo'rlik, biri — g'ofillik,
Bek bu ikki narsa bilan elini buzadi).

Bu saqliq bila senchti beglar yag'i
O'salliq bila buzdi beglik bag'i

(Beklar hushyorlik bilan yovni yanchdilar,
G'ofillik bilan beklik bog'ini buzdilar).

O'sal bo'lsa beglar ishin butrumaz
O'sal beg butun bilgu beglik yamaz

(Beklar g'ofil bo'lsa, ish bitirolmas,
G'ofil bek yaxshi bilsin, beklikni yuritolmas).

Saq ersa begi elka tegmas ilik
Qali tegsa yetrur uqush o'g' bilig

(Begi hushyor bo'lgan elga yov qo'li ko'tarilmaydi,
Agarda ko'tarilsa, begi aql-u bilimini ishga soladi).

Bu kuchkay kishi kent va beglik yemas
Bu kuchkay kuchini budun ko'trumas

(Zolim kishi el-u yurtini so'ray olmaydi,
Chunki zolim zulmini xalq ko'tarmaydi).

Neku ter eshitgil biliglik so'zun
Yeyumaydi zalim elin kech uzun

(Ne deydi eshitgin bilimli so'zin:
Zolim hokimligi bo'lmaydi uzun).

Kuyar o't turur kuch yag'usa kuyar
To'ru su turur aqsa ne'mat unar

(Zulm yonib turgan o'tdir, yaqinlashsang kuydiradi,
Adolat suv kabi, oqsa, ne'mat unadi).

El artar to'ru birla etlur ajun
El eksur bu kuch birla buzulur ajun

(Adolat bilan el ko'payib, olam yetiladi,
Zulm bilan el kamayib, olam buziladi).

Ko'ngul tuzsa beglar yuritsa to'ru
Bu beglik buzulmas turur kech o'ru

(Beklar ko'nglini to'g'ri qilib siyosat yuritsa,
Bu beklik buzilmas, uzoq muddat barqaror yashar).

Qamug'ida yaraqsiz ey elig quti
Bu beglar uza qupsa yalg'an ati

(Barchadan yaroqsizi, ey baxtiyor elig,
Beklarning yolg'onchi deb ot chiqarishidir).

So'zi chin kerak beg ne qildi qutun
Inansa angar xalq tirilsa qutun

(Bek so'zi chin, neki qilgan ishi to'g'ri bo'lsa,
Xalq unga ishonadi va baxtiyor yashaydi).

Bu yalg'an kishilar vafasiz bo'lur,
Vafasiz kishi xalqqa tengsiz qilur

(Yolg'onchi kishilar vafosiz bo'lar,
Vafosiz kishi xalqqa tengsizlik qilur).

Neku ter eshitgil vafali kishi
Vafa ul kishiga kishilik bashi

(Nelar der, eshitgil, vafoli kishi,
Vafodir insonga insonlik boshi).

Tili yalg'an erning jafa qildi-ul
Jafa kimda ersa o'shul yildi-ul

(Tili yolg'on kishining qilmishi jafodir,
Jafa kimda bo'lsa, o'sha yilqidir).

Su bashlar eran ko'r yuraklig kerak
Yuraksiz erat alsa andin yurak

(Lashkarni boshlovchi er yurakli bo'lishi kerak,
Toki yuraksiz lashkar undan olsin yurak).

Yuraklik yuraksizga bo'lsa bashi
Yurakli bo'lur o'tru tekma kishi

(Yuraklik yuraksizlarga bosh bo'lsa,
So'ng barcha kishi yurakli bo'ladi).

Bu so'zka tamuqi bu baytig' o'qi
Bu so'zka anuq tut ko'ngul o'g taqi

(Bu so'zning isboti uchun ushbu baytni o'qi,
Yana bu so'zga ko'ngul va aql ko'zi bilan boq).

Ko'r arslan bo'lu bersa itqa bashi
Bu it barcha arslan bo'lur o'z tushi

(Ko'rgin, agar itlarga bosh bo'lsa arslon,
Itlarning barchasi u kabi bo'ladi arslon).

Qali bo'lsa arslanqa it bashchisi
Bu arslan bo'lur barcha it saqichi

(Agar arslonlarga boshchi bo'lsa it,
Arslonlar bo'ladi misoli bir it).

Aqiliq kerak begka qusqi ko'ngul
Bu qusqi ko'ngul birla qilqi amul

(Bek uchun saxovat va kichik fe'llik kerak,
Kichik fe'llik bilan birga yuvoshlik kerak).

Aqa yiqilu terlur erat su bo'lur
Erat su bila er tilakin bo'lur

(Har tomondan erlar yig'ilib, lashkar bo'ladi,
Lashkar bilan kishi tilagini topadi).

Neku ter eshitgul o'urib yegli er
Urub al ey alp er yana erka ber

(Eshitkin, yig'ib yoyuvchi kishi nima der,
Yig'ib ol, ey botir er, yana odamlarga ber).

Aqi bo'l bag'ishla ichur ham yetur
Qali eksuse ur yana al yetur

(Saxiy bo'l, bag'ishla, ichir ham yedir,
Agar kamaysa, yana yig', yana ol, yedir).

Azig'liq ko'r erka bu neng eksumas
Tug'ug'li urung qushqa meng eskumas

(Rizqli er kishining mol-dunyosi kamaymaydi,
Tug'ilgan oqqushning doni kamaymaydi).

Qilich baldu o'q va qavi kuch yurak
Bar erkan kad er nenga qo'rqmas kerak

(Qilich, oybolta, o'q-yoy, kuch-quvvat, yurak
Bor ekan er kishi qo'rqmasligi kerak).

Ajunchi bugu bek neluk ganch urur
Erat qayda bo'lsa anuq ganch urur.

(Jahongir, dono bek qanday qilib xazina yig'adi,
Lashkar qayda bo'lsa, xazina o'sha yerda bo'ladi).

«Beklikka loyiq bek qanday bo'lishini aytadi» qismi asarning 31-bobi bo'lib kelgan. Unda jamiyatni boshqarish uchun hukmdorga, ya'ni bekka muhtojlik borligidan kelib chiqib, shoir beklikka loyiq shaxsda qanday insoniy fazilatlar shakllangan bo'lishi lozimligi masalasini atroflicha badiiy-axloqiy tadqiq va tahlil qiladi. Bob, odatdagidek, savol-javob tarzida davom etadi. Elig, ya'ni Kuntug'di vaziri bo'lmish O'gdulmishdan beklikka loyiq shaxs qanday fazilatlariga ega bo'lmog'i kerakligi haqida so'raydi: u qanday qilsa, yosh-u qari, bo-yu kambag'al, bilimli-yu bilimsiz – barchaga barobar siyosat yurita oladi, el-yurt orasida nom chiqaradi, xalqi to'q yashaydi, jahonga ovozasini tarqaydi, davlati ziyoda bo'ladi, bu olamdan o'tgach, u dunyoligini ham topadi?..

Bundan ming yilcha burun o'rta qo'yilgan bu savollar hozir ham ahamiyatini aslo yo'qotgani yo'q. Chunki jamiyatni boshqarish ehtiyoji mavjud ekan, rahbar ma'naviyati masalasi kun tartibidan tushmay kelaveradi.

Endi O'gdulmishning javoblari mag'zini chaqib ko'raylik.

O'gdulmishning hayotdan kelib chiqqan xulosalari-yu qat'iy amaliy aqidalariga ko'ra, beklik, avvalo, asl odamning ishi. U mohir mergan, botir, baquvvat, aql-zakovatli, bilimli, saxovatli, oliyanob, ko'p hunar egasi, xushxulq, to'g'riso'z, sabrli, ko'zi to'q, andishali, bir so'zli, ziyrak, hushyor, adolatli, o'tkir zehni, vafoli, dovyurak... va shu kabi ko'plab xislatlarga ega bo'lishi kerak. «Agar, — deydi O'gdulmish, — arslon itlarga bosh bo'lsa, itlar arslonga aylanadi, lekin it arslonlarga yetakchilik qilsa, arslonlar itlar kabi bo'lib qolishi mumkin».

Beklik mustahkam bo'lishi uchun to'rt narsaga — birinchisi, kuchli lashkarga; ikkinchisi, kuchli lashkarni saqlash uchun ko'p boylikka; uchinchisi, ko'p boylikni to'plash uchun badavlat xalqqa; to'rtinchisi, boy-badavlat xalqqa ega bo'lish uchun adolatli siyosat yuritishga katta ehtiyoj bor.

Bek, o'zida shunday ko'p fazilatlarini kamolga yetkazishi bilan birga, mana bu besh illatdan ehtiyot bo'lmog'i zarur: birinchisi — shoshqaloqlik, ikkinchisi — ochko'zlik, uchinchisi — jaholat (aql bilan emas, jahl bilan ish ko'rish, bilimsizlik), to'rtinchisi — buzuq fe'llilik, beshinchisi — yolg'onchilik.

Ana shu sifatlarni o'zida shakllantirgan, sanalgan illatlarni o'zidan forig' aylagan kishigina sarvar, ya'ni boshliq, yetuk va komil bo'ladi. Rahbar har taraflama boshqalardan ustun bo'lmog'i darkor.

Bobning tub mohiyatida yotgan masala – bugun uchun ham dolzarb. Hozirgi zamonda boshqaruv ilmi, rahbarga qo'yiladigan talablar mukammal bir ilm darajasiga ko'tarilgan. Shu masalalar o'zbek adabiyotida bundan o'n asrlar ilgari shu darajada tahlil etilganining o'zi jahon tamadduniga xalqimiz nechog'li buyuk hissa qo'shganini yana bir karra isbotlab turibdi.

Shuning uchun ham G'arb dunyosi Sharq didaktik adabiyotiga qiziqadi. Shuning uchun ham «Qutadg'u bilig»ni Yevropa olimlari atroflicha o'rgangan, o'z tillariga tarjima qilgan. Bunday ilmiy-adabiy qiziqish hamon davom etyapti.

Asarning tili bugungi o'quvchi uchun to'la tushunarli emas, albatta. Shuning uchun filologiya fanlari nomzodi Qayum Karimov uni baytma-bayt bugungi o'zbek tiliga ilmiy tabdil qilgan. Filologiya fanlari doktori, professor Boqijon To'xliyev esa dostonni she'riy yo'l bilan ommabop qilib o'zbekchalashtirgan.

Savol va topshiriqlar

1. Yusuf Xos Hojibning hayoti va ijodi haqida mavjud ma'lumotlarni aytib bering.

2. «Qutadg'u bilig»ning yozilish tarixi, sabablari, unga asos bo'lgan haqiqiy omillar haqida so'zlang.

3. Dostonning nusxalari, ularning topilish tarixi va qayerda saqlanayotgani haqida so'zlab bering.

4. Asarning vazni, nomlari, bundagi an'anaviylik, o'z zamonasidagi shuhrati to'g'risida nimalar bilasiz?

5. Dostondagi asosiy qahramonlar, ularning ramziy ma'nolari, ularga yuklatilgan badiiy vazifalarni izohlang.

6. «Qutadg'u bilig»ning mavzu yo'nalishiga ko'ra tipi, ichki tuzilishini tahlil eting.

7. Beklik shart va talablari bayon qilingan bobning asardagi o'rni, hozirgi paytdagi ahamiyatini izohlang.

8. Bu bobda qanday ma'naviy fazilatlar ulug'lanib, qanday illatlar qoralanganini misollar asosida tushuntirib bering.

9. Bobdagi hikmatli so'z kabi jaranglaydigan baytlarni ko'chirib olib, yodlang.

DIDAKTIK ADABIYOT HAQIDA TUSHUNCHA

«*Didaktika*» – yunoncha «didakticos», ya'ni «ibratli» degan soʻzdan olingan. Demak, «didaktik adabiyot» deganda nasihat, oʻgit, ibrat ruhida asarlar tushuniladi. Bu Sharqda ham, Gʻarbda ham boʻlgan. Sharq soʻz sanʼatida pand-nasihat ruhi ustunroq, u shunisi bilan Gʻarb adabiyotidan farq qiladi. X asrdayoq buyuk Abu Ali ibn Sino Sharq koʻproq nasihat yoʻli bilan, Gʻarb esa hayotni real koʻrsatish orqali kishini tarbiyalashga moyilligini maxsus qayd etib oʻtgan edi.

Ogʻzaki va yozma adabiyoti, axloqiy-diniy merosi pand-hikmatga oʻta boyligi uchun ham Sharqni jahonda donishmand deb bilishadi. Bizda sheʼriyatning bu darajada ravnaq topib, xalq orasida katta mavqe egallashiga sabab boʻlgan omillardan biri ham – shu. Oʻzbekiston Qahramoni, Oʻzbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov: «*Sharqqa sheʼriyatni oʻrgatib boʻlmaydi*», – deganida ham aynan shu jihatlarni koʻzda tutgan.

Shunga qaramay, Sharq, jumladan, oʻzbek mumtoz adabiyotini tamoman pand-nasihat ruhida deb tushunish – xato. Sharqda maxsus didaktik adabiyot yuzaga kelgan. Uni, adabiy shakliga koʻra, quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. *Nasriy didaktik asarlar.*

Masalan, milodiy IV asrda Hindistonda sanskrit tilida mashhur «Pantachantra», ya'ni keyinchalik «Kalila va Dimna» nomi bilan mashhur boʻlib ketgan buyuk didaktik asar dunyoga keladi. Uning butun Sharq, qolaversa, jahon adabiyotiga katta taʼsiri bor. Oʻtgan davrlar mobaynida bir necha tillarga tarjima qilingan. Arab ertaklari asosida shakllangan «Ming bir kecha»da ham mohiyatan didaktik ruh ustun turadi. Keyinchalik Kaykovusning «Qobusnoma»si yozildi.

XVI asr oʻzbek adibi Xojaning (Podshoxoja binni Abdulvah-hobxojaning) «Gulzor» hamda «Miftoh ul-adl» («Adolat kaliti») asarlari ham sof nasriy yoʻlda bitilgan.

2. *Nasriy-she'riy didaktik asarlar.*

Sa'diy Sheroziyning bag'oyat mashhur «Guliston» asari aynan shu guruhga mansub. U ham nasriy, ham she'riy, ya'ni aralash yo'lda bitilgan.

Alisher Navoiy ham «Mahbub ul-qulub» asarini nasriy-she'riy shaklni omixta qilib yozdi.

Garchi majoziy timsollar, hayvonlar, asosan, qushlar misolida bitilgan bo'lsa ham Gulxaniyning «Zarbulmasal»i ham didaktik adabiyotning ana-shunday nasriy-she'riy, ya'ni aralash turiga kiradi.

3. *She'riy didaktik asarlar.*

Sharqda faqat nazmiy usulda yaratilgan maxsus didaktik she'riyat ham shakllangan. Aytaylik, o'zbek mumtoz she'riyatida Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Haydar Xorazmiyning Nizomiy Ganjaviy «Maxzan ul-asror»i asosida bitgan «Gulshan ul-asror», Alisher Navoiyning «Xamsa»ga birinchi asar sifatida kiritilgan «Hayrat ul-abror» dostonlari aynan o'zbek didaktik she'riyatining yorqin namunalari hisoblanadi.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida ma'naviy fazilatlarining hayotiy hikoya-tasvirlar, mantiqiy tahlil-xulosalar orqali berilishi, birinchidan, muallif nuqtayi nazarini tiniqlashtiradi, uning aynan qanday g'oyani ilgari surayotganini aniq bilib turasiz, ikkinchidan, bu ta'sirchanlikni oshiradi, uchinchidan, ko'tarilgan masala-muammolar bugun uchun ham o'z ahamiyati, ya'ni dolzarbligini yo'qotmagan.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida ham didaktik ruhdagi asarlar yaratilib turadi. Masalan, O'zbekiston xalq shoiri Shukrullo qalamiga mansub «Javohirlar sandig'i» aynan shunday asarlar sirasiga kiradi. U nasriy yo'l bilan bitilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Didaktik adabiyot nima, u qanday o'ziga xosliklarga ega?
2. Didaktiklik xususiyatiga ko'ra, Sharq va G'arb adabiyotlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqli tomonlar nimalarda ko'rinadi?
3. Sharq, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida didaktik asarlarning qanday turlari bor?
4. O'zbek didaktik adabiyotida qaysi asarlar mashhur?
5. Didaktik asarlarning qanday afzalliklari mavjud?
6. «Qutadg'u bilig» didaktikasining bugun uchun ahamiyatini aytib bering.
7. Zamonaviy o'zbek adabiyotidagi qaysi didaktik asarlarni bilasiz?

LUTFIY

(1366 – 1465)

Lutfiy — o‘zbek adabiyotining XV asr ikkinchi yarmigacha bo‘lgan eng mashhur lirik shoiri. Shuning uchun ham zamonasining ahli adabi va ahli fuzalosi uni «malik ul-kalom», ya’ni «so‘z podshosi» deb e’zozlagan. Manbalarda taxallusi oldidan «ulug‘ ustod» ma’nosidagi «Mavlon» sifatining qo‘shib tilga olinishi ham shundan. Obro‘yi va shuhrati juda yuksak darajaga yetgan edi. Alisher Navoiy uni o‘zining ustozlaridan biri deb biladi. Buni shoirlar haqidagi «Majolis un-nafois» tazkirasidagi shu ulug‘ shoir haqida aytilgan quyidagi iliq so‘zlar ham isbotlaydi: *«Mavlon» Lutfiy o‘z zamonasining malik ul-kalomi erdi, forsiy va turkiyda naziri yo‘q erdi va turkcha devoni mashhurdur»*.

Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat» degan avliyolar to‘g‘risidagi tazkirasida esa Lutfiyning uzoq umr ko‘rgani va qabri haqida qimmatli ma’lumot beriladi: *«...To‘qson to‘qqiz yoshida olamdin o‘tdi. Qabri Dehikanordadur, o‘z maskani erdi»*.

Bundan shoir Hirotda tug‘ilib-o‘sgani, o‘zi yashagan Dehikanor degan qishloqda dafn etilganini bilib olamiz. Aniq bo‘ladiki, u milodiy 1366-yili tug‘ilib, 1465-yili vafot etgan. Lutfiy dunyo dan o‘tganda Alisher Navoiy 24 yoshda edi.

XV asrning birinchi yarmida o‘zbek tilida yaratilgan «Gul va Navro‘z» dostoni uzoq yillar Lutfiyning asari sifatida xato taxmin etib kelingan edi. Ammo keyingi tadqiqotlar bu doston o‘sha davrda yashab, ijod etgan Haydar Xorazmiy qalamiga mansub ekanini ko‘rsatdi.

G‘AZALLAR

«XOH INON, XOH INONMA» RADIFLI G‘AZAL

Sensen sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Qondur jigaram, xoh inon, xoh inonma.

Hijron kechasi charxi falakka yetar, ey moh,
Ohi saharim, xoh inon, xoh inonma.

Haqqoki, qilich kelsa boshimg'a, eshikingdin
Yo'qtur guzarim, xoh inon, xoh inonma.

Usruk ko'zing ashkolina har gah nazar etsam,
Qolmas xabarim, xoh inon, xoh inonma.

Ya'qub bikin ko'p yig'idin qolmadi sensiz
Nuri basarim, xoh inon, xoh inonma.

Oy yuzung'a ko'z solg'ali o'zga kishi birla,
Yo'qtur nazarim, xoh inon, xoh inonma.

Ishq o'tida Lutfiy yuzi oltunni yoshurdi,
Ey siymbarim, xoh inon, xoh inonma.

G'azal tamoman turkona ruhda bitilgan. An'anaviy yetti baytdan iborat. Ishq mavzusi qalamga olingan. Biroq bu yerda zimdan ilohiy ishq ko'zda tutilganini unutmaslik kerak.

Qofiyasi (*«sevarim – jigarim – saharim – guzarim – xabarim – basarim – nazarim – siymbarim»*) va radifi (*«xoh inon, xoh inonma»*) – juda jarangdor. Asar qurilishida ularning alohida o'rni bor. Xusususan, radifning to'rt so'zdan tashkil topgani, amalda sakkiz misrada ularning qaytaritishi ohang ustuvorligini kuchaytirgan. Radifning o'zida tazod bor: *«xoh inon»* bilan *«xoh inonma»* o'rtasidagi o'zaro zidlik alohida badiiy joziba kasb etgan.

«Inonma» – hozirgi tilimizda mavjud *«ishonma»* so'zining XV asrdagi shakli. Mamlakatimizning ayrim hududlarida (masalan, Buxoro viloyatida), shuningdek, Afg'onistondagi o'zbek shevalarining ba'zilarida hozir ham *«ishonma»* o'rniga *«inonma»* shakli ishlatiladi.

G'azalning tili – sodda, ravon. Murakkab, falsafiy-tasavvufiy so'z va timsollar uchramaydi, hisob. Bugungi o'quvchi uchun ham tushunarli. Yengil kayfiyat, ayrica bir ishqiy zavq bilan o'qiladi. Hozirgacha hofizlarimiz bu g'azalni qo'shiq qilib kuylayotgani ham shundan bo'lsa kerak. Bu g'azal ham mumtoz yo'lda, ham zamonaviy estrada usulida ashula qilingan.

Matla'da, radifdan tashqari, to'rttagina so'z ishtirok etgan. U amalda yorga oshiqlikni anglatadi, xolos. Lekin bayt mazmunidan uning to'g'ridan-to'g'ri yorga murojaat ekani bilinib turibdi.

Ikkinchi baytda ustalik bilan oshiqning hijron (ayriliq) kechasida sahargacha oh chekkani, bu charxi falakka yetgani aytiladi. Birinchi

misra oxiridagi «*moh*» soʻzi bilan ikkinchi misra boshidagi «*oh*» oʻzaro ohangdoshlik paydo qilganki, bu ham shoir mahoratidan dalolat beradi.

Uchinchi bayt alohida izoh talab etadi. Buning uchun «*guzar*» soʻzining ayni matndagi xos maʼnosini tushunib olish kerak. Agar bu soʻzni «*oʻtish*» deb anglasak: «*Xoh ishon, xoh ishonma, Xudo haqqi, boshimga qilich kelsa ham eshiging oldidan oʻtmayman*», — degan gʻazaldagi umumiy mantiqqa zid maʼno-mazmun kelib chiqadi. Shuning uchun bu soʻzni «*ketish*» maʼnosida tushunish lozim. Shunda: «*Xoh ishon, xoh ishonma, Xudo haqqi, boshimga qilich kelsa ham eshiging oldidan nari ketmayman*», — degan toʻgʻri maʼno anglashiladi.

Xuddi ikkinchi baytdagi kabi, toʻrtinchi bayt birinchi misrasida «*nazar*» soʻzi ham bekorga qoʻllanmagan: uning gʻazal qofiyasidagi soʻzlarga (ular orasida «*nazarim*» ham uchraydi) hamohangligi bor.

Beshinchi baytda talmih sanʼati ishlatilgan. Dinimiz tarixidan yaxshi bilamizki, Yusuf degan oʻgʻlidan ayrilgani uchun yigʻlayverganidan Yaʼqub paygʻambarning koʻzlari oxiri koʻr boʻlib qoladi. Bu mumtoz sheʼriyatimizda koʻp bor tilga olinadigan, ishora qilinadigan voqealardan biri hisoblanadi. Lirik qahramon yori ishqida yigʻlayverib, koʻzdan qolganini aytish uchun shu talmihdan foydalanadi.

Oltinchi baytda shoir yorni *oy yuzli* deb taʼriflagani uchun ham shunga mutanosib ravishda maqtaʼda uni «*siymbarim*» deydi. Oyning oqligi bilan siym, yaʼni kumush oqligi oʻrtasida vobastalik bor. Bu ikki qoʻshmisra oʻrtasidagi yana bir mutanosiblikni sezmaslik mumkin emas. Oltinchi baytda yor yuzi tilga olingan edi. Maqtaʼda lirik qahramon gʻazaldagi maqsad-muddaosidan kelib chiqib, oʻz yuzi haqida ham unga eslatib qoʻyishni unutmaydi: Lutfiyning yuzi azbaroyi hijron azobini chekaverganidan sargʻayib ketib, oltinni yashiradigan darajaga yetdi, yaʼni shunchalik sargʻaydiki, buning oldida tilloning sariqligi hech narsa boʻlmay qoldi!

Lutfiy gʻazallari bunday goʻzal badiiy topilmalarga boyligi bilan ajralib turadi.

Adabiyotimizda mashhur gʻazallarga naziralar bitish, yaʼni uning qofiya va radifidan foydalanib, oʻxshatmalar yozish anʼanasi shakllangan. Lutfiyning bu gʻazali taʼsirida Boborahim Mashrab (1640–1711) bir gʻazal yaratgan.

1. G'azal hajmi va mavzusi haqida ma'lumot bering.
2. Asar vazni, qofiyasi va radifini tahlil qiling.
3. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
4. Ikkinchi baytda «oh» va «moh» so'zlari o'rtasidagi bog'liqlik, shuningdek, to'rtinchi baytdagi «nazar» so'zining g'azal qofiyasiga olingan so'zlar bilan ohangdoshligining ahamiyatini tushuntiring.
5. Beshinchi baytdagi Ya'qub timsoli bilan bog'liq talmihni izohlang.
6. Maqta'da Lutfiyning yuzi oltinni yashirgani zamirida qanday ma'no ko'zda tutilgan?
7. G'azalni yodlang.

«BU KO'NGULDUR, BU KO'NGUL» RADIFLI G'AZAL

Meni shaydo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul,
Xor-u rasvo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

O'qdayin qomatimizni qora qoshlig'lar uchun
Muttasil yo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

Meni yozg'urma «sevar» debki, mening haddim emas.
Ul tamanno qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

«Borma», derlar, «eshiki sori damo-dam», netayin,
Ko'p taqozo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

Tori mo'yin havasi birla qorong'u kechada
Jonni savdo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

Dushman-u do'st orasinda men g'ofilni mudom,
Besar-u po qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

O'zgadin ko'rmaki ko'zuing yoshini, ey Lutfiy,
Ayni daryo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul.

G'azal an'anaviy ishqiy mavzuda bitilgan. Yetti baytdan iborat. Bu asarida shoir endi besh so'zdan iborat radif qo'llagan («qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul»). G'azal radifidagi barcha so'zlar — turkiy («qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul»). Qofiyasi — arabiy-forsiy kalimalardan tashkil topgan («shaydo — rasvo — yo — tamanno — taqozo — savdo — po — daryo»).

Ko'ngil mumtoz she'riyatimizning asosiy tasvir manbai hisoblanadi. Chunki Alloh kishining ko'nglidagina aks etadi. Ishq ham —

ko'ngul ishi. Lirik qahramon ishq bobida barcha «ayb»ni ko'ngliga qo'ymoqchi: uni shaydo, xor-u rasvo (matla'), qora qoshliklar uchun o'qdayin tik qomatini yoydek egik qiladigan (ikkinchi bayt) ham – shu. Meni sevdi deb ayblama, buni istayotgan ham – ko'ngul (uchinchi bayt). Eshigiga tez-tez boraverma, deyishadi, lekin ko'ngul shuni istasa (taqozo etsa), nima qilay (to'rtinchi bayt)?

Qorong'i kechada sochiniing tolasiga jonni savdo qiladigan ham (beshinchi bayt), do'st-u dushman ichida men g'ofil bandani qo'lsiz-oyoqsiz qilib qo'yadigan ham (oltinchi bayt) – shu.

Maqta'da lirik qahramon Lutfiyga murojaat etib, bu ishni boshqadan ko'rma, ko'z yoshlaringni daryodek to'kayotgan ham aynan «*bu ko'nguldur, bu ko'ngul*», deydi.

Bu g'azal hozirgacha xonandalarimiz tomonidan sevib kuylanadi. Oradan to'rt yuz yil o'tib, XIX asrning birinchi yarmida Nodira, Lutfiyning shu g'azaliga o'xshatma yozdi.

Savol va topshiriqlar

1. G'azal hajmi va mavzusi, ulardagi an'anaviylik va o'ziga xoslik haqida so'zlab bering.
2. Lirik qahramon ishqqa muhtalo bo'lganini nimaga to'nkayapti va bunga sabab nima?
3. Asar vazni, qofiyasi va radifini tahlil qilib bering.
4. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
5. Bu g'azalning keyingi shuhrati haqida nimalar deya olasiz?
6. G'azalni yodlang.

«AYOQINGG'A TUSHAR HAR LAHZA GISU...» G'AZALI

Ayoqingg'a tushar har lahza gisu,
Masaldurkim:¹ «Charog' tubi qorong'u».

Tuturmen ko'zki, ko'rsam orazingni, –
Ki derlar: «Oqqan ariqqa oqar su(v)».

Yuzungni tuttum ortuq o-yu kundin,
«Kishining ko'zidur, ore, tarozu».

Ko'zing qonimdin iymalmas, ajabtur, –
Ki: «Qo'rqar, qaydakim qon ko'rsa, hindu».

¹ Masal – maqol.

Lutfiy — yozma adabiyot vakili. Biroq soʻz sanʼati tarixidan yaxshi bilamizki, dastlab ogʻzaki adabiyot yuzaga kelgan. Yozma adabiyot ana shu folklor zaminida paydo boʻlgan. Shuning uchun oʻzbek mumtoz sheʼriyati taraqqiyotini xalq ogʻzaki ijodi taʼsiridan ayri tasavvur qilish aslo mumkin emas.

Oʻqiganingiz gʻazal buning yorqin bir isboti yangligʻ jaranglaydi. Uni muallif tamoman oʻzbek xalq maqollari asosiga qurgan. Har bir baytda shoir bittadan maqol qoʻllaydi. Maqollar goʻyo baytlar birinchi misrasida aytilgan fikrga bir isbotdek keltiriladi. Shuning uchun barcha baytlarning ikkinchi satri maqol bilan tugaydi. Shundan ham bilib oldingizki, shoir beshta bir-biriga qofiyadosh soʻz bilan tugaydigan maqol topgan. Demak, gʻazal besh baytdan iborat ekan.

Gʻazal hazaji musaddasi mahzuf (yoki maqsur), yaʼni «*mafoiylun—mafoiylun—faulun* (yoki *mafoiyl*)» vaznida (taqteʼsi: V — — — / V — — — / V — —) yozilgan.

Matlaʼ nihoyatda goʻzal, Lutfiyga xos lutf bilan qogʻozga tushgan: har lahz soching oyogʻing ostiga tushadi, shuning uchun, maqolda aytilganidek, «*Chirogʻ tubi qorongʻu*». Bu yerda yorning yuzi aytilmasdan turib oppoq nur taratib yonib turgan chiroqqa qiyoslanyapti. Baytda keltirilgan maqol — juda mashhur. Biroq hozirgi zamonda shamchiroq deyarli ishlatilmagani uchun bu maqol kam qoʻllanadi. Holbuki, sham yoqilganda kuzating, rostdan ham uning tubiga nur tushmaydi, shuning uchun u yer qorongʻi boʻladi.

Ikkinchi baytda lirik qahramon yorning yuzini (orazini) koʻrishga koʻz tutayotganini aytadi, axir, maqol bor-ku: «*Oqqan ariqqa oqar su(v)*». Bu maqol hozir ham koʻp ishlatiladi. Faqat endi u «*Oqqan daryo oqadi*» shaklini olgan.

Uchinchi baytda ham yuz tasviri izchil davom etadi. Shoir uni Oy bilan Quyoshdan ham ortiq deb taʼriflaydi, chunki «*Kishi-ning koʻzi tarozi*» degan maqol bor-ku.

Shu tariqa toʻrtinchi baytda tasvir yuzdan koʻzga oʻtib oladi. Lirik qahramonning yor koʻzi oshiq qonidan iymamayotgani, yaʼni qoʻrqmayotganiga ajablanayotgani bejiz emas, axir: «*Hindi qayda qon koʻrsa, qoʻrqadi*» degan maqol bor edi-ku! Bu yerda «*koʻzing hindi*» deyilayotgani yoʻq, lekin koʻz tasviri bilan maqolda «*hindi*» soʻzi kelishi zimdan shuni yuzaga chiqazgan.

Lutfiyning dardi – yor vasliga yetish, sababi u «*Tiloganni tilogu*» («*Tilagan kishi tilagiga yetadi*») degan maqolga umid bog'layapti.

Ko'rinib turganidek, asarda boshdan-oxir ~~irsoli masal san'ati~~ dan mahorat bilan foydalanilgan. Buning badiiy-tab'iy (badiiy-estetik) jozibasi bor. Bir qofiya tizimiga tushadigan shuncha maqolni topib, ularni ustalik bilan qo'llashi shoirning yuksak mahoratidan dalolat beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Yozma adabiyotning xalq og'zaki ijodi bilan vobastaligi haqida nimalarni bilasiz?

2. G'azal mavzusi, vazni, qofiyasini tahlil qiling.

3. Matla'dagi tasvir go'zalligi va so'z nazokati haqida gapirib bering.

4. Baytlar mazmuni va ulardagi xalq maqollarini birma-bir sharhlang.

5. G'azaldagi o'zbek xalq maqollarini daftaringizga yozib oling, ularning hozirgi tilimizda mavjud yoki mavjud emasligini, o'zgargan bo'lsa, hozirgi shaklini aniqlang.

«HAQ UL KUNKIM, JAMOLING BOR ETIBDUR...»

G'AZALI

Haq ul kunkim, jamoling bor etibdur,
Jahon husnin borin sizga beribdur.

Pari-yu odami mundoq xo'b ermas,
Farishta go'yiyo ko'ktin enibdur.

Quyosh Oydek yuzungning xijlatidin,
Qochib, to'rtinchi ko'k uzra chiqibdur.

Yuzung nogah ko'rib Oydek sog'indim,
Magar hush-u xirad mendin ketibdur.

Xirad ketmay netar mendek gadodin,
Qoshimg'a ul shahi xo'bon kelibdur.

Qilur da'voyi nur ul sham'i majlis,
Magar parvona shomimdin olibdur.

Necha bu Lutfi(y) qulg'a javr etarsen,
Vafo qilkim, jaf o haddin oshibdur!

G'azal an'anaviy yetti baytdan iborat. Vazni – hazaji musaddasi mahzuf (yoki maqsur), ya'ni «*mafoiylun–mafoiylun– faulun* (yoki *mafoiyl*)», taqte'si: V – – – / V – – – / V – –. Ajralib turgan o'ziga xosligi shuki, uning qofiyasi turkona, ya'ni barchasi o'zbekcha so'zlardan tashkil topgan («*etibdur – beribdur – enibdur – chiqibdur – ketibdur – kelibdur – olibdur – oshibdur*»). Garchi bular o'zaro o'ta ohangdor fe'llar hisoblanmasa ham, bunga she'riyatda sof milliy so'zlarni qofiyaga olishga urinish sifatida qaralishi lozim.

Bu yerda yor (ramzan Alloh) go'zallikning komillik belgisi sifatida tasvirlanadi. Lekin, an'anaga ko'ra, g'azalda yor timsoli – boshqa, Haq (Xudo) timsoli – boshqa. Bu yerda manzar, ya'ni g'azal qaratilgan, unda tasvirlanayotgan shaxs – dunyodagi eng go'zal yor. Chunki matla'da ta'riflanishicha, Alloh («*Haq*») yorga jamol ulashgan kuni jahonning bori husnini unga bergan.

Ikkinchi baytda keltirilishicha, yor shunchalar chiroyliki, pari yoki odam bunday bo'lishi mumkin emas, go'yo ko'kdan farishta tushgan («*enibdur*»). Bu qo'shmisra gap ilohiy ishq haqida borayotganiga ochiq ishora qiladi.

Keyingi baytlardagi asosiy tasvir manbayi – yuz. Quyosh Oydek yuzini ko'rib, xijolat chekkanidan to'rtinchi osmonga chiqib ketgan (uchinchi bayt). Bu yuz chiroyini ko'rib, lirik qahramon ham aql-u hushini yo'qotgan (to'rtinchi bayt). Aqlini yo'qotmay nima qilsin, axir, uning yoniga yaxshilar shohi (yor) kelgan-da (beshinchi bayt).

Oltinchi baytda kutilmaganda tasvir shanga qarab buriladi – uning atrofida kapalaklar majlis qurib yotibdi, chunki bu parvonalar oshiqning shomidan olingan.

Maqta'da lirik qahramon yorga murojaat qilib, jaf o haddan oshganini, endi Lutfiy quliga bir vazfo qilishini so'raydi.

Savol va topshiriqlar

1. G'azal mavzusi, manzari, vaznini tahlil qiling.
2. Asar qofiyasidagi o'ziga xoslik aynan nimada namoyon bo'lgan?
3. Yor timsoli tasvirida nima birlamchi vazifani o'tagan?
4. Ilohiy ishqqa ishora aynan qaysi baytda yaqqol ko'zga tashlanadi?
5. Yuz timsoli bilan bog'liq baytlar mazmuni va badiiy xususiyatlarini sharhlab bering.
6. Sham timsoli shoirga nima uchun kerak bo'ldi?

Ey odami(y)lar joni, parig'a ne bo'lursan?
Bu jism ila gulbargi tarig'a ne bo'lursan?

Sendin manga nazzora tegar ul daxi goh-goh,
Sen charxi falakning qamarig'a ne bo'lursan?

Raftor ila bir yo'li muningdek dog'i o'xshash,
Ey sarvi sihi, kabki dariyg'a ne bo'lursan?

Yusuf kibi shirindurur asru harakoting,
Sen Misr nabot-u shakarig'a ne bo'lursan?

Sendek saname ko'rman Lutfiy chig'atoyda,
Chin so'yla, Xito xo'blarig'a ne bo'lursan?

Bu Lutfiyning ixcham (besh baytli) g'azallaridan hisoblanadi.

U sof turkiy «ne» («nima»ning qisqargan shakli) *bo'lursan* radifi asosiga qurilgan. She'r qofiyasi yo radifining so'roq bilan tugashi hamisha ta'sirchanlikni — hayajonni, qalamga olinayotgan masala yo voqea-hodisaga hissiy (shaxsiy) munosabatni kuchaytiradi. Ushbu g'azalda ham ana shunday o'ziga xoslikni ko'ramiz.

«*Ne bo'lursan*» radifi amalda g'azalni boshqarib turibdi. Tabiiyki, bu matla'dayoq ma'lum bo'ladi. So'z yorga «*ey odamiylar joni*» deb murojaat qilishdan boshlangandayoq bu yerda ilohiy ishq haqida so'z borayotgani ayonlashadi. Lirik qahramon ma'shuqdan: «*Pariga, yangi gulbargga kim bo'lasan?*» — deb so'raydi.

Ikkinchi baytda oshiqqa ba'zan-ba'zan nur yetib turganidan kelib chiqib, uning falakdagi Oyga kim bo'lishi so'raladi. Bu uning chiroyi — oppoqliqi bilan bog'liq tasvir.

Keyingi baytda tasvir yorning qomatiga («*sarvi sihi*» — xushqomat tik sarv daraxti) qaratiladi, oshiq uning chiroyli yurishidan tog' kakligiga («*kabki dariyg'a*») kim bo'lishini aniqlashga tushadi.

To'rtinchi baytda talmih qo'llanadi. Yusuf payg'ambar (u mumtoz adabiyotimizda chiroylilik ramzi hisoblangan) hayotining bir qismi Misrda o'tganidan kelib chiqib, lirik qahramon yor harakatini shirin deb ta'riflaydi-da, yoriga: «*Misrning nabot-u shakariga kim bo'lasan?*» — degan savol beradi.

Maqta' kutilmagan xulosaviy xususiyatga ega. Lutfiyning chig'atoy eli orasida bunday xushro'y sanamni ko'rmaganini aytib, ma'shuqqa: «*Chin so'zla, Xito go'zallariga kim bo'lasan?*» — deb murojaat qiladi.

Oxirgi baytning ko'p badiiy fazilati bor.

Birinchidan, «*chin*» so'zi bir yerda, lekin birdaniga ikki ma'noni (ham *rost*, ham *Xitoy* ma'nosini) beradigan qilib ishlatilgan. Bunday badiiy san'atga «*iyhom*» deyiladi. Iyhomning bir sharti shuki, shu ikki yoki undan ortiq ma'noning biri aniq yuzaga chiqib turadi-yu, asl maqsad ana o'sha yashirinibroq yotgan ma'no bo'ladi. Bu yerda «*chin so'zla*» deyilgani uchun yuzaga chiqib turgan ma'no — «*rost so'zla*». Lekin nega «*Chin*» so'zi «*Xito*» kalimasi bilan baqamti qo'llanyapti? Gap shundaki, agar misrani:

Chin, so'yla, Xito xo'blarig'a ne bo'lursan? —

deb yozsak va o'qisak, savol: «*Chin, Xito go'zallariga kim bo'lasan?*» — degan ma'noni anglatadi.

Ikkinchidan, mumtoz adabiyotimizda «*Chin go'zali*» degan timsol mavjud. Shoir chig'atoy tilida she'rilar ijod qilib, katta shuhrat qozongan. Yorini ham chig'atoy elidan deb tasavvur qilib, qalam suryapti. Lekin ma'shuq shunchalar go'zalki, ehtimol, uning qonida Chin-u Xito ahlining xuni bordir?..

G'azalda tanosib (o'zaro mutanosiblik) san'atiga qat'iy amal qilingan. Buni deyarli barcha baytlar tahlilida ko'rish mumkin.

Ushbu asar, shubhasiz, Lutfiyning eng go'zal badiiy yaratmalaridan biri hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. G'azal hajmi va mavzusi haqida ma'lumot bering.
2. Asar qofiyasi va radifini tahlil qilib bering. «*Ne bo'lursan*» radifining boshqarish xususiyatini qanday sharhlaysiz?
3. Ikkinchi va uchinchi baytlarda tasvir manzari (obyekti) qay tarzda o'zgardi? Buni qanday izohlaysiz?
4. Muallifning talmih san'atidan foydalanish mahoratini misollar tahlili orqali ko'rsatib bering.
5. Maqta'ning g'azaldagi ayricha o'rni nimalarda ko'rinadi?
6. «*Chin*» so'zining ikki ma'nosidan shoir qay tarzda foydalanganini izohlab bering.
7. «*Chig'atoy*» so'zining bu g'azalda nega kerak bo'lganini tushuntiring.
8. Tanosib san'atini baytlardan keltirilgan misollar orqali ko'rsatib bering.
9. G'azalni yodlang.

TUYUQLAR

Ko'ngluma har yonki boqsam, dog'i bor,
Har necha dardimni desam, dog'i bor.
Qilcha tanga bori ishqing yor edi,
Bir sori bo'ldi firoqing, dog'i bor.

Tuyuqni tushunib, undan zavq olish uchun, avvalo, misralar zamiridagi ma'nolarni obdan anglab olish lozim. Chunki qofiyalarda kelgan bir shakldagi so'zlar yoxud so'zlar turkumi anglatgan ma'nolar bir-biridan farq qilgani sababli tajnis yuzaga kelgan. Agar o'quvchi aynan bir xil shakldagi so'zlar yoxud so'zlar turkumidagi ma'nolarni ajratib ola bilmasa, asar o'z vazifasini o'tamagan, muallifning maqsadi amalga oshmay qolgan bo'lib chiqadi.

Shu jihatdan ushbu tuyuqning qofiyalarida quyidagi ma'nolar yashirin:

- *dog'i bor – dog'i bor*;
- *dog'i bor – otashi bor*;
- *dog'i bor – yana (tag'in) bor*.

Natijada tuyuqdan mana bunday talqin kelib chiqadi:

Ko'nglimga har tarafdin boqsam, dog'i bor, har qancha dardimni aytsam, otashi bor. Qildekkin tanamga bori ishqing yor edi, firoqing (sendan ayriliq) bir taraf bo'ldi, yana bor.

Uchinchi misrada ham «*bori*» so'zi bekorga ishlatilmagan.

* * *

Men sening ilkingdin, ey dil, bandamen,
Vah, qachon yetkaymen ul dilbanda men.
Bevafolarg'a meni qilding asir,
Sen menga sultonsen, ey dil, banda men.

Ushbu tuyuqda, odatdagidek, tajnisli so'zlar qofiya bo'lib kelgan va ular quyidagi ma'nolarni anglatadi:

- *dil, bandamen – yurak, (men) bandaman (bog'lanib qolganman)*;
- *dilbanda men – dilbandga men*;
- *dil, banda men – yurak, banda men(man)*.

Misralar talqin etilsa, quyidagicha ma'no kelib chiqadi:

Men sening dastingdan, ey dil, bandaman (bog'lanib qolganman), vah, men qachon u dilbandga yetgayman? Meni bevafolarga asir qilding, sen menga sultonsan, ey dil, banda (fuqaro) – men.

Charxi kajraftor elidin yozamen,
 Chiqmadim hijron qishidin yoza men.
 Bir meni yorliq bila yod etmas ul,
 Har necha ul shahg'a qulluq yozamen.

Bu tuyuqda quyidagi tajnislarga duch kelamiz:

- *yozamen* – *yozg'iraman* (*shikoyat qilaman*);
- *yoza men* – *yozga men*;
- *yozamen* – *yozaman* (*bitaman*).

Satrlar ketma-ketligi asosida talqin etilganda quyidagicha fikrlar ilgari surilgani ma'lum bo'ladi:

Charxi kajraftor (egri aylanuvchi charx, zamon) elidan noroziman, (Chunki) hijron (ayriliq) qishidan yozga chiqa olmadim. Har qancha u shohga qulluq (iltifotli maktub) yozganim bilan (to'rtinchi misra), meni bir yorliq (maktub) bilan u yod etmaydi (uchinchi misra).

Qomatimni necha qoshing yo qila,
 Necha hajr o'ti jonimda yoqila.
 G'amza birla to'kti qonim ul sanam,
 To hinotek qon qilina yoqila.

O'qiganingiz tuyuqda quyidagi so'zlar tajnisli qofiyani tashkil etgan:

- *yo qila* – *yoy (kamon) qiladi (bukadi, egiltiradi)*;
- *yoqila* – *yoqiladi*;
- *yoqila* – *surtiladi*.

Qofiyaga olingan bu so'zlar har gal boshqa-boshqa ma'noni anglatib kelgan. Natijada tuyuq kishida ajoyib badiiy-tab'iy (estetik) zavq uyg'otadi.

Tuyuq misralarida aks etgan ma'noni bugungi o'zbek tilida ifodalasak, quyidagicha matn paydo bo'ladi:

Qomatingni necha qoshing yoy qiladi (bukadi, egiltiradi), Jonimda necha hajr o'ti yoqiladi. G'amza (ko'z qoqish) bilan u sanam qonimni to'kdi, endi xinodek qon qo'liga surtiladi.

Bu yerda shoir qon bilan hino (xina) rangi o'rtasidagi o'xshashlikdan ustalik bilan foydalangan.

Ey ko'ngul, yorsiz sanga ne bor, bor,
 Qaydakim ul zulfi anbarbor, bor.
 Chek jafu-u javr-u nozin borini,
 Bir kun o'lg'aykim, degaylar: «Bor-bor!»

Lutfiy tuyuqlarida, asosan, turkiy o'zakli so'zlar tajnisga olinadi. Ammo ba'zan u forsiy so'zlardagi shakllar bilan turkiy so'zlardagi shakllar o'rtasidagi aynanlikdan ham unumli foydalanadi. Ko'rib o'tilayotgan tuyuqda ham shunday yo'l tutilgan. Uning tajnislari quyidagicha:

- *bor, bor* – *bor, bor* (*majud, mavjud*);
- (*anbar*)*bor, bor* – (*anbar*)*bor, bor*(*gin*);
- «*Bor, bor*» – «*Bor-bor*» («*Jo'na-jo'na*»).

Tuyuq misralaridagi ma'nolar talqini quyidagicha:

Ey ko'ngil, yorsiz senga ne bor, bor? Qayda anbarbor (anbar hidli) bo'lsa, (yoniga) bor. Barcha jafu-yu javr-u nozini chek, bir kuni shunday bo'ladiki: «Bor-bor» («Jo'na-jo'na»), deyдилar.

Ko'rib o'tilgan birinchi tuyuqdagi kabi, bu yerda ham shoir tajnisda aynan *bor* so'zi mavjudligini hisobga olib, uchinchi, ya'ni qofiyasiz misrada ham *borini* so'zini qo'llash orqali asarda bu kalima bilan qofiyadagi so'zlar o'rtasida yangi bir tajnis yuzaga kelishiga erishadi.

Qoshlaring xush lojuvard-u toq erur,
 Xush ichinda benazir-u toq erur.
 Torta olmasman firoqing, netayin,
 Qilcha tanga bori ishqing toq erur.

Bu tuyuqning ham tajnisli qofiyalari ikki so'z asosiga qurilgan:

- *toq erur* – *toqdir* (*yolg'izdir*);
- *toq erur* – *yakka-yu-yagonadir*;
- *toq erur* – (*toqatim*) *toqdir*.

Misralar mazmunini chiqarsak, hozirgi tilimizda quyidagicha jumlarlar hosil bo'ladi:

Qoshlaring – yaxshi lojuvard-u (yaltirab turibdi-yu) yolg'iz-yolg'iz, yaxshilar ichida benazir-u yakka-yu yagona. Firoqing (dardini) torta olmasman, nima qilay, qildek tanga bari ishqing toqatni toq qiladigan darajada (yuk) bo'ldi.

IRSOLI MASAL

Gapda yoki she'rda xalq og'zaki ijodida mashhur bo'lib ketgan biror maqol, matal, ibora yoxud hikmatli so'z keltirib, nutq ta'sirchanligini oshirish usuliga *irsoli masal san'ati* deyiladi.

Bu yerdagi *irsol* — *keltirish*, *masal* — *misol*, *tamsil*, *maqol*, *matal*, *ibora* ma'nolarini anglatadi. Eski o'zbek tilida maqol, matal va iboralar *masal* yoki *zarb ul-masal* deyilgan. Hozirgi tilshunosligimizda maqol, matal va iboralar *frazeologizmlar* deb yuritiladi.

Irsoli masal san'ati o'zbek yozma adabiyotining eng qadimgi namunalarida ham uchraydi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asarlarida bu ifoda va tasvir vositasining yuksak namunalariga duch kelamiz.

Xususan, Mavlono Lutfiy she'riyatida irsoli masal juda ko'p uchraydi. Shunga ko'ra, irsoli masal qo'llash — shoir ijodiyotining yetakchi uslubiy fazilatlaridan biri, deyish mumkin.

Irsoli masalda muallif o'z fikr-mulohazasini tap-tayyor maqol, matal, ibora yo hikmatli so'z orqali quvvatlab oladi, shu tariqa o'quvchini ishontirishni kuchaytiradi, ifoda ta'sirchanligini oshiradi.

Mumtoz adabiyotimiz vakillari asarlarida irsoli masal san'atining eng yorqin namunalari mavjud. Qalam ahli, xususan, shoirlarimiz tilning shunday zo'r imkoniyatidan mumkin qadar ustalik bilan foydalanishga harakat qilishgan.

Ayni jihatdan Mavlono Lutfiy ijodi o'zigacha bo'lgan davr shoirlari ichida alohida ajralib turadi. Bu qalam sohibi merosida shunday g'azallar ham bor, ular boshdan-oxir badiiy-uslubiy tarafdin tamoman ana shu irsoli masal san'ati asosiga quriladi. «Ayoqingg'a tushar har lahza gisu...» g'azali xuddi shunday asarlar sirasiga kiradi. Undagi mavjud besh baytning bari aynan ana shu san'at ishtirokida yaratilgan. Bu qo'shmisralarning hammasida maqol ikkinchi satrda kelgan. Amalda u birinchi qatordagi fikrning tasdig'i yanglig' qog'ozga tushgan. Shu tariqa shoir fikrini ikki karra mustahkamlagandek bo'ladi.

G'azal matlaidda to'g'ridan-to'g'ri yorga murojaat qilinib: *Har lahza soch oyog'ingga tushadi*, — deyiladi. Isboti tarzida: *Chiroq osti qorong'i* maqoli keltiriladi:

*Ayoqingg'a tushar har lahza gisu,
Masaldurkim: «Charog' tubi qorong'u».*

Sochning qoraligi chiroq tubining qorong'iligiga qiyoslangan.

Xuddi shu tariqa g'azalning keyingi baytlarida birin-ketin: *Oqqan ariqqa oqar su(v), Kishining ko'zidur, ore, tarozu, Qo'rqar, qaydakim qon ko'rsa hindu, Tiloganni tilogu* maqollari dastlabki misradagi fikrning tasdig'i sifatida keltiriladi. Eng muhimi, shoir tilimizdan beshta bir-biriga qofiyadosh so'z bilan tugaydigan maqol topib, ularni o'zaro zanjir kabi bog'lagan. Irsoli masal qo'llashning bunday yuksak darajasi adabiyotimiz tarixida kam uchraydigan badiiy-ifodaviy hodisa sifatida baholanishi kerak.

TAJNIS

Tajnis — badiiy san'atlardan biri. Lug'aviy jihatdan *jinsdosh*, ya'ni *shakldosh* degan ma'noni anglatadi. Bu *nutqda shakli bir xil, ammo ma'nosi har xil so'zlar yoki so'zlar turkumini qo'llash*, degani.

Ammo bu san'atni oddiygina qilib, *omonimlar ishlatish ekan-da*, deb hisoblamaslik kerak. Chunki omonimlar — tilda qat'iy lashgan shakldosh so'zlar. Tajnisni yuzaga keltirish uchun esa muallif bir necha so'zlar ishtirokida ohoriy (original, ya'ni birmartalik) shakldoshliklar yaratishi mumkin. Masalan, *ul Oy, u loy, uloy (ulay)* so'z birikmalari tilda o'zaro omonim emas. Shoir she'rda bularni shunday qo'llaydiki, natijada bir gal *ul Oy (u Oy)*, boshqa safar *u loy*, uchinchi ko'rinishda esa *uloy (ulay)* ma'nolarini anglatadi. Shundan ifoda go'zalligi kelib chiqadi. O'quvchi yo tinglovchi shuurida ajib bir badiiy zavq paydo bo'ladi.

Demak, tajnisga *omonim so'zlarni qo'llash* deya oddiygina ta'rif berish — xato.

Ma'lumki, mumtoz adabiyotshunosligimizda san'atlar quyidagicha ikki guruhga bo'linadi:

1. Lafziy (shakliy) san'atlar.
2. Ma'naviy (ma'no bilan bog'liq) san'atlar.

Tajnis esa ham lafziy, ham ma'naviy san'at hisoblanadi. Chunki bunda so'zlarning shakli ham, ular anglatgan ma'no ham birday ahamiyatga ega.

Mumtoz adabiyotimizda tajnisning ko'plab go'zal namunalari yaratilgan. Lutfiy, Atoiy, Navoiy, Husayniy, Bobur, Maxmur va boshqa shoirlarimiz asarlarida xilma-xil ko'rinishdagi tajnislar

uchraydi. Hozirgi shoirlarimiz ham o'z ijodida tajnisning boy imkoniyatlaridan foydalanib kelyapti.

Turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili tajnis yaratish uchun juda katta imkoniyatlarga ega. Hatto, tilimizdagi shu qulaylik adabiyotimizda tajnis ishlatish shart qilib qo'yilgan alohida, maxsus bir janrning paydo bo'lishiga olib kelgan.

Tuyuq – shunday janr. Unda qofiyaga olingan so'z yoki so'zlar turkumi o'zaro shakldoshlik paydo qilishi shart.

Lutfiyning mana bu tuyug'i qofiyasida tajnis bo'lib kelgan so'zlarni ko'rib o'taylik:

*Ko'ngluma har yonki boqsam, **dog'i bor**,
Har necha dardimni desam, **dog'i bor**.
Qilcha tanga bori ishqing yor edi,
Bir sori bo'ldi firoqing, **dog'i bor**.*

Birinchi misradagi *dog'i bor* so'zlari *ko'ngildagi dog'ni* ko'zda tutadi. Ikkinchi misrada esa xuddi shu so'zlar *otashi bor* degan ma'noni anglatadi. To'rtinchi misrada bu so'zlar *yana (tag'in) bor* ma'nosida kelgan.

Tajnis qofiyaga olinganda shuning o'zi qofiya vazifasini o'taydi. Ya'ni ma'nosi har xil bo'lgani uchun bu yerda tajnisli so'zlarning takrorlanishi qofiya o'rnida qabul qilinadi.

Shoir tajnisda aynan *bor* so'zi mavjudligidan foydalanib uchinchi, ya'ni qofiyasiz misrada ham ataylab *bori* so'zini qo'llaydi. Zimdan bu kalima bilan qofiyadagi so'zlar o'rtasida ham boshqa bir tajnis yuzaga keladi.

TUYUQ

Musulmon Sharqi ~~mus~~ ^{may}ntoz she'riyatining aksar lirik janrlari o'xshash. Masalan, g'azal, qit'a, ruboiy, fard, ta'rix, musammatning turlari arabiy, ~~fors~~ ^{fors}iy va turkiy adabiyot uchun birday xos. Lekin so'z san'ati milliy bo'ladi. Uning milliyliigi ba'zan, hatto, lirik janrlarda ham aks etadi.

Tuyuq – shunday lirik janr. U arabiy va forsiy adabiyotda yo'q. Bu janr namunalari faqat turkiy she'riyatdagina uchramiz.

Tuyuqlar aslan turkiy xalqlar og'zaki adabiyoti ta'sirida shakllangan, takomil topgan. Keyinchalik yozma adabiyotga o'tib, muayyan qoidalarga bo'ysungan, talablari qat'iylashgan.

Bir necha adabiy-badiiy talab tuyuq janrining asosiy qoidasiga aylangan:

1. Tuyuq, albatta, to'rt misradan iborat bo'lishi kerak.
2. Tuyuq misralari, xuddi ruboiydagi kabi, *a-a-a-a* yoki *a-a-b-a* tarzida qofiyalanishi zarur.
3. Tuyuq, albatta, ramali musaddasi mahzuf (yoki maqsur) vaznida, ya'ni «*foilotun – foilotun – foilun* (yoki *foilon*)» tarzida bo'lishi shart.
4. Tuyuqda qofiyaga olingan so'zlar, albatta, tajnisli bo'lishi, ya'ni omonim so'zlardan yoki shakldosh so'zlar turkumidan tashkil topishi darkor.

Ilgari tuyuqlar janrning dastlabki uch talabiga javob bergan, xolos. Lekin keyinchalik janrning to'rtinchi sharti yuzaga kelgan. Shu tariqa tuyuqlarni tajnissiz tasavvur qilib bo'lmay qolgan.

Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mʼunis va boshqa shoirlar, asosan, tajnisli tuyuqlar namunalarini yaratishgan.

Savol va topshiriqlar

1. Lirik janrlarning sof milliy turlari bo'ladimi?
2. Tuyuq janri shakllanishi, tadriji haqida nimalar bilasiz?
3. Tuyuq janrining asosiy adabiy-badiiy shartlari nimalardan iborat?
4. Tuyuqda ta'sirchanlikni oshiradigan, kishiga o'zgacha zavq bag'ishlaydigan asosiy badiiy vosita nima?
5. O'zingiz mustaqil o'qigan tuyuqlardagi tajnislar qo'llash mahoratini tahlil qiling.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN

GʻAZALLAR

Bu kechar jahonda, soqiy, chu emas vafo nishoni,
Bari aysh birla kechsa kerak ushbu umri foni.

Qadahe keturki, sendek Xizr-u Masih elindin,
Kishiga mayi muravvaq erur obi zindagoniy.

Mayi la'li javharedurki, qilur nashot g'amni,
G'am ila kechurma umrung, topilur chu shodmoniy.

Manga bexabarlig'imdin ne g'ami hisob bo'lg'ay,
Chu boshimda bo'lg'ay ul kun bu sharobi arg'uvoniy.

Qaridi g'amingda Lutfiy, kel agar vafo qilursen, —
Ki kishiga qolmas oxir bu latofati javoniy.

* * *

Holiyokim, davri ishrattur iliktin jomni
Solmag'ilkim, ko'rdum asr-u bevafo ayyomni.

Husn davroni g'animattur, yigitlik bot kechar,
Yaxshiliqtin banda qilg'il emdi xos-u omni.

Bodaningki, lazzatini bilgay erdi Xizr, agar
Ichgay erdi obi hayvontek mayi gulfomni.

Gar so'ngaktek bo'lmag'aylar ul og'iz, ko'z fikrida, —
Kim og'izg'a olg'ay oxir pista-yu bodomni.

Chun sabo kelsa qilurmen gar o'zumni kuch bila,
Ikkilay chorlab degay to sendin ul dashnomni.

Chun duo qildim raqibg'a, berdi dashnom ul manga,
Hayf emish ablahga qilmak izzat-u ikromni.

Kecha-kunduz chun tilarsen, Lutfiy, ul dilbar yuzin,
Zulfitek o't uzra qilg'il doimo oromni.

(1441–1501)

Muhtaram o'quvchi!

Oldingi sinflarda siz buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri, o'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy tarjimai holi, u yozgan o'lmas asarlar, ulardan ba'zilarining mazmun-mohiyati, badiiy jozibasi bilan atroflicha tanishgan edingiz.

Yaxshi bilasizki, Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda temuriylar hukmronligida bo'lgan Xuroson davlatining poytaxti Hirot shahrida saroy amirlaridan bo'lmish G'iyosiddin Kichkina xonadonida tavallud topdi. Kichik yoshidan ta'lim olib, maktabda o'qib yurgan kezlari forsiy tildagi tasavvufiy adabiyotning asoschilaridan biri hisoblan-mish Fariduddin Attorning mashhur «*Mantiq ut-tayr*» («*Qush nutqi*») dostonini sevib, berilib o'qidi. Ota-onasi mazkur asarga yoshlayin bu qadar mashg'ul bo'lib ketganidan qo'rqib, kitobni undan olib, yashirishdi. «*Biroq*, — deydi oltmish yoshlarida shu dostonga javob tariqasida yozgan «*Lison ut-tayr*» («*Qush tili*») asarida shoir, — *men «Mantiq ut-tayr» matnini to'liq yodlab olgan edim...*»

Siyosiy vaziyatlar taqozosi bilan Navoiylar oilasi Mashhad shahriga ko'chib, bir necha yil o'sha yerda yashaganidan ham xabardorsiz.

1466–1469-yillari yosh shoir Samarqand shahridagi madrasalarda ta'lim oldi. Davlat ishlarida xizmatda ham bo'ldi, faol ijod ham qildi. 1469-yilning bahorida do'sti temuriyzoda Husayn Boyqaro Hirot taxtini egallaganidan so'ng shoirni yoniga chaqirdi.

Ulug' qalam sohibi bir necha yil Husayn Boyqaro saroyida oliy martabali lavozimlarda xizmatda bo'ldi. U buyuk amallardan iste'foga chiqib, erkin ijodiy ishlar bilan mashg'ul bo'lgan kezlari ham ijtimoiy-siyosiy faoliyatdan chetlashgan emas. Unga Husayn Boyqaro «Muqarrabi shohiy», ya'ni shohning eng yaqin kishisi martabasini bergan edi. Bu sharaflı martabaning hukmdor oldidagi imtiyozi shu ediki, u podshohga bir masala yuzasidan ketma-ket yetti martagacha murojaat qilish huquqiga ega edi.

1483–1485-yillari shoirning eng buyuk asari — besh dostonidan iborat «Xamsa» yaratildi.

Umrining so'nggi o'n yili mobaynida ham Navoiy juda ko'p badiiy, ilmiy, tarixiy asarlar bunyod etdi.

Bu ulug' zot 1501-yilning 3-yanvari kuni Hirotda vafot etdi. O'sha kuni butun mamlakat motam tutdi. Qabri Hirotda. O'zbekiston hukumati bobokalon shoirimiz qabrini obod qilish rejasini tuzyapti. Mamlakatimiz poytaxtidagi «O'zbekiston Milliy bog'i»da Alisher Navoiyning ulug'vor haykali qad rostlab turibdi. Xalqimiz vakillari, dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan mehmonlar shoir haykali poyiga gulchambarlar qo'yadi. Haykal ustida bino qilingan baland toq girdiga uning bir g'azalidan olingan:

Olam ahli, bilingizkim, ish emas dushmanlig',
Yor o'lung bir-biringizgaki, erur yorlig' ish, —

degan misralari yozib qo'yilgan. U butun bashariyatga qarata aytilgan shior yanglig' jaranglaydi.

Zahiriddin Muhammad Bobur to'g'ri ta'kidlaganidek, tarixda hech kim turkiy tilda Navoiychalik «ko'p va xo'b» («yaxshi») asarlar yozgan emas.

Shoir butun turkiy adabiyotda eng katta lirik merosga ega shoir hisoblanadi.

Keyingi yillarda Tokio, Moskva va Boku shaharlarida ulug' o'zbek shoiri haykali qad rostladi.

G'AZALLAR

«KELMADI» RADIFLI G'AZAL

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,
Ko'zlaring'a kecha tong otquncha uyqu kelmadi.

Lahza-lahza chiqdim-u, chektim yo'lida intizor,
Keldi jon og'zimg'a-vu, ul sho'xi badxo' kelmadi.

Orazidek oydin erkonda gar etti ehtiyot,
Ro'zgorimdek ham o'lg'onda qorong'u kelmadi.

Ul parivash hajridinkim, yig'ladim devonavor,
Kimsa bormukim, anga ko'rganda kulgu kelmadi.

Ko'zlaringdin necha su(v) kelgay, deb o'lturmang meni, —
Kim bori qon erdi kelgan, bu kecha su(v) kelmadi.

Tolibi sodiq topilmas, yo'qsa kim qo'ydi qadam,
Yo'lg'akim, avvalqadam ma'shuqe o'tru kelmadi.

Ey Navoiy, boda birla xurram et ko'nglung uyin,
Ne uchunkim, boda kelgan uyga qayg'u kelmadi.

«*Badoye' ul-vasat*»ning 608-g'azali.

G'azal¹ ishqiy mavzuda, o'zbek tilidagi she'riyatda² eng ko'p ishlatilgan ramali musammani mahzuf (yoki maqsur), ya'ni «*foilotun-foilotun-foilotun-foilon* (yoki *foilon*)» vaznida (taqte'si: – V – – / – V – – / – V – – / – V –) yozilgan. An'anaviy yetti baytdan iborat.

Radfiga o'zbekcha so'z («*kelmadi*») ishlatilgan va qofiyasidagi sakkiz («*gulro' – uyqu – badxo' – qorong'u – kulgu – su(v) – o'tru – qayg'u*») so'zdan oltitasi – o'zbekcha, ikkitasi («*gulro'*» va «*badxo'*») – tojikcha.

Badiiy jihatdan shunday qat'iy bir qoidaga amal qilinganki, har bir baytda kamida bir tazod (zidlantirish, qarama-qarshi ma'nolardagi so'zlarni qo'llash) san'ati namunasiga duch kelamiz. Bu badiiy san'at g'azalda asosiy ifoda va tasvir vositasiga aylangan.

Matla'da lirik qahramon kecha (buni «*kechasi*» deb ham, «*kecha*», ya'ni bir kun oldin deb ham tushunish mumkin) yor («*sarvi gulro'*») kelaman deb, kelmadi, shuning uchun³ tong otgunga qadar ko'zlarimga uyqu kelmadi, deydi. Shuning o'zidayoq lirik qahramon holati ma'lum qilinadi.

Betoqat yor har zamon-har zamon chiqib, ma'shuq yo'liga intizor bo'ldi, hatto, jon uning og'ziga keldi-yu, u yomonlik istovchi sho'x go'zal kelmadi (ikkinchi bayt).

Keyingi ketma-ket uch baytda yorning orazi (yuzi) oqligi bilan oshiq hayotining qorong'iligi, hajrida devonavor yig'lagani bilan uni ko'rib, ustidan kuladigan bormi-yo'qligi, ko'zlaridan suv emas, qon kelganligi o'rtasidagi ziddiyatlar qalamga olinadi.

Mumtoz she'riyatimizda «begona bayt» degan tushuncha mavjud. Bu maqta'dan oldingi baytni bildiradi. Uning begonaligi shundaki, O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov so'zlari bilan aytganda, «*bu baytda shoir kimni maqtagisi kelsa, maqtaydi, kimni yomon ko'rsa, undan alimini oladi, g'azal umumyo'nalishiga u qadar bog'lanmaydiganroq gapi bo'lsa ham, shu yerda aytib qoladi*».

G'azalning «begona» baytida lirik qahramon tolibi sodiq topilmasligidan shikoyat qilishga o'tadi. Shunday bo'lmasa edi, kimki

yo'lga qadam qo'ysa, undan oldinroqda yuradigan bir ma'shuq ro'baroq kelmaydimi?!

Bu yerda nozik falsafiy-tasavvufiy masala ko'tarilgan. «Yo'l» baytda tasavvufni, Alloh ishqini bildiradi. Bu yo'lda esa sadoqatli talabgor (oshiq) topilmayapti. Ayni gap bilan shoir pirga ishora qilgan. Chunki pir hamisha bu yo'lni muriddan avvalroq bosib o'tgan, ya'ni «avvalqadam» bo'ladi. Avvalqadam oshiq esa Alloh vasliga yetib, ma'shuqqa aylanadi. Murid ana shu shayxning etagidan tutib, unga ergashmoqchi.

Navoiy g'azallarining yozilgan yillari ma'lum emas. Taxmin qilish mumkinki, bu g'azalni shoir ustoz va piri Abdurahmon Jomiy vafotlaridan, ya'ni 1492-yildan keyin bitgan.

Maqta' ham juda tahliltalab. Chunki unda ikki karra «boda» so'zi tilga olinadi. Shaklan, ya'ni yuzaki qaraganda, o'quvchida mayparastlik targ'ib etilayotgandek tasavvur tug'ilishi mumkin. Holbuki, Navoiy buyuk islom shoiri edi. Islomda esa mast qiluvchi ichimliklar harom hisoblanib, man etilgan.

May, sharob, boda, chog'ir...

O'tmishda ajdodlarimiz iste'mol etgan kayf beruvchi ichimliklar shunday so'zlar bilan nomlangan. Albatta, bu to'rt ichimlik nimadan hozirlangani, tayyorlanish usuli, tarkibidagi spirt miqdori jihatidan o'zaro bir-biridan farq qilgan bo'lishi kerak. Biroq shoirlarimiz bu so'zlarni o'zaro ma'nodosh (sinonim) sifatida qo'llayvergan.

Nega?

Gap shundaki, adabiyot, xususan, she'riyatda bu so'zlar o'z ma'nosida emas, aksaran ko'chma ma'noda — badiiy timsol (obraz) sifatida ishlatilgan.

Xo'sh, badiiy timsol nima?

Timsol — asli, *suvsrat*, *rasm* degani. Suvsrat esa narsaning o'zi emas, u haqda ma'lumot beradi, xolos. Uni ko'rib, o'sha narsaning o'zini tasavvurga keltirasiz. Badiiy timsol ham shunga o'xshash. Shoir bir nimani ko'zda tutadi, o'sha narsani o'quvchi yaxshiroq, osonroq ko'z oldiga keltirsin uchun biror timsol ishlatadi.

May, sharob, boda, chog'ir timsollarini ham mumtoz shoirlarimiz shu maqsadda qo'llagan.

Endi asosiy masalani o'rta tashlasak bo'ladi: bu timsollar nimani anglatadi? Boshqacha aytganda, mumtoz she'riyatimizda *may*, *sharob*, *boda*, *chog'ir* so'zlari uchrasa, o'quvchi *may*, *sharob*, *boda*, *chog'ir*mi emas, boshqa narsani ko'z oldiga keltirishi kerakmi?

Bu masalada shoshilmaslik zarur. Xususan, Alisher Navoiy ijodi ana shunday ehtiyotkorlikni taqozo etadi. Agar bu soʻzlar shoirning sheʼriy ijodida uchrasa — ular badiiy timsol. Bordi-yu, bu soʻzlarni muallif ilmiy yoki umuman nasriy asarlarida ishlatasa, vaziyat oʻzgaradi: endi uni badiiy timsol deb emas, aynan oʻsha spirtli ichimlikning oʻzi deb hisoblashimiz shart.

Bobokalonimiz ijodida unisi ham, bunisi ham uchraydi.

Avval oʻsha oʻz maʼnosida qoʻllangan asarlariga toʻxtab oʻtaylik.

«Holoti Sayyid Hasan Ardasher» asarida tasvirlanishicha, Sayyid Hasan Ardasher xos maʼnaviy suhbatlar chogʻida bodaxoʻrlik qilishni xush koʻrganlar. Lekin har gal ichkilikbozlikdan keyin Yaratganga iltijo qilib, mayxoʻrlikdan tavba berishini soʻraganlar... Bu yerda oʻz maʼnosidagi mastlik koʻzda tutilgan.

Navoiy zamondoshlariga yoʻllagan xatlarini yigʻib, «Munshaot» nomi bilan toʻplam qilgan. Shu asardagi hukmdorlardan biriga joʻnatilgan maktubda ikki narsa maslahat tariqasida qattiq shart qilib qoʻyiladi: birinchisi — Haq taolo amriga toʻla itoatda boʻlib, buyurgan ishlarini soʻzsiz bajarish; ikkinchisi — Tangri man etgan ishlar(nahy)ni qilmaslik. Odamlar ustidan hukm yuritish baxtiga muyassar boʻlgan kishi uchun Alloh amriga itoat etishda adolatga teng keladigani yoʻq. Man etilgan ishlardan tiyilishning hech biri esa «chogʻir tarkicha boʻlmas».

Navoiy bu gaplarning oʻzi bilan ham cheklanib qolmaydi. Adolatning qadrini ham, may ichmaslikning foydasini ham Muhammad paygʻambarning soʻzlari bilan mustahkamlab tushuntiradi: «...*Hazrat risolat* (yaʼni Muhammad) *sallallohu alayhi vasallam buyurubturkim*, «*Adlun saatun xayrun min ibodat is-saqalayn*» («*Bir soatlik adolat ikki dunyo — insonlar va jinlar dunyosi ibodatidan yaxshiroq*») va chogʻirni «*umm ul-xabois*» («*yaramasliklar onasi*») debdur, *jamʼi yomonligʻ andin mutavallid boʻlurkim* (yaʼni tugʻiladikim), *borcha yaxshiliq va yomonliq bu ikki nima zimnida mundarijdur*».

Bundan maʼlum boʻladiki, ulugʻ mutafakkir hech ikkilanmasdan ichkilikbozlikni Xudo man etganini, barcha yomonliklar shu ichkilikdan kelib chiqishini taʼkidlab turibdi. Shunday soʻzlarni sheʼr qilib emas, asar deb emas, toʻgʻridan-toʻgʻri hukmdorga nasihat tarzida bitgan kishining oʻzi ichkilik tarafdori boʻlishi, uni maqtashi mumkinmi?

Masalani shu tarzda juda aniq qilib qoʻygan paytimizda beixtiyor shoirning ana shu mashhur gʻazali maqtaʼsida aytilgan fikr yodimizga tushadi.

Ana shunda bu parchadagi «boda» aslo o'z ma'nosida emasligini tushunib olish kerak.

Adabiyotda islom ta'sirisiz ham dunyoviy ma'nodagi mastlik kayfiyatini tarannum etish, mayni ta'riflash bor edi. Tasavvuf adabiyoti shu shaklni saqlab qoldi. Ammo endi mayni Xudoga ishqning timsoli qilib oldi. Shuning uchun tasavvuf she'riyatida ham shaklan, ya'ni tashqi tarafdin aynan dunyoviy adabiyotdagidek may va mastlik tilga olinaveradi, mohiyatida esa ilohiy ishq ko'zda tutiladi.

Boda kelgan uyga qayg'u kelmasligining dunyoviy asosi bor: ichgan kishining, sun'iy ravishda bo'lsa ham, kayfiyati ko'tariladi, qayg'usi, vaqtincha bo'lsa ham, esdan chiqadi. Tasavvufiy ma'noda esa Yaratganning ishq bilan kuyib-yonib yashayotgan kishining g'am chekishiga o'rin qolmaydi. Shuning uchun ham lirik qahramon yorining kelmaganiga, ochiqroq ifodalaganda, bu dunyoda Alloh vasliga yetolmayotganiga ko'p ham g'am chekavermay, Yaratgan zotni sevishini davom ettiraversin, shunda barcha kulfatlar bartaraf bo'laveradi...

Shoirning may, sharob, boda, chog'ir haddi a'losida ta'riflangan she'rlari shu qadar ko'pki...

Bayt — asli oshiqona g'azalning maqta'si. Lekin boda tilga olindimi, demak, g'azalga rindonalik ruhi ham qo'shildi. May ta'rifida kelgan g'azallar *rindona g'azallar* deyiladi.

Ulug' shoir asarlari mohiyatini tushunib olishga qiynalmaslik, xususan, so'zlarning o'z ma'nosi bilan ko'chma, ya'ni badiiy ma'nosini tushunishda adashib ketmaslik uchun shoirning timsollar olamidin boxabarlik talab etiladi.

Demak, Navoiy asarlari mag'zini chaqishda ilm juda kerak.

Bu shoirning o'ta mashhur g'azallaridan hisoblanadi. Hozirgacha ham qo'shiq qilib kuylanadi. Ko'p hofizlarimiz shu g'azal ijrosida o'z kuchini sinab ko'radi. G'azal mashhur «Munojot» kuyi bilan aytiladi. Kuyda haqiqiy yor, ya'ni Alloh vasliga yetolmaslik dard-u g'ami, iztirobi aks etgan. Shuning uchun ham Abdulla Oripovning «Munojotni tinglab» she'ri:

Kuyi shunday bo'lsa, g'amning o'ziga
Qanday chiday oldi ekan odamzod?! —

deya tugallanadi.

Bu jihatdan g'azal mazmuni kuy ruhiga juda mos.

1. G'azal hajmi va mavzusi haqida ma'lumot bering.
2. Muhabbat misolida mohiyatan nima ko'zda tutilgan?
3. Asar vazni, qofiyasi va radifini tahlil qilib bering.
4. G'azaldagi asosiy ifoda va tasvir vositasi nima? Uning asardagi o'rni va vazifasini tushuntirib bering.
5. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
6. «Begona bayt» — qanday bayt? Bu g'azaldagi begona baytning o'rni va mavqeyi nimalarda ko'rinadi?
7. Maqta'da qo'llangan «boda» timsolining ikki ma'nosini tushuntirib bering.
8. May timsolining tasavvufiy adabiyotdagi o'rni va mavqeyi haqida so'zlang.
9. G'azalni yodlang.

«QILG'IL» RADIFLI G'AZAL

Qaro ko'zum, kel-u, mardumliq emdi fan qilg'il,
Ko'zum qarosida mardum kebi vatan qilg'il.

Yuzung guliga ko'ngul ravzasin yasa gulshan,
Qading niholig'a jon gulshanin chaman qilg'il.

Takovaringg'a bag'ir qonidin hino bog'la,
Ittingg'a g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.

Firoq tog'ida topilsa, tufroqim, ey charx,
Xamir etib yana ul tog'da ko'hkan qilg'il.

Yuzung visolig'a yetsun desang ko'ngullarni,
Sochingni boshtin-ayoq chin ila shikan qilg'il.

Xazon sipohig'a, ey bog'bon, emas mone',
Bu bog' tomida gar ignadin tikan qilg'il.

Yuzida terni ko'rub, o'lsam, ey rafiq, meni
Gulob ila yuv-u, gul bargidin kafan qilg'il.

Navoiy, anjumane shavqi jon aro tuzsang,
Aning boshhoqliq o'qin sham'i anjuman qilg'il.

«G'aroyib us-sig'ar»ning 371-g'azali.

Sakkiz baytli bu g'azal asrlar osha el orasida mashhur bo'lib kelyapti. Radifi sof turkiy (o'zbekcha) so'z. Qofiyasiga shoir arabiy («fan», «vatan», «rasan», «kafan»), forsiy («ko'hkan», «shikan», «anjuman») kalimalarga ohangdosh o'zbekcha so'z («tikan») ham topadi.

Matla'ni sharhlashning o'zidayoq bu g'azalda qanchalar ma'no-mazmun yashirin ekani ayonlashadi. Lirik qahramon oshiq tarzida so'z boshlab, unga to'g'ridan-to'g'ri «qaro ko'zum» deb murojaat qiladi, kelib odamgarchilik («mardumlig'») qilishni, yana ham aniqrog'i, oshiq ko'zi qorasida gavhar («mardum kebi») vatan tutishni so'raydi. «Mardum kebi» ifodasida zimdan «odamdek» degan ma'no ham yashirin. Bilamizki, ko'z qorachig'i ichida yana qop-qora gavhar («gavharak» ham deyishadi) bor. U eski tilimizda «mardumak» deb ham ishlatilgan. Hozir ham bu shakl ayrim shevalarimizda saqlanib qolgan. Demak, shoir birinchi va ikkinchi misralarda shakldosh (omonim) so'zlar ishlatib, tajnisga erishgan.

Oshiq yori uchun tamoman sadqa bo'lishga tayyor. Baytlarida u buni isbotlab boradi. Avval yuzi guliga ko'ngil jannatini gulshan, qadi niholiga esa jon gulshanini chaman qilishni (ikkinchi bayt), keyin otiga oshig'i bag'ri qonidan hino bog'lab, itiga g'amza payti jon rishtasidan ip qilishni (uchinchi bayt) aytadi.

Lirik qahramonning hissiy-xayoliy tasavvuroti kengaygandan-kengayib boraveradi. Agar, deydi u, ajralish («firoq») tog'ida tuprog'im topilsa, uni loy («xamir») etib, yana qaytadan tog'da tosh yo'nuvchi («ko'hkan», bu yerda an'anaviy Farhod timsoliga ishora ham bor) qilib yasa (to'rtinchi bayt). Bunda Odam Atoning loydan yaratilganiga ishora mavjud. Bordi-yu, ko'ngullar yuzingning visoliga yetsin, desang, unda sochingni boshdan-oyoq o'rab-chirmab tashla (beshinchi bayt). Soch tasavvufiy timsol-atama sifatida she'riyatda Allohning sirlariga yetishga bir ishora hisoblanadi. Vaslingga bandalaring yetsin desang, sirlaringni oshkor ayla-da, deyilmoqchi.

Oltinchi bayt nihoyatda ohoriy: kuz kelib, xazon sipohi yurish boshlasa, ey bog'bon, bu bog' tomida ignadan tikan qilib qo'ysang ham monelik qilolmaydi. Bu bilan zimdan umrning o'tkinchiligiga, ishq yo'lida oshiqning imkoniyatlari ozligiga, vaqt g'animatligiga ishora qilinyapti.

Yorimning yuzida terni ko'rib, o'lsam, deydi shoir rafiqqa (do'stga, o'rtoqqa) murojaat qilib, gulob (guldan tayyorlangan sharbat) bilan yuvib, gulning bargidan kafan qilgin! Baytda zimdan oldingi qo'shmisradagi xazonga gul qarama-qarshi qo'yilgan.

Matla'da Navoiyga murojaat qilina turib, lirik qahramon, agar jon aro shavq anjumanini tuzsang, uning boshhoqlik o'qini shu anjumanning sham'i qilgin, deydi.

Gʻazalning boshidan oxirigacha har baytda kutilmagan timsol, ifoda va tasvir ishlatiladi. Baytdan baytga oʻtgani sari lirik qahramonning oshiqlik oʻti balandlab borganini koʻramiz. Oxirgi ikki baytda oshiq yor ishqida jondan kechishga tayyor turganini bildiradi. Bu ham ishqning kamolga yetganini ifodalashning bir yoʻli.

Savol va topshiriqlar

1. Gʻazal hajmi va mavzusi haqida maʼlumot bering.
2. Asar qofiyasi va radifini tahlil qiling. Radif va qofiyada ishlatilgan soʻzlar aslan qaysi tildan olingan?
3. Matlaʼdagi «*mardumliq*» va «*mardum*» soʻzlari oʻrtasidagi bogʻliqlik va farq nimadan iborat?
4. Oshiqning yorga sadoqati baytlarda qanday badiiy vositalar orqali koʻrsatiladi?
5. Gʻazal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
6. Soch gʻazalda qanday ramziy maʼnoni ifodalab kelgan?
7. Oxirgi ikki baytda qaysi maʼnoda lirik qahramon jon va oʻlim tushunchalarini tilga oladi?
8. Gʻazalni yodlang.

«BOʻLDUM SANGA» RADIFLI GʻAZAL

Koʻrgali husnuningni zor-u muftalo boʻldum sanga,
Ne baloliq kun edikim, oshno boʻldum sanga.

Har necha dedimki, kun-kundin uzay sendin koʻngul,
Vahki, kun-kundin batarrak muftalo boʻldum sanga.

Men qachon dedim, vafo qilgʻil manga — zulm aylading,
Sen qachon deding, fido boʻlgʻil manga — boʻldum sanga.

Qay pari paykargʻa dersen, telba boʻlding bu sifat,
Ey pari paykar, ne qilsang, qil manga, boʻldum sanga.

Ey koʻngul, tarki nasihat ayladim, ovora boʻl,
Yuz balo yetmaski, men ham bir balo boʻldum sanga.

Jomi Jam birla Xizr suyi nasibimdur mudom,
Soqiyo, to tarki joh aylab gado boʻldum sanga.

G'ussa changidin navoe topmadim ushshoq aro,
To Navoiydek asir-u benavo bo'ldum sanga.

«G'aroyib us-sig'ar»ning 16-g'azali.

Muhtaram o'quvchi!

Navoiyning oldingi g'azallari tahlilida ko'rdingizki, shoir bu janrga oid asarlarda har bir baytga olam-olam ma'no yuklaydi, kutilmagan, ohoriy, jozibador ifoda, bayon va tasvir vositalaridan foydalanadi, qalamining kuchini ko'rsatadi.

«Bo'ldum sanga» radifli g'azal ham bundan mustasno emas. U turkiy she'riyat uchun eng an'anaviy ramali musammani mahzuf (yoki maqsur), ya'ni «*foilotun—foilotun—foilotun—foilon (yoki foilon)*» vaznida (taqte'si: — V — — / — V — — / — V — — / — V —) yozilgan.

G'azal baytlari mazmunini bir-bir tahlil etishning asar umum-mohiyatini bilishda alohida o'rni borligini ko'rdik. Shu tariqa ishqiyl mavzuni yoritishda g'azalning juda keng imkoniyatlari borligini ham his etamiz. Shoir jomi Jamni (u ko'ngilda Alloh aks etishiga ishora), Xizr suvini (u abadiy yashashga, ya'ni Yaratgan vasliga yetishga ishora) tilga olib, talmih san'ati namunalarini yaratadi.

Matla'da esa «*navoe*» («bir navo») so'zi bilan «*Navoiy*» taxallusining ham qo'llanishi ajib lisoniy joziba hosil qilgan.

Savol va topshiriqlar

1. G'azal hajmi, mavzusi, vazni, qofiyasi va radifi haqida ma'lumot bering.
2. Lirik qahramon yordan ko'ngil uzmoqchi edi, lekin g'azalda keltirilgan qaysi asoslarga ko'ra, kundan kunga oshiqligi ortib boryapti?
3. Uchinchi baytda qaysi so'zlar orasida tazod hosil bo'lgan?
4. G'azalda qanday undalmalar (murojaatnomalar) mavjud?
5. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
6. Jomi Jam va Xizr timsollari mohiyatida qanday ma'no yashirin?
7. Matla'ning badiiy go'zalligi nimada?

«DEYIN» RADIFLI G'AZAL

Qoshi yosinmu deyin, ko'zi qarosinmu deyin,
Ko'ngluma har birining dard-u balosinmu deyin?!

Ko'zi qahrinmu deyin, kirpiki zahrinmu deyin,
Bu kudurat ichra ruxsori safosinmu deyin?!

Ishqi dardinmu deyin, hajri nabardinmu deyin,
Bu qatiq dardlar aro vasli davosinmu deyin?!

Zulfi dominmu deyin, la'li kalominmu deyin,
Birining qaddin, yana birning adosinmu deyin?!

Turfa xolinmu deyin, qaddi niholinmu deyin,
Movi(y) ko'nglak uzra gulrangi qabosinmu deyin?!

Charx ranjinmu deyin, dahr shikanjinmu deyin,
Jonima har birining javr-u jafosinmu deyin?!

Ey Navoiy, dema qosh-u ko'zining vasfini, ayt,
Qoshi yosinmu deyin, ko'zi qarosinmu deyin?!

«Navodir ush-shabob»ning 483-g'azali.

Yetti baytli bu g'azalda «*deyin*» so'zi faqat radifdagina takrorlanib kelmaydi. Radifda sakkiz bor qo'llanishidan tashqari, yana o'n ikki (jami yigirma) bor takrorlanadi. Radd ul-matla' (matla'ni takrorlash) san'ati asosida birinchi misra g'azalning so'nggi misrasi sifatida yana bir bor keladi. Bu takrorlar ham g'azal ohangi-yu jarangini, ham fikr ta'kidini, ham oshiq his-hayajoni ifodasini kuchaytirgan.

G'azaldagi ohangdorlik faqat qofiya va radif orqaligina ta'minlanmagan. Baytlarning birinchi misralarida ham ichki ohangdorlik («*yosinmu — qarosinmu*», «*qahrinmu — zahrinmu...*» va hokazo) mavjud.

Savol va topshiriqlar

1. G'azal hajmi va mavzusi haqida ma'lumot bering.
2. Muhabbat darajasini bildirish uchun nega shoir aynan yor go'zalligi belgilarini ta'riflashni bosh masala qilib qo'ygan?
3. Asar vazni, qofiyasi va radifini tahlil qilib bering.
4. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal-qilgan holda sharhlang.
6. G'azalda so'roqlarning ahamiyati, badiiylik darajasini ko'tarishdagi hissasini tushuntirib bering.
7. Maqta'dan tashqari baytlardagi birinchi misralarda mavjud ichki ohangdoshlikni misollar asosida tushuntiring.
8. G'azalni yodlang.

‘JONG‘A CHUN DERMEN: «NE ERDI O‘LMAKIM
KAYFIYATI?...» G‘AZALI

Jong‘a chun dermen: «Ne erdi o‘lmakim kayfiyati?»

Derki: «Bois bo‘ldi jism ichra marazning shiddati».

Jismdin so‘rsamki: «Bu vaz‘ingg‘a ne erdi sabab?»

Der: «Anga bo‘ldi sabab o‘tluq bag‘irning hirqati».

Chun bag‘irdin so‘rdum, aytur: «Andin o‘t tushti manga, —

Kim ko‘ngulga shu‘la soldi ishq barqi ofati».

Ko‘ngluma qilsam g‘azab, ayturki: «Ko‘zdindur gunoh,

Ko‘rmayin ul tushmadi bizga bu ishning tuhmati».

Ko‘zga chun dermenki: «Ey tardomani yuzi qaro,

Sendin o‘lmish telba ko‘nglumning balo-yu vahshati».

Yig‘lab aytur ko‘zki: «Yo‘q erdi manga ham ixtiyor, —

Ki ko‘rundi nogahon ul sho‘xi mahvash tal‘ati».

Ey Navoiy, barcha o‘z uzrin dedi, o‘lguncha kuy, —

Kim sanga ishq o‘ti-o‘q ermish azalning qismati.

«Favoyid ul-kibar»ning 597-g‘azali.

Bu g‘azalda she‘riyatdagi savol-javob usulidan unumli foydalanilgan. Bunda birov savol beradi, ikkinchi taraf shu savolga javob qaytaradi. Shoirning «Farhod va Shirin» dostonida Xusrav bilan Farhodning aytishuvi ham aynan ana shu yo‘lda qog‘ozga tushirilgan.

To‘liq bir g‘azalni savol-javob tarzida bitish Navoiydan oldin yashab, ijod qilgan qalam sohiblari ijodida ham uchraydi. Ammo bu g‘azal ayni san‘atni oliy darajada qo‘llashi va mantiqiy asoslanganligi bilan alohida ajralib turadi.

G‘azalning lirik qahramoni — oshiq. U ishq otashining zo‘ridan o‘lim yoqasiga kelgan. Shuning uchun u matladayoq to‘g‘ridan-to‘g‘ri jonidan: «O‘lishimning sababi nima?» — deb so‘raydi. Jon esa unga: «Bunga jismdagi kasallikning shiddati sabab bo‘ldi», — deya javob qaytaradi.

Ikkinchi baytda lirik qahramon jismga murojaat qilib, undan: «Bu vaziyatga tushib qolishingga nima sabab bo‘ldi?» — deb so‘raydi.

Jismning javobi esa quyidagicha: «*Bunga o'tlik bag'irning hirqati sabab bo'ldi*».

Uchinchi baytda savol endi bag'irga beriladi, u esa: «*Menga ko'ngildan o't tushdi, chunki ko'ngilga ishq chaqnog'ining ofati shu'la soldi*», — deb javob aytadi.

To'rtinchi baytda mantiqan lirik qahramon ko'ngilga «g'azab qiladi», shunda u gunohni ko'zga yuklaydi: «*Agar ko'z ko'rma-ganida edi, biz bu ishning tuhmatiga qolmagan bo'lar edik*».

Beshinchi baytda oshiq endi ko'zning «yoqasidan oladi»: «*Ey etagi ho'l-u yuzi qora, ko'nglimning balo-yu vahshati sendan ekan-ku*».

Oltinchi baytda ko'zning yig'lab aytgan javobi berilgan: «*Menda ham ixtiyor yo'q edi, nogahon ul sho'xi Mahvash (Oysifat) tal'ati ko'rinib ketgan bo'lsa, men nima qilay?*»

Maqta'ga kelib lirik qahramon shoirga murojaat qilib: «*Ey Navoiy, barcha o'z uzrini aytdi, sen o'lganingcha kuy, chunki ishq o'ti senga azalning qismati ekan*», — deydi.

G'azalning har bir baytida o'ziga xos ohoriy badiiy ifoda va tasvirlarga duch kelamiz. Muallif hech kimning xayoliga kelmagan tarzda baytlarni baytlarga mantiqan bog'laydi. *Jon* (birinchi bayt), *jism* (ikkinchi bayt), *bag'ir* (uchinchi bayt), *ko'ngil* (to'rtinchi bayt), *ko'z* (beshinchi va oltinchi baytlar) bilan bo'lib o'tgan savol-javoblarda kuchli izchillik va o'zaro ketma-ketlik bor. *Jon* aybni — *jismga*, *jism* — *bag'irga*, *bag'ir* — *ko'ngilga*, *ko'ngil* — *ko'zga* yuklaydi. Oxiri, lirik qahramon ishqda yonish uning azaliy qismati ekanini tan oladi.

G'azal ramali musammani maqsur (yoki mahfuz) vaznida bitilgan. Uning ohangi: «*foilotun — foilotun — foilotun — foilun (yoki foilon)*» bo'ladi (taqte'si: — V — — / — V — — / — V — — / — V —).

Bu Navoiyning o'ta ohoriy g'azallaridan biri.

Savol va topshiriqlar

1. G'azal hajmi, mavzusi, vazni va qofiyasi haqida ma'lumot bering.
2. G'azalda ishq tasviri uchun qanday ohoriy badiiy usul qo'llangan?
3. Baytdan baytga mantiqiy bog'liqlik qanday amalga osha boradi?
4. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
5. Lirik qahramon ishqiga haqiqiy «aybdor» kim?
6. G'azalni yodlang.

«YO'Q» RADIFLI G'AZAL

Yordim ayru ko'ngul mulkedurur sultoni yo'q,
Mulkkim sultoni yo'q, jismedururkim joni yo'q.

Jismdin jonsiz ne hosil, ey musulmonlarkim, ul
Bir qaro tufrog'dekdurkim, gul-u rayhoni yo'q.

Bir qaro tufroqkim, yo'qtur gul-u rayhon anga.
Ul qorong'u kechadekdurkim, Mahi toboni yo'q.

Ul qorong'u kechakim, yo'qtur Mahi tobon anga,
Zulmatedurkim, aning sarchashmayi hayvoni yo'q.

Do'zaxiykim, ravzayi rizvondin o'lg'ay noumid,
Bir xumoredurkim, anda mastliq imkoni yo'q.

Ey Navoiy, bor anga mundoq uqubatlarki, bor
Hajridin dard-u va lekin vasildin darmoni yo'q.

«G'aroyib us-sig'ar»ning 310-g'azali.

Baytlardagi mantiqiy bog'liqlik nuqtayi nazaridan bu g'azal ham «Jong'a chun dermen: «Ne erdi o'lmakim kayfiyati?...» g'azaliga o'xshaydi.

Matla'ning o'zidayoq muallif avval yordan ayri ko'ngilni sultoni yo'q mamlakatga, keyin esa sultoni yo'q mamlakatni joni yo'q jismga o'xshatadi.

Ikkinchi baytda mulohaza shu tarzda davom etadi: «*Ey musulmonlar, jonsiz jismdan qanday hosil unadi, u gul-u rayhoni yo'q bir qora tuproqning o'zginasi-ku.*»

Uchinchi baytda aytiladiki: «*Agar gul-u rayhoni yo'q bir qora tuproq bo'lsa, u bir porlab turgan Oyi yo'q qorong'i kecha ekan-da.*»

To'rtinchi baytda aynan ana shu qorong'i kecha ta'rifi ketadi: «*Porlab turgan Oyi yo'q qorong'i kecha bo'lsa, u hayot sarchashmasi yo'q zulmat ekan-da.*»

Beshinchi baytda aynan ana shu hayot sarchashmasi yo'q zulmat lirik qahramonni do'zaxiy kimsaning jannatdan noumidligi haqida so'zlashga undaydi, do'zax esa shunday bir xumordirki, unda mastlikning imkoni yo'q. (*Mastlik* deganda shoir ishqni, ya'ni Yaratganga intilishni ko'zda tutgan.)

Maqta'da lirik qahramon Navoiyga murojaat qilib: «*Unga shunday uqubatlar yuborilganki, hajridan dardi, lekin vaslidan darmoni yo'q*», — deydi.

G'azal ramali musammani maqsur (yoki mahfuz) vaznida bitilgan. Uning ohangi: «foilotun – foilotun – foilotun – foilun (yoki foilon)» bo'ladi (taqte'si: – V – – / – V – – / – V – – / – V –).

Savol va topshiriqlar

1. Matla' badiiy go'zalligini ta'minlagan asosiy omil, mantiqiy asos nima?
2. Baytdan baytga qaysi so'zlar o'tyapti va buning g'azal umumiy qurilmasidagi o'rni va mavqeyi nimadan iborat?
3. G'azal baytlarini ketma-ketlikka amal qilgan holda sharhlang.
4. G'azaldagi tahlilga tortilgan so'z-timsollarni daftaringizga yozib olib, ular talqinlarini o'zaro qiyoslab chiqing.
5. G'azalni yodlang.

«FANO TARIQIDA HAR KIMKI HOSIL ETTI RUSUX...» G'AZALI

Fano tariqida har kimki hosil etti rusux,
Riyov-u zuhd aning ollida erur mansux.

Ne nav' o'zlugi mansux bo'lmag'ay qoshida,
Birovki, do'st shuhudig'a hosil etti rusux.

Chu ishqsiz edi zuhd ahli keldi nobolig',
Erurlar atfol, el garchi der alarni shuyux.

Demakta voqea yolg'on-u, chin taxayyul etib,
Kishi ekanlarin andoqki, yod qilsa masux.

Jahoni xokiy erur bir kesak, vale nopok,
Etak yeturmamak avlo mulavvas o'lsa kulux.

Arit sirishk bila botiningda bor esa chirk,
Yu(v) tavba suyi bila bo'lsa botining aro shux.

Navoiy, ahli fano ista, qo'y riyo ahlin, –
Ki nayshakar borida tuhfa qilmadi kishi lux.

«Navodir ush-shabob»ning 107-g'azali.

O'zbekistonimiz islomning yuksak darajada taraqqiy etishiga ulkan hissa qo'shgan buyuk allomalar yurti sifatida ham olamda

mashhur. Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha islom tashkiloti – AYSESKO tomonidan 2007-yilda Toshkent shahrining «Islom madaniyati poytaxti» deb e'lon qilinishi ham bejiz emas.

Islom bag'rida paydo bo'lib, insoniylikni eng yuqori pog'onaga ko'tarish falsafasiga aylangan tasavvufning ravnaqi ham ko'p jihatdan Vatanimizda yetishib chiqqan ulug' avliyo zotlarga bog'liq bo'ldi. Xojagon-naqshbandiya, yassaviya, kubraviya tariqatlari aynan shu yerda paydo bo'lib, musulmon dunyosining keng maydonlariga yoyildi. Qodiriya tariqati esa bizda to XX asr boshlariga qadar izchil davom etdi.

Bu tariqatlar orasida naqshbandiyaning milliy ma'naviyatimiz rivojida ayrim o'rni va mavqei bor. Asarlari va faoliyati milliy merosimizning juda katta qismini tashkil etadigan Abdulxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Amir Temur, Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy, Husayn Boyqaro, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Boborahim Mashrab va boshqa ulug' zotlar ham bevosita naqshbandiya tariqati vakillari edi.

Mustaqillik yillarida tasavvuf, jumladan, naqshbandiyaga munosabat tubdan o'zgardi – o'z tarixiy-milliy izmiga tushib oldi. Xususan, Bahouddin Naqshband (1993), Abdulxoliq G'ijduvoni (2003), Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy (2004) tavalludlari to'ylari o'tkazilishi, ular merosining nashr etilishi, maqbaralari obod qilinishi alohida ahamiyatga ega.

Hozir g'oyaviy-mafkuraviy jihatdan juda murakkab zamonda yashaymiz. Insonlar ongi va qalbini egallash uchun kurash kuchaygandan-kuchayib boryapti.

Yot kuchlar avval islom niqobi ostida terroristik-ekstremistik g'oyalar va ta'limotlarni olib kirishga intildi. Keyin nasroniylik dini qobig'ida turli missiонерlik harakatlari amalga oshirildi. Zimdan buddaviylik dini niqobi ostidagi g'oyalar targ'iboti ham yo'lga qo'yilganiga guvohmiz.

Eng xavfli, davlat siyosatining tasavvufga bunday ijobiy munosabatini suiiste'mol qilib, ana shu muqaddas ta'limot panohida o'zlarining yovuz maqsadlarini amalga oshirishga urinishlar ham u yer-bu yerda uch ko'rsata boshladi.

Shuning uchun xalqimizga tasavvufning asl mohiyatini ochib berish orqali uni, kerak bo'lsa, yot ta'sir va torta-tortlardan himoyalash zarur. Aks holda, oddiy odamlarda insonni komillikka undovchi g'oyalar tarafdori bo'lgan tasavvuf, ayniqsa, uning so'nggi, rivojlangan, so'fiylarni ijtimoiy-siyosiy faollikka, yaratuv-

chilikka, dilni Allohga berib, qo'lni ish bilan band etishga da'vat etuvchi naqshbandiya tariqati tarixi, nazariyasi, uning vakillari hayoti va faoliyati haqida ham noto'g'ri tasavvurlar paydo bo'lib qolishi mumkin. Holbuki, naqshbandiyaning jamiki ijobiy jihatlari bugungi hayotimiz g'oyalarga aylantirishimiz, ulug' bobolarimizdan juda ko'p narsa o'rganishimiz, bu ta'limot haqida bugunning gapini aytishimizga katta ehtiyoj bor.

Shu sababli naqshbandiya tariqatining buyuk vakillari, hatto birgina Alisher Navoiy hayoti va ijodining bevosita tasavvuf bilan bog'liq muhim yo'nalishlari, nozik jihatlaridan boxabar bo'lishimiz har taraflama zarur.

Sho'ro siyosati g'alati edi. Misol uchun tarvuz — dumaloq. Lekin shuni dumaloq emac, kub degisi kelib qolsa, pichoqni olib, shart-shart kesardi-yu, o'rtasidan bir kub yasab qo'ya qolardi-da: «Mana, kub-ku!» — deb turaverar edi. Endi qayga borsangiz, boring, tushingizni suvga aytib, dardingizni qorga yozing!..

Alisher Navoiy ijodining nazariy-falsafiy, ya'ni diniy-tasavvufiy mohiyatini tushunish va tushuntirishda ham xuddi shunday yo'l tutildi hisob.

Masalan, bu buyuk qalam sohibi she'riyatida uchraydigan «zohid» va «shayx» timsollari (obrazlari) bir ko'z bilan ko'rilib, aksar tadqiqotlarda salbiy ma'noda tushunildi va tushuntirildi. Holbuki, masala birmuncha nozik, uni bunday bir tomonlama va yuzaki munosabat-u qarashlar bilan hal etib, aniqlashtirib bo'lmas edi. Shuning uchun, yana ham aniqroq qilib aytiladigan bo'lsa, ana shunday nozik did va farosat bilan munosabatda bo'lish talab etiladigan, aynan shu muammoga aniqlik kiritishga tayyor manba yoki asos bo'ladigan asarlarining ichiga ko'p ham kirilmadi — ular nazardan chetda qolib ketaverdi.

«Shayx» radifli g'azal ham aynan shunday asarlardan biri bo'lib keldi.

Bu g'azalda ikki toifa din ahli tilga olingan, aniqrog'i, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan. Agar kimki shu noziklikni sezmasa, his etmasa, g'azal mohiyatini mutlaqo tushunmaydi.

Birinchi toifa — *ahli fano*.

Ikkinchi toifa — *riyo-vu zuhd ahli*.

B i r i n c h i b a y t, ya'ni matla'da shoir gapning po'stkallasini aytib qo'ya qolgan: *kimki fano tariqida barqarorlik hosil etgan bo'lsa, endi mantiqan uning oldida riyo-vu zuhd inkor bo'lishi kerak*.

Xo'sh, *fano ahli* kim-u, *riyo-vu zuhd ahli* kim?

Fano ahli — tasavvuf vakillari degani. Tasavvuf esa — islom bag'rida paydo bo'lib, insonni oliy maqomga, ya'ni Allohga yetar darajada komillikka yetaklovchi nazariy-falsafiy, g'oyaviy-mafkú-raviy, ilmiy-amaliy ta'limot.

Riyo-vu zuhd ahli deganda shoir ko'zbo'yamachilik bilan o'zini tasavvuf ahlidan deb hisoblab yurganlarni, aslida, tasavvufning dastlabki bosqichlaridan bo'lmish zohidlik darajasidan nariga o'tmagan, Allohga ishqning ta'mini totmagan, uni dildan his qilolmaydigan, soxta, yolg'onchi kishilarni ko'zda tutadi.

Demak, Navoiy zamonida ham din va tasavvuf niqobi ostida o'zini sun'iy ravishda «farishta» ko'rsatib yurganlar, buning ketidan manfaat ko'zlaganlar bo'lgan ekan.

I k k i n c h i b a y t n i n g ma'no-mazmuni — birmuncha murakkab. Amalda u birinchi baytdagi fikrning tasdig'i bo'lib kelgan. Ya'ni o'sha zamonlarda «o'zlik» deb atalgan, hozirgi tushunchalardagi «menlik» yoki «xudbinlik»dan qutulib ulgur-magan, boshqacha aytganda, nafsini to'la jilovlab ololmagan kimsa qanday qilib do'st (bu yerda ramzan Tangri taolo) mushohadasiga sobit bo'la oladi?!

Mantiqan anglashilyaptiki, *riyo-vu zuhd ahli* vakillari — xuddi shunday kimsalar.

Bu ikki toifa o'rtasidagi farq — ularning darajasi bilan bog'liq. Bu darajani esa belgilaydigan bir mezon bor. Bu — ishq. *Tasavvuf ahli* Alloh ishqiga muhtalolik darajasiga yetgan. *Riyo-vu zuhd ahli* esa ishqdan bexabar.

U c h i n c h i b a y t d a aytilishicha, *aynan ishqsiz bo'lgani uchun ham zuhd ahli balog'at pog'onasiga ko'tarila olmagan (ular hali nobolig')*, *garchi el bilmasdan ularni «shayxlar» deb yurgan bo'lsa ham, hatto, bu borada ular hali yosh bolalar-ku.*

Demak, o'sha zamonlarda ham oddiy odamlar haqiqiy shayx bilan soxta shayxni to'liq ajratib ololmagan ekan. Riyokorlar uchun shunday omi, o'qimagan, sodda odamlar ko'proq qo'l keladi. Chunki bunday toifa kimsalarga o'zini «shayxman» deb ko'rsatish, ya'ni ularni aldash oson-da.

T o' r t i n c h i b a y t d a buning sababi ham keltirilgandek bo'ladi: *riyo-vu zuhd ahli yolg'on voqeani aytsa ham odamlar uni chin deb xayol qiladi, bu xuddi aqldan ozgan kimsalar bir-bir o'zlarining odam ekanini eslab qolganiga o'xshaydi.*

B e s h i n c h i b a y t d a ham lirik qahramon aytayotgan fikriga hayotiy misol izlaydi: *garchi bir kesak ham asli tuproq hisoblansa-da, agar u nopok bo'lsa, unga etak tekkizmagan avlo.*

Islom shariatida «*Suv bo'lmasa, tayammum*», degan qoida bor. Bu suv bo'lmagan mahalda tuproq bilan tayammum qilinsa, suv bilan tahorat olishning o'rniga o'tadi, degani. Bu yerda shoir riyokor zohidlarni nopok kesakka o'xshatib, *garchi tuproq pok hisoblansa-da, agar u nopok kesak bo'lsa, undan ehtiyot bo'lasan-da, unga qanday qilib etak tekkizasan*, deydi.

Y e t t i n c h i b a y t d a shoir ustalik bilan gapni shu poklik va yuvinish sari buradi: *modomiki, botiningda chirk, ya'ni kir mavjud ekan, uni ko'z yoshidek bir tomchi bilan bo'lsa ham, art, botining aro shux, ya'ni nopoklik bo'lsa, uni tavba suvi bilan yuv!*

Bu bilan shoir ana shu riyokor zohidlarni ham zimdan tavba qilishga, bu soxta yo'ldan qaytishga da'vat etyapti.

S a k k i z i n c h i b a y t — maqta', ya'ni g'azalning oxiri — xulosasi. Yana o'sha g'azal boshidagi ikki diniy toifa qiyosga olinadi: lirik qahramon Navoiyga murojaat qilib, *ahli fano, ya'ni asl tasavvuf vakillari, haqiqiy shayxlarni ista, riyo ahlini, ya'ni ko'zbo'ya-machilarni qo'y*, deydi. *Chunki shakar beradigan qamish, ya'ni nayshakar turganda, kim luxni, ya'ni qishda qovun osiladigan qo'g'ani birovga tuhfa qiladi?!*

Ko'rinib turibdiki, shoir g'azalning boshidan-oxirigacha haqiqiy shayx bilan soxta shayxni bir-biriga zid qo'yib, o'quvchini — ommani soxta, riyokor, tamagir shayxlar ketidan ko'r-ko'rona ergashib ketavermaslikka chaqiradi, ularni aldanib qolish xavfidan ogoh etadi.

Bu she'r bugun uchun ham kerak.

Alisher Navoiyning o'sha o'tmish zamonlarda so'z san'atidan chinakamiga axborot xurujiga qarshi kurash vositasi yanglig' foydalanganiga qoyil qolmay ilojingiz yo'q.

Savol va topshiriqlar

1. Bu asarni nega tasavvufiy g'azal deymiz?
2. G'azalda ishq tushunchasi nimani anglatadi?
3. Shoir g'azalda qanday toifalarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi?
4. G'azalda qanday toifa qoralangan?
5. G'azalni baytma-bayt sharhlab bering.
6. G'azalning bugun uchun ahamiyatini tushuntiring.

«SHAYX» RADIFLI GʻAZAL

Meni ishqdin man' etar soda shayx,
Dema soda shayx, aytkim, loda shayx.

May ustidagi xascha qilma hisob,
Agar suv uza solsa sajjoda shayx.

Yorug'luq emas mumkin andinki, bor
Zalolat tariqida aftoda shayx.

Riyo bahri ichra tama' zavraqin
Solibtur asodin tutub xoda shayx.

Yoyar domi tazvir el saydig'a
Qilib subhadin dona omoda shayx.

G'azabda sabu', shahvat ichra bahim,
Agarchi erur odamizoda shayx.

Kirar odamiy sonig'a qilsa no'sh,
Fano dayrida bir qadah boda shayx.

Ibodattin o'lg'ay edim bandasi,
Agar topsam erdi bir ozoda shayx.

Eranlardin o'zni tutar garchi, bor
O'kush zeb-u ziynat bila moda shayx.

Navoiy tilar soda yuzluk yigit,
Ne g'am gar oni man' etar soda shayx.

«Navodir ush-shabob»ning 112-gʻazali.

Sho'ro davri mafkurachilariga Alisher Navoiyning ana shu «Shayx» radifli gʻazali juda asqatdi. Unga «Soda shayx» deb sarlavha ham qo'yib olindi. Holbuki, o'tmishda gʻazallarga sarlavha qo'yish rasm bo'lmagan edi. Shu va boshqa asarlari bahonasida shoir shayxlarni yomon ko'rgan, u qalban dinga qarshi, ya'ni dunyoviy shaxs bo'lgan, degan talqin ilgari surildi. «Dunyoviy» so'zi orqali esa dahriy, ya'ni xudosiz deyilmoqchi bo'lindi.

Aslida, kishilarning dunyoqarashi va hayot yo'liga qarab «diniy» yoki «dunyoviy» toifalarga ajratish G'arb turmush tarziga xos narsa. Chunki nasroniy (xristian) dinida mistitsizm, masalan,

monaxlik tamoman tarkidunyochilikka asoslanadi. Bu yo'lg a kirgan kishi, xoh erkak, xoh ayol bo'lsin, turmush qurishi mumkin emas. Islomda esa bu tarzda tarkidunyochilik yo'q. Chunki tasavvufga kirish uchun avval shariat bosqichini mukammal bosib o'tish, unga umrning oxiriga qadar bekam-ko'st amal qilish shart. Shariat talabiga ko'ra, uylanmagan kishi, ilmi har qancha baland bo'lsa ham, namozda imomlikka o'tolmaydi. Islom bag'rida shakllangan tasavvuf qay bir jihatdan nasroniylkdagi monaxlikni eslatadi, ya'ni unga tipologik o'xshaydi. Shundan kelib chiqib, ayrim G'arb mutaxassislari tasavvufni ham mistitsizm deb hisoblayotgan bo'lsa, bilib qo'ysinki, aksar shayxlar uylanib, bola-chaqa qilib yashagan, oilasini halol mehnati bilan boqqan. Jaloliddin Rumiy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Ubaydulloh Valiy, Abdurahmon Jomiyning... ham farzandlari bo'lgan.

«Shayx» radifli g'azalga munosabatda sho'ro adabiyotshunosligining eng katta xatosi shu ediki, bittagina asarini tutib olib, uni shoirning barcha shayxlarga umumiy munosabati sifatida talqin etdi. Holbuki, bundan kelib chiqadigan mantiqiy savol javobsiz qoldi: modomiki, Navoiy shayxlarga bunchalar qarshi ekan, nima uchun u ustoz va piri Abdurahmon Jomiydan aynan shayxlar haqida maxsus kitob — tazkira yozishni iltimos qildi? Axir, Abdurahmon Jomiyning 1475–76-yili yozilgan «Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds» asari shu tariqa dunyoga kelgan-ku. Jomiy vafotidan uch yil o'tib, ya'ni 1495–96-yili Navoiy uni ayrim qisqartirish, qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan o'zbek tiliga tarjima ham qildi. Ulug' mutafakkirning «Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat» tazkirasi shu asosda yaratildi.

Bu ikki tazkira hozirgacha ham butun islom olamidagi XV asr ikkinchi yarmigacha o'tgan jamiki shayxlar haqida ma'lumot beruvchi boy ilmiy-tarixiy manba hisoblanadi.

Gap shundaki, Navoiy shayxlarni ikkiga ajratadi: asl shayxlar bor, soxta shayxlar bor. «Shayx» radifli g'azalda barcha shayxlar emas, aynan ana shu soxta shayxlar qattiq tanqid ostiga olinadi.

Tasavvuf vakillari umumiy ma'noda shayx, *avliyo*, *abdol*, *solik*, *faqr-u-fano ahli*, *darvesh*, *qalandar*, *oshiq*, *orif* va boshqa shu kabi so'zlar bilan yuritilgan. Albatta, bu tushunchalar o'rtasida muayyan o'ziga xosliklar, nozik farqlar ham bor.

Tasavvuf — ishq falsafasi. Unda Allohga ishq yo'li ilgari suriladi. Shunday bo'la turib, nega Navoiy mazkur g'azalning birinchi satridayoq shayxni ishqni man etishda ayblayapti? Chunki...

Shoir b i r i n c h i b a y t, ya'ni matla'da umuman shayxni emas, «soda shayx»ni tanqid qilgan. Demak, Navoiy shayxlarni avval ikkiga — a s l sh a y x l a r g a hamda s o x t a sh a y x l a r g a bo'lib oladi. Ushbu g'azaldagi *soda* sifati aynan *soxta* degan ma'noda kelgan. Chunki *sodda* so'zining *oddiy*, *to'g'ri* degan ma'nolari bilan birga, *go'l* degan ma'nosi ham bor. She'rxon adashmasin uchun bo'lsa kerak, shoir keyingi baytda ruju san'ati qoidasi bilan *soda shayx* deganidan ham qaytib, uni yana-da kuchliroq salbiy bo'yoq bilan *loda shayx* deydi. *Loda* so'zi esa lug'atlarda *ahmoq*, *aqlsiz*, *befahm*, *hayosiz* tarzida izohlanadi.

Farosatli she'rxonda bir mantiqiy savol tug'iladi: chinakam, ya'ni asl shayx bo'lganida edi, mantiqan u aynan ishqni targ'ib etmasmidi?

I k k i n c h i b a y t d a shoir lirik qahramoni kitobxonga bevosita murojaatga o'tib, *bu shayx agar suv ustiga joynamozi yoysa, uni may ustidagi bir xascha ham hisoblama*, deydi. Avvalo, bu yerda soxta shayxlarning xalq ko'zini shamg'alat qilib, har xil karomatnamo ishlar ko'rsatishga urinishlariga ishora bor. Holbuki, asl shayxlar Alloh inoyat etgan karomatlarini ham imkon qadar xalqdan pinhon tutgan, sir saqlagan, uni ko'rsatish yoki oshkor etish minnat bo'ladi, o'zini pesh qilish hisoblanadi, deb bilgan. Shoir aytmoqchiki, asl tasavvufni mayning ustidagi xas emas, mayning o'zi qiziqtiradi. May esa tasavvufda ishq ramzi hisoblanadi.

Tasavvuf kishilar ko'ngliga yorug'lik olib kirishi lozim. Ammo, u c h i n c h i b a y t d a tasvirlanishicha, bu shayxdan yorug'lik kutib bo'lmaydi, chunki u zalolatga mukkasidan ketgan. Zalolat — e'tiqodda adashish, yo'lni yo'qotish degani.

Shayxning adashishiga sabab bor: *u riyoga, ya'ni ko'zbo'yamachilikka berilgan* (t o' r t i n c h i b a y t). *Riyo dengiziga tama qayig'ini solib, hassasini uni haydash uchun xoda, ya'ni eshkak qilib olgan*.

B e s h i n c h i b a y t d a ham shayxni qoralash izchil davom etadi: *u odamlarni ovlash uchun hiyla-nayrang (tazvir) qopqonini yoyadi-da, bu ovga tayyorgarlik ko'rgan shayx unga go'yo tasbeh donalarini don qilib sochadi*.

«Soda shayx»ning bu baytdagi tasvirini o'qiganda, bobobuvilaringiz bolaligi zamonlaridagi bir holat ko'z o'ngimizga keladi.

Yurtimizda ba'zi yillar qish qattiq keladi, qor ko'p bo'ladi. Keksa kishilar eski zamonlarning ayrim urf-odatlarini bolalarga, qiziqchilik uchun bo'lsa ham, o'rgatar edi...

Katta savatni qiya qilib, bir yog'ini tirsakdekkina keladigan omonatgina yog'och xodaga tirab, tagiga don sochib qo'yilar edi. Xodaning yerga tegib turgan joyidan bir ip boylanib, uning narigi uchi derazaning qiyasidan uyga kirgan bo'lar edi. Uyda poylab turiladi. Qushlar, asosan, mayna, musicha, yovvoyi kaptar, chumchuqlar gurr etib savat tagiga don yeyish uchun uchib kiradi. Qushlar ishtaha bilan don cho'qishga tushgan zahoti uydan turib ip tortib yuboriladi. Savat shunda birdan yerga qapishib, qushlarning bir qismi uning ichida qolib ketadi. Keyin kichikroq bir bola chaqqonlik bilan savat tagiga kiritiladi. Qushlarning qochgani qochdi, qolganini tutib, bir xaltaga soladi. Chollar ham anoyi emas: kaptarlar, ba'zan chumchuqlar so'yilib, qozonga, maynalar mushuklarning komiga tushar, faqat musichayi begunohlar uchirib yuborilar edi...

«Soda» shayxning farqi shuki, xuddi shu bolalar qush ovlagandek, u odamlarni ovlaydi.

O l t i n c h i b a y t kishida bu shayxning soxtaligiga zarracha shubha qoldirmaydi: *u ko'rinishda odamga o'xshasa ham, g'azab bobida vahshiy, shahvat, ya'ni jinsiy rag'batda esa uning hayvondan aslo farqi yo'q.*

Xo'sh, u insonlar safiga kirishi uchun nima qilishi kerak?

Tasavvufning bu masalada nuqtayi nazari qat'iy: *agar fano dayri, ya'ni mayxonasida bir qadah boda ichsa, u odam soniga kiradi* (y e t t i n c h i b a y t). Majozan *fano dayri* tushunchasi ham tasavvufni bildiradi. Demak, bu shayxda hali tasavvufning mohiyatiga yetish yo'q.

Lirik qahramon birdan o'zini o'ylaydi. U, *bir ozoda, ya'ni tamadan, riyodan xoli, haqiqiy shayx topilsa edi, murid tushib, uning bandasi bo'lar edim* (s a k k i z i n c h i b a y t), deydi. Bundan, *sen arziydigan, chinakam, betama, beriyo shayxgagina murid tush, soxta, aldoqchi, «qo'lbola» shayxlarning etagini tutib, adashib-netib yurma*, degan nasihat hidi kelib turibdi.

G'azal oxirlagan sari lirik qahramonning riyokorga nafrati jo'shib boraveradi: o'zini har qancha eranlar, ya'ni erkaklarday tutsa ham, bu shayx zeb-u ziynatga shunchalik berilganki, shoir uni qo'rqmay *moda shayx* deydi (t o' q q i z i n c h i b a y t).

Maqta', ya'ni g'azalning oxirgi — o' n i n c h i b a y t i g a kelib yana soxta shayxning ishqni man etishiga qaytiladi. U zamonlarda insonning insonga do'stligi ham ishq deyilgan. *Yor* so'zining asl ma'nosi ham *do'stmi* bildiradi. Navoiy sodda yuzlik bir do'st tilaydi, agar uni soda shayx man etsa ham, ne g'am!

Xulosa chiqarish mumkinki, bu g'azali bilan Navoiy asl tasavvufni soxta tasavvufdan himoya qiladi. Chunki shoir sodda, omi odamlar aldanib, o'zini shayx ko'rsatib yurgan soxtakor, hiylagar, tamagir kimsalar yetagida yurib, ularga ergashib ketishi jamiyat uchun og'ir og'riqlar paydo qilishi, kutilmaganda ijtimoiy-siyosiy muammolar tug'dirishini juda yaxshi bilgan.

Bu g'azal hozir ham o'ta dolzarb.

Dolzarbliigi shundaki jamiyatimizda hamonki pir-muridlik an'analari saqlangan, ba'zan qayta tiklanayotgan, gohida bunga maxsus urinayotgan kuchlar ham topilayotgan ekan, bu masalalarda hech birimizning sodda, anoyi bo'lishga haqqimiz yo'q. G'oyaviy-mafkuraviy kurashlar tobora avj olib borayotgan bir tahlikali zamonda hayotning o'zi shunday nuqtayi nazarda qattiq turishimiz lozimligini taqozo etyapti.

...Bir oliy ma'lumotli o'zbek tili va adabiyoti muallimi tasavvufga qiziqib qolibdi. Bu qiziqish e'tiqodga aylanib, uni bir pir sari yetaklabdi. Pir unga tasavvufga kirish uchun kishi halol mehnat qilib, rizq-ro'z topishi, shu tariqa bola-chaqa boqishini tushuntiribdi. Eski kitoblardan topib, tarixda o'tgan mashhur shayxlarining qaysilari qaysi kasb-kor bilan shug'ullanganini bir-bir aytibdi.

Buning hammasi — yaxshi, hammasi — to'g'ri.

Lekin bu «pir»ning maqsadi aniq. U muridining poklanishi, ruhan, ma'nan kamolga yetishini istayotgani yo'q. Aslo! Uning maqsadi — butunlay bo'lak. Dardi — muridini davlat idorasi xizmatidan qaytarib olish. Tasavvufning ilk bosqichi sifatida yuzaga kelgan zohidlikda bir zamonlar shunday urinishlar bo'lgan edi. Yigit «pir»ning bu gaplarini yalang'och holda tushunib, muallimlikni yig'ishtirib, yamoqchilik kasbini o'rganib, shu bilan tirikchilik qilishga o'tibdi. Holbuki...

Axir, bugun muallimning puli harommi? Elning bolalariga ilm berish bilan shug'ullanib, imzo qo'yib maosh olib, shu bilan bola-chaqa boqishning o'zi tasavvufning halol mehnat bilan kun ko'rishdek oliy talabiga aynan mos kelmaydimi? Bir soatlik ilm qirq yillik ibodatdan afzalligi haqidagi hikmatlar bekorga aytilganmi?

O'tmishda kasb-korning turlari — oz, aksariyati — sodda, ko'proq qo'l mehnatiga asoslangan edi. Axir, halol kun ko'rish degani faqat o'sha ibtidoiy kasblar bilangina shug'ullanish degani emas-ku. Navoiyning o'zi, masalan, bunday hunarlar bilan shug'ullanib o'tirmagan-ku. Hatto, uning asarlarida shoh va darvesh masalasi o'rta qo'yilib, u haddi a'losida tahlil etiladi. Bu g'oyaga asosan tasavvuf talablariga javob berish shakliga emas, mohiyatga ko'ra belgilanadi. Kishi zohirda, ya'ni tashqi ko'rinishda oddiy odamlardan farq qilib o'tirmasligi kerak. Aytaylik, odam mamlakatga shohlik qilishi mumkin, lekin u qalban so'fiy bo'la oladi-ku.

Keling, masalaning ikkinchi bir tomonini olib ko'raylik: halollik da'vosi bilan muallimni tap-tayyor kasbidan sovutib, o'qigan, mutaxassislikka ega kishini qo'l mehnati bilan kun ko'radigan ishga da'vat qilayotgan «pir»ning o'zi halolmi? U kimning hisobidan yashab, qaysi mehnatlari evaziga qorin to'yg'azib, qanday yo'llar bilan bola-chaqa boqyapti? Navoiy aytayotganidek, avvalo, uning o'zi komilmi? Namuna bo'la oladimi? Yoxud yana o'sha eski gapmi: «*Mulloning aytganini qil-u, qilganini qilma!*»

Bunday masalalarda soddalikka mutlaqo yo'l yo'q: tasavvuf tartib-qoidalariga amal qilish, o'zni poklash, komillikka intilish, mukammallikka erishish uchun, avvalo, ilm kerak.

Omi, o'qimagan, ilmi past, tushunchasi tor kimsalarni «ovlash» soxta, riyokor, hiylakor «shayx»ga juda qo'l keladi. Chunki ularning bundan kutgan ilinji, ko'zlagan g'arazli maqsadi tagida tamasi bor. Bu maqsadlarning hammasiga, avvalo, shaxslarni mutelikka moyil qilish orqali erishiladi.

Eng yomoni, demokratik jamiyat qurayotgan bir paytimizda chetda, xorijiy yurtlarda aynan ana shunday mutelik imkoniyatidan o'z yovuz maqsadlari yo'lida foydalanmoqchi bo'layotgan kuchlar ham borligini unutmaylik.

Ogohlik degani faqat bu so'zni chiroyli tarzda takrorlashdangina iborat emas. Har qanday kosa tagida nimkosa bor.

Shundan boxabar bo'laylik.

Adabiyot, xususan, ulug' Alisher Navoiy ijodi bizni shunga undaydi.

1. Bu asar Navoiyning qanday gʻazallari toifasiga kiradi?
2. *Soda shayx* lirik qahramonni nimadan man etadi?
3. Bu gʻazalga nima uchun shoʻro adabiyotshunosligi boshqacha nazar bilan qaradi?
4. *Soda shayx* timsolida qanday shaxs qoralangan?
5. Gʻazalni baytma-bayt sharhlab bering.
6. Gʻazalning bugun uchun ahamiyatini tushuntiring.

QIT'ALAR

KAMOL KASBIGA DALOLATU NUQSONIDIN IZHORI MALOLAT

Kamol et kasbkim, olam uyidin
Sanga farz oʻlmaqʻay gʻamnok chiqmoq.

Jahondin notamom oʻtmak biaynih
Erur hammomdin nopok chiqmoq.

«Gʻaroyib us-sigʻar»ning 10-qitʻasi.

Alisher Navoiy oʻz qitʻalarini «Xazoyin ul-maoniy» devonlariga kiritganda har biriga alohida-alohida sarlavha qoʻyadi. Bu nasriy sarlavhalar qitʻadagi maʼno-mazmun mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Yana ham aniqroq qilib aytilsa, kitobxonni sheʼriy asarni oʻqishga tayyorlaydi.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ushbu qitʻaning sarlavhasidayoq kishi oʻzini kamolga yetkazishni kasb qilib olishi gʻoyasi ilgari surilib, aks holda, nuqson yuzaga kelishi izhor etiladi.

Birinchi baytdayoq shoir toʻgʻridan-toʻgʻri oʻquvchiga murojaat qilib, oʻzini kamolga yetkazishni kasb qilib olishga daʼvat etadi. *Chunki*, deydi u, *senga olam uyidan gʻamgin boʻlib chiqish farz hisoblanmaydi*.

Ikkinchi baytda shu fikrning isboti uchun hayotiy misol keltiriladi. Birinchi qoʻshmisradagi *olam uyidin chiqmoq* soʻz birikmasi ikkinchi juftlikdagi *jahondin oʻtmak* bilan chambarchas bogʻliq. *Yaʼni*, deyiladi keyingi ikki satrda, *bu dunyodan notamom*, yaʼni *kamolga yetmasdan oʻtmoq* – *xuddi hammomga kirib, chala yuvinib, nopok holda chiqqanday gap*.

Kamol et kasbkim soʻzlarini baʼzilar *kasb oʻrganishni kamolga yetkaz* deya talqin etadi. Aslida, bu yerda *kamolga yetishni oʻzingga kasb qilib ol*, deyilyapti.

Demak, qitʼada shoir kishilarni oʻzini har taraflama oʻstirishga undaydi. Hatto, bu umrning bosh mazmuni darajasidagi masala qilib qoʻyilgan. Alisher Navoiy hammomga kirib, nopok chiqish qanchalar mantiqsiz boʻlsa, dunyoga kelib, kamolga yetmay oʻtish ham shunchalar bemaʼnilik ekanini ochiq-oydin aytgan-qoʻygan.

Oʻzbekistonimizda mustaqillik yillarida barkamol avlod tarbiyasiga kelajak poydevori, boringki, hayot-mamot masalasi qilib qoʻyilayotgani ham bejiz emas. Bu gʻoya, koʻrinib turganidek, asr-asrlik milliy maʼnaviyatimizning magʻzi-magʻziga singib ketgan.

Savol va topshiriqlar

1. Nima uchun muallif qitʼaga nasriy sarlavha qoʻyishni maʼqul topgan?
2. Qitʼada qanday ilgʻor gʻoya ilgari surilgan?
3. Dunyoga kelib, oʻzini rivojlantirmagan kishi nimaga qiyoslanadi?
4. Qitʼaning bugun uchun ahamiyatini tushuntirib bering.
5. Qitʼa matnini yod oling.

FALOKATDIN AYOGʻIGʻA KAFSH BOʻLMAGʻANGA CHUN KAFSH UCHUN AYOGʻI BOR SHUKR VOJIBDUR

Ulki, iflosdin ayogʻinda
Kafsh yoʻli azmi chogʻi yoʻqtur oning,

Shukr qildik boqib birav sori, —
Ki yururgʻa ayogʻi yoʻqtur oning.

«Badoyeʼ ul-vasat»ning 41-qitʼasi.

Milliy-maʼnaviy qadriyatlarimiz orasida shukurning oʻrni boʻlak. Mohiyatan biz — shukronasi kuchli xalqmiz. Ota-bobolarimiz noshukurlikni illat sanashgan. Mantiqan olib qaraganda ham, biror bir muammoni noshukurlig-u norozilik bilan yechib boʻlmaydi. Shukur qilgan kishida kelajakka umid soʻnmagan, oldinga harakat toʻxtamagan boʻladi.

Shukur qilish uchun qanday sharoit hozir boʻlishi kerak?

Kim shukur qilishga loyiq?

Xalqimizning tarixiy aqidasiiga ko'ra, bandasi har bir o'tgan lahzasiiga shukur qilishi lozim. Chunki noshukurlik Yaratganga xush yoqmaydi.

Ammo adabiyotda shukur targ'ibi borasida Alisher Navoiyning hozir o'qiganingiz qit'asidagi kabi hayotiy-tamsiliy namuna kam topiladi.

Sarlavhadayoq *oyoqqa kiyishga kavushi yo'q kishi kavush kiyish uchun oyog'i borligiga shukur qilsin, unga shu vojib (lozim)*, degan g'oya ilgari surilgan.

Birinci baytda yo'lga chiqqan bir kimsaning ifloslardan himoya qilish uchun oyog'iga kiyay desa, kavushi yo'qligi haqida ma'lumot keltiriladi, xolos. Ammo ikkinchi baytda bor gap lo'nda va ta'sirchan qilib aytib qo'ya qolinadi: *u odam shukur qilsin, chunki yurishga oyog'i bor, ana, boshqa birovga boqsin, yuray desa, oyog'i yo'q uning*.

Bu qit'a zamirida *har qanday kishi o'z ahvolidan shikoyat qilishdan oldin orqa-oldiga, yon-atrofiga qarasin, qiyoslasin, keyin xulosa chiqarsin*, degan oqilona o'git yashirin. *Mingni ko'rib fikr qil, birni ko'rib shukr qil*, degan xalq maqoli ham aynan shu g'oyani ilgari suradi.

Ammo Navoiy yaratgan qit'adagi qiyos juda ta'sirchan. Uni o'qigan zahoti kishi ko'z o'ngida bir martalik umrni oyoqsiz o'tkazayotgan, yo qo'ltiqtayotgan suyanib yurayotgan, yo aravachada birov surgalab ketayotgan nogiron kishilar gavdalanadi. Kiyishga poyabzali bo'lmasa ham, to'rt muchasi but odam oyog'i borligiga shukur qilishi shart, albatta. *Bosh omon bo'lsa, do'ppi topiladi* degan maqolda yaxshi aytilgani kabi, oyoq omon bo'lsa, kavush topiladi.

Navoiy zamonidagi bunday shukronalik da'vati bugun uchun ham birday ahamiyatga ega. Xalqning shukrigina mustaqilligimizni mustahkamlash, yurtimiz tinchligini ta'minlash, Vatanni ravnaq toptirishga chinakam omil bo'la oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Qit'aning nasriy sarlavhasida qanday fikr ilgari surilgan?
2. Qit'ada qanday ilg'or g'oya o'rta tashlanyapti?
3. Kishi shukur qilishi uchun qanday imkoniyatlar kerak?
4. Shoir fikr ta'sirchanligiga erishish uchun nimani nimaga qiyoslagan?
5. Qit'aning bugun uchun ahamiyatini tushuntirib bering.
6. Qit'a matnini yod oling.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN

G'AZALLAR

«SEN O'Z XULQINGNI TUZGIL ...» G'AZALI

Sen o'z xulqingni tuzgil, bo'lma el axloqidin xursand,
Kishiga chun kishi farzandi hargiz bo'lmadi farzand.

Zamon ahlidin uz payvand, agar desang birov birla
Qilay payvand bore, qilmag'il noahl ila payvand.

Ko'ngul komini qo'y, gar xud mening devona ko'nglumni
Toparsen uyla yuz parkand-u, sol har itga bir parkand.

Eshitmay xalq pandin, turfakim pand elga ham dersen,
Qila olsang, eshitgil pand, sen, kim elga bermak pand.

Bu foniylayr aro gar shohlig' istar esang, bo'lg'il
Gadolig' nonig'a xursand-u, bo'lma shahg'a hojatmand.

Bo'lub nafsing'a tobe', band etarsen tushsa dushmanni,
Senga yo'q nafsdek dushman, qila olsang, ani qil band.

Shakarlablar tabassum qilg'anin ko'rgach ko'ngul berma, –
Ki bedillarni achchig' yig'latur oxir bu shakkarxand.

Jahon lazzotini shirin ko'rarsen, lek bandingdur,
Giriftor o'lma, voqif bo'lki, qayd-u qand erur monand.

Ko'nguldin jahl ranji dofi, gar istasang, bordur,
Navoiy bog'i nazmi shakkaristonida ul gulqand.

«G'aroyib us-sig'ar»ning 115-g'azali.

«O'N SAKIZ MING OLAM OSHUBI AGAR BOSHINDADUR» G'AZALI

O'n sakiz ming olam oshubi agar boshindadur,
Ne ajab, chun sarvinozim o'n sakiz yoshindadur.

Desa bo'lg'aykim, yana o'n sakiz yil husni bor,
O'n sakiz yoshinda muncha fitnakim, boshindadur.

O'n sakiz yil, dema, yuz sakson yil o'lsa, uldurur
Husn shohi, ul balolarkim ko'z-u qoshindadur.

Hayrat etmon husn-u naqshidaki, har hayratki bor,
Borchasi Ezid taolo sun' naqqoshindadur.

Tan anga siym-u, ichinda tosh muzmar ko'nglidin,
Aqlg'a yuz hayrat ul Oyning ichu toshindadur.

May ketur, ey mug'ki, yuz hayrat aro qolmish Masih,
Bul' ajablarkim, bu eski dayr xuffoshindadur.

To Navoiy to'kti ul Oy furqatidin bahri ashk,
Har qachon boqsang, Quyosh aksi aning yoshindadur.

«Badoye' ul-vasat»ning 156-g'azali.

«KIMGA QILDIM BIR VAFOKIM...» G'AZALI

Kimga qildim bir vafokim, yuz jafosin ko'rmadim?!
Ko'rguzub yuz mehr, ming dard-u balosin ko'rmadim?!

Kimga boshimni fido qildimki, boshim qasdig'a
Har tarafdin yuz tuman tig'i jafosin ko'rmadim?!

Kimga ko'nglum ayladi mehr-u muhabbat foshkim,
Har vafoga yuz jafo aning jazosin ko'rmadim?!

Kimga jonimni asir ettimki, jonim qatlig'a,
G'ayr sori xulq-u lutfi jon fizosin ko'rmadim?!

Kimga soldim ko'z qaro-vu oqini ishq ichrakim,
Qon aro pinhon ko'zum oq-u qarosin ko'rmadim?!

Sen vafo husn ahlidin qilma tavaqu', ey rafiq, —
Ki men ushbu xaylning husni vafosin ko'rmadim.

Ey Navoiy, tavba andin qilmadim shayx ollida, —
Kim bu ishda dayr pirining rizosin ko'madim.

«Badoye' ul-vasat»ning 434-g'azali.

NODIRA

(1792 – 1842)

Nodira – XIX asrning birinchi yarmida ijod qilgan taniqli o'zbek shoirasi. Uning asl ismi *Mohlaroyim* bo'lib, *Nodira* – adabiy taxallusi. Bundan tashqari, *Komila* taxallusi bilan ham o'zbekcha she'rlar bitgani ma'lum. Forsiy asarlarini *Maknuna* taxallusi bilan yozgan.

U ijod qilgan davrda Qo'qon adabiy muhitida o'zbek va tojik tillarida badiiy asarlar yaratish qariyb teng darajada edi.

Nodira 1792-yili Andijonda tavallud topgan. Andijon hokimi Rahmonqul otaliqning qizi.

Nodiraning ota-onasi buyuk Sohibqiron Amir Temur xonadoniga mansub edi. Buni uning ushbu baytlaridan ham bilib olish mumkin:

Siyodat xonadoni, shohi Bobur nasli pokimen,
Xudoyo, rahmat ayla barcha ajdodi izomimni.

Nodiraning onasi – Oyshabegim qizining komila shaxs bo'lib yetishuviga ko'p hissa qo'shdi. Bo'lg'usi shoira zamona xoni oilasiga yaqin qarindosh bo'lgan xonadonda voyaga yetdi. Rahmonqul otaliq Qo'qon xoni Olimxonning tog'asi edi. Shuning uchun 1807-yili Olimxon ukasi Umarxonni tog'asining qizi Mohlaroyimga uylantirdi. Umarxon Marg'ilon begi lavozimiga tayinlanganidan keyin oilasini shu shaharga olib ketdi.

Oradan uch yil o'tib, ya'ni 1810-yili Qo'qon xoni, ya'ni Nodiraning qaynag'asi Olimxon qatl etildi. Uning taxtiga ukasi Umarxon o'tirdi. Shoiraning bundan keyingi hayoti mamlakat poytaxti bo'lgan shu shaharda – xon saroyida kechdi. Bu uning ijod bilan muntazam va unumli shug'ullanishi, o'zidan oldingi turkiy va forsiy shoirlar asarlarini qunt bilan o'rganishi, ular an'analarini o'zlashtirib, izchil davom ettirishi uchun qulay sharoit yaratdi.

Shoira yashagan zamonda Qo'qon adabiy muhiti gullab-yashnagan edi. Umarxon uning umr yo'ldoshi, mamlakat rahbarigina emas, ustoz shoir ham edi. U Amiriy taxallusi bilan she'rlar ijod qilar, shoir sifatida mashhur edi. Tarix takrorlanadi,

degan gap bor. O'xshash yerini qarangki, Nodira va Zulfiyaning turmushi ham qariyb bir xil kechdi. Ya'ni Nodira 30 yoshligida, Zulfiya esa 29 yoshida umr yo'ldoshidan ayrildi. Bu ayriqliq tabiiy ravishda ana shu ikki shoira ijodida hijron motivini asosiy yo'nalishga aylantirdi. Nodira va Zulfiya faqat adabiyotimizdagina emas, umuman, hayotda ham o'zbek ayolining vafo va sadoqati timsoli bo'lib tarixda qoldi.

Nodira ijodi haqida gap ketar ekan, yana bir nozik jihatni esdan chiqarmaslik kerak. Yor timsolida zimdan Alloh ko'zda tutilishini, bu o'zbek mumtoz g'azaliyotida an'anaviy bir hodisa ekanini yaxshi bilasiz. Modomiki, yor Xudo ekan, uning jinsi ma'lum emas. Aksar erkak shoirlar yor deganda go'zal bir qizni ko'z oldilariga keltirib, uning chiroyini — qaddi-qomati, beli, sochi, yuzi, yonog'i, ko'zi, qoshi va hokazolarini qalamga olgan, bu borada bisotidagi bor yaxshi so'z-u ifoda-yu tasvirlarini ishga solgan. Bu mantiqan o'zini oqlagan. Chunki Alloh — husn shohi, ya'ni go'zallikning eng oliy namunasi, uni har qancha ta'riflasangiz ham kamlik qilaveradi.

Biroq endi shoira yozgan g'azal yo boshqa kichik lirik janrlar namunalarida yor timsoliga munosabat biroz o'zgaradi. Birinchidan, ancha umumiy lashadi, ya'ni endi uni xushro'y bir qiz sifatida tasvirlab bo'lmaydi. Ikkinchidan, g'azal an'anasiga ko'ra, lirik qahramon — oshiq tarzida namoyon bo'ladi, erkak shoirlar yozgan asarlar ma'shuqaga bag'ishlanadi, shoirlar qalamiga mansub satrlarda lirik qahramon oshiqqa aylanadi va g'azal ma'shuqqa bag'ishlanadi, shuning uchun endi uning uzun sochi, ingichka beli, qalam qoshi, uzun kipriklari... maqtalavermaydi. Uchinchidan, ma'shuqni shunday umumiy tarzda tasvirlash kerakki, undan Allohga ishora uzoqlashib ketmasin.

Nodira ijodi bu talablarga to'la javob beradi. Uning «Eshit» radifli g'azalida biryo'la ham Amir Umarxon, ham Yaratganga ishora borligini sezish qiyin emas. Bu matla'dayoq ko'zga tashlanadi:

Doda keldim, ey salotin sarvari, dodim eshit,
Sen shah-u, men benavo, lutf ay-la, faryodim eshit.

Chindan ham, xonni ham «*salotin sarvari*» (podshohlar boshlig'i), ma'shuqini «*shah*» deyishi, o'zini «*benavo*» hisoblashi mumkin, bu ta'riflar Xudoga qaratilgan deb hisoblansa ham bo'laveradi. G'azal davomidagi «*sarvi ozodim*», «*sarvi nozim*», «*parizodim*», «*tab'i noshodim*» undalmalari ham xuddi shunday tarzda qo'llangan.

Kelki, bir soat seni ko'rmoq uchun mushtoqmen,
Telba bo'ldim sendin ayru, ey parizodim, eshit, —

bayti esa sheʼrni yana-da hayotiyroq qilib, uning insoniy muhabbatga daxldorligini kuchaytirgan.

Nodira asarlari mumtoz shoirlarimiz ijodiyotining ana shunday oʻziga xosliklari borligini, ularni nozik tushunish zaruratini koʻrsatib turibdi.

«Jilva koʻrsatdi chu ul sarvi diloro bogʻ aro», «Figʻonkim, gardishi davron ayirdi shahsuvorimdin», «Kel, sanga, ey shahi jahon, mamlakati jahon fido», «Na gul sayr ayla, na fikri bahor et» va boshqa gʻazallarini ham majoziy (insonning insonga muhabbati), ham ilohiy ishq (insonning Allohga muhabbati) jihatidan talqin etish zarur. Ana shunda asar mazmuni falsafiy-lashadi, u irfoniy-tasavvufiy maʼno kasb etadi, uning badiiyligi, har zamon va makonga mosligi darajasi oshadi.

Shoira asarlarida mumtoz sheʼriyatimiz shart va talablarini mukammal oʻzlashtirishga, shu yoʻlda izlanishlar qilishga, yangiliklar yaratishga intilish sezilib turadi. Bu jihatdan uning musammatlari alohida diqqatga molik. Xususan, «Firoqnoma» musammati oʻzbek soʻz sanʼatining ajoyib namunasi hisoblanadi. Asar mazmun-mohiyati — shoira umumijodidagi mavzu va motivlar bilan chambarchas bogʻliq.

Nodira chekkan gʻam, kulfat-u hijron azob-uqubatlari yetmagandek, oʻzi va oʻgʻillarining hayoti ham fojiali yakun topdi. 1842-yili Buxoro amiri Nasrulloxon lashkar tortib kelib, Qoʻqonni bosib oldi. Uning buyrugʻi bilan Nodira, oʻgʻillari Muhammada-lixon, Sulton Mahmudxon va nevaralari ham vahshiyona qatl etildi.

Nodiradan xalqimizga ikki devon qoldi. Nisbatan toʻla deb hisoblanadigan turkiy devonida 189 gʻazal mavjud. Ulardan ayrimlari tojikcha. Forsiy sheʼrlari «Devoni Maknuna»da jamlangan.

Sharqda sohibi devon shoir boʻlish katta sharaf hisoblangan. Chunki devon tuzishi uchun shoir arab alifbosidagi barcha harflar bilan tugaydigan gʻazallar bitgan boʻlishi kerak. Nodira ikki tilda ham ana shunday yuksak darajaga yetgan ijodkor edi. Sheʼriyat muxlislari orasida shuhrati baland edi. Bu haqda uning oʻzi faxr bilan:

Nodira, har soʻzki insho ayladim,
Aydi anga ahli davron: «Marhabo!» —

deb yozganida tamoman haq edi. Chunki, mana, oradan bir yarim asrdan ko'p vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, uning she'rlari o'qiladi, qo'shiq qilib kuylanadi, hamon kishilarga ma'naviy-ma'rifiy, badiiy-tab'iy (estetik) lazzat ulashadi.

Nodira ijodi o'zidan keyingi ko'plab shoirlar uchun mahorat maktabi bo'lib xizmat qildi. Zokirjon Furqatning ayrim she'rlari aynan ana shu shoira asarlariga nazira (o'xshatma) tarzida dunyoga kelgan. XX asrda Nodira haqida drama sahnaga qo'yildi, badiiy film ishlandi. Uning nomiga san'at va ta'lim maskanlari, ko'chalar qo'yilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Nodiraning hayot yo'lini so'zlab bering. Umrining eng muhim nuqtalarini esdan chiqarmaslik uchun daftaringizga ularni alohida ketma-ketlik bilan qayd eting.
2. Nodira qanday oilada tarbiya topdi? Bu uning shoira bo'lib yetishuvida qanday ahamiyat kasb etdi?
3. Nodira va Umarxon munosabatlari, buning shoira ijodiga ta'siri haqida batafsil so'zlab bering.
4. Shoira ijodida hijron motivi kuchayishining sabablari, ko'rinishlari haqida so'zlang.
5. Nodira va o'zbek shoiralari munosabatlari haqida gapirib bering.
6. Shoira ijodining o'zbek adabiyotida tutgan o'rni aynan nimalarda namoyon bo'ladi?

FIROQNOMA

Ohkim, behad menga javr-u jafo aylar falak,
Furqat ichra qismatim dard-u balo aylar falak,
Yordin ayru menga ko'p mojaro aylar falak,
G'am bila guldek yuzumni kahrabo aylar falak,
Bevafodur, oqibat kimga vafo aylar falak,
Hasrat-u dard-u alamga muhtalo aylar falak,
Yorni, albatta, yoridin judo aylar falak,
Gul bila bulbulni bebarg-u navo aylar falak,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Sabr qilsam ishq dardi beqaror aylar meni,
Kasbi hush etsam junun beixtiyor aylar meni,
Dam-badam faryodim eldin sharmisor aylar meni,
Hajr dog'i dardmand-u dilfigor aylar meni,
O'ylakim javri falak zor-u nazor aylar meni,

Yorsiz hijron balosig'a duchor aylar meni,
Charxi dun tokay firoq ilgida zor aylar meni,
Oqibat bu dard-u g'am Majnunshior aylar meni,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Yordin ayru ko'nguldur tiyra-vu oshufta hol,
Oftobim necha kun bo'ldiki, ko'rguzmas jamol,
Furqat ichra badri tobon za'fidin bo'ldi hilol,
G'am yuki oxir alifdek qomatimni qildi dol,
Ey xush, ul soatki erdim mahrami bazmi visol,
Dardi hijron ibtilosin aylamas erdim xayol,
Ul zamon erdi bu nuqsonlar menga ayni kamol,
Boqdi ul sarvi ravon, men qolmisham behush-u lol,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Qaydasen, yorim, so'rog'ingda ko'ngul overadur,
Kechalar to subh ashkim kavkabi sayyoradur,
Sarvi qaddingga ko'zum mushtoqi bir nazzoradur,
Pirazoli charxkim, oshiqkush-u makkoradur,
Javr-u zulmidin yurakda benihoyat yoradur,
Emdikim sabr aylamakdin jaybi toqat poradur,
Yig'lamay naylayki, g'am jonimni o'rtab boradur,
Chora topmay dardig'a bu notavon bechoradur,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Bir kelib holimni sultonim tamosho qilmadi,
Bedavo dardimga rahm aylab, mudovo qilmadi,
Ayrilib andin ko'ngul tarki tamanno qilmadi,
Toshbag'irlik yor faryodimg'a parvo qilmadi,
Yusuf ishqida bu ishlarni Zulayxo qilmadi,
O'tti Vomiq dahrin yodini Uzro qilmadi,
Motami Farhodni Shirin taqozo qilmadi,
Layli hijronida Majnun men kabi yoqilmadi,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Benavomen, qaydasen, ey shahriyori muhtaram?
Sharbati vaslingni topmay qon yutarman dam-badam,
Sarv yanglig' qomatimni bori mehnat qildi xam,
Menga sensiz dard uza dard-u alam uzra alam,
Sendin ayrilg'och g'izoli hush mendin qildi ram,

Dard — yor-u g'ussa — hamdam, g'am — farovon, aysh — kam,
Bilmagan bo'lsam visoling davlatini mug'tanam,
Hajr etak ushlab, giribonimni mahkam tutti g'am,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Nola qildim, yorning vasli muyassar bo'lmadi,
Toleim rahbarlig' aylab, baxt yovar bo'lmadi,
Vasl sori davlat-u iqbol rahbar bo'lmadi,
Ko'zlarim mehri jamolidin munavvar bo'lmadi,
Menga hamdam bir kun ul xurshid manzar bo'lmadi,
Bir nafas diydoridin jon bahraparvar bo'lmadi,
Kimdur ul kim keldi dunyoga mukaddar bo'lmadi,
Hajr dardidin parishonhol-u abtar bo'lmadi,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Menga ul kunkim vafog'a ahd-u paymon ayladi,
No'shdoruyi labi dardimg'a darmon ayladi,
So'ngra qilg'on va'dalarni barcha yolg'on ayladi,
Yo magar ul ahd-u paymondin pushaymon ayladi,
Vasl xonidin nasibim dog'i hijron ayladi,
Loladek bag'rimni dog'i furqati qon ayladi,
Xotiri jam'imni bu hasrat parishon ayladi,
Men qolib g'urbatda, shohim azmi javlon ayladi,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Sen qilib azmi safar, men dard ila mahjurman,
Yod aylab lablaring sahbosini, maxmurman,
Vasling istab, ofiyat sarmanzilidini durman,
El gumon aylarki, bu davlat bilan masurman,
Aylamasman saltanatni yorsiz manzur man,
Mug'tanam bilmay visolingni agar mag'rurman,
Emdi ko'zgu aksidek hayratda nomaqdurman,
Qilmangiz man'i fig'onim, yordin mahjurman,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Ey mug'anniy, nag'masoz et Komila guftoridin, —
Kim kelur bo'yi vafu ushshoq aro ash'oridin,
Rishtayi jonimg'a payvand ayla sozing toridin,
Qilmasunmu nola, ayrildi vafolig' yoridin,
Toshni suv qildi ta'siri fig'on-u zoridin,

Nogahon bir oh agar cheksa dili afgoridin,
Charx bunyodini xokistar qilur osoridin,
Bo'lmasun mahrum oshiq yorning diydoridin,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Shoira tarjimayi holidan yaxshi bilamizki, u hayotining so'nggi yigirma yilini umr yo'ldoshidan ayrilganidan keyingi hijron azobida o'tkazdi. Bu uning she'rlariga ta'sir qilmay qolmadi. Hatto, firoqnoma asarlar bitish, boshqacha aytganda, she'rlarida hijronni kuylash shoira ijodining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Nodira firoqnomalarini, shartli ravishda, ikki qismga bo'lish mumkin:

1. Firoqnoma ruhidagi turli lirik asarlar.

2. Maxsus «Firoqnoma» muashshari.

Hijron motivlari shoiraaning turli lirik janrlarda bitilgan asarlarida, xususan, g'azallarida kuchli sezilib turadi. Albatta, ayriliqni kuylash mumtoz lirikamizda avvaldan bor edi. Chunki, tasavvufiy talqinga ko'ra, inson bu hayotda Allohga intilib, umr bo'yi uni bunyod etgan oliy zotga talpinib yashaydi. Lekin Nodira firoqnomalarida bevosita Umarxondan ayriliq kabi dunyoviy dard-alam bilan tasavvufiy hijron uyg'unlashib ketgan.

«Firoqnoma» shoiraaning hijron mavzusida bitilgan maxsus asari hisoblanadi. U muashshar janrida, ya'ni har bandi o'n misradan iborat bo'lgan shaklda bitilgan. O'n banddan, ya'ni jami yuz misradan iborat bu asarning har bandi:

Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun, —

misralari bilan tugallanadi.

Bu ikki satr asarning bosh leytmotivini belgilab bergan. Unda hijron azobini chekkan lirik qahramon kayfiyati shundoq bo'rtib turibdi.

Muashsharning har bandi o'n misradan iborat bo'lgani uchun she'rni bandma-band ko'rib, tahlil qilib o'tgan ma'qul. Amalda o'n misrali band besh baytli bir kichik g'azal hajmini tashkil etadi. Shuning uchun shoira yuksak mahorat ko'rsatib, muashsharning har bandi badiiy qurilmasini mukammallashtirish, ohangdorlik quvvatini imkon qadar oshirishga harakat qilgan. Banddagi o'n misraning oldingi sakkiz satri o'ziga xos qofiya (ba'zilari, hatto, qofiya va radif) tizimiga bo'ysundirilgan.

Birinchi bandda «*aylar falak*», ikkinchi bandda «*aylar meni*», beshinchi bandda «*qilmadi*», yettinchi bandda «*bo'lmadi*», sakkizinchi bandda «*ayladi*» so'zlari radifga olingan. Qolgan besh band esa radifsiz qofiyalar bilan tugaydi.

Birinchi bandda lirik qahramon aybni *falak*ka qo'yadi. Sakkiz misraning ham «*aylar falak*» radifi bilan tugashi shundan. Falak — mumtoz she'riyatimizdagi an'anaviy timsollardan biri. O'zi, asli, falak osmonni, koinotni anglatadi. Inson taqdirini falak jismlarining harakatlari belgilaydi, degan qarash bo'lgan. Munajjimlik ilmi shu asosda kelib chiqqan. Shuning uchun astronomiya bilan astrologiya fanlarini bir-biriga aralashtirib yubormaslik kerak. Astronomiya — osmon jismlari qonuniyatlarini o'rganadigan fan. Astrologiya esa osmon jismlari harakatlaridan kelib chiqib, kishilar taqdirini belgilash, fol ochish, bashorat qilish bilan shug'ullangan. Hozirgi paytda ommalashib ketgan yulduzlar bashorati (goroskoplari) — amalda ana shu astrologiya mahsullari.

Shoirilar taqdirni *falak*ka bog'lab tushuntirishga moyil bo'ladi. *Falak*ni dunyo deb ham, tarix — zamon deb ham, taqdir deb ham tushunish mumkin. Kengroq ma'noda *falak* timsoli zamirida Alloh ko'zda tutiladi. Chunki, axir, taqdir bevosita Yaratganning o'zidan-ku.

Tilimizda, mumtoz adabiyotimiz namunalari ham «*falakning gardishi*», «*charxi falak*», «*charxi dun*» degan va boshqa shu kabi so'z birikmalariga ko'p duch kelamiz. Eski tasavvurda doimiy ravishda davom etib turadigan tarix muntazam aylanishda bo'lgan gardish yoki charxga qiyoslangan.

Shoira lirik qahramoni oh chekib, falakning unga behad jabr-u jafoga ko'rsatib, ayriliqda qismatini dard-u balo aylashi, boshiga ko'p mojaro solishidan, bu kulfat uning yuzini kahraboga aylantirgani, ya'ni sarg'aytirgani, shu tariqa g'am-hasratga muhtalot etganidan noliydi, bu ayriliq gul bilan bulbulni «*bebarg-u navo*» qilganini aytib, fig'on chekadi.

Shuning uchun ham band xulosasi bo'lib kelgan ikki bayt mantiqan juda asosli.

Falak timsoli ikkinchi bandda ham bor. Endi muallif, hatto, «*charxi dun*»ni ham ishlatadi. Lirik qahramon ana shu *falak* yoxud *charxi dunning* jabr-u jafosiga sabr etmoqchi ham. Biroq buning iloji yo'q: ishq dardi uni beqaror aylaydi. Aqlimni yig'ib olay («*kasbi hush etsam*») desa, junun (so'zma-so'z — jinnilik, aqlni yo'qotib qo'yish) uni

beixtiyor qiladi. Hajr o'ti («dog'i») uni firoq qo'lida («ilkida»), zor etadi, oxiri, majnunshior, ya'ni jinnisifat qilib qo'yadi.

Bu va keyingi barcha bandlar oxirida har gal yuqorida keltirilgan bayt aynan takrorlanib kelaveradi. Shu taxlit banddan bandga hijron dardi ifodasi yana-da kuchayib boradi.

Uchinchi bandda lirik qahramon yori bilan birga o'tkazgan davrlarini eslaydi, u kezlari hijron dardini xayoliga ham keltirmaganini aytadi. U paytdagi hijronlar nuqson emas, qaytanga, kamolot belgisi yanglig' tushunilgan:

Ul zamon erdi bu nuqsonlar menga ayni kamol.

Misrada «nuqson» va «kamol» tushunchalari bir-biriga tazod qilingan.

To'rtinchi bandning o'ziga xosligi shundaki, lirik qahramon boshiga tushgan ayriliq kulfatini endi bevosita o'sha yo'qotib qo'ygan yorining o'zi bilan hasratlashishga o'tadi, band «qaydasen, yorim», deya unga murojaat qilish bilan boshlanadi. Lekin lirik qahramon «aybdor»ni unutgani yo'q, uni endi «charxning qari kampiri» («pirazoli charx») deb yozg'iradi, uni oshiqni o'ldiruvchi, jabr-u zulmidan yurakda yara paydo qiluvchi sifatida qoralaydi:

- Pirazoli charxkim, oshiqkush-u makkoradur,
- Javr-u zulmidin yurakda benihoyat yoradur.

Beshinchi band:

- Bir kelib holimni sultonim tamosho qilmadi, —

misrasi bilan boshlanadi. Buning diqqatga molik tomoni shuki, shoira lirik qahramoni yorini «sultonim» deyayotibdi. Shu yerda bevosita Umarxon ko'zda tutilayotgani sir emas. Keyingi misralarda talmih san'ati asosida Sharq adabiyotida hijron azobini chekkan ma'lum-u mashhur oshiq-ma'shuqlar bir-bir tilga olinadi:

Yusuf ishqida bu ishlarni Zulayxo qilmadi,
O'tti Vomiq dahrin yodini Uzro qilmadi,
Motami Farhodni Shirin taqozo qilmadi,
Layli hijronida Majnun men kabi yoqilmadi.

Oltinchi bandning ilk misrasidanoq yorga bevosita murojaat davom etadi:

Benavomen, qaydasen, ey shahriyori muhtaram?

Bu undalma ham Umarxonga qaratilgani ma'lum. Bandning badiiy jihatdan ikki go'zal misrasi mavjud.

Birinchisi:

Menga sensiz dard uza dard-u alam uzra alam.

Ikkinchisi:

Dard — yor-u g'ussa — hamdam, g'am — farovon, aysh — kam.

Bunday quyma satrlar yurakning tub-tubidan chiqadi, iztirobning kuchi bilan qog'ozga tushadi.

Yettinchi bandning hasbi hol, ya'ni bevosita muallif tarjimayi holi bilan bog'liq jihati yana-da kuchliroq. Shoira «*rahbar*», «*baxt*», «*davlat*», «*iqbol*» so'zlarini shunday ustalik bilan ishlatadiki, bir qarashda, baxt toleimga, vaslimga rahbarlik qilmadi, deyilgan, zimdan esa menga davlatga rahbarlik qilish nasib etdi-yu, bu visol o'rnini bosmaydi-ku, degan o'kinch ifodalangan:

Toleim rahbarlig' aylab, baxt yovar bo'lmadi,
Vasl sori davlat-u iqbol rahbar bo'lmadi.

Nodiraning eri vafotidan keyin taxtga o'tirgan yosh o'g'li yonida turib davlatni boshqarish ishlarida faol ishtirok etganini yaxshi bilamiz. Lekin bu unga tatimaydi. Bu yerda shunga nozik ishorani sezish qiyin emas.

Sakkizinchi bandda yordan shikoyat kuchayib, u va'da berib, so'zida turmaganlikda qoralanadi. Avval va'da berib, so'ng unga vafo qilmaganiga sabab nima ekan — yo ahd-u paymonidan pushaymon qildimi:

So'ngra qilg'on va'dalarni barcha yolg'on ayladi,
Yo magar ul ahd-u paymondin pushaymon ayladi.

Bu bandda ham yorni «*shohim*» deyish orqali shoira o'z hayotiy dardini kuylayotganini bildirib o'tgan:

Men qolib g'urbatda, shohim azmi javlon ayladi.

To'qqizinchi band hasbi hol ifodasi jihatidan ajralib turadi. Unda yettinchi banddagi yori vafot etib, davlatga ega bo'lishdan ma'shuqning vasli afzalligi g'oyasi kuchaytiriladi. Biroq bu yerda muallifning so'z nazokatiga qoyil qoladigan nuqtalar bor. Shoira misralarni

marjondek tizar ekan, jumlalarni shunday tuzadiki, yuzaki qara-
ganda — bir gap, zimdan e'tibor qilsangiz — boshqa gap chiqaveradi.
Maqsad esa — ana o'sha ishoralarda yashirin.

Bandning ikkinchi misrasida:

Yod aylab lablaring sahbosini, maxmurman, —

deyilgan. Demak, oshiq ma'shuq lablari mayi yodi bilangina mast —
shuni ham bir katta davlat, ya'ni baxt bilib yuribdi. El-ulus esa
uni shu davlat bilan masrur, ya'ni xursand deb hisoblaydi. Holbuki,
yorsiz kechayotgan saltanat saltanatmi:

El gumon aylarki, bu davlat bilan masrurman,
Aylamasman saltanatni yorsiz manzur man.

Muashsharning oxirgi — o'ninchi bandi, an'anaviy tarzda,
mug'ammiyga, ya'ni qo'shiqchi-sozandaga murojaat bilan bosh-
lanadi. Xuddi g'azalning aksariyat hollarda oxirgi bayti — maqta'sida
(ba'zan maqta'dan oldingi baytda) shoir o'z taxallusini qistirib
o'tgani kabi, muallif *Komila* taxallusini ham tilga oladi. Shundan
ma'lum bo'ladiki, bu asarini shoira *Nodira* yoki *Maknuna* emas,
aynan *Komila* taxallusi bilan bitgan.

Bandning boshqa bir jihati shuki, unda yana *charx* timsoli
eslanadi. Bu bandlar bandlarga ma'no-mantiq tarafidan uzviy,
bog'lanib turganidan dalolat beradi.

Banddagi uchinchi jihat *oh-nola chekish* motivi kuchayganligida
ko'rinadi. Aytiladiki, lirik qahramon kutilmaganda bir oh cheksa,
charxning bori imorati kuyib, kul bo'ladi. *Oh-nola chekish* esa
tasavvufiy adabiyotda ishqning komil bo'lganiga ishora hisoblanadi.
Shuni bilganimiz uchun shoira asarda bekorga aynan *Komila* taxallusini
tanlamagani ayonlashadi. Bu bilan lirik qahramon, *ishqim komil*
bo'la boshladi, demoqchi.

Bu fikrlarga ishonch hosil qilish uchun bandni yana bir qayta
o'qish zarur:

Ey mug'anniy, nag'masoz et Komila guftoridin, —
Kim kelur bo'yi vafu ushshoq aro ash'oridin,
Rishtayi jonimg'a payvand ayla sozing toridin,
Qilmasunmu nola, ayrildi vafolig' yoridin,
Toshni suv qildi ta'siri fig'on-u zoridin,
Nogahon bir oh agar cheksa dili afgoridin,

Charx bunyodini xokistar qilur osoridin,
Bo'lmasun mahrum oshiq yorning diydoridin,
Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Ko'rib o'tilganidek, she'rda banddan bandga o'tilgani sayin oshiqaning ma'shuq sog'inchida chekayotgan dard-alamlari izhori kuchaygandan-kuchayib boraveradi. Eng muhimi, asarda hasbi hol xususiyati bo'rtib turibdi. Ya'ni satrlar mag'zida aynan Nodiraning o'zini, uning Umarxon vafotidan keyin chekkan insoniy azob-iztiroblarini his etamiz.

Asarning tarbiyaviy ahamiyati ham sadoqat, vafo g'oyasini kuchli targ'ib qilishidan kelib chiqadi.

Bu asar bilan Abdulla Oripovning «Ayol» she'ri o'rtasidagi bog'liqlikni ham sezgan bo'lsangiz kerak. Ikkala asarda ham Sharq ayollariga xos umr yo'ldoshiga sadoqat ruhi ustun.

Savol va topshiriqlar

1. «Firoqnoma»ning janrini aniqlang, bu turning o'ziga xos band, qofiya va radif tizimini tushuntirib bering.
2. Asarning bosh mavzu yo'nalishini belgilang.
3. Har bir bandning mustaqil badiiy qurilmasi, ohangdorlik tizimi haqida so'zlang.
4. Asardagi radifli va radifsiz bandlarni ajrating, radifning bandlar ohangi va ta'sirchanligini kuchaytirishdagi o'rnini tushuntirib bering.
5. «Firoqnoma»ning hasbi hol xususiyatini nimalar orqali isbotlab berasiz? Aynan qaysi bandlar bu jihatdan alohida ajralib turadi?
6. Asarning tarbiyaviy ahamiyati haqida gapirib bering.
7. «Firoqnoma»ning Nodira qalamiga mansub boshqa lirik asarlardagi hijron motivlaridan ajralib turadigan jihati nima?
8. Shoira badiiy mahoratini yorqin namoyon etib turgan misralarni ajratib ko'rsating va ulardagi mahorat sirini aniqlang.
9. Asardagi «*falak*», «*charx*», «*davlat*», «*oh*» kabi timsollarning an'anaviy hamda shu asarga xos jihatlari nimalarda deb bilasiz?
10. Nega shoira bu asariga aynan *Komila* taxallusini qo'llashni ma'qul topgan?

MUSAMMAN VA MUASHSHAR

Musulmon Sharqi mumtoz adabiyotida she'riy shakllar asrlar mobaynida sayqallanib, ishlanib, muayyan, qat'iy qoliplarga aylangan. G'azal, ruboiy, qit'a, tuyuq (bu faqat turkiy adabiyotda mavjud janr hisoblanadi) bunga yorqin misol bo'la oladi. Shoir ana shu mavjud qolip doirasidagina ijodkorlik namunalarini ko'rsatishi, tajdid (yangilik — novatorlik) qilishi mumkin, xolos.

Shakllar ko'p hollarda bandning necha misradan iboratligi va qofiya tizimiga bog'liq bo'ladi. Masalan, ikki misradan iborat band «bayt» deyiladi. Baytlar ham ikki xil bo'ladi: agar barcha juft misralar o'zaro qofiyalanishi qoida tusini olgan bo'lsa, bu «masnaviy» deyiladi. Bu — alohida janr. Dostonlar masnaviy tarzida bitiladi.

G'azalning bandlari ham baytlardan iborat bo'ladi. Biroq endi bu baytlarning birinchisi (matla') xuddi masnaviydagi kabi bir-biriga qofiyalangan ikki misradan tashkil topadi. Qolgan baytlarning ikkinchi misrasigina qofiyali bo'lishi va endi shu matla'dagi qofiyaga ohangdoshlik qilishi lozim.

Qit'a ham baytlardan tashkil topadi. Biroq shaklan g'azaldan farqi shundaki, uning matla'si yo'q: xuddi g'azalning o'rtadagi bir necha baytini yulib olganga o'xshaydi. Shuning uchun «qit'a» so'zi aynan «bo'lak», «parcha» degan ma'noni anglatadi.

O'zbek mumtoz adabiyotida she'riy shakllarni aniqlashtirishga xizmat qiladigan «musammat» degan tushuncha ham bor. Bu arabcha so'z lug'aviy jihatdan «ipga terilgan marvarid» degan ma'noni anglatadi. Uning istilohiy ma'nosi ham shundan kelib chiqadi. Ya'ni bu tushuncha she'rlar bandlarining baytdan tashqari turlarini anglatuvchi umumiy atama hisoblanadi.

Musammatlar, yaratilish xususiyatiga ko'ra, avvalo, ikkiga bo'linadi:

1. Mustaqil (*tab'i xud*) musammatlar.
2. Tazmin (biror g'azal asosida — zaminida yaratilgan) musammatlar.

Musammatlarni bandlardagi misralarning soniga qarab ham bir necha turga ajratish mumkin:

1. Musallas (har bandi uch misradan tashkil topgan) musammatlar.
2. Murabba' (har bandi to'rt misradan tashkil topgan) musammatlar.

3. Muxammas (har bandi besh misradan tashkil topgan) musammatlar.

4. Musaddas (har bandi olti misradan tashkil topgan) musammatlar.

5. Musabba' (har bandi yetti misradan tashkil topgan) musammatlar.

6. Musamman (har bandi sakkiz misradan tashkil topgan) musammatlar.

7. Mustasne' yoki tasne' (har bandi to'qqiz misradan tashkil topgan) musammatlar.

8. Muashshar yoki mashru' (har bandi o'n misradan tashkil topgan) musammatlar.

Musammatlar qofiya tizimi ham to'rtga bo'linadi:

1. Musammatlar, xuddi g'azal kabi, qat'iy qofiya tizimiga amal qilishni talab etadi, ya'ni birinchi bandning barcha misralari o'zaro qofiyalanib, keyingi bandlarning faqat oxirgi satrlari birinchi bandga (masalan, musamman musammatda: *a-a-a-a-a-a-a-a*, *b-b-b-b-b-b-b-a*, *d-d-d-d-d-d-d-a* va hokazo tarzda) qofiyalanadi.

2. Musammatlarning ikkinchi bir turida keyingi bandlarning oxirgi bir emas, ikki misrasi birinchi band qofiyasiga (masalan, musamman musammatda: *a-a-a-a-a-a-a-a*, *b-b-b-b-b-b-b-a*, *d-d-d-d-d-d-a-a* va hokazo tarzda) ohangdosh bo'ladi.

3. Musammatlarning shunday turi ham borki, unda oxirgi ikki misra barcha bandlarda aynan — naqarot kabi takrorlanadi. Masalan, Zokirjon Furqatning jami yetti bandli «Sayding qo'ya ber, sayyod...» musaddasi shunday. Ya'ni uning birinchi bandi *a-a-a-a-a-a* tarzida qofiyalangan. Keyingi olti bandning dastlabki to'rt misrasi *b-b-b-b*, *d-d-d-d*, *f-f-f-f*, *g-g-g-g*, *h-h-h-h*, *i-i-i-i* tarzida qofiyalangan. Lekin oxirgi ikki, ya'ni beshinchi va oltinchi misralar aynan — naqarot tarzida takrorlanib keladi. Shu jihati bilan bu musammatning *a-a-a-a-a-a*, *b-b-b-b-a-a*, *d-d-d-d-a-a* va hokazo tarzda qofiyalanadigan turidan farq qiladi.

4. Musammatning yana bir turi bor. Bunda birinchi bandning barcha misralari bir qofiyaga bo'ysundirilmagan bo'ladi. Masalan, Nodiraning darsda ko'rib o'tilgan birinchi bandi *a-a-a-a-a-a-a-b-b* tarzida qofiyalangan muashshari shunday. Asar jami o'n banddan iborat. Ko'rganingizdek, uning keyingi bandlari dastlabki sakkiz misrasi *b-b-b-b-b-b-b-b*, *d-d-d-d-d-d-d-d*, *f-f-f-f-f-f-f-f* va hokazo tarzda qofiyalanib keladi-da, to'qqizinchi va o'ninchi misralar sifatida birinchi bandning oxiridagi ikki misra aynan naqarot tarzida takrorlanadi.

1. O'zbek mumtoz adabiyotida she'riy shakllarning o'rni haqida so'zlang.
2. O'zbek mumtoz adabiyotidagi she'riy shakllarni aniqlashda nimalarga e'tibor qilinadi?
3. O'zbek mumtoz she'riyatida baytning turlari va adabiy janrni belgilashdagi o'rni haqida so'zlab bering.
4. G'azal va qit'a baytlarining o'xshash va farqli tomonlari nimalarda ko'rinadi?
5. «Musammat» so'zining lug'aviy va istilohiy ma'nolarini tushuntirib bering.
6. Musammatni yaratilish xususiyatiga ko'ra turlarga ajrating.
7. Musammatni bandlardagi misralarning soniga qarab turlarga ajrating.
8. Musammatlarning qofiya tuzilishiga ko'ra turlari, bu boradagi o'ziga xosliklar, bunday qofiya talablarining g'azal qofiya tizimi bilan aloqadorligini tushuntiring.
9. Musammat qofiya tizimidagi to'rt xil ko'rinish xususiyatlarini alohida-alohida tushuntirib bering.
10. Musammatlarga shu paytgacha hayoti va ijodi o'qitilgan o'zbek mumtoz shoirlari asarlaridan namunalar sanab bering.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN

G'AZALLAR

Qilmag'il zinhor izhor ehtiyoj, —
Kim aziz elni qilur xor ehtiyoj.

Hech kim olamda forig'bol emas,
Har kim o'z miqdoricha bor ehtiyoj.

Ganji husningni(ng) zakotin ber menga,
Sen g'aniysan, menda bisyor ehtiyoj.

Ko'zlarim aylar yuzingni orzu, —
Kim erur ko'zguya diydor ehtiyoj.

Mustamand etti meni muhtojlik,
Qildi hojatmanding, ey yor, ehtiyoj.

Gar tilarsen obro' ahhob aro,
Aylama zinhor izhor ehtiyoj.

Qil ravo, albatta, oshiq hojatin,
Boqmag'il, arz etsa ag'yor ehtiyoj.

Bir tarahhum zohir etsang, netgusi,
Qildi husningga meni zor ehtiyoj.

Yor vaslini tilarman, Nodira,
Ayladi ko'nglimni afgor ehtiyoj.

* * *

Fig'onkim, gardishi davron ayirdi shahsuvorimdin,
G'amim cho'x, ey ko'ngul, sen bexabarsen holi zorimdin.

G'uborim ishq vodiysida barbod o'ldi, andog'kim,
Biyobonlarda Majnun to'tiyo izlar g'uborimdin.

Qizil qondur sirishkim, za'farondur chehrayi zardin,
Meni kim ko'rsa farq etmas, xazon birla bahorimdin.

Buzuldi ro'zgorim, xonayi ayshim xarob o'ldi,
Na rohat ko'rgamen emdi buzulg'on ro'zgorimdin.

Biyobonlarni izlab topmadim yorim so'rog'ini,
Berurman jon, sabo nogah xabar keltursa yorimdin.

Diyorim ahli mendir yorsiz begona bo'lmishlar, —
Ki men ham yorsiz ozurdamen yor-u diyorimdin.

Gahi yirtib yaqo, gah qon yutub, gohi fig'on ettim,
Nelar o'tdi bu aqshom, Nodira, joni figorimdin.

* * *

Bo'ldi ul fursatki, tarki suhbatl olam tutay,
Qon to'kib kuz mardumidin shevai motam tutay.

Shah Umar sulton jahondin ketdi ul shavkat ila
Emdi davron ahlidin chashmi muruvvat kam tutay.

O'tti subhi vasl, keldi shomi anduh-u firoq,
Marhabo, ey dog'i hasrat, kelki bazmi g'am tutay.

Bodasiz miyno-vu jom oxir nashotafzo emas,
Emdi bodi g'unchayi gul bu chamanda kam tutay.

Qon bo'lur ko'ngul oning davrini yod etkan zamon,
Men nechuk tab'imni shod-u xotirim xurram tutay.

Furqatidin yig'lamoqdin qolmadi ko'z ichra yosh,
Emdi xuni dil ila ko'z safhasin purnam tutay.

Bazmi vaslin ko'rmaganlar furqatidin dog'dur,
Menki ko'rdim davlatin, o'zni nechuk beg'am tutay.

Topmog'im o'lmas muyassar ul guli xandon base,
Gar hama sayri jahon-u arsaiy olam tutay.

Ko'nglumi hijron o'ti aylar damo-dam zaxmnok,
Qil madad, ey sabr-u toqatkim, anga marham tutay.

Yodgor ul shohdin qoldi manga durdonasi,
Emdi oni(ng) davlatin shukrini mustahkam tutay.

Nodira, ketti ilikdin shahriyorim domani,
Emdi avlodin duo etmak yo'lin mahkam tutay.

XX ASR O'ZBEK ADABIYOTIDAN

ABDURAUUF FITRAT

(1886–1938)

XX asr boshidagi o'zbek milliy uyg'onish davri adabiyotining yetakchi siymolaridan biri Abdurauuf Fitrat ko'hna ilm-fan markazlaridan bo'lmish Buxoro shahrida 1886-yilda tavallud topgan.

Uning otasi Abdurahimboy zamonasining o'ziga to'q, o'qimishli, dunyo ko'rgan kishilaridan edi. Uning tirikchiligi sarroflik (pul maydalovchi, pul almashtiruvchi) va savdogarlik bilan kechgan. Kasbi taqozosi bilan atrof yurtlarga, hatto Turkiya, Eron, Qashqarga tez-tez borib-kelib turgan.

Onasining ismi Bibijon (to'la nomi Nastarbibi, ayrim manbalarda Mustafibibi deb aytiladi) bo'lgan. Fitrat 1937-yilda «xalq dushmani» sifatida qamoqqa tashlanganda onasi hayot edi.

Bu oilada Abduraufdan keyin yana ikki farzand tug'ilgan — Abdurahmon va Mahbuba.

Bo'lg'usi ijodkor avval shahardagi ko'plab eski maktablardan birida, keyin mashhur Mir Arab madrasasida o'qiydi. 18 yoshlarga yetganda, bir muddat otasining ishlariga yordam beradi, u bilan birga haj ibodatiga ham boradi. 1904–1907-yillar oralig'ida ro'y bergan shu safarlar davomida yosh Fitrat dunyoning Turkiya, Eron, Hindiston, Arabiston, Rusiya singari mamlakatlarini o'zi uchun kashf qiladi. Albattaki, bu sayohatlar uning dunyoqarashi kengayishiga turtki bo'ladi, o'z yurtidagi ahvolga chetdan turib nazar tashlash imkoniyatini beradi.

1909-yilda Abdurauuf o'zining bir necha hamshaharlari bilan birgalikda Istanbul (Turkiya)ga o'qishga ketadi. 1913-yil oxirigacha Istanbuldagi «dorulmuallimin» — muallimlar gimnaziyasida tahsil oladi.

Juda yoshligidan badiiy ijodga qiziqib, uning turli janrlarida mashqlar qilib kelayotgan Fitrat 1909-yilda dastlabki yirik asarini

e'lon qiladi. Bu Istanbulda chop etilgan «Munozara» kitobi edi. Mazkur asarning to'liq nomi «Hindistonda bir farangi ila buxorolik mudarrisning jadid maktablari xususida qilg'an munozarasi» bo'lib, u fors tilida yaratilgan.

Shundan so'ng 1911–1912-yillarda birin-ketin uning forsiy tilda yozilgan she'rlari to'plami — «Sayha» («Na'ra»), nasriy asari — «Hind sayyohi qissasi» («Bayonoti sayyohi hindi») bosilib chiqadi. O'sha yillari Turkiya yoshlari orasida avj olgan hurfiylik Fitratga ham kuchli ta'sir etgani, u uzoqda turib ona yurti Buxoroning ayanchli ahvoriga qanchalar achingani mazkur asarlarda o'z ifodasini topdi.

Biroq o'qishni tugallab yurtiga qaytgan Fitrat mavjud ahvorni o'zgartirish oson kechmasligini ich-ichdan his qiladi. Zero, butun Turkistonda bo'lgani singari Buxoroda ham diniy mutaassiblik, jaholat va qonunsizlik barcha jabhalarda hukm surar, kishilar ongida o'zgarish yasamay turib, jamiyatda biror ijobiy o'zgarish qilishning imkoniyati yo'q edi.

Shu tufayli ham Fitrat o'z davrining Ismoilbek Gasprinskiy (Rusiya ma'rifatparvari), Mahmudxo'ja Behbudiy, Is'hoqxon Ibrat, Abdulla Avloniy singari fidoyilari tutgan yo'ldan borishga ahd qiladi. Shahrisabz va Karkida yangi usul — jadid maktablari ochadi, bolalarga zamonaviy ta'lim berishni joriy qiladi.

Fitrat nazarida millatni uyg'otish, uning ongini yuksaltirishning muhim yo'nalishlaridan biri — matbuot, adabiyot va san'at orqali xalqqa ta'sir etish edi. Shu maqsadda ijodkor publitsistika va adabiyotning turli janrlarida o'nlab asarlarni yozib, e'lon qildi. «Rahbari najot» (1915), «Oila» (1916), «Begijon» (1916), «Mavludi sharif» (1916), «Abo Muslim» kabi asarlari shular jumlasidandir. Bunga qo'shimcha Fitrat yangi maktablar uchun darsliklar ham ijod qiladi. Uning «Muxtasar islom tarixi» (1915), «O'qu» (1917) va boshqa kitoblari Behbudiy, Avloniy, Hamza darsliklari singari bolalar ta'lim-tarbiyasida muhim rol o'ynaydi.

Fitrat 1917-yil fevral inqilobidan keyin siyosiy harakatlarga yana-da faolroq aralasha boshlaydi. Buxoro jadidlarining «Yosh buxoroliklar» firqasiga sarkotib bo'lib saylanadi. Samarqandda chop etiladigan «Hurriyat» gazetasida o'zining o'tkir maqolalari bilan ketma-ket chiqishlar qiladi. Fitrat 1917–1918-yillar oralig'ida bu gazetaga bosh muharrir ham bo'ladi.

1917-yil oktabrida Rusiyada bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan davlat to'ntarishini har kim har xil kayfiyatda qarshi oladi. Kimdir unga katta umid bog'lagan bo'lsa, ko'pchilik bo'lib o'tgan hodisaning asl ma'nosini anglolmay, taraddudda qolgandi.

Fitrat esa bu hodisaga o'zining uzil-kesil bahosini shu kunning o'zidayoq ochiq e'lon qiladi. '«Hurriyat» gazetasining 1917-yil 7-noyabr sonida u: «Rusiyada yangi bir balo bosh ko'tardi: bolshevik balosi!» — deb yozdi.

5-sinfidagi adabiyot darsligidan bilasizki, xuddi o'sha paytlar Fitrat «Yurt qayg'usi» degan turkum she'rilar yozib, bolsheviklar o'z yurtiga yana-da ko'proq qayg'ular olib kelishini oldindan bashorat qilgan edi.

Shunday bo'ldi ham: sho'rolar 1917-yil 27-noyabrda tuzilgan Turkiston muxtoriyati qonuniy hukumatini oradan uch oy ham o'tmay mahv etdilar. Buxoroda bo'lsa, johil ulamolar so'zidan chiqmagan, o'z taxtidan ayrilib qolishdan cho'chigan amir yosh buxoroliklarni qirg'in qilish yo'liga o'tdi. 1918-yil bahorida Fitrat Toshkentga chaqirib olindi va bu yerda maorif va madaniy ishlarga jalb qilindi. Maktablarda, dorulfununda til va adabiyotdan saboqlar berdi.

1919-yilning boshida Fitrat Toshkentda birinchi bor Cho'lpon bilan uchrashdi. Bu ikki buyuk iste'dodning do'stligi ular qatag'on qilingan kunga qadar davom etdi.

Fitrat 1918-yilda Toshkentda «Chig'atoy gurungi» deb nomlangan ilmiy-ma'rifiy jamiyatni tashkil etadi. Bu tarixiy yig'in bor-yo'g'i uch yil faoliyat ko'rsatgan bo'lsa-da, yangi davr o'zbek madaniyati, gumanitar soha fanlarining shakllanishida beqiyos rol o'ynagandi.

Fitrat o'zbek dramaturgiyasi rivojiga ham salmoqli hissa qo'shgan adib hisoblanadi. Uning «O'g'uzxon», «Chin sevish» (1920), «Abulfayzxon» (1924), «Shaytonning tangriga isyoni» (1924), «Arslon» (1926) singari o'nlab dramalari o'zbek teatrlari sahnasida katta muvaffaqiyat bilan qo'yilgandi.

1920-yil oxirlarida Fitrat o'zining sadoqatli do'sti Fayzulla Xo'jayevning taklifi bilan Buxoroga qaytadi. Unga F.Xo'jayev boshchiligidagi Buxoro hukumatining yirik lavozimlari ishonib topshiriladi. Fitrat va F.Xo'jayev tashabbusi bilan o'sha yillardayoq 60 nafardan ko'proq yoshlar davlat yo'li bilan Germaniyaga o'qishga yuboriladi. 1921-yil mart oyidan e'tiboran Buxoro Jumhuriyatida turk (o'zbek) tili davlat tili deb e'lon qilinadi. Buxoro teatri ish boshlaydi, ilmiy jamiyalar tuziladi...

Yosh, mustaqil jumhuriyatning bu yutuqlaridan xavotirga tushgan bolsheviklar partiyasi markazqo'mi 1923-yil 12-iyundagi o'zining maxsus majlisida «Buxoro masalasi»ni muhokama qiladi. Mazkur majlisda «Buxoro hukumati nomi ostida ish ko'rayotganlarning xalq va sovet hukumatiga hech bir aloqadorligi yo'q» ekani, «bu yerda hokimiyatga boylar, savdogarlar tortilgani, birorta ham dehqon yo'qligi» qattiq tanqid qilinadi. Oradan 11 kun o'tgach — 23-iyunda Buxoroda

bo'lgan kommunistlar plenumida Buxoro hukumatining besh a'zosi partiyadan o'chirilib, ishdan haydaladilar. Ular orasida Xalq xo'jaligi kengashi raisining o'rinbosari Abdurauf Fitrat ham bor edi...

Fayzulla Xo'jayevning ko'magi bilan adib Moskvaga ketadi va 1923–1924-yillarda Sharq tillari institutida mehnat qiladi. Shuningdek, hozirgi Sankt-Peterburg universitetining sharq fakultetida sharq xalqlari tili, adabiyoti, madaniyatidan ma'ruzalar o'qiydi, professorlik unvoniga ega bo'ladi.

Ilmiy faoliyatga jiddiy berilgan Fitrat shu yillari «Bedil» ilmiy-ommabop ocherkini, «O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba: Sarf (1-kitob), Nahv (2-kitob)», «Sarf zaboni tojik», «Adabiyot qoidalari» singari darslik-qo'llanmalarni e'lon qiladi.

Adib O'zbekistonga 1927-yilda qaytib keladi. Samarqandda tashkil etilgan Oliy Pedagogika instituti (hozirgi SamDU) da ishlay boshlaydi. Ilmiy izlanishlarining mevasi o'laroq, birin-ketin uning «Eng eski turkiy adabiyot namunalari», «O'zbek adabiyoti namunalari», «Sharq shaxmati», «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi», «Fors shoiri Umar Xayyom» singari ilmiy asarlari dunyoga keldi.

Fitrat o'nlab mumtoz shoirlarimizning ijodiy merosini izlab topish, tadqiq etish va nashr qilishda alohida jonkuyarlik ko'rsatdi. U 1936-yilda «Aruz haqida»gi kitobini ham e'lon qildi.

Afsuski, 30-yillardan e'tiboran avj olib ketgan siyosiy ta'qib – terror muhiti ko'plab milliy ziyolilar qatori professor Fitratni ham chetlab o'tmadi. Vaqtli matbuotda, ketma-ket uyushtirilgan turli majlislarda Fitrat «millatchi», «turkparast», «islomparast», hatto «g'arbning josusi» sifatida qoralandi, unga kurakda turmaydigan ayblovlar taqaldi. Nihoyat, 1937-yilning 24-aprelida u qamoqqa olindi.

Tergovning biror bir qonuniy talablariga amal qilinmay o'tkazilgan so'roq-savollardan so'ng, Abdurauf Fitrat «xalq dushmani» sifatida ayblanib, 1938-yilning 4-oktabrida Toshkentda otib o'ldirildi. Bu qotillikning g'ayriqonuniy harakat ekanini shundan ham bilsak bo'ladiki, Fitratning qatl etilishi e'lon qilingan hukmga u ijro etilganidan bir kun keyin – 5-oktabrda imzo chekilgan...

Yurtimiz istiqolga erishganidan keyingina millatparvar shoir-yozuvchilarimiz to'g'risidagi barcha haqiqat ro'yobga chiqdi. Fitratshunos olimlarimizdan H. Boltaboyev, B. Qosimov, I. G'aniyev, B. Ergashev va boshqalar adib hayoti va ijodi to'g'risida o'nlab yangi tadqiqotlarni e'lon qildilar.

«Ma'naviyat» nashriyoti tomonidan 2000-yilda Fitratning 2-jildlik «Tanlangan asarlar» to'plami chop etildi. Bugun Fitrat nomida Respublikamizning barcha viloyatlarida ko'chalar bor. Buxoroda uning yodgorlik muzeyi ochilgan, xiyobon barpo etilgan. Abdurauf Fitratga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti va «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni berilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Abdurauf Fitratning bolalik va o'smirlik yillari qanday muhitda kechdi? Bu muhit Fitrat shaxsiyatining shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
2. Xorijga qilingan sayohatlar bo'lg'usi ijodkorga qanday imkoniyatlar berdi? Bu nimalarda aks etadi?
3. Sinfdoshlaringiz orasida xorijiy mamlakatlarga borgan do'stlaringiz bo'lsa, ulardan o'z taassurotlarini sinfda gapirib berishini iltimos qiling.
4. Fitratning dastlabki asarlari qachon e'lon qilingandi?
5. Adib Rusiyada bo'lib o'tgan siyosiy hodisalarga qanday munosabatda bo'ldi? Uning bu munosabati o'zini oqladimi? Javobingizni misollar bilan isbotlang.
6. Jadidchilik harakati namoyandalari olg'a surgan asosiy g'oyalarni sanab bera olasizmi? Nima uchun ular xalq maorifiga bu qadar katta e'tibor bergandilar?
7. Fitratning serqirra faoliyat egasi bo'lganini nimalardan bilamiz?
8. O'zbek fani, madaniyati, maorifi, jurnalistikasi rivojiga Fitrat qo'shgan hissani qanday dalillar bilan isbotlasi bo'ladi?
9. Fitratning hayoti qanday yakunlandi? Bunda asosiy aybdor deb kimni yoki nimani ko'rsatgan bo'ladingiz?
10. Abdurauf Fitrat shaxsi, uning hayoti va ijodiy merosiga bugungi munosabat qanday ekanini misollar bilan isbotlashga harakat qiling. Sizning maktabingizda bu adibga bag'ishlangan ijodiy kecha yoki boshqa tadbirlar o'tkazilganmi?

MIRRIX YULDUZIGA

Go'zal yulduz, yerimizning eng qadrlı tuqg'ani!
Nega bizdan qochib muncha uzoqlarg'a tushibsan,
Tuvg'aningga nechun sira gapurmasdan turibsan?
So'yla, yulduz, holing nadir? Nechuk topding dunyoni?
Bizning yerda bo'lib turgan tubanliklar, xo'rliklar,
So'yla, yulduz, sening dag'i¹ quchog'ingda bo'lurmi?

¹ Sening dag'i – sening ham.

Bormi senda bizim kabi insonlar,
Ikki yuzli ishbuzarlar, shaytonlar.
O'rtoq qonin qonmay ichkan zuluklar,
Qardosh etin to'ymay yegan qoplonlar?
Bormi senda o'ksuz¹ yo'qsulning qonin –
Gurunglashib, chog'ir² kabi ichkanlar?
Bormi senda butun dunyo tuzugin
O'z qopchig'in to'ldirg'ali buzg'anlar.
Bormi senda bir o'lkani yondirib,
O'z qozonin qaynatg'uchi xoqonlar.
Bormi senda qorin-qursoq yo'lida
Elin, yurtin, borin-yo'g'in sotqonlar?

Fitratshunoslarning ta'kidlashicha, «Mirrix yulduziga» she'ri 1920-yilda yozilgan. Xo'sh, bunchalik dard va fig'onga to'la she'r yozilishiga o'sha yillari nimalar sabab bo'lgan?

Kelasi o'quv yilining tarix darslarida Turkiston o'lkasining XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy hayotiga oid tafsilotlar bilan batafsil tanishasiz. Biz hozir millatparvar ijodkorlar qalbini yaralagan o'sha davrning ayrim voqealarinigina aytib o'tamiz. Shundagina Fitrat she'rining mohiyatini, bu asarda mujassam bo'lgan millat qayg'usini anglash mumkin bo'ladi. Shundagina shoir Fitrat jasorati, uning insoniy fazilatlari ko'z oldimizda yaqqolroq namoyon bo'ladi...

XIX asrning 60–70-yillari davomida Turkiston o'lkasi Chor Rossiyasi tomonidan istilo qilinadi. Bu paytda o'lka Qo'qon xonligi, Xiva xonligi, Buxoro amirligi singari uchta alohida davlat shaklida yashardi. Shu tufayli ham istilochilar uchun ularni yakka-yakka holda o'ziga bo'ysundirib olish nisbatan oson ko'chadi. Garchi, Buxoroda rasman amir saltanati saqlab qolingan bo'lsa-da, bu hukumat Rossiyaning chizgan chizig'idan chiqa olmas edi.

1917-yilning oktabrida xuddi Petrograd (Rossiyaning o'sha paytdagi poytaxti)da bo'lgani singari Toshkentda ham hokimiyat sho'rolar (sovetlar) qo'liga o'tadi. Ular hukumat tepasiga juda katta va'dalar, mehnatkash ommaga yoqadigan chaqiriqlar bilan kelgan edilar. 1920-yilga borib Buxoroda ham amir saltanati zo'rlik bilan ag'dariladi. Qizil qo'mondon – M.V.Frunze boshchiligidagi qo'shin qadimiy shaharni shafqatsizlarcha to'pga tutadi. Xuddi shu janglarda Turkiston o'lkasi tarixida ilk marotaba aeroplanlar – ibtidoiy

¹ O'ksuz – baxtsiz.

² Chog'ir – sharob, may.

³ Tuzuk – nizom, tartib, yashash tarzi.

samolyotlar yordamida shaharga bombalar yog‘diriladi. Shahar xalqi vahshiyona qiriladi. Qadim Buxoroning ming yillik obidalari yer bilan yakson qilinadi.

Fitratning tarjimai holidan bilamizki, bu paytda u Toshkentga chaqirib olingan, shu yerdagi ishlar bilan band qilingan edi. Biroq millati taqdiriga kuyingan shoirga birgina Buxoroda emas, balki Toshkentda va Turkistonning boshqa chekkalarida bo‘layotgan xunrezliklar ham achchiq xulosalar chiqarishi uchun yetarli edi.

Bundan sal oldin – 1918-yilning fevralida sho‘ro hukumatining yolg‘on va‘dalariga ishonib Qo‘qon shahrida tuzilgan Turkiston muxtoriyati hukumati va vodiyni o‘n minglab fuqarosi qonga botirilgandi. Toshkent va Samarqandda, Andijon va Farg‘onada hali u, hali bu bahona bilan tinch aholi qirg‘inbarot qilinlar, milliy rahbarlarga turli ig‘volar uyushtirilardi.

Bolsheviklar hukumati bergan va‘dalar birin-ketin puchga chiqar, o‘lka aholisi qayerdan va kimdan najot olishni bilmay, tang ahvolda qolgandi...

Endi, mana shu voqealarni ko‘ngildan his etgan holda, Fitratning «Mirrix yulduziga» she‘rini qayta mutolaa qilaylik.

Go‘zal yulduz, yerimizning eng qadrli tuqg‘ani!
Nega bizdan qochib muncha uzoqlarg‘a tushibsan...

Avvalo, asarning lirik qahramoni (bu o‘rinda shoirning o‘zi) mazkur she‘rda nega aynan Mirrix yulduziga murojaat etayotganiga e‘tiborni qarataylik.

Mirrix – Mars sayyorasi Shamsiy (Quyosh) yil hisobida Hamal (Mart) oyining homiy sayyorasi hisoblanadi. Bu oyning unsuri – xos belgisi – olovdir.

Xalqimiz 21-martdan boshlanadigan oyni (Navro‘zni) olqishlab, «Hamal keldi – amal keldi», deydi. Shoir xuddi shunga ishora qilaroq, Mirrix yulduzini «yerimizning eng qadrli tuqg‘ani» – qarindoshi deya ataydi.

Boya aytganimizdek, 1917-yilda yuz bergan fevral va oktabr to‘ntarishlaridan keyin Turkiston xalqi, nihoyat, ko‘ksiga oftob tegishini, bu zamin uzra ham ozodlikning iliq shabadalari esishini orzu qilgandi. Bilasizki, hamal oyida butun tabiat uyqudan bosh ko‘taradi. Yam-yashil maysalar chirkin xazonlar bag‘rini yoraroq quyoshga qarab talpinadi.

Fitratning nazarida, Chor hukumatining uzoq yillar davom etgan zulmi ostida ezilgan o‘lka, o‘z taqdirining hamal oyiga –

amal oyiga endigina qadam qo'ydim, deb o'ylagandi. Biroq birdan izg'irin shamol turib bu orzularni yer bilan yakson qildi, o'zining sovuq panjalari bilan yam-yashil umidlarni g'ijimlab tashladi...

Chor hukumatidan-da vahshiyroq to'da – qizillar hokimiyati o'z hukmronligining dastlabki yillaridan boshlaboq o'lka boshiga misli ko'rilmagan ko'rgiliklarni yog'dirdi.

Bizning yerda bo'lib turgan tubanliklar, xo'rliklar,
So'yla, yulduz, sening dag'i quchog'ingda bo'lurmi?

Fitratning aynan Mars – Mirrix yulduziga murojaat qilishining yana bir ilmiy-mantiqiy sababi bor. Mars – Mirrix yulduzi, boshqa bir mifologik qarashlarga ko'ra, jang-u jadal ramzi, yunonlarda urush xudosi hisoblanadi.

Shoir o'z o'lkasida bo'lib o'tayotgan xunrezliklar ko'lamini urg'ulab ifodalamoq uchun uni jang-u jadallar makoni – Mirrix (qonday qizil sayyora!) bag'ridagi hodisalarga qiyoslaydi. Uning nazdida, Turkistonda yuz berayotgan adolatsizliklar olovi, hatto Mirrix yulduzini-da uzoqlarga qochmoqqa majbur etgan, indamay lol qotishiga sabab bo'lgan...

Bormi senda butun dunyo tuzugin
O'z qopchig'in to'ldirg'ali buzg'anlar...

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, marksizm-leninizm mafkurasi asosida ish ko'rgan sho'rolar hukumati «butun dunyo tuzugini» – insoniyatning asrlar osha sinovdan o'tgan yashash tarzini o'zgartirishga kirishgandi. Bu hukumat odamlarning xususiy mulkka bo'lgan haq-huquqini bekor qilish, har bir millatning o'z tarixiy an'analari asosida yashash huquqini mensimaslik yo'lidan bordi.

Kechagina tinch-osoyishta yashayotgan yagona xalq vakillari birdaniga «boy» va «kambag'al»ga ajratilib, ularni bir-biriga qarshi gijgijlashga zo'r berildi. Natijada, ming yillar davomida amal qilinib kelingan hayot qonuniyatlari buzildi, bir millat vakillari birodar-kushlik urushi oloviga tortildi...

Bularning bari, aslida, bir niyat yo'lida – «o'z qopchig'in to'ldirg'ali» – turli xalqlar boyliklarini talash, ularni yangicha shakldagi qullik iskanjasiga olish maqsadida amalga oshirilgandi.

Fitrat «Mirrix yulduziga» she'rida o'zimizdan chiqqan sotqinlar – yurtfurushlarni ham dadil fosh qiladi. Kelgindi hukumat qutqusiga – va'dalariga uchib, o'z millati va xalqini bosqinchilarga ipsiz bog'lab berishdan toymagan, «qorin-qursoq yo'lida elin, yurtin, borin-yo'g'in sotqonlar» shoirning o'tli nafratiga duchor bo'ladilar. Ular

el-u yurtni o'zgalarga sotish bilan «borin-yo'g'in» — imonin, vijdonin, millatin sotdilar.

1920-yilda — sho'rolar hukumati barcha jabhalarda rahbarlikni qo'lga olayotgan, har qanday qarshilikni shafqatsizlarcha bostirayotgan bir pallada «Mirrix yulduziga»dek o'tli she'rlarni yozish ijodkordan juda katta qahramonlikni, jasurlikni talab etar edi. Bunday misralar bilan omma oldiga chiqish — o'z boshini kundaga tutib berish bilan barobar edi.

Buni juda yaxshi his qilgan Fitrat xavf-xatardan qo'rqib o'tirmadi. Uning yurtiga bo'lgan farzandlik muhabbati, tilda emas, qalbda yashagan Vatanga fidoyilik hissi har qanday xavfdan ustun keldi. Fitratning o'tgan asrning boshlarida yozgan o'tli bu misralari hanuz unutilmay yashayotganining chin sababi ham ayni shundadir!

Savol va topshiriqlar

1. Fitrat va unga zamondosh ijodkorlarning millatparvarlik ruhidagi asarlar yozishiga sabab bo'lgan tarixiy hodisalar to'g'risida nimalarni bilasiz?

2. Sho'ro (sovet) tuzumining dastlabki yillarida o'zingiz istiqomat qiladigan hududlarda ro'y bergan hodisalar to'g'risida keksalardan so'rab, bilib olishga harakat qiling.

3. O'z oilangiz taqdirida bu tuzum qanday iz qoldirganini bobo va buvilaringiz esdaliklari asosida hikoya shakliga keltirib, sinfda o'qib bering.

4. «Mirrix yulduziga» she'rini yozib e'lon qilish bilan Fitrat qanday maqsadni ko'zlagan, deb o'ylaysiz?

5. «Ikki yuzli ishbuzarlar, shaytonlar» faqat Fitrat zamoniga xos kimsalar edi, desak, to'g'ri bo'ladimi? Yaqin va uzoq tarixdan olingan misollar bilan fikringizni isbotlashga harakat qiling.

6. Shoir kimlarni «Qardosh etin to'ymay yegan qoplonlar»ga o'xshatyapti?

7. Nega bir o'lka yonsa, kimlarningdir qozoni qaynaydi? Dunyodagi shunday «tartib»ni adolatli deb hisoblaysizmi? Sizningcha, chinakam adolatli tartib qanday bo'ladi?

8. Bugungi kunda ham dunyoning qay bir burchidagi o'lkalarga o't qo'yib, o'z qozonini qaynatishga urinishlar bo'lyaptimi? Misollar bilan isbotlang-chi!

9. XX asrning 20–30-yillarida yaratilgan asarlar orasida «Mirrix yulduziga» she'riga mazmunan yaqin turadigan yana qanday asarlarni o'qigansiz?

10. «Mirrix yulduziga» she'rini o'qishli qilib turgan jihatlar nimalardan iborat?

11. Badiiy asar pafosi deganda nimalar tushunilishi to'g'risida o'qituvchingizdan so'rab, bilib oling.

Og'ir yigit, sening go'zal, nurli ko'zingda
Bu millatning saodatin, baxtin o'qudim.
O'ylashingda, turishingda hamda o'zungda
Bu yurt uchun qutulishning borlig'in ko'rdim.

Turma – yugur, tinma – tirish, bukilma – yuksal,
Hurkma – kirish, qo'rqma – yopish, yo'rilma¹ – qo'zg'al!

Yel yo'lini to'sib turgan eski bulutlarni
Yondirib qo'y, yirtib tashla, barchasin yo'q et.
Qilolmasang shu ishlarni,
Sening uchun xo'rlikdir bu...
Yiqil, yo'qol, ket!

Shoirning «O'gut» she'ri bundan oldin tahlil qilingan «Mirrix yulduziga» asarining mantiqiy davomidek yangraydi.

Xo'sh, buni nimalarda ko'ramiz?

Guvohi bo'ldikki, «Mirrix yulduziga» she'rida Turkiston o'lkasi XX asr boshlarida tushib qolgan g'oyat achinarli holat o'z ifodasini topgan. Jafokash Vatan vujudiga joylashib olib, qonini zulukdayin so'rgan kimsalar kirdikoridan ozorlangan lirik qahramon xayolan Mirrix yulduziga murojaat etadi. Bu murojaat boshdan-oyoq achchiq savollardan tashkil topgan. Afsuski, «yerimizning eng qadrli tuqq'ani» – go'zal Mirrix ham bu holdan lol qotgan – sira gapirmaydi, gapirolmaydi. Tabiatan o't-olovga qiyos beriladigan shu yulduz ham yer yuzida bo'layotgan adolatsizliklardan bezib uzoqlarga qochgan...

Shoir «O'gut»da o'zi va millati dardlariga najotni topganday bo'ladi. Bu najot – xalqning og'ir-vazmin, mulohazakor, biroq ko'zlari yoniq farzandlari – yigitlaridir!

Bu yigitlarning nurli ko'zlarida shoir millatning ertangi kunini, baxt-u iqbolini ko'radi. Zero, har qanday xalqning kelajagi uning bag'ridan yetishib chiqajak avlodga, bu avlodning millat orzularini qanchalik chuqur anglashiga bog'liqdir. Oradan yillar o'tib, o'zbekning boshqa bir iste'dodli ijodkori «Yigitlarga» degan mashhur she'rni yozadi. Bu she'rdan shunday hikmatli misra ham o'rin oladi:

Yigit omon bo'lsa, xavf-u xatar yo'q...

(G'afur G'ulom)

¹ Yo'rilma – charchama, o'tirma.

Yigitning omonligi esa faqat uning sog'ligi, to'rt muchasi butligi bilan o'lchanmaydi. «Yigitning omonligi» degan tushuncha o'z bag'riga nihoyatda ko'p mazmunni, talabni jamlaydi. Devday yigitlari bo'laturib, yovga yengilgan – do'stga zor, dushmanga xor, nomardga muhtoj bo'lgan xalqlarni ham juda ko'p ko'rdi bu olam.

Yigitning omonligi – uning imoni butligi, millatga fidoyiligi, mushfiqlarga shafqati, do'stlarga sadoqati, yorga vafodorligi, dushmanga nafratidir!

Bunday yigitning nigohi ma'nosiz va so'lg'in emas, balki nurga, yog'duga to'la bo'ladi!

Bunday o'g'lonning tili ming'irlashga, g'iybat-u mayda gapga aylanmaydi. U so'zlaganida xalq jon-u dilini berib tinglaydi, uning ortidan ergashadi.

Jo'mard farzand o'z or-u nomusini o'zgaga toptatib, bu holga bahona izlab o'tirishdan o'limni afzal biladi. Chinakam xalq farzandi uchun millat va mamlakat taqdiri har narsadan muhimroqdir!

Shoir ayni shunday avlodni ko'rgandek – najotni topgandek bo'ladi. Va yuragi orziqib, bu avlodni shiddatga – harakatga undaydi:

Turma – yugur, tinma – tirish, bukirma – yuksal,
Hurkma – kirish, qo'rqma – yopish, yo'rilma – qo'zg'al!

Zero, shoirning shoshganicha, shoshtirganicha bor edi. Uni muvozanatdan chiqargan, qo'liga qalam, ko'ngliga olov bergan hodisalar zarracha vijdoni bo'lgan insonni befarq qoldirishi mumkin emas! Bu hodisalarning ayrim manzaralari, aytganimizdek, uning «Mirrix yulduziga» she'rida jonli ifodasini topgan.

«O'gut» she'rining sarlavhasi zamirida «pand», «nasihat», «maslahat» ma'nolari emas, balki ko'proq «*chaqiruv*», «*da'vat*», «*uyg'otish*» ma'nolari yotibdi, desak, to'g'ri bo'ladi.

Qolaversa, «og'ir yigit»ga qaratilgan bu murojaatda bir shoir iltijosi, da'vatigina emas, bu haroratli ovozda kamida bir millatning asriy istagi, qalb chaqirig'i eshitilmayaptimi?!

...Qilolmasang shu ishlarni,
Sening uchun xo'rlikdir bu...
Yiqil, yo'qol, ket!

1. Nega shoir «O'gut» she'rida o'z murojaatini aynan yigitlarga qaratganini izohlab bering.

2. O'zbek she'riyatida chaqiriq, murojaat shaklida bitilgan yana qanday asarlarni bilasiz? O'sha she'rlar bilan Fitrat asarining o'xshash va farqli jihatlarini topishga harakat qiling.

3. Sizningcha, she'riy chaqiriq, da'vatning odamga tez va samarali ta'sir ko'rsatishining asosiy sababi nimada?

4. «O'gut» she'ri lirik qahramonini nimalar umidlantiradi?

5. «*Bu yurt uchun qutulishning borlig'in ko'rdim...*» deganda ijodkor nimalarni nazarda tutadi?

6. She'riy asarda «*Yel yo'lini to'sib turgan eski bulutlar*» shaklini olgan tarixiy hodisalar nimalar edi? («Mirrix yulduziga» she'ri tahlilida aytilgan faktlarni esga oling.)

7. «*Bulutlarni yondirish*», «*yirtib tashlash*», «*barchasin yo'q etish*», aslida, nimaning «*vazifasi*»? Shundan kelib chiqib, shoir yigitlarni nimaga o'xshashlarini orzu qiladi?

8. Lirik qahramon talab etgan ishlarni qilolmaslik yigit uchun nega xo'rlik bo'lishi kerak? Bu xo'rlikning ortida nimalar turishini mulohaza qilib ko'ring-chi.

9. Ixtiyor Sizda bo'lganida, bu she'rga yana qanday sarlavhani taklif etgan bo'lardingiz?

10. Avvalgi sinflarda Fitratning yurtparvarlik ruhida yozilgan qanday asarlarini o'rganganingizni eslang. Bu asarlar bilan «Mirrix yulduziga», «O'gut» she'rlari orasidagi o'xshash jihatlarini izohlashga urining.

11. «O'gut» she'ri bugungi yoshlar uchun ham da'vat bo'la oladimi? Fikringizni misollar bilan kengroq ifodalashga harakat qiling.

12. Shoir zamondoshlari uning o'gutiga to'liq quloq solib, amal qildilarmi? Natijasi nima bo'ldi?

«GO'ZALIM, BEVAFO GULISTONIM...»

Go'zalim, bevafo gulistonim,
Bog'i umrimda toza rayhonim,
G'am-u qayg'ularim hujumidan
Sen eding mehribon nigahbonim.

Meni behuda tashlading-ketding,
Nega o'ldirmading-da, tark etding.

Kel, gulim, kel, ayoqingg'a yiqilay,
Bir zamon qo'y: to'lib-toshib yig'lay.
Qo'y, biroz qo'yki, xoki poyingni
Surmadek yoshli ko'zuma suray.

Ketma, tur, tingla arzi holimni,
Arz etay holi purmalolimni.
Qani ul damki, sen eding yorim,
Munisim, hamdamim, madadkorim.

Sening og'ushi iltifotingda
Rohat etmishdi jismi bemorim.
Meni behuda tashlading-ketding,
Nega o'ldirmading-da, tark etding.

Kel, ayoqingg'a qon bo'lub to'kulay,
Bir nafas dardi hajrdan qutulay.
Kel, go'zal dilbarim, kel, sochingni
Bir taray, bir o'pay-da, so'ngra...

Meni behuda tashlading-ketding,
Nega o'ldirmading-da, tark etding.

Abdurauf Fitratning ko'p qirrali ijodkor ekanini ta'kidlagan edik. Uning lirik merosi ham she'riyatning turli janrlaridan tashkil topgani va bu asarlar mavzusi rang-barang insoniy hislarni o'zida mujassam etganini alohida ta'kidlamoq lozim.

Avvalgi darslarda Siz bilan shoirning ijtimoiy-siyosiy mavzusidagi she'rlariga to'xtalgan bo'lsak, bugun uning ishqiy lirikasiga oid ajoyib bir asar bilan tanishamiz.

Bu she'rning yozilish tarixi alohida bir qissa bo'lib, hozir uni to'liq hikoya qilib berishning mavridi emas. Faqat bir narsani aytamizki, shoir hayotida chuqur iz qoldirgan iztirobli sevgi tarixi bu she'rning yozilishiga turtki bergan. Unda ko'nglining suygan do'stidan ayrilgan lirik qahramon iztiroblari quyuq badiiy bo'yoqlarda ta'sirli ifodalangan. Garchi, mazkur she'r barmoq vaznida bitilgan bo'lsa-da, unda mumtoz lirikamizga xos bo'lgan badiiy o'xshatishlar, jonlantirish, istiora, qochirim singari adabiy san'atlardan keng foydalanilgani diqqatni tortadi. Bu narsa shoir tarjimayi holida aytganimiz – Fitratning Sharq mumtoz adabiyoti-ning katta bilimdoni bo'lgani ta'siridir.

She'r lirik qahramoni uchun suyukli yor faqat ko'ngil quvonchi, dildorlik ramzi emas. Uning ruhiyatini tinimsiz qaqshatadigan g'am-u qayg'ulardan panoh, qalbini yupatib taskin beruvchi mehribon ham u!

U bilan o'tgan kunlar munis kunlar edi, dilga hamdam, ruhga madadkor bor edi. Dunyo va tiriklik tashvishlaridan zada bo'lib ketgan jism-u jon faqat yor og'ushidagina orom topar, bir muhlat hayot og'riqlarini unutardi.

Ayriliq iztiroblari oshiq ko'ngilni mutlaqo abgor – xor qildi: u bunday ko'rgilikdan o'limni – barcha azoblardan birdaniga qutulmoqni afzal biladi. Agar yor qaytsa, u yana bir dildorlik ko'rsatsa, oshiq uning oyoqlariga nafaqat o'tli yosh, balki qon bo'lib to'kilishga – uning amri-la qurbon bo'lmoqqa rozi...

Fitratning bu she'ri uning ijodkor do'sti Cho'lponning ishqiy mavzudagi asarlariga hamohang ekanini ham e'tiborga olaylik. Go'yo ikki buyuk qalb va qalam egalari bu borada ham ijodiy raqobatga kirishib, yangi vazn – barmoqda o'zbek she'riyatining nodir namunalari yaratgandilar...

Xulosa qilib aytganda, o'zbek milliy she'riyati, prozasi, maorifi, tilshunosligi, adabiyotshunosligi, jamiyatshunosligi singari o'nlab sohalar oyoqqa turishiga, rivojiga ulkan hissa qo'shgan Abdurauf Fitratning hayoti va ijodiy yo'li barcha zamonlar uchun ibrat namunasi bo'lib qolishi shubhasizdir.

Siz bilan biz bu alloma faoliyatidan Vatanni, Millatni, Xalqni qanday sevmok lozim, uning taqdiriga daxldor masalalarga qanday yondashib, ularni qay taxlit yechish to'g'ri bo'lishini o'rganishimiz ham qarz, ham farzdir!

O'tgan ajdodlarimiz merosidan faxrlanish, albatta, kerak. Biroq bu merosning mazmun-mohiyatini chuqur bilmay, his qilmay, u bilan og'izdagina maqtanib yurish durust ish emas. Qachonki, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy singari millatparvar bobolarimiz qalbida yongan yurt ishq yuraklarimizga ko'chib o'tsa, biz bu olovni asrab-avaylab, u bilan kelgusi nasllar ko'nglini yoritsak, shundagina o'tmish ajdodlarimiz xotirasiga munosib avlod sanalamiz!

Savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-siyosiy mavzudagi she'rlar va ishqiy mavzudagi asarlarga xos bo'lgan xususiyatlarni sanab bering. Sizga qaysi mavzuni yoritgan she'riyat ko'proq yoqadi?

2. Yorga murojaatning mumtoz adabiyotimizdagi va «Go‘zalim, bevafo gulistonim...» she‘ridagi ko‘rinishlarini o‘zaro taqqoslashga harakat qiling.

3. Fitrat she‘ridagi samimiyatni qaysi misralar yordamida isbotlash mumkin, deb o‘ylaysiz?

4. Nega shoir o‘z umrini «*bog‘ umrim*» deb atayapti? Kishi umri boshqacha atalishi ham mumkinmi? Fikringizni misollar bilan isbotlang.

5. «...*Xoki poyingni surmadek yoshli ko‘zuma suray*» misrasini izohlang. Oshiqning ko‘ziga surma surishi g‘alati emasmi? Shoshilmay, tarixga, xususan, dinimiz tarixiga murojaat orqali javob topishga harakat qiling.

6. «*Kel, ayoqingg‘a qon bo‘lub to‘kulay*» misrasida qanday badiiy san‘at ishlatilgan?

7. Fitratning hayoti va ijodiy faoliyati qaysi jihatlari bilan bizga ibrat bo‘la oladi?

8. Fitrat she‘rlaridan olgan eng katta taassurotingiz, eng muhim xulosalaringiz nimalardan iborat bo‘ldi?

9. Adabiy merosimizga tengdoshlaringizning munosabati Sizni qoniqtiradimi? Javobingizni aniq misollar bilan asoslashga urining. Bu masalada Siz nimalarni taklif qilgan bo‘lur edingiz?

(1889—1929)

XX asr o'zbek adabiyotining oyoqqa turishi, har tomonlama rivojida Cho'lpon, Fitrat, Behbudiy, Avloniyar kabi Hamza Hakimzoda Niyoziyning ham beqiyos o'rni bor. Chunki, tilga olingan zamondoshlari qatori, Hamza millat erki, uning ma'rifati, ma'naviyati va axloqiy qadriyatlari yo'lida umrini va ijodini bag'ishladi. Bor-yo'g'i qirq yil yashagan bu fidoyi ijodkordan 5 jildlik adabiy meros qolganining o'ziyoq, Hamza shaxsiyati va uning ijodiy ishga naqadar jiddiy yondashgani to'g'risida yorqin tasavvur beradi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889-yilning 6-martida Qo'qon shahrida tabib oilasida tavallud topgan. Uning otasi Ibn Yamin Xolboy o'g'li davrining mashhur tabiblaridan bo'lgani tufayli yozuvchi o'z taxallusiga Hakimzoda nomini qo'shgandi. Adibning onasi Jahonbibisi ham tabobatdan yaxshigina xabardor ayol edi.

Hamza 1896—1908-yillarda tengdoshlari qatori eski maktab va madrasalarda ta'lim oladi, arab, fors, turk tillarini o'rganadi. 1909-yildan esa Kogon shahridagi matbaa korxonasida ishlay boshlaydi.

Hamzaning keyingi mehnat faoliyati o'lkamizning turli hududlarida, har xil vazifalarda kechgan. U Qo'qondagi rus-tuzem maktabida o'qituvchi, «Kengash» va «Hurriyat» jurnallarida muharrir (1917), Farg'ona viloyati madaniy-maorif bo'limida xodim (1918), teatr truppasida rejissor (1919), muhtojlar uchun ochilgan maktabda mudir (1920), Buxorodagi teatr truppasida rahbar (1921), Xorazm viloyatidagi madaniy-ma'rifiy muassasalarda mudir (1921—1924) vazifalarida ishlaydi, xalqning turmush sharoiti, o'y-fikrlari bilan yaqindan tanishadi. U 1926-yilda birinchilardan bo'lib O'zbekiston xalq yozuvchisi unvoniga sazovor bo'ladi va o'sha yildan e'tiboran erkin ijod bilan shug'ullanishga o'tadi.

Qo'qon adabiy muhiti ta'sirida o'sgan Hamza juda yoshligidan she'rlar mashq qilishga kirishgandi. U 1905-yildan boshlab yozgan 214 ta she'rini jamlab, 1914-yilda «Devoni Nihoni» nomli qo'lyozma devon tuzadi. Demak, Hamza dastlabgi asarlarida «Nihoni» (pinhon, yashiringan) degan taxallusni qo'llagan.

«Devoni Nihoniy»dan ishqiy g'azallar bilan birga mazlum xalq ahvoriga achinish, uning og'irini yengil qilish yo'lidagi yosh qalb urinishlari ham o'z aksini topgandi.

Hamza o'lka ma'rifatparvarlik harakatining old jabhalarida faoliyat ko'rsatdi. U kambag'al oila farzandlari, yetim bolalar uchun Qo'qon va Marg'ilonda maktablar tashkil qildi, bu maktablarga qo'llanma sifatida o'qitish uchun «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi» (1914), «Qiroat kitobi» (1915) singari darsliklar yozib berdi.

Zamonasining mashhur nashrlari — «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona» singari gazetalarda Hamzaning ma'rifatparvarlik ruhidagi o'nlab publitsistik maqolalari chop etildi. Mazkur maqolalarda adib hayotning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy muammolarini dadil ko'tarib chiqdi, ularni hal etish yo'llarini izladi. Jumladan, ilg'or Yevropa xalqlari dunyoviy ilm-fanga katta ahamiyat qaratishi evaziga turmushning barcha jabhalarida fuqarolari hayotini yengillatish, jahon bozorlarini tobora ko'proq egallash yo'lidan ketayotgan bir paytda, Turkiston xalqlari diniy jaholat, ma'rifatsizlik, fikriy tanballik botqog'iga botib yotganini kuyinib yozdi.

Hamzaning 1915—1919-yillarda chop etilgan «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi»dan («Oq gul», «Qizil gul», «Pushti gul», «Sariq gul» singari sakkizta turkumdan tashkil topgan) joy olgan asarlarida ham yuqorida tilga olingan mavzular endi she'riy shaklda ifoda topdi. Aksariyat qismi savodsiz bo'lgan ommaga o'z qarashlarining tezroq singishini o'ylagan shoir bu she'rlarni qadimiy qo'shiqlar vaznida yaratgandi.

Sizga yaxshi ma'lumki, o'zbek milliy romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriy sanalib, uning 1922—1925-yillar oralig'ida yaratgan «O'tkan kunlar» romani dastlabki to'laqonli o'zbek romani deb e'tirof etilgan. Hamza ham bu sohada o'z kuchini sinab ko'rgan adib hisoblanadi. U 1914—1915-yillarda «Yangi saodat», «Uchrashuv» singari «milliy roman» lar yaratgan. Garchi bu asarlarning sujeti, kompozitsion qurilishi anchagina sodda, qahramonlari ham soni, ham badiiy barkamolligi jihatidan salmoqli bo'lmasa-da, yosh adibning o'sha yillariyoq romandek mas'uliyatli janrga cho'chimay qo'l urgani e'tiborlidir.

Hamza jaholatga botgan ommani uyg'otish, sergak torttirish, uni o'z kelajagi uchun qayg'u cheka oladigan millatga aylantirish yo'lida zamondosh ziyolilar qatori tinimsiz harakat qildi. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu davrda Turkiston xalqlarining aksariyat qismi

xat-savodi bo'lmaganidan qiynalar, bu ommaga kitob, gazeta va jurnallar orqaligina ta'sir etishning samarasi oz edi. Bu ehtiyoj adiblarni sahna asarlari yaratishga, **o'qitibgina** emas, **ko'rsatib** ham xalqqa ma'rifat berishga da'vat etdi. Xuddi shu harakat orqasidan Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush», Abdulla Qodiriyning «Baxtsiz kuyov», Hamzaning «O'ch» (1914), «Zaharli hayot yoxud Ishq qurbonlari» (1915), «Ilm hidoyati», «Mulla Normuhammad domlaning kufr xatosi», «Ochlik qurbonlari» (1916) singari o'nlab dramalari sahna yuzini ko'rdi.

Yil o'tgan sayin Hamza o'z asarlarining mavzu va mohiyat doirasini kengaytirib, jiddiy muammolarni o'rta qo'ygan dramatik asarlar yarata boshladi. Uning «Muxtoriyat yoki avtonomiya» (1917), «Kim to'g'ri», «Tuhmatchilar jazosi», «Boy ila xizmatchi» (1918), «Loshmon fojiasi» (1916—1918-yillar, uch bo'limli), «Farg'ona fojiasi» (1919—1920-yillar, to'rt bo'limli) singari asarlarida davrning muhim ijtimoiy-siyosiy masalalari dadil ko'tarib chiqilgan edi.

Hamza dramaturgiyasining gultoji hisoblangan «Maysaraning ishi» komediyasi va «Paranji sirlaridan bir lavha yoki Yallachilar ishi» dramasi (1926) esa milliy sahnamizning o'lmas durdonalari bo'lib qoldi.

Afsuski, sho'ro davlatining manfur siyosati Hamza taqdirida ham qonli iz qoldirdi. Shohimardonda in qurib olgan bir guruh diniy mutaassib kishilarga Hamzani qarshi qo'ygan sho'ro idoralari, mohiyatan, bir hamla bilan ikki raqibni yo'q qilishga erishdi. Ya'ni, hukumat Hamzani johil kimsalarga ro'para qildi, ular esa «Shohimardonday aziz joyni oyoqosti qilmoqchi, ayollarimizning yuzini ochmoqchi», degan uydirmalar bilan olomonni Hamzaga qarshi gijgjladi. Natijada, sho'ro davlati avval Hamzaning johil kimsalar tomonidan toshbo'ron qilib o'ldirilishiga (1929-yilning 18-avgustida), keyin esa «sho'ro shoirining qotili» sifatida dindorlarni Shohimardondan «supurib tashlanishi»ga erishdi.

Sho'ro adabiyotshunosligi uzoq yillar davomida Hamza shaxsi va ijodini ham bir yoqlama talqin etdi, uni «sotsialistik realizm metodining o'zbek adabiyotidagi asoschisi» degan yasama sifatlar bilan «bezab» keldi. Shunday ekan, XX asr o'zbek she'riyati, nasri, dramaturgiyasi, musiqa va teatr san'ati, maorifi rivojiga ulkan hissa qo'shgan bu ijodkor merosi bilan sho'ro davri hamzashunosligi yo'l qo'ygan xatoliklarni aralashtirib bo'lmaydi. Boshqacha qilib aytganda, hamzashunoslik qusurlari uchun Hamzani «javobgar»

qilish mutlaqo yaramaydi. Ijodkor tavalludining 100 yilligi munosabati bilan chop etilgan 5 jildlik «Mukammal asarlar to'plami» dan joy olgan asarlari Hamzaning tinib-tinchimas ma'rifatparvar ziyoli, «Turkiston muxtoriyati» dek mustaqil hukumatni ham ijoddi, ham amaliy faoliyati bilan birinchilardan bo'lib qo'llab-quvvatlagan yurtparvar arbob, jahon dramaturgiyasining eng ilg'or tahlil usullarini o'zbek sahnasiga dadil olib chiqqan, shaxs erki, ayol ozodligi masalasini yuqori badiiy pardalarda kuylay olgan be-takror ijodkor ekanini yaqqol isbotlaydi.

Shu sifatlari bilan ham Hamza Hakimzoda Niyoziy xalqimiz qalbida asrlar osha yashaydi.

ZAHARLI HAYOT YOXUD ISHQ QURBONLARI

(Dramadan parcha)

Qatnashuvchilar:

Mirzo Hamdamboy — o'rta bo'ylik, mosh-birinch soqol, qizil yuzli, o'rtacha kiyingan, 55 yoshda, ro'zi davlatlik bo'lsa ham, ilma'rifatdan yiroq kishi.

Abdiqodirboy — Mirzo Hamdamboyning oshnosi. Mahmudxonga muhabbatlik, birozgina zamondan xabardor kishi. Uzun bo'ylik, qora soqol, rasmiy kiyingan.

Mahmudxon — xipcha bo'ylik, xushmo'ylab, soqolsiz, sochlik, ko'zida oynak bor, butun ovrupocha kiyingan, demak, eng yuqori darajada ochiq fikrli, xususiy muallim olib o'qimish, tarbiya ko'rmish, Mirzo Hamdamboyning yolg'uz o'g'li, 18 yoshdadir.

Maryamxonim — eski maktablarda o'qimish esa ham, Mahmudxonga muhabbat qo'ymoq munosabati ila ro'mon, gazeta, jurnol kabi maorif ta'sirotindin qalbi uyg'onmish. Mahmudxonning haqiqiy oshiqidir. O'zi husnli, 17 yoshda bo'lub, bir faqirgina kosibning qizi.

Eshon — uzun to'n va katta sallali.

Sora — Maryamxonimning onasi, 35 yoshlarda.

Zaynab — Maryamxonim bilan Mahmudxon orasinda xat yurituvchi kampir, 60 yoshda.

Mavsum — Mahmudxonning xizmatchisi.

BIRINCHI PARDA

Mahmudxon hujrasi ovrupocha ziynatlangan bir hujra bo'lub, bir tarafda ishkof, ichida kitoblar, xaritalar, ramkada kartinalar. Bir tarafda temir karavot, bir tarafda bir dona stol, uch-to'rt dona taburetk, bir devoriy soat.

Mahmudxon (*yolg'iz kirub sallasini olib qo'yub, to'nini yechub, cho'ntagidan bir maktubni olub, to'nini qoziqqa ilub, kursiga o'tirub, xatni o'pub ochub*). Bugun nima xabar? Nima so'zlar yozilub maktub kelgon ekan.

Endi o'qub turgan holda eshikdan Abdiqodirboy kirub kelur.

Abdiqodirboy. Assalomu alaykum!

Mahmudxon (*xatni qo'yniga solub, yugurub turub*). Assalomu alaykum, boy pochcha, kelsunlar, qani marhamat (*joy ko'rsatub*), qani o'tursunlar, manam hozir janobingizni kutub turuvdim (*boy kursiga o'tirur, fotiha o'qur*).

Abdiqodirboy. Xayr, ziyoda davlat, ollohu akbar.

Mahmudxon (*turub*). Xush ko'rdu.

Abdiqodirboy. Xush, salomat. Yangi xabarlar yo'qmi, afandim?

Mahmudxon. Xushxabarlar mana endi janobingizdan bo'ladi-da, boy pochcha.

Abdiqodirboy. Endi biz keltirgan xabar, u qadar xush bo'lmasa hamki, amonat bir javob-da, har nima bo'lganda ham, bizdan bir aytib o'tmoq-da! Ayb qilmaysiz.

Mahmudxon. Yo'q, taqsir, nimaga ayb qilar edim. Qani eshitaylik.

Abdiqodirboy. Endi, kecha men bu yerdan chiqub, to'g'ri kontorga boruvdim, boy afandi o'zlari yolg'uz ekonlar, o'tluruvdim, choy buyurdilar, ag'dan-bag'dan so'zlashub, gapdi muddaoga olib keldim-da, qo'limdan kelgan qadar so'zlarni aytub, agar bu ishlar vuqu'ga kelmasa¹, Mahmudxon achchiq ustida biror taraflarga ketub qolish ehtimoli ham bor. Endi birtagina farzandingizi xursand qilaman desangiz, o'sha Maryamxonni olub berasiz-da, xotirjam qilasiz, bo'lmasa, oxirida biror dilsiyohlik bo'ladurgan darajalarg'a ham ehtimoli bor deb, xulosa, nima bilan targ'ib bo'lsa, qilub o'tdim. Ammo, boy afandi, o'zingiz fe'llarini bilasiz, hech bir xohish qilmadilar.

Mahmudxon (*biroz o'zgaribroq*). Axiyri nima dedilar?

Abdiqodirboy. Endi boy afandini gaplari shuki, men el-xalq ichida xo'b yaxshi obro', shuhrat topgan kishi, bir Ho'qandgagina emas, mana, Buxoro, Samarqand, bir tarafi Qashqar degandek, hamma joyga ovozamiz ketgan. Endi birtagina o'g'il bo'lsa, mana o'zini to'y qilganimga o'n-o'n besh yil bo'lub qoldi. Mana bi ikkinchi to'yi,

¹ Vuqu'ga kelmasa — yuz bermasa, amalga oshmasa ma'nosida.

axir, bir durustroq, o'zimizdan yuqori bo'lmasa hamki, barobarroq joydan uylantiraylikki, ham orzumiz ushalsun, ham atrofdan kelgan yor-do'stlarga ma'qul bo'lsin-da. Endi man shunday obro' bilan borub bir bechora kosibdi qizini olib beraman! Xalq mani nima deydi. Axir uning katakdek ko'hna hovlisi bor, to'y qayerda bo'ladi? Xo'sh, kelgan yor-do'stlar borub qayerda o'ltiradi? Sharmanda bo'lamiz-ku! Endi o'g'limizni xursand qilaylik, xolos, deb shuncha mardumdan¹ ta'naga qolub, xayfsan eshitub o'tirsak tuzukmi? Mana axir o'qiyman dedi, xabaringiz bor, olti yildan baqqa² qancha pullar sarf qildum, endi mulla bo'lub, qilib bergan foydasimi bu? (*Qo'li bilan ishora qilub.*) Aslo, aslo bu so'zni ikkinchi aytmang, man sizdan xafa bo'laman. Mana, sizdek yaxshi do'stlarimdan chiqqan so'z shumi? Ayb gap, dedilar.

Mahmudxon. Axir o'z-o'zini bir baloga giriftor qiladi, demadingizmi?

Abdiqodirboy. Aytdim, hech gap qolmay hammasini aytdim. Onasi ham unamaydi. Qarindosh-urug'lari ham unamaydi. Bu bir xomxayol gap, har kimga maqbul bo'lmaydigan gap. U o'zi shundoqadur-ov. Men undan yuz barobar ortiq qiz topub beraman, dedilar. Hokazo, ikki soat so'zlashub, endi biroz muloyim qilgan vaqtda hazrati eshonni Qosimjon degan xalfalari kelub qoldi. Xayr, u ham zorainki manga qo'shilsa, deb tag'in o'ltiruvdim, xalfani o'zi ham so'rab qoldi, boy afandi o'zlari gapirub qoldilar. Xalfa gap tamom bo'lgandan keyin: «Endi, boy afandi, janobingizdiki ma'qul, sizga hech munosibmas va ham bunisi borki, u qiz hazrati eshonga nazr bo'lgan, endi hazrati eshon murid ovidan qaytsalar, ehtimol, shu oy ichida to'y ham bo'lsa», deb yubordi.

Boy afandi: «Mana xolos, agar man sizni so'zingizga kirsam, toza sharmanda bo'lur ekanmiz», deb ba'zi gaplardi gapirub, meni xijolat qildilar. Endi o'zingizdan o'tar gap yo'q, hazrati eshonga bo'lgandan keyin gap tamom.

Mahmudxon (*hayron bo'lub*). Hazrati eshonning xotunlari bor edi-ku?!

Abdiqodirboy. Bor, birta emas, oltita, hozir oltiariqlik oyim o'ldilar, beshta bor.

Mahmudxon. Oltita ekan, muni nima qiladilar, endi?

Abdiqodirboy. Ey boybachchaxon, siz yosh-da hali, tekin nazr bo'lgandan keyin, kim olmaydi deysiz! Avval shunday hazrati eshonlardan ish ketgan-da! Bo'lmasa, bir oyoqlari go'r og'ziga borub

¹ *Mardum* — odam, kishi.

² *Baqqa* (*sheva*) — buyon, beri.

qolgan bu kishiga kim qo'ydi yana muncha yosh xotindi! Zamona sob bo'lgan-da!

Mahmudxon o'rnidan turar.

Abdiquodirboy. Qayoqqa borasiz?

Mahmudxon. Gap bila bo'lub qoldik, choy qo'yay.

Abdiquodirboy. Yo'q, afandim, choyga fursatim yo'q. Boshqa yana kelarman (*turar*).

Mahmudxon (*nochorroq*). Axir choy ichub borar edingiz-da! (*Uzatur*.)

Abdiquodirboy. Axir, choy ichmagan joyimizmi, xayr (*chiqar*).

Mahmudxon (*uzatub*). Xayr bo'lmasa (*ketar*).

O'rtada biroz o'ylanib qolur-da, kursini stol yoniga olub, sahnaga qaratub qo'yub o'tirar. Oh urub, yana turub yurub, klub o'tirar.

Mahmudxon (*qo'lin tizzasiga urub*). Oh jaholat! Maorifsiz davlat! (*Xatni olub, ochub qarab turub borub, zvonok berub, yana klub o'tirur. Eshikdan mulozim kelur, Mahmudxon anga qarab.*) Birorta erkak odam kelsa, meni yo'q degin (*xo'b, deb ketar. Mahmudxon hamon tizzasiga urub*). Eh, johil otalar, johila onalar, man orzu-havasni nima qilay? Orzu-havas o'zimning istaganimdan boshqa nimarsa emas.

Biroz sukut qilub turar. Bu orada Maryamxonim klub, eshikni qiya qilib qarab turar. Mahmudxon xabarsiz.

Man orzu-havasni nima qilay, suyganim bo'lmagandan keyin manga ming orzu — bir qora chaqa, balki manga zahar, o'lim, aza (*birozgina to'xtab*). Man boy qizini nima qilay? Ho, o'zimni endigina jaholatdan qutqazgan vaqtda yana bir johilaga, ro'dapoga umrdosh bo'lamanmi? Manga hayot kerak, hayot uchun eng ko'nglim istamish maqsad kerak, u maqsad esa (*bosh qimirlatub*) Maryamxonimdan boshqa emas, boshqa emas...

Oh, oning manga shirin-shirin yozmish maktublari (*yugurub turub stol g'aladonidan bir dona maktubni kelturub ochub*). Mana, mana buni yozmish maktublariga qara, birinchisi bu (*birinchi maktubni o'qir*):

«Ardoqli millatim, g'unchai muhabbatim, suyukli afandim Mahmudxon!..

Afandim, durust, man faqira eski maktabdagina tahsil etdim, lekin har bir millat va insoniyat, hayot masalalarin borin siz orqali tonidim... Gazeta kabi hayoti milliya ochqichlari-da¹ sizning

¹ Hayoti milliya ochqichlari — millat, xalq hayotini ochib, ko'rsatib beruvchi.

harakatingiz orqali banim qo'lima tushdi. Demak, bu endigi maktubim avvalg'i maktublardan emas, balki chin ko'nglum, sof qalbm sahifasi deb bilursiz, vassalom. Ikkinchi muddao, afandim, emdi tezdin ijti'had etingizki, ikkovimiz elimizni, zulmatda qolmish bu millatni, siz quyoshi bo'lganda, man mohtobi bo'lub, qorong'u vatanni yorutaylik. Siz-da, erlarimizning holidan, ban mazluma oilalarimizning holidan gazetalarga yozushub, bir-birlarimizi ogohlanturaylik.

Garchi siz tijoratda bo'lsangiz-da, chin maqsudingiz bo'lgan qizlar maktabi ochaylik, ban¹ ma'naviy, siz moddiy xizmatda bo'ling, qadrsiz hamshiralarimizning² kasod o'lmish bozorlarini ilm nuqudi³ bila ko'tarishaylik, chin yashaylik, kelajakdagi avlodlarimizni mozorimizga borub, erlari sizga, qizlari bizni qabrimiz uzasina⁴ oq, qizil gullar sochub, Qur'on o'qub, ruhlarimiz olqishlarlik darajada bir xizmatlarni maydonga qo'yaylik. Afandim, man garchi zohirda⁵ bir kosib qizi, ammo sizing yordamingiz bila millat qizi o'lub ma'n'an ma'rifat va milliy xizmat bilag'inaman...

Demak, orzu-havas o'lsa-o'lsun, milliyat, insoniyat o'lmasun. Xayr, xayrixohi milliy g'amdoshingiz *Maryamxonim zikriya*». (*Mahmudxon tizzasiga qo'lin urub*.) Oh, mana, mana bu maktub qanday laziz hayot beradi. Man qaysi vijdonim bila mundin yuzimni o'girayin, moshaollo. Bu maktubni har biri manga ming boy qizidan suyuklumasmu?.. Turkistonda asrlardan beri endigina yetishgon millat joriyasi qanday ruhlar bermoqda! Oh, man bu mal'un foniy davlatga mag'rur bo'lub ma'naviy davlatdan nechuk qolay? (*Mahmudxon birinchi maktubni qo'yniga solub, ikkinchi maktubni ochib ko'rub, cho'chib turub*) Oh, man ta'xir qilubman-ku. Maryamxonim kutmoqchi ekan, man to'xtab qolubman-ku (*xatlarni qo'yniga oshig'ub solub, orqasiga qaramoq barobar, Maryamxonim eshikni ochub, boqib turar. Mahmudxon yugurub borub salom ila qo'lin o'pub*). Buyuring, xonim afandim (*olib kelub, kursiga o'tqazur-da, o'zi*). Xonim, man chiqub, eshikni kishi qo'yub poylatub kelay.

M a r y a m x o n i m (*Mahmudxon qo'lindan ushlab o'pub*). Afandim, man kelganimga uzoq vaqt bo'ldi, tez qaytaman.

M a h m u d x o n. Xo'b, jonim, mabodo bir kishi xabarsiz kelmasun (*chiqub ketar*).

M a r y a m x o n i m (*yolg'uz, kitoblarni va boshqa joylarni ko'rsatub*). Oh, shirin hayot, chin yo'ldosh bunday har bir jihatdan komil, fozil inson bo'lsa. Afsus, faqira, bechoraman (*yurub turar*).

¹ Ban — men.

² Hamshiralarimiz — qizlarimiz, ayollarimiz.

³ Nuqudi — kuchi, yordami.

⁴ Uzasina — tepasiga, uzra.

⁵ Zohirda — tashqi jihatdan.

Mahmudxon (*kursiga taklif qilub*). Nechuk, xonim afandi, taklifsizgina tashrif etdingiz?

Maryamxonim (*o'tirub*). Hech taklifga ehtiyojsiz! Muhabbatmi, boshqami, yaqinlardan beri qo'rqinchli bir tush ko'raman. Xavflanub bir fursat qildi-da, ko'rgim keldi. Aziyat ko'rmasangiz, hech gap yo'q.

Mahmudxon (*turub*). Bosh ustina, xonim afandi. Na aziyat, marhamat emasmi?! Tushni, baningcha, e'tibori yo'q, lekin...

Sukut.

Maryamxonim (*qo'rqubroq*). Afandim, sukut etdingiz?!

Mahmudxon (*ro'molchasin olub, ko'zyoshin artub*). Xonim afandi, oh, ikkimizga bir uqubat borga-da o'xshaydi.

Maryamxonim (*cho'chib, Mahmudxon qo'lini tutub, oshiqub*). Nima, nima? Uqubat?!

Mahmudxon (*qo'lini tutub*). Qani til, oni sizga aytmakka, jonim!

Maryamxonim (*hamon yolinub*). Men eshitub turgan so'zlarimdangina emas, dedim-ku, ko'rgan tushlarimdan-da xavflangan edim. Ayting, nima xabar ekan? Nima so'z?

Mahmudxon. Endi o'zim ham aytmoqqa majburman, lekin ko'nglim bo'lmaydi.

Maryamxonim (*yig'lamsirab*). Yo'q, ayting.

Mahmudxon. Man kecha bir kishini otamga yuborgan edim. Ul kishi so'zicha, otam qabul qilmagan emish. Mayli endi ul qabul qilmasa, qiyinlik bir tarafd ekan, iloji oson edi. Endi sizning tarafd bir mushkul borki, har bir narsadan u masala og'ir.

Maryamxonim. Xayr, afandim, nima ekan?

Mahmudxon. Sizni ota-onangiz hazrati eshonga nazr qilmish ekanlar (*Maryamxonim cho'chur*). Ehtimol shu oylar orasinda to'y o'lur ermish (*Maryamxonim yana cho'chub tushar, manglayin tutar*). Endi man esa, bu to'g'rida ko'p og'ir o'yga qoldim (*to'xtar, har ikkilari yig'lab to'xtar*).

Maryamxonim (*birozdan keyin*). Afandim, sizsiz dunyoda bir kun turmog'imdan manga o'lim yaxshimasmi? Man (*yig'lab*) hech bir vaqt qabul qilmasman! Qo'limdan kelgan qadar o'zimni ul zolim qo'lidan qutqaza olurman. Jonim, gap sizda. Siz-da o'z va'dangizda qaror etsangiz, albatta, man jon boricha harakatda bo'lurman (*yig'lar*).

Mahmudxon. Jonim, man sizdan-da, ortuq darajada, dunyoda sizsiz tura olmam. Bugun sizdan ajralmoq ma'lum bo'lur ekan, bu kunning o'zidagina o'z-o'zimni halok etarman. Jonim, menga sizsiz

hayot — zahar. Mandan amin bo'lingizki, bugundan boshlab man harakatda bo'lurman. Siz-da, albatta, u tarafdin mone bo'lib tursangiz kifoya.

M a r y a m x o n i m (*Mahmudxon qo'lindan tutub, yaqinroq kelub*). Juda o'lmas esa, bir boshqa mamlakatga qochmoq mumkin emasmi?

M a h m u d x o n. Albatta mumkin, jonim, ish bo'lmagach, noiloj qilamiz. (*Bu orada Mavsum ovoz berub: «Xo'jayin keldilar», deb qo'yar. Mahmudxon sachrab turub*) Endi (*Maryamxonim turar*) aybga buyurmaysiz, xabarsiz kelganingiz vaqtsiz bo'ldi.

M a r y a m x o n i m (*Mahmudxon qo'lin tutub*). Yana mani faqir deb tashlamangiz, jonim. Man o'zimcha faqir bo'lmadim.

M a h m u d x o n. Manga o't yoqmangiz. Man u vijdonsizdan emas (*qo'lin olub o'par*).

M a r y a m x o n i m (*paranjisini yopinub*). Mani unutmang! Afandim, manga uvol qilmang...

M a h m u d x o n. Jonim, hech unutmasman! Siz xotirjam... (*peshanasin silar*).

M a r y a m x o n i m (*eshik ostina borub*). Man har doim umidda turaman (*kamzul oldidan tutub*). Afandim, avvalg'i marhamat, va'dadagina bo'lung, dunyoga aldanmang...

M a h m u d x o n (*qo'lini o'pub*). Jonim, siz unutsangiz ham, billohki, man hargiz unutmasman...

Birgalashub chiqar. Parda tushar.

(Asarning ikkinchi pardasida «Maryamxonimning zo'r bila hazrat eshonga nikohlangani», eshon uni har qancha majburlamasin, xotinlikka rozi bo'lmagani, eshonning manfur qiyofasini fosh etib, uning uyidan qochib chiqqani hikoya qilinadi.

Uchinchi pardadan esa eshondan va jaholatga to'la bu hayotdan qutulish yo'lini topa olmagan Maryamxonimning zahar ichib, onasi Sora, suyuqlisi Mahmudxon va uning maktublarini Mahmudxonga eltib berib iltifot ko'rsatgan Zaynab xola bilan vidolashuv epizodi o'rin olgan. Bu sahna oxirida Maryamxonim Mahmudxonning qo'lida jon beradi.)

TO'RTINCHI PARDA

Qabristonning bir burchi bo'lub, yolg'uz Maryamxonimning qabridangina iboratdir.

Parda ochilur, bir tarafdin M a h m u d x o n kirar, boshida ko'k salla, qo'lida palto, bir qo'lida gul-u rayhonlar, telbaroq bir holda.

Ma h m u d x o n (*lahadga qarab, ta'zim qilub*). Assalomu alaykum, yo ruhi Maryam. (*Gullarni ko'rsatub*.) Mana, bu sizning mozingiz tuhfasini uchun, jonim! (*To'nni bir tarafga qo'yub, gulni bog'larin yechub*.) Mozingizga sochmoq uchun keltirdim-a, jonim Maryamxonim. (*Qabri ustina sochub*.) He, hoy, suyuqli Maryam! (*Biroz to'xtab, kulub yuborub*.) Qanday yarashdi, jonim Maryam. (*Orqaroqda qo'l qovushtirub turub, yana oldinroq kelub, yig'lamsirab*.) Jonim Maryam, zolimning keldi. Shirin dunyodan yosh o'lmog'ingga eng birinchi sababchi vafosingiz keldi. Ko'rgali chiqmaysanmi? Man sog'indim, san sog'inmadingmi? (*Biroz turub, yana kulub tizzasiga urub*.) Chiqmadi-ya! Chiqmaydi, araz. (*Cho'chub qochub*.) Yo Alloh, yo rabbiy (*Bir dam to'xtab, xayollanub, yana o'zin tuzatub, lahad yaqiniga borub*)...

Man zorlab, man adabsiz axloqsizman, vijdotsiz, insofsiz, hurmat qilmay, muqaddas tuproqlaringni bosdim-a. (*Qo'lin ko'ksina qo'yub*.) Tovba qildim, xato qildim, ayb qilma, man gustohingga, jonim. (*To'xtab turub, cho'chub, tomoq tugmalarini tortqulab oshig'ub, osmonga tomon*.) Yo Alloh! Yo rabbiy! Manga nima bo'ldi? (*Yonlarig'a qarab, o'zin tuzotub*.) Majnun bo'ldimmi?.. O'zim uydan bemahal chiqdim, kechasi keldim-da! (*To'xtab turub*.) Hushimni joyiga olib kelay. (*U taraf, bu tarafini tuzatub*.) Man uyqusiradim, jonim, man tush ko'rub turub, cho'chub turdim-da yugurdim. (*Lahadga yaqinroq kelub o'turub*.) Man endi biroz Qur'on o'qiyin, jonim Maryamxonim, senga Qur'on o'qiyin. (*Biroz labini qimirlatub, fotiha qilur holda bir dona kapalak qo'li uzasidan uchar, ko'tarilur. Mahmudxon shoshilub ushlamoqqa harakat qilub, ul taraf, bul tarafga qarar, ul yuqori uchub ketar, qarab qolur. Birozdan so'ng cho'chub, o'rtaroq kelub, qo'lin silkub, jahl bila*) Nimaga, nima uchun to'xtamadi? (*O'zin ko'rsatub*) Man zolim uchun. Maryamni ruhi-da u. Man xiyonat qildim, o'shal uchun ruhi iltifot qilmadi. (*Maryamxonim qabrini qarab, yig'lab yalborub*) Jonim Maryam, suyuqli Maryam! Sanga zulm qiluvchi bir manmi? (*Qo'lin sanab*) Yo'q, mani johil otam, sani johil ota-onang, maning johila onam. Sabab bo'lgan to'rt kishi-ya! Man har narsa deding, qabul qildim. O'zungni ota-onalaring sabab bo'ldi-ku! Manda u qadar ko'p gunoh yo'q-ku! (*Yana sachrab to'xtab*) Mandangina san, san xafa bo'lma! Johil otalar (*qichqurub*), johillar! (*Yana cho'chub, qochub, o'zini tuzatub turub birozdan so'ng, kulumsirabroq lahadga qarab boshin, qo'lin qimirlatub*) Yo'q, yo'q, jonim, afv qil, afv qil, haqiqatda bu ishlar jaholatdan, jaholatdan, g'afolatdan, ilmsizlikdan. (*Cho'chub yana sarosima bo'lub, to'xtab turub, lahadga qarab*) Jonim Maryam, mandanmi xafalanur ruhing! Yo'q, ota-onalardanmu? Yo'q! (*Qichqirub*) Jaholat bu! Jaholat!

O'zing fikrli eding, o'zing olimi eding, zamon holindan, xalqning ma'rifatsiz, ilmsizligindan o'zing yaxshi xabardor eding-ku! Jonim Maryam, endi kimdan zorlanmoq lozim? Hech kimdan! (*Boz qich-qirub*) Hamma kasofat, vahshat kasofati, vahshat, jaholat. (*Yana sarosimalanur, biroz to'xtab turub, o'z-o'zicha ro'baro'ga qarab jahla qo'l siltab*) Bu qanday jaholat zamon, qanday vahshat zamon! Insoniyatni, vijdonni, adolatni, mehr-shafqatni (*yana qichqirub*), jondan ortuq farzandni aqchaga sotadurgan zamon, sotadurgan!

Maryam, Maryamxonim! Man dunyoda yashamam, yashamam! (*Yig'lab boshini qabrni ustina qo'yar*) Maryam, man sani yoningda yotaman, tiriklik manga harom. (*Boshidan sallasi tushar, turar, sochlari yozilub yuzin chulg'ar, sallaga qarab*) Oh-o, oh-o (*olub*), man muni kiyub yuraman? Yo'q! (*To'n ustiga tashlab, yana lahadga qarab*) Maryam, man yashamam, sansiz dunyoda bir kun turmam, degan edim. Man inson, va'daga vafo qilaman. (*Yana cho'chub sarosimalanub, cho'ntagidan to'pponchani olub, o'rta kelub, ro'baro'ga qarab to'pponchani ko'rsatub*) Kecha oqshom Maryamxonim muhabbat qurboni edi, biz bugun insoniyat, millat qurboni! (*Boshin qimirlatub*) Bay-bay, qanday lazzatli o'lim bu! Rohat, rohat! (*Achchig'lanub*) Mundog' jaholat, mundog' ilmsizlik, vahshatlik (*ko'krak tugmalarini ochub yuborub*) orasida yashamoqdan o'lim lazzat, lazzat! (*Lahadga qarab, yalinub yig'lab*) Maryamxonim, Maryamxonim, mana man hozir yoningga kiraman, amin bo'l, qiyomat kun ikkimiz qo'l tutushub, janobi haq va rasul qoshinda bu shariat xoinlariga barobar da'vo qilishamiz. Jonim Maryam! (*To'pponchani o'qlab, shoshilub, ko'kragiga tirab*) Man sansiz yashamam, o'z suyukligim bo'lmagach, dunyo harom! Maryam! Mana, hozir! (*Qichqirub*) Oh jaholat! Dod g'afat! Faryod, zaharli hayot!

Otar, yiqilur. Bir tarafdin fonus ila Mahmudxonning onasi, Mavsum kelub, dod deb o'zini tashlar. Parda tushar.

* * *

Hurmatli o'quvchi, guvohi bo'lganingizdek, Hamzaning «Zaharli hayot yoxud Ishq qurbonlari» dramasi birmuncha sodda voqealar zamiriga qurilgan. Asarda ishtirok etadigan qahramonlar ham sanoqli. Qolaversa, ularning hammasi ham hodisalarda faol ishtirok etmaydi.

Asar mavjud konfliktlarning oxiri — yechimiga yaqin joyidan olingandek taassurot tug'diradi. Unda boshlang'ich tafsilotlar, murakkab hodisalar aytarli yo'q. Muallif qahramonlari tabiati,

ayrim xarakter jihatlari, har biriga xos muhim belgilarni asar boshidagi tanishtirish matnida berishga urinadi. Boshqacha qilib aytganda, mumtoz sahna asarlariga nisbatan olib qaraganda, Hamzaning ilk dramalaridan biri bo'lmish bu asar birmuncha jo'n tuyulishi ham turgan gap.

Dramadagi bu soddalik, ba'zi epizodlar talqinidagi jo'nlik esa qator sabablar bilan izohlanadi. Avvalo, mazkur asarni yozganida Hamza Hakimzoda nisbatan yosh — 26 yoshda bo'lganini unutmaylik. (She'riyat, hatto, prozadan farqli o'laroq, dramatik asar yaratish muallifdan juda katta hayotiy va ijodiy tajribani talab etadi!) Demak, uning hayotiy tajribasi ham, ijodiy tajribasi ham, tabiiyki, birmuncha oz edi. Qolaversa, dramatik turda asar yaratishning uquvi va malakasi bir Hamzadagina emas, balki o'zbek adabiyotida hali deyarli yo'q edi...

Biroq, bu asardan bir yil oldinroq sahnaga qo'yilgan Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush» dramasiga nisbatan olib qaralsa, Hamza o'z asarida sezilarli yutuqlarga ham erishganini e'tirof etishga to'g'ri keladi.

Avvalo, asarning bosh g'oyasi, muallifning uni yaratishdan ko'zlagan maqsadini anglab turgan bo'lsangiz kerak. Yodingizda bo'lsa, Abdurauf Fitrat mavzusida ham, Hamza tarjimayi holini hikoya qilayotganimizda ham bu ijodkorlarni o'ylatgan muammolar to'g'risida qisqacha gapirgan edik.

Xo'sh, Mahmudxon va Maryamxonimdek hayotga tashna, navqiron insonlarning umri bevaqt xazon bo'lishiga nimalar sabab bo'ldi?

XX asr boshidagi Turkiston o'lkasining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli har jihatdan achinarli, qoloq holatda edi. Hamzaning 1914-yil 10-avgustda yozgan va «Sadoi Turkiston» gazetasining 34-sonida bosilgan «Faqirlik nimadan hosil o'lur?» nomli maqolasidan o'qiyimiz: «1912-yildan boshlab aksar kosiblar zararlanub, mardikorlikka kira boshlaganlari uchun kuchsiz mardikorlarni bozor olmay, bu yillardan alar gadoylarga qo'shilub, 1914-yil ramazonda gadoylar boshqalarga qaraganda yuzga qirq protsent bo'lib ketgan desak ham lof bo'lmaydir...

Kecha bir kafshg'a 20 tiyin olub na'l¹ qoqub bergan usta, bugun darvozalar tagida: «Rabban min, yo rab, yo ramazon!» deb qichqirmakdadir».

¹ Na'l — poyabzal ostiga qoqiladigan temir taqa.

O'lkada faqat kosiblarning emas, aksariyat hunarmandlarning, qishloqlarda esa dehqonlarning ro'zg'ori xarob holga kelgandi. Yevropa, jumladan, Rusiya kapitalizmining mehnat va mahsulot bozoridagi hukmronligi Turkiston o'lkasini arzon ishchi kuchi va xomashyo bazasiga aylantirgandi. Shafqatsiz raqobatga bardosh bera olmagan, bardosh berish yo'llarini topa olmayotgan o'lka xalqlarining nafaqat moddiy, balki ma'naviy hayotida ham katta o'pirilishlar yuzaga kelgandi. Hamza yuqorida tilga olingan maqolasida «Bu xo'rliklar ilmsizlikdan kelganin shoyad o'ylagan va aqlga solub qaragan kishi bilur», — deydi.

«Zaharli hayot» dramasiining markaziy qahramonlaridan bo'lmish Maryamxonim ham «bir faqirgina kosibning qizi». Garchi uning otasi asarda bevosita ishtirok etmasa-da, qizning eshonga nazr qilinishiga u ham sababchi bo'lgan. Dramaning uchinchi pardasida zahar ichib yotgan Maryamxonim va uning onasi o'rtasida quyidagi munozara bo'lib o'tadi:

«Maryamxonim (*betoqatlanub Soraga*). Onajon, bas, ko'p yig'lamang! Qulog'imga yoqmaydi. Hamma ishga o'zingiz sabab bo'ldingiz. Dunyoni suydingiz, ammo joningizdan ortuq farzandingizi suymadingiz, mandan ko'z yumdingiz...

Sora (*boshlaridan silab, yig'lab*). Jonim bolam, manda nima ixtiyor bor edi, otang sabab bo'ldi, mani o'z holimga qo'ymadi, man qandoq qilay?..

Maryamxonim. ...Siz yo'q deb tursangiz, albatta, otam ham biroz qabul qilar edi. Holbuki, siz ko'proq hazrati eshonni davlatiga mag'rur bo'lub harakat qildingiz-da, haqiqiy davlatingizdan ajralmoq martabadagi bir holga qoldingiz...»

Maryamxonimning ota-onasi o'ta faqirlik, noilojlikdan bu ishga qo'l urganlarini asarning ikkinchi pardasida eshon tomonidan Maryamxonimning yuziga aytilgan mana bu gaplar ham tasdiqlaydi:

«Eshon. Gapirma, bezot. Tag'in qaytaradi-ya! Mani uydagi beshov xotinimning qaysi biri sandan xunuk? Alar sandan boyroq odamlardi qizi. San bir gadoy kosibdi qizi-ku! Shu bechora holingga muncha noz qilasan! Mani bergan yog', birinchim¹ bila ota-onang osh ko'rdi-ku! (*Bo'ynini ko'rsatub*) Mani pulim bila bo'yning marjon ko'rdi-ku! Tag'in nimaga noz qilasan?»

¹ Birinch — guruch.

Agar muammo Maryamxonim ota-onasining kambag'alligi-yu, shu sabab qizni eshonga nazr qilib yuborishidagina bo'lganda, uning yechimi topilishi ham mumkin edi. Boshqa bir jiddiy muammo Mahmudxonning otasi bilan bog'liq.

Shu o'rinda bir muhim holga e'tibor berishimiz kerak bo'ladi. Ya'ni Mahmudxonning otasi Mirzo Hamdamboy sahnada umuman ko'rinmaydi. Uning voqealarga munosabatini biz Abdiqodirboyning hikoyasi orqaligina bilib boramiz. Shunday bo'lsa-da, yozuvchi bu odamni «Qatnashuvchilar» ro'yxatida ko'rsatadi va uning tashqi ko'rinishi va xarakteriga oid izoh ham beradi. Qiziq holat, shunday emasmi?

Yozuvchi farzandlari kelajagi, ularning baxt-u iqbolini aqchaga, soxta obro'-e'tiborga, «xalq mani nima deydi» degan bahonaga almashgan zamon otalarining tipik qiyofasini ham o'quvchiga tanitib qo'yishni istaydi. Bu «o'rta bo'yli, mosh-birinch soqol, qizil yuzli, ro'zi davlatlik bo'lsa ham, ilm-ma'rifatdan yiroq kishi» lar jaholatga botib yotgan o'lkaning har yerida topilardi. Mirzo Hamdamboyning «shunday obro' bilan borub bir bechora kosibdi qizini» o'g'liga olib bermasligiga ko'rsatayotgan vajlariga e'tibor beraylik: «Axir uning katakdek ko'hna hovlisi bor, to'y qayerda bo'ladi? Xo'sh, kelgan yor-do'stlar borub qayerda o'lturadi? Sharmanda bo'lamiz-ku!»

Qarang: yosh, aqlli, farosatli farzandlarning ko'ngli, ularning istak-xohishlari, orzu-umidlari, baxt-u iqboli to'g'risida bir chimdim o'y-fikr yo'q, vahima qilinayotgan «tashvish»— to'yga «kelgan yor-do'stlar borub qayerda o'lturishi»...

Mirzo Hamdamboy «olti yildan baqqa qancha pullar sarf qilib» o'g'lini nega, nima maqsadda o'qitganini ham o'zi deyarli tushunmaydi. Farzandining dunyoni tanigani, odamni tanigani, yaxshi-yomonni farqlab, millat dardi bilan yashaydigan inson bo'lib yetishgani uning uchun sariq chaqalik ahamiyatga ega emas. Uning uchun o'g'lining «mulla bo'lub qilib beradigan foydasi» boshqacha bo'lishi kerak edi.

Asarda otalar va bolalar o'rtasidagi ziddiyat faqat shu bilan cheklanmaydi. Ularning diniy e'tiqodga bo'lgan munosabatlari o'rtasida ham yer bilan osmoncha farq ko'ramiz. Bu jihatdan eshonning qilmishlari, mog'or bosib ketgan qarashlari tomoshabinning nafratini qo'zg'aydi. U o'ziga «man hazrati eshon-a, kattadan-kichik, boydan kambag'algacha mani ko'rsa o'rnidan turadi-yu, mani kavshlarimni ko'zlariga surkab tabarruk qilishadi...» deya baho bersa-

da, Maryamxonim bilan bo'lgan munozarada kuchi baqirishga-yu, o'jizani yerga urishga yetadi, xolos:

«Eshon (*g'azab bila*). Shariat buyursa, nima qilasani?

Maryamxonim (*hamon yig'lab-yig'lab*). Shariat zolim emas, xoin emas. Shariat mandek bir sag'ira mazlumani san kabi bugun-erta o'lim egasi bo'lgan noinsof cholga hargiz buyurmas. Shariat ham avval mani qabul qilmog'im bila buyuradi. Nikoh tarafaynning ijobi qabuli bila nikohi halol bo'lur...

Eshon. Ota-onang bergan. Az ro'yi shariat, imom nikoh qilgan. Ular sanchalik bilmaydimu?

Maryamxonim (*hamon yig'lab, qo'lin siltab*). Dedim-ku, otam, onam johil, dunyoparast, molparast. Imomlar ham shul. Shariat boshinda turuvchilarga oqcha bo'lsa bo'lur. Bir sohibi taqvoyi zohid eshon sanmi, sanmi? Boshqasi nima bo'ladi endi. Hammang qiyomatda janobi haqqa mas'ulsan.

Eshon (*nihoyatda g'azab bila*). Man sani bila masala talashgani olganim yo'q, tur deyman!..»

(*Dramaning ikkinchi pardasidan*)

Aslida, Mahmudxon va Maryamxonim ham dunyoviy, ham diniy bilimlarni obdan egallagan, o'z oldilariga «zulmatda qolmish bu millatni, vatanni biri quyoshi, biri mohtobi bo'lib yorutishni» maqsad qilib qo'ygan juvonmardlar edilar. Afsuski, johillikka to'la muhit bu ikki go'zal vujudni, bu ikki dilbar qalbni juvonmarg qildi.

Hamza Hakimzoda Niyoziyning bundan bir asr muqaddam yaratilgan «Zaharli hayot yoxud Ishq qurbonlari» asarida ko'tarilgan muammolar u yoxud bu shaklda bugun ham yuzaga qalqib chiqib turibdi. Odamlarga jamiyatdagi mavqeyiga, molidunyasiga, zari va zo'riga qarab muomala qiladiganlar, din niqobiga kirib olib, o'rta asrlar jaholatini yoymoqchi bo'layotganlar, musulmon ayollariga past nazar bilan qarovchi kimsalar hamon topilib turadi. Hamzaning bu asari inson qalbi, erki va orzu-intilishlari bilan hisoblashmaydigan, hamma narsaga o'z qarichidan kelib chiqib baho berishga o'rgangan ma'rifatsiz kishilarni tanib, bilib olishimizda bizga doimo yordamga keladi.

1. Hamza Hakimzoda Niyoziy tarjimayi holiga oid muhim o'rinlarni gapirib bering.
2. Hamza va unga zamondosh ma'rifatparvar adiblar millatni yorug' kunlarga yetkazishning qanday yo'llarini taklif etgandilar?
3. Hamza qalamiga mansub she'rlar, ashulalarni bilasizmi?
4. Adibning yana qaysi dramatik asarlari bilan tanishsiz?
5. «Zaharli hayot yoxud Ishq qurbonlari» dramasi yozilish sabablari to'g'risida mulohaza yuriting.
6. Sizningcha, nima uchun mazkur asarning markaziy qahramonlari etib yoshlar tanlangan?
7. Mahmudxon obraziga xos fazilatlarni izohlang. Yozuvchi uni «*eng yuqori darajada ochiq fikrli*» deb ta'riflash bilan nimalarga ishora qilmoqda?
8. Maryamxonimning baxtsizligida Mahmudxonni ham ayblash mumkinmi?
9. Maryamxonim «zaharli hayot» dan qutulishning to'g'ri yo'lini topdi, deb hisoblaysizmi? Mahmudxon-chi?
10. Maryamxonim jon berar ekan, Mahmudxonga «*Mani deb o'zingni bir falokatga solma...*» deya vasiyat qiladi. Bu so'zlar qizning qanday fazilatlar egasi ekanini bildiradi?
11. Siz bu ikki yosh o'rmi bo'lganingizda qanday yo'l tutgan bo'lardingiz?
12. Mazkur asarning bugungi kun bilan qanday bog'liq jihatlari bor?
13. «Hamza hayoti va ijodi» mavzusida uy inshosi yozing.

G'AFUR G'ULOM

(1903—1966)

O'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, O'zbekiston xalq shoiri, akademik G'afur G'ulom hayoti va ijodi to'g'risidagi umumiy ma'lumotni Siz avvalgi sinflardan yaxshi bilasiz. Shunday bo'lsa-da, bu ijodkor tarjimai holiga oid ayrim tafsilotlarni eslab o'tsak, foydadan xoli bo'lmaydi.

G'afur G'ulom 1903-yilning 10-may kuni azim Toshkentning Qo'rg'on tegerigi mahallasida, kambag'al oilada dunyoga keldi. U to'qqiz yoshga yetganda otasi vafot etadi.

Oradan hech qancha vaqt o'tmay onasidan ham ayriladi.

Ota-onadan yetim qolgan bu kabi bolalar taqdiriga achinadigan, ularning boshini silaydigan odam u paytlari kamdan-kam topilardi. Chunki hamma Birinchi jahon urushi tufayli abgor holga kelgan o'z ro'zg'ori tashvishi bilan ovora edi. Siz o'sha kunlar nafasini 6-sinfda o'qiganingiz «Shum bola» qissasi orqali yaxshi his qilgansiz, albatta.

G'afurjon avval ibtidoiy maktabda, keyin esa, yaqin qarindoshlari ko'magi bilan rus-tuzem maktabida xat-savodini chiqaradi. Muallimlar tayyorlaydigan kurslarni bitirib, maktablarda dars beradi.

1917-yildagi oktabr to'ntarishi bilan boshlangan bosh-boshdoqlik, ochlik muhiti shundoq ham ko'payib ketgan yetim-yesir bolalar sonini yana-da oshirgandi. Hukumat majbur bo'lib, bunday bolalarni o'z qaramog'iga olar, ulardan sho'ro hukumatiga xizmat qiladigan kadrlarni tayyorlashga umid bog'lardi. 1923-yildan G'afur G'ulom mana shunday yetim bolalar uyida tarbiyachi, hatto bir muddat mudir bo'lib ham xizmat qiladi.

Yozish-chizish ishlariga tug'ma iqtidori bo'lgan G'afur G'ulom o'z davrining mashhur nashrlari bo'lmish gazeta va jurnallar bilan yaqin aloqa o'rnatadi, tahririyatlarda xizmat qiladi. O'sha yillari «Kambag'al dehqon», «Qizil O'zbekiston», «Sharq haqiqati» singari gazetalarda, «Mushtum» jurnalida uning yuzlab katta-kichik maqolalari, felyetonlari bosiladi.

O'zining iste'dodi adabiy ijodda ko'proq namoyon bo'lishini sezgan G'afur G'ulom davrning yangi urfga kirayotgan she'riy shakllari (barmoq, sarbast)da ko'p mashqlar qiladi. Buning hosilasi bo'lib,

dastlabki she'riy to'plami 1931-yilda «Dinamo» nomi ostida chop etiladi. 1932-yilda esa «Tirik qo'shiqlar» degan ikkinchi to'plami nashr qilindi.

Albatta, bu kichik to'plamlarga jamlangan ko'pchilik she'rlar o'z davri mafkurasining kuchli ta'siridan xoli bo'lmagan. Aksariyat tizmalar zamonning o'tkinchi mavzulariga bag'ishlangan. Ularda sho'ro hukumati barcha joyda targ'ib qiladigan mavzular she'riy shaklga solingan, she'rlarning badiiy darajasi ham u qadar yuksak emas edi.

Shunga qaramasdan, bu urinishlar izsiz ketmadi. Sekin-asta G'afur G'ulom ijodida milliy ruh ifodasi kuchli namoyon bo'lishi, u she'riyatda hali qo'l urib ko'rilmagan badiiy usullardan dadil foydalana olish qobiliyatiga ega ekani ma'lum bo'la bordi. Garchi, yuqorida aytilganidek, davr mafkurasi ta'siri sezilib tursa-da, masalan, «Turksib yo'llarida», «Yalovbardorlikka» singari o'nlab she'rlari o'zining ohori to'kilmagan topilmalari, lirik pafosi, kuchli samimiyati bilan o'quvchini o'ziga jalb qilar edi. Bunday xulosani 1930–1935-yillar oralig'ida liro-epik janrda yaratilgan «Ko'kan» poemasi, «To'y», «Ikki vasiqa» balladalari to'g'risida ham aytish mumkin.

Jahon va milliy adabiyotimiz tarixini kuzatib bir qonuniyatni o'zingiz uchun kashf etgan bo'lsangiz, ajab emas. U ham bo'lsa, aksariyat ijodkorlar adabiyotning muayyan bir yo'nalishidagi ijodiy yutuqlari bilan ko'proq dovrug' qozonganidir. Ya'ni, kimdir she'riyatda, kimdir nasrda, boshqa bir ijodkor esa dramaturgiyada o'zini erkin his qiladi, ijodiy qanotlarini keng yozadi. Xuddi shu tufayli ham Lev Tolstoy, Fyodor Mixaylovich Dostoyevskiy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor deganimizda ko'z oldimizda epik (nasriy) janr ustalari namoyon bo'lsa, Sergey Yesenin, Abdulla To'qay, Usmon Nosir, Hamid Olimjon nomi tilga olinganda, beixtiyor, she'r musiqasi qulog'imizga chalinadi...

G'afur G'ulom misolida esa bu yozilmagan qonuniyatning har doim ham amal qilavermasligiga guvoh bo'lamiz. Ya'ni, G'afur G'ulom ham she'riy, ham nasriy janrlarda birdek muvaffaqiyat bilan qalam tebratdi, har ikki yo'nalishda o'zidan nodir namunalar qoldirdi.

Uning XX asrning 30-yillarida yaratgan «Netay», «Yodgor», «Tirilgan murda», «Shum bola» singari qissalari, o'nlab hikoyalari milliy prozamızning rivojida beqiyos rol o'ynadi.

Ikkinchi jahon urushi voqealari, ko'rguliklari G'afur G'ulom qalbida o'chmas iz qoldirdi. Agar u Birinchi jahon urushi yillarida

bolaligiga borib, urushning butun dahshati va asoratlarini to'liq his qila olmagan bo'lsa, yangi urushni va uni qo'zg'aganlarni ijodkor o'zining shaxsiy, ashaddiy dushmani deb bildi. Shu yillari shoirning «Sen yetim emassan», «Oltin medal», «Kuzatish», «Vaqt», «Sog'inish», «Bizning ko'chada ham bayram bo'lajak», «Men — yahudiy» singari tom ma'nodagi mumtoz she'rlari dunyoga keldi.

Shoir urush yillarida yozilgan she'rlari jamlangan «Sharqdan kelayotirman» to'plami uchun 1946-yilda Davlat mukofotiga sazovor bo'ladi. G'afur G'ulomga, o'zbek fani va madaniyati rivojiga qo'shgan ulkan hissasi inobatga olinib, ijodkor do'sti Oybek bilan birga akademik unvoni ham berilgan edi (1943-yil).

G'afur G'ulom urushdan keyingi yillarda ham faol ijod qildi. Uning mumtoz va zamonaviy adabiyot bilimdoni sifatida yozgan maqolalarini, turmushning turli jabhalariga oid publitsistik chiqishlarini, felyeton va kulgili hikoyalarni xalq jon-dili bilan kutib olar, shoirga hamma joyda yuksak e'zoz ko'rsatilar edi. G'afur G'ulom 1963-yilda «O'zbekiston xalq shoiri» unvoniga sazovor bo'lgandi.

Yuqorida aytilganidek, G'afur G'ulomning hayoti va ijodiy faoliyati bir tekis, sokin-osoyishta kechmadi. U zamonning, mafkuraning kuchli tazyiqlariga birda bas kelsa, birda u bilan hisoblashishga majbur bo'lgan edi. Bu ko'rgiliklar ijodkor qalbiga bitmas jarohatlar yetkazar, u o'ylagan, his qilgan barcha haqiqatlarini ochiq-oshkora yozolmaslikdan benihoya iztirobga tushar edi. Bu iztiroblar esa shoir ko'nglinigina emas, vujudini ham ichdan kemirib borar, u 60 yoshga yetar-yetmas, mo'ysafid qiyofasiga kirib qolgan edi.

Shu tariqa, 1966-yil 10-iyul kuni o'zbek adabiyoti yana bir buyuk namoyandasidan ayrildi — G'afur G'ulom 63 yoshida og'ir xastalik tufayli vafot etdi.

Mustaqillik yillarida G'afur G'ulom xotirasi va merosiga katta diqqat-e'tibor qaratilmoqda. 2003-yilda adib tavalludining 100 yilligi Respublikamiz miqyosida keng nishonlandi. Toshkent shahridagi istirohat bog'laridan biriga uning nomi berilib, muazzam haykali o'rnatildi. G'afur G'ulom qissa va hikoyalari asosida qator spektakllar, badiiy va videofilmlar yaratildi. Uning nomi metro bekatini, ko'plab ko'chalar va xiyobonlarni bezab turibdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan G'afur G'ulomga «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni berilgan.

1. Gʻafur Gʻulomning bolalik va oʻsmirlik yillari qanday sharoitda kechgan?

2. Adibning qaysi asarlarida bolalik davri voqealari yoritilganini eslang va hikoya qilib bering.

3. «Sen yetim emassan» sheʼridagi:

*«Yetimlik nimadir, bizlardan soʻra,
Oʻninchi yillarning sargardonligi,
Isitma aralash qoʻrqinch tush kabi
Xayol koʻzgusidan oʻchmaydi sira...»—*

kabi satrlarda shoir qanday armonlarini ifodalagan edi?

4. Shoirning dastlabki sheʼriy toʻplamlaridagi yutuq va kamchiliklar nimalardan iborat boʻlganini oʻqituvchingizdan soʻrab bilib oling.

5. Insoniyat urushni nima uchun qoralashini mulohaza qilib koʻring. Fikringizni misollar bilan asoslashga harakat qiling.

6. Gʻafur Gʻulomning urushga, fashizmga boʻlgan nafrati qaysi sheʼrlarida, ayniqsa, kuchli namoyon boʻlgandi?

7. Gʻafur Gʻulom asarlari asosida qanday spektakllar, kino va video-filmlar yaratilganini bilasizmi?

8. Adib va uning zamondoshlari boshidan oʻtkazgan davr sinovlarini qanday misollarda koʻrsatish mumkin?

9. Gʻafur Gʻulom xotirasi va adabiy merosiga bugungi munosabat toʻgʻrisida sinfdoshlaringizga gapirib bering.

10. Maktabingizda Gʻafur Gʻulomga bagʻishlangan qanday tadbirlar oʻtkazilgan? Bu tadbirlarda Siz ham ishtirok etganmisiz? Ularning yuqori saviyada oʻtishiga nima bilan hissa qoʻshgansiz?

VAQT

Gʻuncha ochilguncha oʻtgan fursatni
Kapalak umriga qiyos etgulik,
Baʼzida bir nafas olgulik muddat
Ming yulduz soʻnishi uchun yetgulik.

Yashash soatining oltin kagiri
Har borib kelishi bir olam zamon.
Koinot shu damda oʻz kurrasidan
Yasab chiqa olur yangidan jahon.

Yarim soat ichida tugʻilib, oʻsib,
Yashab, umr koʻrib oʻtguvchilar bor.
Koʻz ochib-yumguncha oʻtgan dam — qimmat,
Bir lahza mazmuni bir butun bahor.

Bir onning bahosin o'Ichamoq uchun
Oltindan tarozu, olmosdan tosh oz.
Nurlar qadami-la chopgan sekundning
Barini tutolmas ayhannos ovoz.

Yigit termiladi qizning ko'ziga,
Kiprik suzilishi, mayin tabassum...
Qo'sha qarimoqqa muhr bo'ladi
Hayotda ikki lab qovushgan bir zum.

Yashash darbozasi ostonasidan
Zarhal kitob kabi ochilur olam,
Tiriklik ko'rkidir mehnat, muhabbat,
Fursatdir qilguvchi aziz, mukarram.

...Reyxstag ustiga g'alaba tug'in
Qadashda otilgan jangchining o'qi
Yalt etgan umri-la barqaror qildi
Basharning muqaddas, oliy huquqin.

G'alaba amri-la mag'lub nemisning
Generali qo'l qo'ydi. Uch sekund faqat...
Shu mal'un imzoda odamlar o'qir
Million yil fashistning umriga la'nat.

Aziz asrimizning aziz onlari
Aziz odamlardan so'raydi qadrin.
Fursat g'animatdir, shoh satrlar-la
Bezamoq onidir umr daftarin.

Shuhrat qoldirmoqqa Gerostratdek
Diana ma'badin yoqmoq shart emas.
Ko'plarining baxtiga o'zники jamlab
Shu ulug' binoga bir g'isht qo'ysak, bas.

Har lahza zamonlar umridek uzun,
Asrlar taqdiri lahzalarda hal.
Umrndan o'tajak har lahza uchun
Quadratli qo'l bilan qo'yaylik haykal.

Hayot sharobidan bir qultum yutay,
Damlar g'animatdir, umrzoq soqiy.
Quyosh-ku falakda kezib yuribdi,
Umrimiz boqiydir, umrimiz boqiy.

1945

Urushda qozonilgan g'alaba to'g'risida har kim har xil yozishi
tabiiy hol. Kimdir bu g'alabani ko'tarinki ohang, ko'tarinki so'z

bilan ifoda qiladi. Kimningdir ichiga sig‘magan quvonchi g‘alabani olqishlash shaklida qog‘ozga to‘kiladi.

G‘afur G‘ulom ijodiy tafakkuriga faylasufona mulohazakorlik, kichik tuyulgan hayotiy detallardan katta umumlashmalar yasay olish xos edi. Bu noyob fazilatlar shoirning 1945-yilda fashizm ustidan qozonilgan g‘alaba munosabati bilan yozgan «Vaqt» she‘rida yaqqol ifodasini topdi.

Shoir mazkur she‘rda lahza(sekund)ning mohiyatiga nazar tashlaydi.

Darhaqiqat, yuzaki qaraganda, lahza nima? Ko‘z ochib yumguncha o‘tadigan fursat. Go‘yo e‘tiborga, diqqatga arzimaydi. O‘z umrini poyonsiz deb o‘ylaydigan aksariyat odamlar uchun lahzaning sariq chaqalik qimmati bo‘lmasligi ham mumkin. Biroq...

Biroq shoir ijodiy tafakkuri butun insoniyat hayoti — uning quvonch-u tashvishlari, hatto qismati ham mana shu lahzalarga jo ekanini favqulodda misollar bilan isbotlab beradi:

Bir onning bahosin o‘lchamoq uchun
Oltindan tarozu, olmosdan tosh oz.

Hayotning abadiy qonuniyatlarini anglagan, his qilgan odam uchun behuda lahzaning o‘zi yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas. Zero, inson necha yil umr ko‘rishidan qat’i nazar, bu umrning asosini mana shu lahzalar tashkil qiladi. Buyuk qahramonliklar ham, isnodli sharmandaliklar ham ayni lahzalar oralig‘ida ro‘y beradi. O‘zini, o‘zligini unutgan odam bir lahzada yo‘l qo‘ygan xatosi, qo‘rqoqligi, shijoatsizligi tufayli umrbod yuzi qora bo‘lib qolishi hech gap emas. Va aksincha, Amir Temurdek, Jaloliddin Manguberdidek, Bobur Mirzodek bobolarimizning shon-shavkati aynan bir lahzada qabul qilgan qat’iy qarorlari, biror lahza unutmaganlari — yurtga sadoqatlari tufayli abadiyatga daxldor bo‘ldi.

Endi ayting-chi, ular kabi jo‘mard insonlarning umri, faoliyati, millat taraqqiyotiga qo‘shgan hissalarini oltindan yasalgan tarozi-yu olmosdan qilingan tosh bilan o‘lchab bo‘ladimi?!

G‘alaba amri-la mag‘lub nemisning
Generali qo‘l qo‘ydi. Uch sekund faqat...
Shu mal‘un imzoda odamlar o‘qir
Million yil fashistning umriga la‘nat.

Yanagi o‘quv yilida Siz Ikkinchi jahon urushining barcha tafsilotlari, u keltirgan kulfatlar to‘g‘risida batafsil ma‘lumot olasiz.

Hozir esa shuni eslatib o'tamizki, insoniyat tarixidagi eng dahshatli hodisa bo'lgan bu urush 50 milliondan ortiq kishining umriga zavol bo'ldi. Minglab shahar va qishloqlar, Yevropa, Afrika, Osiyo qit'asining eng noyob madaniy yodgorliklari shu urush olovida kuyib kulga aylandi. Qanchadan-qancha bolalar o'z ota-onalaridan, ota-onalar esa farzandlaridan ajrab, hayotlari sarson-sargardonlikda o'tdi. Bu urush yetkazgan jarohatlar o'rni hali-hamon bitgani yo'q. Hali-hamon Yaponiyaga tashlangan atom bombalarining zahri avlodlar tan-u joniga, atrof-muhitga ozor bermoqda...

Holbuki...

Holbuki, fashizmning o'z mag'lubiyatini tan olib, german armiyasining so'zsiz taslim bo'lishi to'g'risidagi hujjatga imzo chekishi uchun uch sekund vaqt talab qilindi, xolos. Biroq shu uch sekundga yetib kelish insoniyatga qanchalar qimmatga tushganini bir tasavvur qilib ko'ring-a.

Darvoqe, 1939-yil 1-sentabrda Ikkinchi jahon urushini boshlash — Polshaga hujum qilish to'g'risidagi qarorni qabul qilishga ham, balki uch sekund kifoya qilgandir.

Shoir dunyoda shuhrat qozonmoqning yo'llari ko'p ekani, biroq bu yo'llarning biri odamni sharmandali shuhratga olib kelsa, boshqasi abadiyatga olib borishini quyma satrlarda eslatadi:

Shuhrat qoldirmoqqa Gerostratdek
Diana ma'badin yoqmoq shart emas...

Darhaqiqat, o'z davrining buyuk mutafakkirlari goh ilm-fan, goh san'at, goh falsafada ulkan natijalarga erishayotganidan ichi kuygan Gerostrat degan kimsa odamlar uni ham doimiy yodlab-yo'qlab turishlarini xohlab qoladi. Bunga arzirli biror ish qo'lidan kelishiga ko'zi yetmay, ulkan buzg'unchilik, vahshiylikka qo'l uradi. Dunyo arxitekturasining noyob namunalaridan biri bo'lgan Diana ma'badi — ibodatxonasiga o't qo'yadi. Qarabsizki, hali-hamon Gerostratning nomini ham insoniyat eslashga majbur.

Lekin bu eslov-yo'qlovning qimmati va ahamiyati qanchalik? Hamma gap mana shunda!

Shukrki, insoniyatga xotira degan ulkan saboq — xazina ato etilgan. U o'zining baxt-u iqboli yo'lida kurashgan ulug'lar bilan birga, odamzod tirikligiga xavf-u qo'rqinch solgan yovuz kimsalarni ham unutmaydi. Ularning qilmishlari takrorlanishidan ogoh turadi.

Faylasuf shoir G'afur G'ulom o'zining mo'jazzina asari – «Vaqt» she'ri bilan lahzaga abadiy haykal qo'ydi, deb bimalol aytsak bo'ladi! Bu she'r bag'riga jo bo'lgan mantiq va ma'no, san'at va sayqal ko'lamini anglamoq uchun, qarangki, asrlar talab qilinmoqda. Chinakam she'riyatning, adabiyotning mo'jizaviy qudrati, balki mana shundadir.

Savol va topshiriqlar

1. «Vaqt» she'rida kapalak umri nega g'uncha ochilguncha o'tgan fursatga tenglashtirilyapti?

2. *«Yashash soatining oltin kapgiri*

Har borib kelishi bir olam zamon.

Koinot shu damda o'z kurrasidan

Yasab chiqa olur yangidan jahon...» –

satrlarida ifoda qilingan ilmiy haqiqatni boshqa fanlardan olgan bilimlaringiz yordamida ochib berishga harakat qiling.

3. Shoir «*Fursatdir qilguvchi aziz, mukarram...*» deydi. Shu fursat insonni yana ne ko'ylarga solishi mumkin?

4. «*Aziz asrimizning aziz onlari*

Aziz odamlardan so'raydi qadrin», –

degan chaqiriq bugun qanday yangraydi? Siz «bu da'vatning menga ham daxli bor», deb o'ylaysizmi? O'ylasangiz, unga javoban nimalar qilmoqdasiz?

5. Umr daftarini bezashi mumkin bo'lgan shoh satrlar nimalar bo'lishi mumkin? Sizning umr daftaringizga birorta shunday satr tushdimi?

6. «Vaqt» she'rini o'qishli qilib turgan eng muhim jihatlar nimalarda aks etgan, deb o'ylaysiz? Fikringizni misollar bilan tushuntiring-chi.

7. Xalqimizning uzoq va yaqin o'tmishidan «tarixiy lahzalar»ga misollar toping.

8. Sizningcha, lahza insonni, voqeani abadiyatga daxldor qiladimi yoki inson lahzaga shunday qismat bag'ishlaydimi? Bu savolga javobni sinfdoshlaringiz bilan birgalikda topishga harakat qiling.

9. G'afur G'ulomning «Vaqt» she'rini, albatta, yod oling. Uni keyingi hayotingizda ham tez-tez eslab turishga, unda aytilgan haqiqatlarga amal qilishga harakat qiling.

SOG'INISH

Zo'r karvon yo'lida yetim bo'tadek,

Intizor ko'zlarda halqa-halqa yosh.

Eng kichik zarradan Yupitergacha

O'zing murabbiysan, xabar ber, quyosh.

Uzilgan bir kiprik abad yo'qolmas,
Shunchalar mustahkam xonai xurshid,
Bugun sabza bo'ldi qishdagi nafas,
Hozir qonda kezar ertagi umid.

Xoki anjir tugab, qovun g'arq pishgan,
Baxtli tongotar chog' uni kuzatdim,
Bir mal'un gulshanga qadam qo'ymishkan,
Joni bir jondoshlar qolarmidi jim.

Unda yetuk edi meros mard g'urur,
Ostonani o'pib, qasamyod qildi.
Ukalarin erkalab o'zimday mag'rur,
Ya'ni obod uyimni u dilshod qildi.

Iblisning g'arazi bo'lgan bu urush
Albatta, yetadi o'zin boshiga.
O'g'lim omon keladi, g'olib, muzaffar,
Gard ham qo'ndirmasdan qora qoshiga.

Ne qilsa otaman, meros hissiyot...
Jondan sog'inishga uning haqqi bor,
Kutaman uzoqdan ko'rinsa bir ot,
Kelayapti, deyman ko'rinsa g'ubor.

...Kechqurun osh suzsak, bir nasiba kam,
Qo'msayman birovni — allakimimni.
Doimo umidim bardam bo'lsa ham,
Ba'zan vasvasalar bosar dilimni.

Balki bir g'alat o'q yo xavf-u xatar
Xazinai umrimdan yo'qotdi olmos...
Yo'q, u o'lmas, qadami olam yaratar,
Hayotiy bu olam siz-u bizga xos.

Tong otar chog'ida juda sog'inib,
Bedil o'qir edim, chiqdi oftob.
Loyqa xayolotlar chashmaday tindi,
Pok-pokiza yurak bir qatra simob.

O'rog'-u gulqaychi, istak ko'tarib,
Hovrimni bosishga boqqa jo'nadim.
Hasharchi qo'shni qiz — uning sevgani,
Ma'yus bosar edi orqamdan odim.

...Dur bo'lib taqilar yoring bo'yniga,
Sadafday ko'zimda behuda bu yosh,
Ikkoving ikki yosh, labing labiga
Qo'yar. Vasvasamdan kuladi quyosh.

...Sizlarni keldi, deb eshitgan kuni
O'zing to'qib ketgan katta savatda
To'latib shaftoli uzib chiqaman,
G'alaba kunlari yaqin albatta.

Yayov, ko'ksim ochiq, boshda shaftoli,
Xuddi mo'ylovingdek mayin tuki bor.
Har bitta shaftoli misoli kulgu,
Shafaqday nimpushti, sarin, beg'ubor.

Suyganing labida reza ter kabi,
Unda titrab turar sabuhiy shabnam.
Munchalik mazani topa olmaydi
Uyquda tamshangan chaqaloqlar ham.

Ye, o'g'lim, jonginang salomat bo'lsin,
O'z bog'ing, o'z mevang danagin saqla.
Shu meros bog'ingni o'z qo'lingga ol,
Menga topshirilgan merosiy haq-la.

Bog'da tovus kabi xiromon bo'lib,
Umid danagini birga ekingiz.
G'olib kelajakni sayr qilaylik
Mushfiq onaginang bilan ikkimiz.

1942

Siz «o'zbek onasi» degan ibora anglatadigan mazmun-mohiyatni, har qalay, yaxshi anglaysiz. Uni eshitganingizda farzandi uchun jonini berishga tayyor, butun fikr-zikri bolasining baxt-u iqboliga qaratilgan munis ayol qiyofasi ko'z oldingizda gavdalanadi.

Yaxshi bilasizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan poytaxt Toshkentdagi Mustaqillik maydonida Ikkinchi jahon urushi qurbonlari xotirasiga so'lim xiyobon barpo etilgan. O'zbekona ayvonlar bilan o'ralgan Xotira xiyobonining to'rida urushga ketgan bolasini intizor kutayotgan ona siymosi gavdalandirilgan. «O'zbek onasi» tushunchasining ko'z o'ngimizda aniq reallashuvida bu siymo beqiyos rol o'ynaydi.

Endi shunga yaqin boshqa bir tushuncha to'g'risida o'ylab ko'raylik. Bu — «o'zbek otasi» tushunchasidir.

Albatta, bu iborani eshitishingiz bilan ko'z oldingizda o'z padari buzrukvoringiz siymosi gavdalanishi bor gap. Otangizning Sizga bo'lgan e'tibori, Sizni boqib katta qilish yo'lida qilayotgan mehnatlari, kun-u tun oila tashvishlari bilan band yurishi... bularning bari mana shu tushunchada jamuljamdir.

Biroq «o'zbek otasi»ning bo'rtma, umumiy, hamma uchun tanish, yaxlit siymosini aynan G'afur G'ulom hozirgina o'qiganimiz «Sog'inish» she'rida aks ettirgan desak, hech mubolag'a bo'lmaydi.

Bu she'rda otalarimizga xos bo'lgan jamiki fazilatlar o'zining yorqin ifodasini topgan. Ularning samimiyligi, jonsarakligi, har doim ham oshkor qilinaermaydigan farzandga mehr-u muhabbati, kuzatuvchanligi, tantiligi, andishasi... barcha-barchasi shu she'rda namoyon bo'ladi.

Asar misralari ichra urushga ketgan o'g'lidan bir mujda — nedir yaxshi xabar kutayotgan Otaning bezovta yuragi gupillab urib turibdi. Uning ko'ngliga goh vahima-vasvasa ko'lanka soladi. Atrofga har kuni yuzlab «qoraxat» qo'nayotgan tahlakali kunlarda bu bezovtalikka, albatta, o'rin bor — *«Ne qilsa otaman, meros hissiyot...»*

Ko'pchiligingizga sog'inch hissi hozircha bir qadar uzoqroq bo'lishi tabiiy. Negaki, hozir ota-onangiz, aka-ukalaringiz yonidasiz — har kuni ularni ko'rish, diydoridan bahramand bo'lish imkoniyatingiz bor. Lekin harbiy xizmatdami, uzoqroq xizmat safaridami bo'lgan otangiz yoki boshqa qarindoshlaringiz suhbatiga quloq solsangiz, ular uyni, yaqin qarindoshlarni, Vatanni qanchalar qo'rsaganliklarini hikoya qilishadi. Ayniqsa, tunlari oyga qarab, «uyimdagi ota-onam ham uni ko'rishayotgandir, men ham qarab turibman, demak, bir-birimizni ko'rgandek bo'lyapmiz», — degan ilinj mana shu sog'inch taftini, biroz bo'lsa-da, bosadi...

«Sog'inish» she'rining lirik qahramoni — Otaning sog'inchi shunchalar zo'rki, u har bir narsadan umidlanadi, najot so'rab to quyoshga qadar zorlanadi:

Eng kichik zarradan Yupitergacha
O'zing murabbiysan, xabar ber, quyosh.

She'rning:

Tong otar chog'ida juda sog'inib,
Bedil o'qir edim, chiqdi oftob.
Loyqa xayolotlar chashmaday tindi,
Pok-pokiza yurak bir qatra simob, —

degan bandiga e'tibor bering. Nima uchun Ota sog'inch o'rtagan paytlari aynan Bedilni o'qiydi? Nega uni o'qigach, «loyqa xayolotlar chashmaday» tinadi?

Gap shundaki, asli nasli turkiylardan bo'lgan fors shoiri Bedil she'riyati o'zining falsafiy chuqurligi, o'quvchini o'tkinchi dunyo g'am-tashvishlaridan yuqoriroq turib fikrlashga undashi bilan ajralib

turadi. Bedil mutolaasi Otaga abadiy haqiqatlardan, o'lmas va yuksak tuyg'ulardan saboq beradi. Abdulqodir Bedil she'riyatida, jumladan, shunday misralarni uchratamiz:

Maqomi zolim oxir bar zaifonast arzoniy,
Agar otash furu aftad baxokistar dehad jaro...

(*Mazmuni*: Zolimning maqomi – qudrati, zulmi oxir-oqibat zaiflashib, kuchdan qoladi. Lovullab yonayotgan olov ham bir kun kelib kulga aylanadi.)

Endi bu fikrning G'afur G'ulom she'ridagi ifodasiga e'tibor beraylik:

Iblisning g'arazi bo'lgan bu urush
Albatta, yetadi o'zin boshiga...

Bedilning Otaga – shoirga bergan daldasi, yupanchi, loyqa xayolotlarini chashmaday tindirishi shu emasmi?

Aytadilarki, shoirlar yarim avliyodirlar. Bu qarashning naqadar to'g'riligini G'afur G'ulomning «Sog'inish» she'ri ham to'la isbotlaydi.

Qarang, bu she'r 1942-yilda yozilyapti. Urushning tugashiga hali uch yil bor. O'zbek otasi esa:

...Sizlarni keldi, deb eshitgan kuni,
O'zing to'qib ketgan katta savatda
To'latib shaftoli uzib chiqaman,
G'alaba kunlari yaqin albatta, –

deydi. Urush esa 1945-yilning mayida tugagan, unda tirik qolgan jangchilar ayni shaftoli pishig'ida uylariga qayta boshlaganlar...

Xulosa qilib aytganda, G'afur G'ulomning «Sog'inish» she'ri nafaqat urush davri va nafaqat o'zbek she'riyati, balki insoniyat badiiy tafakkurining eng yuksak cho'qqilarida turishga arzigulik, o'zida eng pokiza insoniy hislarni badiiy mukammal tarzda mujassam etgan noyob badiiy asardir.

Savol va topshiriqlar

1. O'qituvchingiz yordamida G'afur G'ulomning «Sog'inish» she'ri yozilishiga sabab bo'lgan hayotiy faktni bilib oling.

2. Nima deb o'ylaysiz: agar shoirning o'z farzandi urushga ketmaganida bu she'r yozilmasligi mumkinmidi?

3. «*Zo'r karvon yo'lida yetim bo'tadek,
Intizor ko'zlarda halqa-halqa yosh*», –

misralarida tasvirlangan manzarani ko'z oldingizga keltirib, sinfdoshlaringizga aytib bering.

4. Ota o'g'lini yilning qaysi faslida urushga kuzatganini aniqlash mumkinmi?

5. «*Hasharchi — qo'shni qiz*»ning holatini izohlab bering-chi. Nega u «*ma'yus odim bosadi?*»

6. Nima deysiz, «*Yayov, ko'ksim ochiq, boshda shaftoli*» satrlarida ifoda etilgan ota siymosini «*o'zbek otasi*» siymosi sifatida qabul qilish mumkinmi?

7. She'rning qaysi bandlarida avlodlararo azaliy davomiylik o'z ifodasini topgan?

8. «Sog'inish» she'rining umidbaxshligi, shoirning kelajakka bo'lgan sobit ishonchi to'g'risida mulohaza yuriting.

9. «G'afur G'ulom she'riyatida milliy ruh ifodasi» mavzusida uy inshosi yozing. O'qituvchingiz yordamida insholar muhokamasini uyushtiring.

Nazariy ma'lumot

QOFIYA

Adabiyotning asosi bo'lmish badiiy nutqning ikki shakli — she'riy va nasriy ko'rinishlari mavjudligini bilasiz. Adabiyotshunoslarning ta'kidlashicha, she'riy nutq o'zining kelib chiqishi jihatidan qadimiyroq hisoblanadi. Buni shu narsa ham isbotlaydiki, barcha xalqlar adabiy yodgorliklarining ilk namunalari she'riy yo'lda bitilgan. Nasriy asarlar esa nisbatan keyinroq yaratilgan.

She'riy asarlar muayyan bir o'lchov — vazn asosidagi ritm (bir xil takrorlanuvchi ohang)ga ega bo'ladi. Ular o'zining musiqiyligi, his-tuyg'ular bo'rtma shaklda ifodalanishi bilan o'quvchiga tez va samarali ta'sir ko'rsatadi. Lirik asarlarda muayyan bir kayfiyatga alohida urg'u beriladi, ritmik ohang mazmun bilan uyg'unlashib ketadi.

Buning yorqin misolini biz G'afur G'ulomning «Vaqt», «Sog'inish» singari she'rlarida ko'rdik.

She'r tuzilishida, uning musiqiyligini kuchaytirishda ohang hosil qiluvchi va uni kuchaytiruvchi qofiyaning katta ahamiyati bor.

Misra yakunida so'z, qo'shimcha, ba'zan esa, so'z birikmalarining ohangdosh bo'lib kelishi *she'riy qofiya* deyiladi. Qofiya lirik asarning musiqiyligi, ohangdorligi va ta'sirchanligini kuchaytiradi, asarning yod olinishini osonlashtiradi. She'r o'qiganingizda,

yoddan aytganingizda yoki uni tinglaganingizda qofiya misraning tugaganligidan darak berishini yaqqol his qilasiz:

Boshing egib, ta'zim ayla, shukrona ayt
Seni guldek erkalagan chaman uchun,
Osmonlarda yurgan bo'lsang, tuproqqa qayt,
Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

(Iqbol Mirzo)

She'riyatda qofiyaning bir necha turlari mavjud: to'liq (to'q) va to'liqsiz (och) qofiya, unlilar yoki undoshlar ohangdoshligiga asoslangan qofiyalar. To'liq (to'q) qofiyada qofiyadosh so'zlarning tovush tarkibi to'la mos keladi: «bahorim – dildorim», «so'ralar–mo'ralar», «yuragimgacha – suyagimgacha» va boshqalar. To'liqsiz (och) qofiyalarda so'zlarning tovush tarkibi qisman mos keladi: «dahriy– qahridan», «tutun – Alovuddin» singari.

Qofiyalarning tartibi degan tushuncha ham bor. U she'r bandidagi misralarning o'zaro qofiyalanish tartibini anglatadi.

MAQSUD SHAYXZODA

(1908 – 1967)

Maqsud Shayxzoda nomi nafaqat o'zbek kitobxonlari, balki qardosh ozarbayjon o'quvchisi uchun ham ardoqli nomdir. Chunki iste'dodli shoir Ozarbayjon diyorida tug'ilib, ijodkor sifatida O'zbekistonda, o'zbeklar bag'rida ulg'aydi, atoqli qalam sohibi sifatida kamol topdi, o'zbek adabiyotining XX asrdagi ulkan namoyandasiga aylandi. Ikki xalqning farzandi bo'lmish Maqsud Ma'sum o'g'li Shayxzoda 1908-yilda Ozarbayjonning Agdash (Oqtosh) shahrida shifokor oilasida tug'ildi.

Boshlang'ich va o'rta ma'lumotni o'zi tug'ilgan shahrida olgach, Boku Oliy pedagogika institutiga sirtidan o'qishga kiradi. 1925-yildan boshlab Darbanddagi 1-bosqich ozarbayjon maktabida, Bo'ynoqdagi ta'lim va tarbiya texnikumida o'qituvchi bo'lib ishlaydi. 1927-yilda aksilinqilobiy tashkilot a'zosi sifatida qamoqqa olinib, 1928-yilning fevralida Toshkentga surgun qilinadi. Maqsud Shayxzoda Toshkentga kelgach, turli gazeta-jurnallarda adabiy xodim, 1935—1938-yillarda O'zbekiston Fanlar Komiteti qoshidagi Til va adabiyot institutida ilmiy xodim, 1938-yildan vafotiga qadar Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika instituti (hozirgi Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti)ning o'zbek mumtoz adabiyoti kafedrasida dotsent vazifasida xizmat qildi.

Shayxzoda o'zi e'tirof etganidek, hali savodi chiqmasidan she'r mashq qila boshlagan shoir. Biroq u o'zining dastlabki ijod namunalarini 1929-yildan boshlab e'lon qila boshladi. O'ttizinchi yillarda shoirning «Loyiq soqchi», «O'n she'r», «Undoshlarim», «Uchinchi kitob», «Jumhuriyat», «O'n ikki», «Yangi devon», «Saylov qo'shiqlari» nomli she'riy to'plamlari nashr etiladi. Ushbu she'riy majmualar Maqsud Shayxzodani o'zbek adabiyotida o'z ovozigaga ega bo'lgan katta iste'dod sifatida elga tanitdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Shayxzoda barcha o'zbek shoir va yozuvchilari qatori bor ijodiy salohiyatini fashizm ustidan g'alaba qozonishga qaratdi. Bu davr shoir ijodining yuqori darajaga ko'tarilgan, uni chinakam vatanparvar ijodkor ekanini namoyon

qilgan davr bo'ldi. Insoniyatga tahdid solayotgan XX asr balosi – fashizmni yo'q qilish, hayotni, tiriklikni, or-nomusni saqlash, xalqni ruhan yengilmaslikka, matonatga undash shoirning o'sha yillari chop etilgan «Kurash nechun» (1941), «Jang va qo'shiq» (1942), «Kapitan Gastello» (1941), «Ko'ngil deydi» kabi to'plamlarining bosh mavzusi bo'ldi. Shu yillarda Shayxzoda «Jaloliddin Manguberdi» (1944) dramasini yozdi. Unda o'z yurtining ozodligi va mustaqilligi uchun mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashgan Xorazm shohining jangovar jasoratini tarixan aniq va haqqoniy tasvirladi.

Qadrlı o'quvchi! O'zbekiston tarixi fanidan yaxshi ma'lumki, yurtimizni XIII asrlarda Chingizxon qo'shinlari bosib olmoqchi bo'lganida, xalqimizning asl mard o'g'lonlaridan biri Jaloliddin Manguberdi istilochilarga qarshi qattiq kurashadi. Vatan mustaqilligini saqlash uchun mardonavor turib jang qiladi. Ushbu drama o'z vaqtida sahnalashtirilgan va jasur vatanparvar Jaloliddin Manguberdi siymosini sahnada buyuk aktyorimiz Shukur Burhonov gavdalandirgan.

Maqsud Shayxzoda urushdan keyingi tinch qurilish yillari yana qaytadan nohaq qatag'on qilinganiga qaramay, farovon hayot va bunyodkorlik zavqini tarannum etuvchi she'rlardan iborat «O'n besh yilning daftari», «Olqishlarim», «Zamon torlari», «Shu'la», «Chorak asr devoni» kabi to'plamlarini nashr ettiradi. 1958-yilda shoir qadimiy va navqiron, azim poytaxtimiz Toshkent haqida teran falsafiy va ushbu shaharga nisbatan nihoyatda ehtirosli tuyg'ularga boy «Toshkentnoma» dostonini yozadi.

Shayxzoda adabiyotning liro-epik turida ham muvaffaqiyat bilan qalam tebratgan ijodkor. U «O'rtoq mulk», «Tuproq va haq», «Chirog'», «O'rtoq», «Meros», «Ovchi qissasi», «Iskandar Zulqarnayn», «O'n birlar», «Jenya», «Oqsoqol», «Ahmadjonning hikmatlari», «Uchinchi o'g'il», «Nurmat otaning tushi» kabi dostonlarning muallifidir.

Maqsud Shayxzoda badiiy asarlar yozibgina qolmay, adabiyotshunoslik va adabiy tanqid sohasida samarali ijod qilgan. Ayniqsa uning buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodi va faoliyatini o'rganishga bag'ishlangan jiddiy tadqiqotlari navoiyshunoslik fanini yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqdi, desak yanglishmaymiz. Shuningdek, zabardast olimimiz o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotning Bobur, Muqimiy, Furqat, Oybek, G'afur G'ulom,

Hamid Olimjon, xalq og'zaki ijodining ajoyib vakili Fozil shoir, jahon adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Shota Rustaveli, A. S. Pushkin, N. A. Nekrasov, A. N. Ostrovskiy, T. G. Shevchenko, A. P. Che-xov kabi namoyandalari-ga bag'ishlangan asarlar yaratgan. Shayxzoda mohir tarjimon sifatida Sh. Rustaveli, V. Shekspir, A. S. Pushkin, M. Yu. Lermontov, Nizomiy, Fuzuliy, Mirza Fatali Oxundov, Ezop, Esxil, Gyote, Bayron, Mayakovskiy, Nozim Hikmat va boshqa yozuvchilarning asarlarini o'zbek tiliga ag'dargan.

MIRZO ULUG'BEK

(Tarixiy fojidan lavhalar)

Qatnashuvchilar:

Mirzo Ulug'bek ibn Shohrux — buyuk olim, Movarounnahr hukmdori; 56 yoshda.

Abdullatif Mirzo — uning o'g'li; 30 yoshda.

Ali Qushchi — Ulug'bekning shogirdi va mahrami. Astronom; 35 yoshda.

Sakkokiy — mashhur shoir. Ulug'bekning do'sti; 45 yoshda.

Shayxulislom Burhoniddin — zamonaning taraqqiyparvar ulamolaridan; 65 yoshda.

Abbos — Sayid Obidning o'g'li. Abdullatifning mahrami; 28 yoshda.

Abdurazzoq Samarqandiy — mashhur tarixchi; 35 yoshda.

Bek Arslon — sardor; 50 yoshda.

Mavlono Shamsiddin Muhammad Miskin — Samarqand qozisi; 70 yoshda.

Piri Zindoni (Hasan ohangar) — mahbus; 80 yoshda.

Berdiyori — Ulug'bekning navkari; 35 yoshda.

Ota Murod — dehqon; 67 yoshda.

Chin, Hind, Farang, Misr, Rus elchilari.

Amir Temurning arvohi.

Samarqand atrofida Ko'hak tog'ining etagida, uch oshyonalik rasadxonaning old tomoni va eshigi ko'rinadi.

Hammayoq qorong'i. Faqat Chiniy koshonaning derazalaridan xira yorug' nurlar ko'rinadi. Osmon g'oyat yorqin. Go'yo firuza rang marmar ko'zguga sonsiz oltin zarralar sepilgandek fazoda va bepoyon samovotda sanoqsiz yulduzlar porlaydi. Ko'kdagi oy o'rog'i ufqlardan ko'tarilib ketmoqda. Bir tomonda baland minorada Mirzo Ulug'bek qo'llarini qovushtirgan holda koinotning bu sehrli kitobini sayr-u tomosha etmoqda.

Ulug'bek

Go'daklikdan yulduzlarga bo'ldim oshufta.
Bilmak, butun koinotga sirdosh bo'lmoqlik,
Kitoblarning lol tiliga quloq solmoqlik,
Haqiqatgo'y donolardan ta'lim olmoqlik
Menga orom bermas edi o'sha chog'larda...
...Ma'rifatning dargohiga qo'ydim ixlosim.
Og'ir bo'ldi qismat menga ortgan vazifa.
Men, sultonlar o'rtasida bo'ldim donishmand,
Donishmandlar tepasida sulton sanalдим.
Ma'rifatni hukumatga qilib rahnamo,
Bu o'lkaning yerida ham yulduzlar yoqdim.
Insonlarga aytib turdim: boqqin samoga,
Qancha toza va musaffo, farahbaxsh, zebo.
Ey, odamzod, ibrat olgin yulduzlardan sen
Xayrixohlik va balandlik xislatlarida.
Shaltoqlarda ag'namagin, ko'taril, yuksal,
So'qir baxtdan ko'rar ko'zli baxtsizlik afzal.
Eh, saodat yaratilmas buyruqlar bilan
Zehnlarga nur urug'in sepdim muttasil,
Katta hosil kutmoqdaman, nuroniy hosil!

Devonbegi ajnabiy elchilar bilan – Chin, Hind, Misr, Farang, Rus
elchilari bilan kirib keladi.

Ulug'bek

Xush kebdurlar, elchibeklar, dargohimizga,
Eshitgayman arzlarini!

Chin elchisi

Ma'lumingiz, shu huzurda turgan elchilar
Jannatmakon padaringiz Shohrux Mirzoning
Vafotida ta'ziyaga kelgan vakillar.
Undan keyin bizlar bir yil shaharma-shahar
Xurosonu Turkistonni sayr etib yurdik,
Hammayoqda mehmondo'stlik, ehtirom ko'rdik.

Hind elchisi

Hind mulkidan kelganimda niyat qilgandim,
Xuroson-u Turkistonni sayr etib chiqsam,
Undan keyin ko'ra olsam janoblarini!
Zero, Hindning barcha orif va olimlari

Siz hazratning nomlarini ko'b ulug'laydi,
Madrasangiz, rasadingiz tillarda doston.
Samarqanddan Balx orqali Dehliga qadar
Borib kelgan karvonlarning suhbatlarida,
Ulug'bekning madrasasin xatm etib qaytgan
Hindistonlik mullalarning har kalomida
Donishmandlar shohin shohi Ulug'bek nomi.
Shukurlarki, ko'ra oldim janobingizni!

M i s r e l c h i s i

Biz Misrdan ta'ziyaga kelib qolganda
Sultonimiz Sizga yozgan salomnomani
O'zlariga bergan edim Hirot taxtida.
Turkistonning, Xurosonning donishmandlari
Yozgan nodir asarlari jahonda ma'ruf.
Samarqandning, Buxoroning olimlariga
Ilalabad minnatdordur arab ellari.
Hatto bizning tilimizni, tariximizni
Bizga ta'lim qilib turdi u donishmandlar.
Bizga agar lutf etilsa ruxsati oliy
U kitoblar nusxasidan olib ketgaymiz.

F a r a n g e l c h i s i

Biz dunyoning g'oyat olis chekkasidanmiz.
Mulkingizni kelib ko'rdik va ishondikki,
«Sharq vahshati» borasida hamma gap bo'hton
Va ko'rdikki, Ulug'bekning zamonasida
Din-u millat xusumati yo'q Turkistonda.
Ko'p bilimlar o'rgangusi faranglar sizdan.
Yuraklarda minnatdorlik hissi bilan biz
Yo'l olamiz uzoq yurtga — Farangistonga.
Mag'ribdagi insonlarga rostin aytamiz!

R u s e l c h i s i

Muzli, qorli mamlakatdan keldim bu elga,
Ammo singdi yuragimga go'yo harorat.
Turkistonning matolari Moskovda tanqis,
Istar edik uzilmasin karvonlar safi.
Karvonlarga shohi bilan yuklansin do'stlik,
Shohi kabi muloyimlik, paxtaday soflik!

Ulug'bek

Amir Temur himmatidin Ulug'bek so'zim!
Sizlar ranji qadam qilib diyorimizga –
Kelganingiz ehtirom deb tushunamiz biz.
Jannatmakon otamizning ta'ziasiga
Qora libos kiyib kelgan do'stlarga rahmat!
Bundan buyon to'ylarga ham, bayramlarga ham
Tashrif qilib kelgaysizlar!..

Ali Qushchi bir dasta qo'lyozma kitoblar olib kelib Ulug'bekning oldiga qo'yadi.

Ulug'bek

Bu – shogirdim, Ali Qushchi, mahramim, do'stim.
Sizlar uchun olib kelgan esdalik – tuhfa.

Ali Qushchi

Ustoz Mirzo Ulug'bekning yulduz jadvali!

Ulug'bek

Bu asarlar uzoq mehnat samarasidir.
Shu jadvalda keltirilgan ta'rif va tavsif
Ko'kda bir ming o'n sakkizta yulduzga oid,
Borib bering shahringizda munajjimlarga.
Topganini baham ko'rar jo'mard odamlar,
Kashf etganin yashirmagay olimlar sira.

(Osmonni ko'rsatib)

Qarang, olam kitobining zehnimiz bilan
Endi bir ming o'n sakkizta sahifasini
O'qib olgan ekanmiz biz, fikr to'xtamay
Ochar har on yangi-yangi varaqlarini.
Yulduzlardan oshnangiz qancha bo'lsa ko'b –
Yo'lingizda adashmoqlik xavfi shuncha kam...

Elchilar, Ali Qushchi va Devonbegi chiqib ketadilar.

Devon rasmi endi tamom. Hay, hudaychilar,
Mehmonlarga sharob tuting va yoki sharbat!

Qozi Miskin

Bir savolga ruxsat bormi, hazrat shahriyor?

Ulug'bek

Xo'sh, tag'in ham kufr bilan shar'i da'vosimi?

Qozi Miskin

Shahriyorga bisyor ravshan ma'lumdir shoyad
Ahli Chinning kofirligi va bedinligi?

Ulug'bek

Janob qozi, chalkash ekan tasavvuringiz,
G'ayri dinda bo'lganlarni bedin demoqlik,
Bu qanday gap? Har xalqning bor o'zicha dini,
E'tiqodi, ibodati, o'z xudovandi.

Ko'ksaroy tagida zindon. Alohida hujra. Eshik ochilgach, mash'alning olovi
hujrani yoritadi. Bir chorpoyada odam yotgani ko'rinadi.

Ulug'bek

Men bir o'zim kirib ko'ray, u qanday inson!

Piri Zindoniy

Kim bo'lursiz? Nima kerak bu g'amxonada?
Meni yana aynatmoqchi bo'lasizmi, ha!
Qilmishimga men nadomat chekmayman, biling!
Temurbekka aytganimdan bo'lak gapim yo'q.

Ulug'bek

Men Ulug'bek Mirzodurman. Shohruxning o'g'li,
Sohibqiron nabirasi. Zamon sultoni.
Sening barcha sarguzashting bilmak istayman.

Piri Zindoniy

Menmi? Hasan degan bitta chilangar.
Bu zindonga tushganimga necha yil bo'ldi,
Buni o'zim bilolmayman, eslayolmayman.
Ko'p chidamli narsa ekan, deyman odamzod...
Hech bir maxluq to'zolmasdi shuncha jabrga.
Bu do'zaxga tashlaganda meni bobongiz,
Siz, dunyodan bexabar bir go'dak bo'lgansiz...
Voh-voh, demak, ellik yildir men bunda bandi...

Ammo ko'rib turibsizki, o'lgan emasman.
Chunki, yig'lab ko'zyoshini to'kmadim sira.
Yo'q, shahriyor, men o'lmoqchi emasman hali.
Bu yer go'rdan farqi yo'g'-u, ammo go'rda ham
Tirik odam yashar ekan...
Men go'daklikdan
Sultonlarga adovatni ko'nglimga bitdim,
Zo'ravonning zillatiga hech toqatim yo'q.
Baloxo'rlar nazarimda ayni qalloblar.
Tekin yegan hazratlar-chi, xuddi hasharot.

Ulug'bek

So'zlaringda tafakkurdan zug'um ortiqroq.
Sultonlar ham xudovandning navkarlari-ku!
Kecha-kunduz el g'amida bezovta yurgan –
Podshohlar yo'q deysanmi? Ular tashvishi
Ming toshtarosh zahmatidan og'irroq, ishon!
Yo'q, bularni haromtomoq deyish nohaqlik!
Saltanatki, sultoni yo'q – boshsiz bir tana.

Piri Zindoniyy

Ummatlarning ixtiyorin faqat bir odam
Uhdasiga olmoqligi xatarli da'vo.
Yoshligimda talabadan oshnom bor edi,
Tunlarda u o'qir edi har xil hikmatdan.
Abu Nasr Forobiyning bir kitobida –
Yozilganki, donishmandlar kengashib turib,
Mamlakatni boshqarsalar el bo'lur obod!
Birovining nafs, kayfi, g'arazi emas,
Insof ahlin vijdoniga qolsa idora,
Na haqsizlik, na fitnalar, na fisq-u fujur,
Na mulk uchun talash bo'lur, na qonli nizo.
Ezilganlar qaddin roslar, zolim tiyilar.
Xurosonda sarbadorlar shunday deyishgan:
– Podshohsiz o'zimizcha yashab ko'raylik,
Nonimizni hadik olmay oshab ko'raylik! –
Sabzavorda barcha qullar ozod etilgan,
Og'ir o'lpon-xirojlardan ulus qutulgan,
Bek va to'ra, xon-u tarxon yurtidan quvilgan.
Sarbadorlar kengashib o'y o'ylashar ekan,
Donolardan raislarni saylashar ekan...

Ulug'bek

Sen o'ylagan masalalar ko'p qiziqarli,
Lokin, zamon va zamindan uzilgan xayol.
Shu uchun ham bekor ketdi g'ayratlaringiz.
Mamlakatga urfon kerak, ilm-u ma'rifat,
Boshboshdoqlik emas, idrok, nizom, farosat.
Shunday qilsa, borib-borib ravnaq topar yurt.
Birinchi gal orif bo'lsa sultonlar o'zi,
G'aflat ketib ochiladi ulusning ko'zi.

Piri Zindoni

Eshitganman, o'taketgan fozil ekansiz,
Ammo, asli shoh o'g'lisiz, shu uchun har dam
Ko'zingizni qamashtirar toj yaltirog'i.

Ulug'bek

Kim biladi, bo'lmasaydim shu zamonada
Bu davlatning boshida men, nelar bo'lardi!
Balki, diyor zulmatlarga cho'kib qulardi.
Ammo, biling, gapim xolis, Piri Zindoni,
Faqat tojning mehri emas shu andishalar.
Men shohlikni ma'rifatga qildim dastyor.

Piri Zindoni

Tushunmayman, tushunmayman, shavkatli Mirzo,
Taxt qanaqa ma'rifatga poydevor bo'lgay?
Vaholanki, toj boshdagi fikrga qafas.

Ulug'bek

Siz ellik yil g'aflat ichra qolgansiz, usta.

Piri Zindoni

E, ellik yil... Ellik yuz yil kechsa-da tag'in
O'zgarmaydi podshohlarning zulmkor xulqi.

Ulug'bek

Zamonamiz g'oyat nozik. Har yoq xatarnok.
Bizga lozim zabardastlik, birlik va idrok.
Bu fursatda olomonga g'alayon solib,
Bizga qarshi qo'zg'atganlar bizga do'st emas,
Ular Temur xonadonin yovuz dushmani.
Bunday ovoz zindonlardan chiqmay bo'g'ilar.

(qahqaha solib kuladi)

Mayli, bizlar hurriyatning fidoyilari,
Hurriyat deb bandilikka ko'ngan erkinlar.
Ammo, Mirzo, men zindonning hatto qa'rida
Sizning baland fahmingizdan bo'ldim xabardor.
Istasangiz tiz cho'kayin oyog'ingizga,
Sizga, buyuk qalbli inson, ulug' munajjim!
Ammo, sulton Ulug'bekka, sohibi tojga
Bosh egmayman, egolmayman, yo'q, egolmayman!..

Samarqand. Go'ri Amir. Temurning maqbarasi. U l u g' b e k kirib keladi,
orqasida mash'al ko'targan ikki m a h r a m.

U l u g' b e k

Shu — qirq yillik andishaga alamli yakun,
Ketib qoldi zamonadan diyonat, rostlik.
Mudhish bir jar yoqasida turmish mamlakat,
Zulmatli tun qo'nayotir yurtning ufqiga.
Bobo Temur, omonating saqlayolmadik,
Avlodlaring chiqib qoldi g'oyat noqobil.
Bobo Temur, tirigingda o'zing va so'zing
Ulkanlikda sig'mas edi shu yer yuziga.
Endi nega maydalandi Temur urug'i,
Endi nega razillashdi hokimlar ruhi.
Endi nega mirzolarining ko'zlari ojiz,
Qulog'i kar, idroki bo'sh, iroda kuchsiz...

Ulug'bek qabrga engashib chuqur xayolga botadi. Birdan Temur tobuti qarsillab
ochilgani eshitaladi. Sag'anani tutun bosib, mash'al o'chadi. Shu paytda
sahnaning orqa pardasida soyalar qo'ynida bir balandlikda A m i r T e m u r -
ning mujassam qomati paydo bo'ladi. Uning qiyofasi haybatli. Qo'lidagi uzun
qilichini havoda o'ynatib, qahqaha urib yuboradi.

T e m u r a r v o h i

Yer yuzida buzilganga o'xshar intizom.
Avlodimdan sohibqiron chiqolgan kim bor?
Men to'ldirgan ummonlarning savlati qani?
Qani o'shal quturuvchi yoldor dengizlar?
Ummonlarning o'rnida men ko'raman
Bir hovuzki, kaftimga ham qiladi kamlik.
Men oltmish yil ot belidan tushmadim, toki,
Ilalabad avlodlarim bo'lsin jahongir.

Har kun besh bor aytar edim: butun yer yuzi
Torlik qilar: sig'dirolmas ikki podshohni,
Ammo, bugun ko'ramanki, ellik shohga ham
Kenglik qilar, ortib qolar shu latta dunyo...
O'g'lim, sening irodangni yeb qo'ydi kitob.
Sipohiylik rasmlarin qilmayin pisand,
Yulduzlarning qo'shiniga bo'lding farmondor.
Osmoniy o'lkalarni olmoqchi bo'lib,
Yerdagi naqd diyoringni boy berding qo'ldan...

Shu asnoda birdan sahna orqasi yorishib ketishi bilan Temur yer tagiga
cho'kib ketadi.

Ulug'bek

*(Temur qabrini va yonidagi go'rlarni diqqat
bilan ko'zdan kechirib)*

Uxlang, uxlang, shum dunyoning betinch shohlari.
Siz pashshadan ham beozor yotibsiz bunda.
Faqat goho kirasizlar tushlarga tunda.
Yotasizlar yangi-yangi qo'shnilar kutib,
Shahringizga ular kelar vaqtida yetib...
Shohlar umrin puchligiga bu isbot tugal.
Tiriklarning ro'yxatidan, kim bilar, bu gal —
Qay birini o'chirarkan kotibi azal.
Kim biladi, balki navbat menga yetgandir,
Chunki umrim ozi qolib, ko'pi ketgandir.
Yo'q, yo'q, sulton o'lsa hamki, donishmand yashar,
Olimlarga mangu hayot tarixi — bashar...

Samarqand. Ko'ksaroy. Katta mehmonxona. Uning bir yonida qabulxona ham
ko'rinadi. O'rtadagi eshik ustiga zarbof pardalar osilgan. Shaxulislom,
Abdurazzoq, Sakkokiy, Bek Arslon,
Devonbegi.

Devonbegi

Tuni bilan uxlamayin hazrat Shahriyor
Sohibqiron mozorini ziyorat qildi.

Abdurazzoq

Hozir shahar betinch mahal. Tun pallasida
Davlatpanoh qanday qilib bir o'zi bordi?
Xo'ja Ahror kelishini kutib quturgan
Yovvoyi it qalandarlar daydib yurmoqda.
Har baloda Ulug'bekni ayblashadi.

Men, sultonga bildirmasdan hamma joy-joyda,
Ko'ksaroydan Go'ri Amir qopqasig'acha
Pistirmada sipohlarni poyloqda qo'ydim.

Ulug'bek kirib keladi.

Ulug'bek

Birodarlar, g'oyat og'ir o'ylashlardan so'ng,
Qat'iy qaror chiqarmoqqa majbur bo'ldim men.
Bilamanki, ko'p-ko'p do'stlar ranjiydi shundan.
Bilamanki, toleini menga ulagan
Arboblarda bezovtalik boshlanur al'on.
Amir Temur himmatidin Ulug'bek so'zim:
Birodarlar, eski do'stlar, og'ir bo'lingiz!
Balki, bunga kengash bergan janoblarga ham
Bu qarorim tuyulgusi nogoh balodek.
Men — taxtimdan voz kechmoqqa jazm etdim bugun.
Sokit bo'ling, og'ir bo'ling, izzatli do'stlar!
Hech bir kimsa tug'ilmasdi boshda toj bilan.
Temurbekdan og'ir meros bu qalpoq, xolos.
Bilamanki, shu kungacha temuriylardan
O'zi xohlab hech kim tojni tashlagan emas.
Podshohlik hashamidan kim ham ajralgay?
Ammo, men-chi, ko'p yovvoyi dashtlar ortida
Nur qo'shig'in havosida bog'lar ko'raman,
Ilm-u urfon zamonasida bog'lar ko'raman.
Insoniyat saroyining dabdabasini,
Ufqarning tumanida gulgun yo'llarda,
Firuzarang baxt shahriga uchib boruvchi
Ilm ahlining sim qanotli aravasini —
Tirik qolib ko'rmasam-da, hozir ko'raman.
Olislardan sanabgina sayr etish emas,
Yulduzlarga oyoq bosib, qo'l bilan ushlab,
Qaytib kelgan sayyohlarni ravshan ko'raman,
O'tib ketar bu dahshatlar, bu ma'rakalar,
Urush, vabo va jaholat o'tib ketadi.
Oh, naqadar saodatli bo'lur dunyomiz,
Va naqadar aziz bo'lur erkin odamzod.
Bu jahonda birodarlar qolur-ku, oxir
Bir so'zimiz yo izimiz. U oydin elda

Zora meni va bizlarni eslasalar bas!
Shunday, do'stlar!

(Hammada hayajon.)

Ammo, hanuz sulton ekanman,
Saltanatning muhri mening qo'limda ekan,
Buyurishga hali borkan salohiyatim,
Bu mansabda qilib qo'yay so'nggi yaxshilik.
Aziz o'g'lim, Ali Qushchi, olgin qalamni,
Farmoyish yoz!

S a k k o k i y

(o'z-o'ziga)

O'g'illardan yalchimagan, benasib padar,
O'z shogirdin o'g'il deya topar tasalli.

U l u g ' b e k

Amir Temur himmatidin Ulug'bek so'zim:
Avaxtadan bo'shatilsin Piri Zindoniy!
Tayyorlab ber!

A b d u r a z z o q

Kim ekan bu Piri Zindoniy?

(Sekin)

Shayxulislom hazratlari, siz bilasizmi?

S h a y x u l i s l o m

Bunda yotgan eng ashaddiy sarbadorlardan...

A b d u r a z z o q

Davlatpanoh, sarbadorlar qissasin o'zim
Eshitganman tarixnavis Hofiz Abrudan.
Sohibqiron o'zi unga naql etgan emish.
O'ylashimcha, sarbadorlar chin inson bo'lgan.
Haq yo'lida, xalq yo'lida bosh qo'yan ular,
Halol, rostgo'y fuqarolar ekan hammasi.

U l u g ' b e k

Bu gaplar rost... Ammo taxtga dushman ekanlar.
Shu tufayli bandda ko'rib uni, tanishib –

Avaxtada qolsin dedi sulton Ulug'bek.
Hozir esa, men qutulib taxt havasidan,
U odamga ozodlikni qaytib beraman.
Shohlar zulmin toki, olim qilolgay bekor...
Ali Qushchi, farmoyishni yozib bo'ldingmi?
Bergin menga!

(Ko'zdan kechirib)

Farmonlarga oxirgi imzom!

(Farmonga imzo va muhr qo'yadi.)

Ali Qushchi, Abdurazzoq, mehribon do'stlar!

(Farmonni ularning qo'liga berib)

Siz zindondan olib chiqing u bechorani.
Qarorimni men g'animga aytishim bilan
Samarqandning qurshovi ham tugatiladi.
Hayallamay, Xurosonga yo'lga chiqingiz.
Ali Qushchi, to'plab mening asarlarimni –
Hirotga elt. Zindon pirin topshirgaysizlar
Jomiy bilan shoir Lutfiy panoqlariga.
Sizga ruxsat, tez va puxta tayyorlaningiz.
Zamonada inobat-u ishonch qolmadi,
Mendan keyin bu shaharda sizlarga kun yo'q.
Sizga hamroh bo'lib borgay bizning Berdiyor.
U ko'p jasur, sadoqatli, yo'l bilag'on, sho'x.
Qismat bo'lsa ko'rishgaymiz!

Qabulxonaga Devonbegi ketidan Abdullatif, Xo'ja Ahror, Qozi
Miskin va yana bir necha imom va muftilar kirib kelib parda
orqasida to'xtaydilar. Devonbegi ichkari kiradi.

Ulug'bek

Amir Temur himmatidin Ulug'bek so'zim:
Mamlakatning oromini nazarda tutib,
Nizolarga barham bermoq niyati bilan...
Qaror qildik: Amir Temur poytaxtida biz
Uning bizga meros qo'ygan oltin tojini
Boshimizdan bilkulliya olib qo'ymoqqa!

(Boshidan oltin tojni olib mahram tutgan oltin barkashga qo'yadi.)

Bir zamonlar yetti iqlim xazinalari
Xiroj bergan bu toj endi hukmin yo'qotdi!

Abdullatif guruhida bosiq holda quvunch holatlari ko'rinadi. Xo'ja Ahror
qo'llarini osmonga ko'tarib, Xudoga hamd-u sano qiladi.

Ammo, buning shartlari bor. Eshitasizmi?

Q o z i M i s k i n

Eshitamiz.

U l u g' b e k

Mamlakatda fitna-yu fasod
Butunicha tugatilishi, bitishi lozim.
Rozimilar bu shartimga?

Q o z i M i s k i n

Rozimiz, ma'qul.

U l u g' b e k

Qo'ni-qo'shni o'lkalarga bosqinlar qilib,
Naslimizga yog'ilmasin qarg'ish va la'nat.
Bu shartimga ahli parda rozimi?

Q o z i M i s k i n

(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

U l u g' b e k

Xizmatimda, suhbatimda yurgan do'stlarga,
Arboblarga qasos tig'i botirilmasin!
Bu shartimga ahli parda rozimi?

Q o z i M i s k i n

(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

U l u g' b e k

Bizga oid haram ahli, ahli ayolning
Iffatiga, izzatiga g'ubor cho'kmasin!
Bu shartimga ahli parda rozimi?

Q o z i M i s k i n
(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

U l u g' b e k

Madrasaga va rasadga yetmagay zavol!
Kutubxonam, kitoblarim saqlansin omon!
Shu shartimga ahli parda rozimi?

Q o z i M i s k i n
(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

U l u g' b e k

Picha taskin topay deya ketgum safarga.
Bu diyordan tez fursatda jo'nab ketaman.
O'zim esam iztirobdan, anduh-u g'amdan,
Shartim shuki, berilmagay bizlarga xalal.
Shu shartimga ahli parda rozimi?

Q o z i M i s k i n
(yana boyagi usul bilan)

Rozi!

U l u g' b e k

Bu va'daga ahd-u paymon qilasizlarmi?

A b d u l l a t i f o d a m l a r i

Ont ichamiz, ahd etamiz, bahaqqi Xudo!

U l u g' b e k

Bilib qo'ying, bu qasamni buzsangiz agar,
Qayda bo'lmay, men o'zimman sizga da'vogar.
Tangri sizni osiy sanar, el sharmanda der,
Tarix sizga la'nat o'qir.

A b d u l l a t i f o d a m l a r i

Qasam ichamiz!

Ulug'bek

Bugun barcha vasiqalar yozilib bo'lur,
Imzo uchun madrasaga kelsin elchingiz.
Alvido, taxt va saltanat iztiroblari!
Endi sulton Ulug'bek yo'q, do'stlarga rahmat.
Majlis tamom. Ahli parda, sizlarga ruxsat.

Abdullatif odamlari chiqib ketadilar.

Bugun oqshom Samarqanddan chiqib ketamiz.
Devonbegi va Bek Arslon, borib shu topda
Ot va navkar, pul-ozuqa tadbirin ko'ring!

Bek Arslon

Oh, shahriyor, nega kerak menga bu qilich?
Shu peslarga sira xizmat qilolmayman, yo'q!
Siz qayerga, hatto Hindga borsangiz boray...

Ulug'bek

Sadoqatli mard sardorim, ma'yus bo'lmangiz.
Ketib qolsa bu shahardan hamma yaxshilar,
Kimlar yeydi xaloyiqning, elning g'amini?
Buyurganim bajaringlar!

Devonbegi va Bek Arslon chiqadilar.

Mayli, o'tsin oqpadarga ertangi kundan
Saltanat ham, iztirob ham, bezovtalik ham.
Ko'p afsuski, Abdullatif boshga toj qo'ygach,
Otin tag'in yugurtirar zulm yo'lida.
Unga mendek qirq yil sulton bo'lish qayerda.
Qirq hafta ham taxt tutolmas... So'zimni eslang!

Samarqand atrofida qishloq. Namozgar vaqti. G'ira-shira qorong'i. Kuz fasli.
Ota Muradning hovlisi. Ulug'bek dadil turib hovlidan chiqmoqchi
bo'ladi. Ammo Ulug'bek qaysi tomonga yo'nalsa, devor orqasida, eshik
oldida, daraxt tagida, panjara yonida nayzalik sipohlari pistirmada turgani
ma'lum bo'ladi. Sipohlar uning yo'lini to'sib, hovlidan chiqarmaslik uchun
qurshovga olganligi ayon bo'ladi.

Ulug'bek

Ah-ha, tuzoq! Bir kishiga qarshi bir lashkar!
Oqpadarning qo'rqqoligi shundan oshkor!

O t a M u r o d

Yo rabbano, bu zolimlar nima qilmoqchi!
Yalmog'izmi, nima bular, aqlidan ozgan!

Shu paytda daraxt tagida soyada turgan A b b o s yoruqqa chiqib
Ulug'bekka qarab yuradi.

U l u g ' b e k

Sen hali ham tirikmisan, haromi, xabis!

A b b o s

Tirikmanki, toki ko'ray o'limingizni.
Men otamning xunini deb, qasosin kutib,
Bir-u bordan shu fursatni yalinib keldim.

U l u g ' b e k

Otang qilgan badkirdorlik, beinsoflikka
Eng yengilroq jazo edi shahardan surgun.
Balki undan jabr ko'rgan olomon o'zi
Alash qilib o'z hukmicha terakdan osib,
Xud asfalasofilinga jo'natgan uni.
Bu gaplaring yo tuhmatdir yoki bahona.

A b b o s

Padarimning o'limiga shar'iy mahkama
Faqat sizni javobgar deb biladi.
Mana!

(Fatvoni qo'ynidan olib ko'rsatadi.)

U l u g ' b e k

Jallodlarning malayisan, badbaxt kushanda!

Bir zarba bilan urib Abbasni yiqitadi. Abbas o'rnidan turib sipohlarga ishora qiladi. Sipohlar Ulug'bek navkarlariga hujum qilganda bittasi qochadi. Yigitali esa qilichini sug'urib, ularni yaqinlatmaydi. O t a M u r o d: «Musulmonlar, voy dod, bosqin!» deb qichqirib qishloq tomonga qochadi.

Yigitali, qilichimni bergin, ko'ray-chi,
Qilichbozlik bilarmikan bu nobakorlar!

Yigitali Ulug'bekka qilich beradi. O'zi ham qilich tutib Ulug'bekning chap tomonida turadi.

Yo'q, bo'shashgan emas hali Ulug'bek qo'li,
Men qilichni olmaslikka qasam ichgandim,
Ammo bunga sen haromi majbur etasan,
Goho kerak bo'lar ekan bobo merosi.

Ulug'bek fonus orqasida turib hujum qilayotganlarni ravshan ko'rgani uchun Abbos va sheriklarining hamlalariga raddi-badal berib yaqinlatmaydi. U o'zini hamda Firuzani himoya qiladi. Yigitali jarohat yeb yiqiladi.

Abbos

(sipohlarga)

Fonusni ur! Yo'qsa unga bas kelolmaymiz!

Bir necha sipohi fonusni urib tushiradilar.
O'rtaq qorong'ilik cho'kadi.

Ulug'bek

Eh, nomardlar, yapaloqlar, ko'rshapalaklar,
Qorong'ida faqat sizning ishingiz unar!

Uch-to'rt sipohi qorong'idan foydalanib Ulug'bekka orqadan hujum qiladilar, o'ng qo'lidan yaralaydilar, qilich Ulug'bek qo'lidan tushib ketadi.

Abbos

Darhol bog'lang! O'chni o'zim olmog'im kerak.

Sipohlar arqon tashlab Ulug'bekni daraxtga bog'laydilar.

Ulug'bek

O'lim meni qo'rqitmaydi. Lekin, afsuski,
Men do'stlarni hasrat ichra qo'yib ketaman.

Abbos

Hukmi shar'iy bajarilur. Ayting vasiyat!

Ulug'bek

Vasiyatim, vasiyatim! Kim ham eshitgay.
Mulkim yo'qki, birovlariga meros qoldirsam,

Xazinam yo'q, birovini boyitib qo'ysam.
Merosimdir kitoblarim va jadvallarim.
Bir meroski, zamon uni mahv etolmaydi,
Bir meroski, vorislari bu vatan ahli,
Bir meroski, bahra topar undan yer yuzi.
Esiz, esiz, vatanimga so'ng xitobimni
Na birovlar eshitadi va na yozmoqqa –
Bu boylovliq va yarador qo'lim qodirdir.
Yovuz dushman oldida men boylovliq qo'lim,
Parvardigor, bundan ortiq bormikan zulm?
Qayerdasan, dastyorim, sodiq navkarim,
Hay, Berdiyor, nega yo'qsan shu damda o'zing?
Nega seni men jo'natdim o'zimdan yiroq?
Sen bo'lmasang ketar ekan omadim har choq.
Sen qaydasan, hay, Berdiyor, Chotqol shunqori!

Sahna orqasidan Berdiyor tovushi eshitiladi.

B e r d i y o r

Labbay, hazrat, sadongizdan aylanay, hazrat!
Hozir keldim, hay nomardlar!

A b b o s

(cho'chib, sipohlarga)

Jadal bo'ling, tez otlaning, darhol ketamiz,
Mana qasos, mana sizga otamning xuni!

(Ulug'bek ko'ksiga xanjar tiqadi.)

B e r d i y o r

Seni tirik qochirmayman!

Abbosga o'q uzadi. Abbas «o'ldim» deganicha yerga yiqiladi. Berdiyor va dehqonlar Ulug'bekni darhol daraxtdan yechib yerga yotqizadilar. Odamlar uning arofida tiz cho'kadilar.

U l u g ' b e k

(ko'zini ochib)

Bu senmisan, Berdiyorim? Kechikding biroz.

Oh, kechikdim bir daqiqa, qiblayi olam!
Biz u cholni ayab sekin yo'l yurib edik,
Bu qishloqning yaqinidan o'tganimizda,
Ota Murod jar solganin eshitib darhol
O'zim chopib keldim bunga... Oh, zolim falak!

(Abbos qo'lidan olgan xanjarga qarab)

U la'nati sizga tiqqan shu xanjar tig'in,
Abdullatif ismi bunga yozug'lik ekan.
Bu Toshkandning xanjaridur, dami zaharli...
Ey Xudo, sen guvoh bo'lg'in, bu xanjar bilan
Abdullatif kallasini olmasam agar
Yuz ming la'nat bo'lsin menga!

U l u g' b e k

Men davramda do'stlarimni ko'raman yana,
Demak, bizga o'lim yo'qdir, men bo'lmasam-da.

Shu payt osmonda bulutlar orasidan to'lin oy ko'rinish qoladi.

Sen ham biroz kechikibsan, ko'kning fonusi!
Dushman meni yengolmasdi, chiqsang oldinroq.
Ortiq tamom, g'urbatlarda daydib yurmoqdan
Shu vatanda shahid bo'lmoq oliy saodat.
Xayr sizga, sho'x yulduzlar, senga g'amli oy!
Xayr sizga, do'stlar, xayr, jami insonlar!
Xayr senga, oh Firuzam, qalbim singlisi!
Abdurazzoq, batafsil yoz bu qissalarni!
Dunyo, dunyo, bevafozan, bilaman seni.
Ammo, senga yomon farzand emas edim-ku!
Yorug' kunda, baxt ayyomi, meni yod ayla.
Bitdi nafas. Yig'lamayman, siz ham yig'lamang!

O'ladi.

O t a M u r o d

Boshpanamiz to'zib ketdi, sindi belimiz!

A b d u r a z z o q

Ey-voh! Endi yetim qoldi aql-u ma'rifat.
Lak-lak ablah Abbosdeklar harom qotadi.
Ammo, hayhot, tirilmaydi bitta Ulug'bek!

Koinotning chamaniga ochgan yo'lingiz
Yo'lchilarsiz qolmas, biling, aziz muallim!
Orta borar yulduz soni jadvalingizda,
Qoningizdan o'sib chiqar shodlik gullari.

Piri Zindoniy

Men ellik yil zindonlarda chiritdim tanim,
Ne-ne balo, uqubatlar ko'rmadi ko'zim.
Ammo tangri shohiddirki, biron lahza ham
Ko'zlarimda ko'zyoshlari yalt etgan emas.
Voasafo, hech kimsadan uyalmay bugun
Men yig'layman, yurak qoni bilan yig'layman!
Yetim qolgan el dardiga kuyib yig'layman!
Bosh qo'yaman tuprog'iga ulug' insonning!

•MIRZO ULUG'BEK• FOJIASI HAQIDA

Qadrli o'quvchilar! Siz mazkur asardan olingan, olim va hukmdor Mirzo Ulug'bek hayotining eng xushnud va hasratli manzaralari aks etgan adabiy parchalar bilan yaqindan tanishdingiz. Tarixdan ma'lumki, temuriylar sulolasining eng mashhur vakillaridan biri bo'lgan Mirzo Ulug'bek (asl ismi Muhammad Tarag'ay)ning taqdiri hozirgi kungacha kishilarni hayratga solib kelyapti. Darhaqiqat, tadbirkor davlat rahbari, adolatli shoh, ilm-fanda yuksak cho'qqilarni egallagan inson, mislsiz ilmiy qobiliyat Mirzo Ulug'bek shaxsida mujassamlanishi hayratlanarli hol. Shundan bo'lsa kerak, hazrat Navoiy sultonlar orasida uni ulkan daho sifatida baholaydi. Umuman, temuriyzodalar orasida bunday aql sohiblari ko'p uchraydi (Zahiriddin Muhammad Bobur, Husayn Boyqaro kabi). Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarining yettinchi majlisini temuriylarga mansub shoirlar, sakkizinchi majlisini yana bir temuriyzoda – Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlagani bejiz emas.

Mirzo Ulug'bek – Amir Temurning suyuqli nabirasi, ya'ni to'rtinchi o'g'li Shohrux Mirzoning farzandi, u bobosi Temurning barcha yurishlarida ishtirok etgan. Buyuk olim va hukmdor haqida tarixiy ma'lumotlarni ko'plab keltirish mumkin. Bu ishni tarixchi olimlarimizga qo'yaylik-da, suhbatimizni yuqorida siz tanishib chiqqan drama voqealari xususida davom ettiraylik. Ushbu sahna mazmunidan ma'lum bo'lganidek, ulug' adibimiz Maqsud Shayxzoda mazkur asarni yaratishda jiddiy tayyorgarlik ko'rgani,

dramani yozishda behisob ilmiy-tarixiy manbalarga tayangani ko'rinib turibdi. Adib asarda Ulug'bek yashagan davrni, u hukmronlik qilgan saroy muhitini ko'z o'ngimizda yaqqol gavdalandirgan. Mirzo Ulug'bek hayotida ko'p voqealar yuz bergan. U oliy hukmdor, buyuk olim sifatida ko'p narsalarni o'z boshidan kechirgan. Bularni besh pardali tarixiy fojiaga sig'dirib bo'lmashligini bilgan M. Shayxzoda ushbu asarga asosan ikki yo'nalishdagi voqealarni, ya'ni saroy ixtiloflari va buyuk olim olib borgan ilmiy izlanishlarni yoritishga jazm qilgan. Asar bilan tanishganingizda sizda ikki xil tuyg'u paydo bo'lgani aniq. Adib Mirzo Ulug'bekni bir tomondan, qattiqqo'l, butun Xurosonni o'z qo'lida saqlab qolish uchun har qanday chorani ko'rishga tayyor hukmdor sifatida, ikkinchi tomondan, ilm-fanning jonkuyari, jahonshumul kashfiyotlar qilgan olim, fan ahlini jonidan ortiq ko'radigan (masalan, Ziji Ko'ragoniyning so'zboshisida shogirdi Ali Qushchini «farzandi arjumand» – aziz farzandim deb ataydi), biroq saroydagi fisq-fasod, ig'vo ishlar oldida ojiz bir inson qabilida tasvirlaydi. O'quvchi hukmdor Ulug'bekning zulm-u zo'ravonligini inkor qilmagan holda, olim va fozil, ma'rifatparvar Ulug'bekka achinadi, unga ixlosi ortadi. Haqiqatan ham, Ulug'bekning tarix oldidagi katta xizmati uning hukmdorlik faoliyatidan ko'ra ilm-fanni, ma'rifat va madaniyatni rivojlantirishidadir. Shu ma'noda Ulug'bekning fan, madaniyat ravnaqi yo'lidagi xizmatlari uning zulm-zo'ravonlik faoliyatidan ustun ekanligiga kishida shubha qolmaydi. Maqsud Shayxzoda Ulug'bek shaxsidagi shu xususiyatlarni teran anglagan holda o'quvchi diqqatini ko'proq uning ma'rifatparvarlik faoliyatiga qaratadi. Buni dramadagi Mirzo Ulug'bek so'zlaridan ham anglasa bo'ladi:

Ma'rifatning dargohiga qo'ydim ixlosim.
Og'ir bo'ldi qismat menga ortgan vazifa.
Men, sultonlar o'rtasida bo'ldim donishmand,
Donishmandlar tepasida sulton sanaldim.
Ma'rifatni hukumatga qilib rahnamo,
Bu o'lkaning yerida ham yulduzlar yoqdim.

Agar Ulug'bekning «Ma'rifatni hukumatga qilib rahnamo, Bu o'lkaning yerida ham yulduzlar yoqdim», – degan so'zlariga e'tibor beradigan bo'lsak, uning davlatchilik faoliyati ma'rifatchilik asosiga qurilganiga amin bo'lamiz.

Dramada Ulug'bek qiyofasi ko'proq asardagi boshqa obrazlar orqali ochilgan, masalan, Ali Qushchi, Sakkokiy, Shayxulislom

Burhoniddin, Chin, Hind, Farang, Misr, Rus elchilari bilan bo'lgan muloqotda ilm-fan homiysi, buyuk olim, ma'rifat fidoyisi kabi xislatlari namoyon bo'lsa, Abdullatif Mirzo, uning mahrami Abbos, Qozi Miskin kabi saltanat dushmanlari, ig'volarga nisbatan bo'lgan munosabatida mutaassiblikka qarshi ashaddiy kurashgan inson sifatidagi xarakteri ochilgan.

Mirzo Ulug'bek hukmdor, katta saltanat egasi bo'lishiga qaramay, avvalo, insoniy fazilatlardan begona bo'lmagan, o'z farzandiga mehribon ota. Shundan bo'lsa kerak, saltanat, ilm-fan ishlari bilan mashg'ul bo'lib, o'z o'g'lini unga dushman sifatida qayrab, uni avval taxtidan, so'ng hayotdan mahrum qilish uchun amalga oshirilgan fitnalardan bexabar bo'lib, g'aflatda qoladi. O'g'li Abdullatif otasiga qarshi isyon ko'taradi va uning buyrug'i bilan Ulug'bek qatl ettiriladi. Shu o'rinda marhum shoirimiz Muhammad Yusufning Ulug'bek tilidan aytgan quyidagi so'zlari asl haqiqat sifatida jaranglaydi:

Yulduzlarda ekan nigohim, bilmadim ne edi gunohim...

Men dardimni kimga aytaman.

Qancha g'amga botmagan edim, qancha og'u yutmagan edim...

O'z bolamdan kutmagan edim... men dardimni kimga aytaman.

Ulug'bekning haqiqiy insonparvar sifatidagi qiyofasi uning taxtdan iste'fo berishi sahnasida yorqin ifodalangan. U dushman qo'shini bilan kurashda ahvoli tang bo'lgach, o'z jonini qutqarish uchun emas, balki mamlakat fuqarosining tinchligini o'ylab, Abdullatif odamlari oldiga quyidagi shartlarga ko'nishsagina taxtdan voz kechishini e'lon qilib: avvalo, mamlakatda fitna-yu fasod darhol tugatilishi, qo'ni-qo'shni o'lkalarga bosqinchilik qilib, temuriylar nasliga qarg'ish va la'nat keltirmaslik, o'z xizmatidagi arboblardan qasos olmaslik, haramidagi ahli ayolning iffati va izzatiga g'ubor cho'ktirmaslik, madrasa va rasadxonalarga zavol yetkazmaslik, kutubxona va kitoblarni omon saqlashga qasam ichishlarini talab qiladi.

Adib tasvirida tarixiy haqiqat va uning badiiy ifodasi juda ishonarli chiqqan. Ulug'bek davrida Amir Temur shakllantirgan juda kuchli davlat parchalanib ketdi. Temuriyzodalar bobolari qoldirgan vasiyatlarga amal qilmadilar. Toj-taxt talashishlar oqibatida mamlakat inqirozga yuz tutdi. Bu holat Ulug'bekning bobosi Amir Temur qabri tepasida aytgan so'zlarida yaqqol ifodalangan:

Shu — qirq yillik andishaga alamli yakun,

Ketib qoldi zamonadan diyonat, rostlik.

Mudhish bir jar yoqasida turmish mamlakat,

Zulmatli tun qo'nayotir yurtning ufqiga.

Bobo Temur, omonating saqlayolmadik,
Avlodlaring chiqib qoldi g'oyat noqobil.
Bobo Temur, tirigingda o'zing va so'zing
Ulkanlikda sig'mas edi shu yer yuziga.
Endi nega maydalandi Temur urug'i,
Endi nega razillashdi hokimlar ruhi.
Endi nega mirzolarining ko'zlari ojiz,
Qulog'i kar, idroki bo'sh, iroda kuchsiz...
Bu kulfatli zamonda bergin maslahat...

Fojia Mirzo Ulug'bekning o'limi bilan tugaydi, biroq o'quvchi yoki tomoshabin bu manzaradan tushkunlikka tushmaydi, aksincha, buyuk olim ishlarining davom etishiga ishonadi, Abdullatif kabi padarkush g'alamislarning umri qisqa ekanligiga iymon keltiradi.

Dramada adibning sahna asari yaratish bobidagi mahorati tufayli Ulug'bek yashagan davr, kishilar hayoti aniq, jonli, jozibador, eng muhimi, ishonarli chiqqan. Bu asardagi har bir so'zga, manzaraga, sahna jihozlariga ishonasiz, uni qalbdan his etasiz, go'yo o'zingizni shu voqealar ichida yurgandek sezasiz. Shu ma'noda «Mirzo Ulug'bek» dramasi Vatanimiz tarixining eng hasratli davridan hikoya qiluvchi mukammal sahna asari sifatida har qancha o'qib-o'rgansak arziydi. Ushbu sahna durdonasining hali-hanuz sahnadan tushmay kelayotgani, uning asosida yaratilgan «Ulug'bek yulduzi» kinofilmi (rejissor Latif Fayziyev)ning Vatanimiz va xorij ekranlarida qayta-qayta namoyish etilayotganligi fikrimizning isbotidir.

Savol va topshiriqlar

1. Maqsud Shayxzodaning hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz? U necha marta siyosiy qatag'ondan jabr ko'rgan?
2. Maqsud Shayxzoda o'z asarlarini qachondan boshlab e'lon qila boshladi?
3. 30-yillarda shoirning qaysi asarlari chop etildi?
4. Maqsud Shayxzodaning urush yillarida yaratgan tarixiy dramasi qanday nomlanadi va u nima haqda edi?
5. Adib yaratgan dostonlarni sanang.
6. Maqsud Shayxzodaning ilmiy va pedagogik faoliyati haqida gapirib bering.
7. «Mirzo Ulug'bek» dramasi voqealar qaysi tarixiy davrni o'z ichiga oladi?
8. Mirzo Ulug'bek shaxsi, uning qaysi sulolaga mansubligi haqida qisqacha so'zlab bering.

9. «Mirzo Ulug‘bek» dramasi Mirzo Ulug‘bekning ma‘rifatparvarlik xislati nimalarda ko‘rinadi?

10. Dramadagi tarixiy shaxslar (Ulug‘bek, Ali Qushchi va h.k.) va badiiy to‘qima obrazlarni (Piri Zindoni, Ota Murod kabi) ajrating.

11. Ulug‘bek huzuridagi ajnabiy elchilar bilan uchrashuv nima munosabat bilan tashkil etilgan edi?

12. Ulug‘bek «*bu shogirdim... mahramim, do‘stim*» deb kimni e‘zozlayapti?

13. Ulug‘bekning ajnabiy elchilar bilan uchrashuvida uning qaysi mashhur asari haqida gap ketadi?

14. Dramadagi Ulug‘bek va uning bobosi Temur arvohi o‘rtasidagi suhbat mazmuni nimadan iborat bo‘ldi? Amir Temur nabirasi savoliga qanday javob qildi? Tushuntirib bering.

15. Piri Zindoni kim, uning temuriylarga bo‘lgan nafratining sababi nimada?

16. Mirzo Ulug‘bek qaysi shartlar bilan taxtdan voz kechadi?

17. Sakkoki: «*O‘g‘illardan yalchimagan, benasib padar,*

O‘z shogirdin o‘g‘il deya topar tasalli», –

deganda nimani nazarda tutyapti?

18. Asardagi arxaiik so‘zlarni (*urfon, farahbaxsh, Chin, Farang, ilalabad, zij, kotibi azal, bilkulliya*) toping va lug‘at yordamida ma‘nosini bilib, adabiyot daftaringizga ko‘chiring.

Nazariy ma‘lumot

TRAGEDIYA (FOJIA)

Tragediya adabiyotning dramatik tur janrlaridan biri bo‘lib, uning lug‘aviy ma‘nosi yunoncha *tragos* – echki, *ode* – qo‘shiq; tragediya – echki qo‘shig‘i ma‘nosini anglatadi. Echki qayoqda-yu, fojiali sahna asari qayoqda, deb o‘ylashingiz mumkin. Aslida, yuqoridagi so‘zlarning zamirida haqiqatga yaqin ma‘no bor: qadim yunonlarda hosil xudosi Dionis sharafiga xalq bayramlari o‘tkazilgan. Bu bayramlarda echkilar so‘yilib dasturxonga tortilgan. Qiziqchilar esa echki terilarini yopinib, turli sahna tomoshalarini ko‘rsatishgan. Bunday jaydari qiziqchilarni *tragoslar* deyishgan. Keyinchalik bu so‘z oqibati fojia bilan tugaydigan sahna asarlariga nisbatan qo‘llanila boshlagan.

Tragik asar, ya‘ni tragediyaning boshqa sahna asarlari (komediya, drama, monodrama, intermediya)dan farqi shundaki, u qahramonlar o‘rtasidagi kuchli ziddiyatlar asosiga quriladi, qahramonlar taqdiri fojia bilan yakun topadi, ular o‘rtasidagi

konflikt (ziddiyat) shiddatli va keskin tus oladi. Fojiiy asar qahramonlar xarakterining yorqinligi, ichki kolliziya (qarama-qarshilik, to'qnashuv) kuchliligi, personajlar o'rtasidagi konfliktning o'ta kuchli ekanligi bilan farqlanadi. Tragediya murosasiz kurash, g'oyatda keskin ziddiyat zaminiga quriladi. Bunday asar asnosida kishilar qismati shiddatli, suronli siyosiy voqealar, turli ijtimoiy, shaxsiy qarashlar kurashi fonida ko'rsatiladi.

Tragediya doimo hayotdagi eng muhim, dolzarb hayot-mamot masalalarini ko'tarib chiqadi. Ijobiy qahramon istagi, qarashlari bilan u yashagan muhit o'rtasidagi ziddiyat tragediyaning asosiy kolliziyasi (qarama-qarshiligi)ni keltirib chiqaradi va albatta ezgulikni e'zozlagan, haqiqat fidoyisi, yaxshi inson fojiasi uning o'limi bilan tugaydi. Biroq bu qayg'uli, faqat ko'zyosh oqizib tomosha qiladigan holat emas, balki dramaturg ko'zda tutgan ezgu g'oyalarning tantanasi, kelajakka katta ishonch bilan yo'g'rilgan ijtimoiy ruhning g'olib kelishidir. Ijobiy qahramonni mahv etgan qora kuchlar asar davomida o'zlarining kaltabinliklari, ma'naviy tubanliklari, taraqqiyot dushmanlari ekanlari kabi «xislatlari»ni fosh etadilar. Fojiiy sahna tomoshasi so'ngida qahramon halokati yovuz kuchlarning ham ma'naviy o'limi bilan tugaydi.

Siz o'qib-o'rgangan «Mirzo Ulug'bek» fojiasidagi voqealarni esga olsak, bunga ishonch hosil qilamiz. Asar buyuk olim va hukmdor Mirzo Ulug'bekning o'limi bilan tugasa-da, undagi optimistik ruh kishiga dalda beradi. Ali Qushchining tragediya nihoyasidagi kelajakka ishonch, yaxshi kunlar umidi bilan yo'g'rilgan quyidagi so'zlari fikrimizning dalilidir:

Koinotning chamaniga ochgan yo'limiz
Yo'lbilarsiz qolmas, biling, aziz muallim!
Orta borar yulduz soni jadvalingizda,
Qoningizdan o'sib chiqar shodlik gullari.

Tragediyaning paydo bo'lishi biz yuqorida eslatgan antik davr marosimlariga to'g'ri keladi. Yunonlarning hosil xudosi Dionis sharafiga echki so'yib bayram qilishlari, *echki qo'shig'i* degan lug'aviy ma'no o'sha davrga daxldordir. Haqiqiy tragik asarlar yaratish esa miloddan avvalgi beshinchi asrga kelib o'zining kamolot bosqichiga ko'tarildi. Esxilning «Zanjirband Prometey», «Oresteya», Sofoklning «Shoh Edip», «Antigona», Evripidning «Elektra», «Medeya», «Gerakl» kabi tragediyalari optimistik ruh, adolat va haqiqatning qaror topishi, yuksak insoniy tuyg'ularning maromiga yetkazib tarannum etilishi bilan ajralib turadi. Bu asarlar

yunon sahna san'ati, xususan, tragediyasining dovrug'i jahonga yoyilishiga sabab bo'ldi.

Yevropada tragediya uyg'onish va undan keyingi davrlarda ham keng rivojlandi. Ispan dramaturglari Lope de Vega, Kalderon, ingliz yozuvchisi V. Shekspir, nemis dramaturglari Gyote, Shiller, rus shoiri A.S. Pushkin kabilar bu sohada samarali qalam tebratdilar. Ular yaratgan «Otello», «Gamlet», «Romeo va Julyetta», «Boris Godunov» kabi tragediyalar bugungi kunda jahon teatrlari sahnalarida qayta-qayta o'ynalmoqda.

O'zbek adabiyotida tragediyaning go'zal namunalari Mahmudxo'ja Behbudiy – «Padarkush» (1911), Abdurauf Fitrat – «Abulfayzxon» (1926), Maqsud Shayxzoda – «Jaloliddin Manguberdi» (1944), «Mirzo Ulug'bek» (1961) tomonidan yaratildi. Ushbu asarlar o'zbek sahna madaniyatining haqiqiy durdonalariga aylandi.

Savol va topshiriqlar

1. Tragediya so'zining lug'aviy ma'nosi va bu terminning kelib chiqish tarixini aytib bering.
2. Tragediya dramaturgiyaning boshqa janrlaridan nimasi bilan farqlanadi?
3. Kolliziya nima? Bu tushuncha tragik asar uchun qanday ahamiyatga ega?
4. «Mirzo Ulug'bek» tragediyasi so'ngidagi Ali Qushchi so'zi bu janrga xos qaysi xususiyatni anglatadi?
5. Tragediya janrida qalam tebratgan qaysi o'zbek yozuvchilarini bilasiz?

USMON NOSIR

(1912–1944)

«1912-yilning 13-noyabrida Namangan shahrining «Chuqurko'cha» dahasida qorachadan kelgan bir bola tug'ildi. U tug'ilganida hech kim sevinmadi ham, hech kim xafa ham bo'lgani yo'q. To'shakda yotgan bemor ota esa bola go'dakligidayoq bu olamdan ko'z yumdi...

Ammo otalik mehrini to'rt yashar Usmon Masodiq o'g'li Nosirhoji xonadonidan topdi. Ikkinchi ota oilasini Qo'qon shahriga ko'chirib olib keldi. Bola shu dargohda ulg'ayib, ko'p bolalar kabi internatda o'qib tarbiyalandi. O'rta maktabda va Samarqanddagi O'zbekiston dorulfununida o'qib yurgan yillaridanoq u shoir Usmon Nosir bo'lib tanildi.

Usmon Nosir!.. Bu nom yigirmanchi yillarning oxirlaridayoq o'quvchiga tanila boshladi. O'ttizinchi yillarda esa, u asarlarini kitobxonlar intiqlik bilan kutadigan shoirga aylandi. Endi uni «tabiatan shoir», «tug'ma shoir» deb ta'rifladilar. Ana o'shanda Usmon Nosir 20 yoshlarda edi. «Bo'ladigan bola boshidan ma'lum» deganlaridek, Usmon Nosir ham mashhur siymolarimiz kabi juda yoshligidan ko'p ijobiy xislatlarga ega bo'lgan edi.

U nihoyatda ziyrak, idrokli, keng mushohadali, o'ta qiziquvchan, uquvli, bilimga chanqoq, mehnatkash edi. Shuning uchun ham Usmon Nosir ijodda yoshligidanoq iste'dodli, «tug'ma shoir» sifatida tanildi. Bu tanilish yosh shoirning shoirona tabiatidan tashqari, uning ijodga jon-dili bilan berilishi, ijod sirini bilishga urinishi, bu yo'lda o'rganishi va izlanishi samarasi edi. «Geyne bilan o'rtoq tutindim, Lermontovdan ko'mak o'tindim» degan yosh shoir rus va jahon poeziyasining maftunkor fazilatlarini ijodiy talqin qilish bilan birga, Sharq adabiyoti va og'zaki ijodining boyliklarini ham egallashga intildi...

Usmon Nosir 18 yoshidan to 24 yoshigacha bo'lgan davrda ijod qildi. Shu qisqa 6–7 yil ichida u beshta she'rlar to'plami («Quyosh bilan suhbat», «Safarbar satrlar», «Traktorobod», «Yurak», «Mehrim») va ikki doston («Norbo'ta», «Naxshon») hamda to'rt drama («Atlas», «Zafar», «So'nggi kun», «Dushman») asarlarini yaratdi.

Badiiy tarjima sohasida ham shoir o'ziga xos tarjimonlik madaniyatini va poetik didini namoyish qilgan edi. N.A.Dobrolyubovning «Haqiqiy kun qachon keladi?» degan mashhur asarini, V.I.Kirshonning «Ulug' kun» dramasi, A.S.Pushkinning «Bog'chasaroy fontani», M.Yu.Lermontovning «Iblis» nomli dostonlarini, Geyne, Gyote, Bayron ijodidan ko'pgina namunalarni o'zbek kitobxonlari Usmon Nosir tarjimasida o'qidi. Bu poetik tarjimalar o'zbek adabiyotining tarjima asarlar sahifasida shoh namunalari bo'lib qoldi.

Usmon Nosir lirik shoir edi. Bu yangroq lirika o'zbek she'riyatidagi lirik oqimga hamohang bo'ldi, bu oqimga yangi sharshara bo'lib qo'shildi va bu unga yana-da joziba baxsh etdi.

Shoir ijodidagi bu xususiyatlar she'riyatda lirikaning yangi turini, badiiy soddalikning eng yaxshi namunasini namoyish qildi. Usmon she'rlarida jimjimadorlik, g'alizlik, zo'rma-zo'rakilik ko'rinmas, fikr-tuyg'u sodda, lekin lirik harorat bilan, jozibadorlik bilan, original tashbehlar bilan bayon qilinadi:

She'rim! Yana o'zing yaxshisan,
Boqqa kirsang, gullar sharmanda.
Bir men emas, hayot shaxsisan,
Jonim kabi yashaysan manda.

(«Yana she'rimga»)

Bu she'riy parchada yana bir narsa, ya'ni shoir ijodining yetakchi mazmuni – she'riyat va hayot oshig'ligi namoyon bo'ladi.

...Shoir ijodiy faoliyatida biz ikki pog'ona borligini ko'ramiz. Uning 1927-yildan 1932-yilgacha bo'lgan ijodida publitsistika, voqealarga publitsistik munosabat, publitsistik pafos va ritorika ko'proq ko'zga tashlandi. Shuning uchun uning she'rlari shoir va chaqiriq bo'lib yangradi. Bu xususiyat Usmon ijodining zamon talabiga hozirjavobliligini ko'rsatadi...

Shoirning mana shu dastlabki davr ijodida tematik aktuallik va rang-baranglik ustun bo'lsa-da, bu yillar badiiy mahorat va ijodiy mustaqillik yo'lida izlanish davri edi...

Usmon Nosir o'z ijodini, o'z she'rini:

Sen yuragimning chashma suvisan,
Sen ko'zlarimning gavhar nurlari.
Sening bahongni kim so'rasa, de:
«Bahom – umrning bahosiga teng», –

(«She'rim»)

deb baholagan yildan boshlab uning ijodining yangi davri, yangi oqimi, yangi to'liqini, yangi toshqini boshlandi. Bu toshqin shoir ijodining kamolot bosqichi edi. Bu bosqichda u yetakchi shoirlar kabi falsafiy fikrlashni, teran mushohadani, voqeani poetik tasavvur qilishni o'rganib, bu xususiyatni o'z she'rlariga badiiy sodda ifodalarda singdirdi. Uning lirikasida siyosat va ijtimoiy turmush hayotiylilik, originallik, chuqur hissiyot, poetik tuyg'u, intim kechinmalar bilan sug'orildi, yurak sadosi bo'lib yangradi va mehr o'ti bo'lib olovlandi. Shuning uchun ham shoir shu yillardagi she'riy majmualariga «Yurak» va «Mehrim» deb nom qo'ydi...

Usmon Nosir yosh ijodkorlarga murabbiylik qildi. O'rta maktabda o'qib yurgan chog'larida Qo'qondagi havaskor qalamkashlar, o'z davrining yosh shoirlari Amin Umariy, Nasrulla Davron, Ibrohim Nazir va shu satrlarning muallifi — kamina kabi shoirlar uning ko'magidan bahramand bo'ldi... Keyinchalik Usmon Nosir barcha katta-kichik shoirlar yuragiga kirib bordi va ularga o'mak bo'lib qoldi.

...Usmon Nosirning adabiyotda paydo bo'lishi hammaning e'tiborini tortgan edi. Uning ijod maydoniga kirib kelishi mislsiz kuchi bilan hammani o'ziga jalb qilgan notanish bir pahlavonning maydonga kirib kelishiga o'xshar edi. Ha, u ijod maydoniga yosh va kichkina jussasi bilan keldi-yu, juda katta yuk ko'tardi.

«Usmon she'riyatimizga shamolday kirib keldi. Balki bo'ronday! U shunday to'polon va to'liqin bilan keldiki, uncha-muncha she'riy uslub va ijodni to's-to's qilib yubordi. Uni o'zimizda «O'zbekning Lermontovi», Moskva gazetalarida «Sharqda Pushkin paydo bo'ldi», deb yozishdi», — deydi shoir Turob To'la.

...Usmon Nosir 1944-yil 23-martda 32 yoshida Uzoq Sharqda vafot etdi. Lekin, shoir o'zi aytganidek, uni Vatan, xalqimiz, adabiyot unutmadi!

Bargdek uzilib ketsam
Unutmas meni bog'im.
Ishimni hurmat qilur,
Gullardan haykal qurur.
She'rlarim yangrab qolur,
Ming yillardan keyin ham
Unutmas meni bog'im, —

(«Bog'im»)

degan edi Usmon».

O'tkir Rashid,
filologiya fanlari nomzodi, 1984-yil

Yurak, sensan mening sozim,
 Tilimni nayga jo'r etding.
 Ko'zimga oyni berkitding,
 Yurak, sensan ishqibozim.

Senga tor keldi bu ko'krak,
 Sevinching toshdi qirg'oqdan.
 Tilim charchar, ajab, gohi
 Seni tarjima qilmoqdan.

Sen ey, sen — o'ynoqi dilbar,
 Zafardan izla yoringni.
 To'lib qayna, toshib o'yna,
 Tirikman, kuyla boringni.

Itoat et!
 Agar sendan
 Vatan rozi emas bo'lsa,
 Yoril, chaqmoqqa aylan sen,
 Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..

1933, Samarqand

Usmon Nosirning «Yurak» she'ri shoirning insoniy xarakterini va ijodiy taqdirini o'zida mujassam etgan she'rlar sirasiga kiradi. Ijodkor tarjimayi holidan o'rin olgan shoir Turob To'laning unga bergan ta'rifi yodingizdami? «Yurak» she'ridan xuddi shu bo'ronday shiddatni, to'polonni, to'lqinni his qilmaymizmi? Shoir Yurak obrazini o'zining ilhomi, ijodiy intilishlari, his-tuyg'ulari, orzu-o'ylarining mujassam timsoli deb biladi. Ya'ni uning Yurakka murojaati, aslida, o'z shaxsiga, ijodiga murojaatidek yangraydi. Qalbida ilhom bulog'i jo'sh urgan shoirgina:

Senga tor keldi bu ko'krak,
 Sevinching toshdi qirg'oqdan.
 Tilim charchar, ajab, gohi
 Seni tarjima qilmoqdan, —

deyishi mumkin.

Qarang, Yurakning xuddi qaldirg'och jivir-jiviridek, bulbul chax-chaxidek kuyini, zavq-u shijoatini shoirning tili bor-yo'g'i

tarjima qilishga zo'rg'a ulguradi. Chunki, ichingizda ozmi-ko'pmi she'r, hikoyalar yozishga ishtiyoqmand o'quvchilar bo'lsa guvohlik berishlari mumkinki, ilhom degan to'lqin hech bir ogohlantirishsiz, egasini qalam-qog'oz olishga-da ulgurtirmay, toshib keladi. Usmon Nosir bir she'rida aytganiday: «Ilhomning vaqti yo'q, selday keladi...»

Shoir fikricha, Yurakka faqat bir o'rinda buyruq bermoq, uni itoatga ko'niktirmoq, balki majburlamoq ham qiynamoq mumkin: agar undan «Vatan rozi emas bo'lsa...»

Usmon Nosir ham ko'ziga oyni berkitib, u bilan ishqibozlik qilishga-da yo'l qo'yib bergani Yurakdan avvalo Vatan rozi bo'lishini talab qiladi. Aks holda: «Yoril, chaqmoqqa aylan sen, Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..» — deya yurtga nafi tegmaydigan ijoddan o'limni afzal biladi.

Savol va topshiriqlar

1. Usmon Nosir hayoti va ijodi haqida bilgan ma'lumotlaringizni adabiyotshunos olim O'tkir Rashid esdaliklari bilan boyitib, sinfdoshlaringizga hikoya qilib bering.

2. Sho'ro hukumati tomonidan Usmon Nosirning hibsga olinib, Sibirga surgun qilinishining asosiy sababi nimada, deb o'ylaysiz?

3. Shoir necha yil ijod qilishga ulgurdi? Shu yillar ichida qanday asarlar yozdi?

4. «Yurak» she'ri bilan shoirning shaxsi, ijodiy uslubi o'rtasida qanday bog'liqlik bor, deb hisoblaysiz?

5. Shoir Yurakka murojaat etib, «*Sen ey, sen — o'ynoqi dilbar, Zafardan izla yoringni*», — deydi. Shu misralarga jo bo'lgan ma'noni, lirik qahramon istagini sharhlashga harakat qiling-chi.

6. She'r lirik qahramoni Yuragiga qarata «*Tilimni nayga jo'r etding*» demoqda. Nega shoir tili aynan nayga jo'r bo'ladi? Mulohaza qilib ko'ring.

7. Shoirdan, uning ilhomi va ijodidan Vatan rozi bo'lishi uchun bu ilhom va ijoddan nimalar talab qilinadi, deb o'ylaysiz? Usmon Nosir bu talablarga javob bera oldimi?

8. «Yurak» she'rini yod oling va sinfda ifodali o'qib bering.

NIL VA RIM (*Tarix kitobidan*)

I

Lampam yonur... Yaralangan qanotday og'ir
O'y bosadi. Yuragimda go'yo sel yog'ir.
Qiynalaman. Tirishaman. Hushim parishon
O'tmish, hozir va kelajak ko'rinur har on.
Tirishaman, butun kuchim ko'zimga kelar,
Chirog'imga parvonadek urinar yillar –
To'rt atrofim to'lib ketar kuygan qanotga...
Xayolimda: katta sahro, men minib otga –
Shamoldan tez, bulutlardan yengil chopaman;
Kuyib tushgan har qanotdan bir jon topaman.
Termilaman o'lik ko'zga (nega qo'rqayin?).
Barchasidan o'yib olib ko'zining oyin –
Termilaman: qichqiradi yillar, odamlar,
Eshitilar menga ular bosgan qadamlar...

II

Sariq qumlar orasidan qon rangli quyosh –
Ko'tarilar. Nil oqadir – qullar to'kkan yosh.
Faryodlarga chidolmaydi yer bilan osmon,
Ro qayerda? Azirisa? Qiynaydi Tifon!¹
Kimga yig'lab, kimdan madad kutsin bemor qul?
Erki qulfdir, hayoti qulf, bor xudolar qulf!
Kosasida suv yo'q, quruq xaltasi: non yo'q!
Botayotgan quyosh kabi rangida qon yo'q.
Ko'zida ko'z yo'q, belida bel yo'q, hayhot!
Fir'avn² uni chumoliday ezadi: voy dod!..
Fir'avnning hukmi qattiq, fir'avn – xo'jayin,
Xudolarga u manzurdur, hayoti tayin.
Neki qilsa, o'zi bilur, o'zi hukmron,
Misr bo'ylab Nil oqadur – «qullar to'kkan qon!»

III

To Minisdan Ramzesgacha, Ramzesdan nari
«Malika qiz» – Kleopatra³ hukmron davri.
Undan tortib... yana uzoq, yana ko'p yillar
Xarsang bilan yotqizilgan necha ming yo'llar.

¹ Ro, Azirisa, Tifon – qadimgi misrliklar tushunchasidagi xudolar nomi.

² Fir'avn – qadimgi Misr davlatini boshqargan hukmdor.

³ Minis, Ramzes, Kleopatra – quldorlik davri Misr hukmdorlari.

Ko'zyoshidan, dil toshidan qurilgan haykal
 Mag'rur turar, mag'rur boqar; hech biron mahal
 Na odamdan, na zamondan qo'rqmas asti u.
 G'azabini yutib o'lgan qullar dasti bu!
 Qullar... (Menman u qullarning o'lmas avlodi,
 Mana menman, u qullarning hech so'nmas yodi,
 Mana menman, falaklarga lov-lov o't qo'yib,
 Otalarimning boshidan poydevor uyib,
 Ozodligim obidasin qurgan insonman!
 O'sha jonman, o'sha qonman va o'sha shonman!)

IV

Otim uchar (xayolimda) oldinga doim,
 Avval bahor osmonidek¹ yig'lar gado Rim.
 Emchagida bir tomizim suti yo'q ona
 Go'dagini tosh ostiga bostirdi, ana!
 O'lim yaxshi, odam agar shunday xor bo'lsa!
 Bir parcha non nima o'zi! Shunga zor bo'lsa!
 Nahot, chaqmoq yondirmaydi butun ochunni?²
 Kul gardiday umr — tog'day kulfat uchunmi?
 Javob bergin menga, zakki qadimgi Homer³,
 Ko'zyoshi-yu qonga rostdan tashnami bu — yer?
 Qo'y, yaxshi chol! Ko'nglim to'ldi, gaplashamiz so'ng,
 Bu nimasi? Eshitasanmi, og'ir, hazin mung?
 Hamon yig'lar yalang'och Rim, hamon dil ezar,
 Hamon tilla qadahda qon ichar Sezar!⁴

V

Rim ustida shamsiyadek tumanli osmon,
 Katta sirkka sig'ishmasdan qaynar olomon:
 «Odam bilan hayvon o'yin ko'rsatar emish!...»
 (Bunday qiliq bizning uchun qandayin erish!...)
 Tishlarini irjaytirib bo'kirgan yo'lbars
 To'rt tarafga tashlanadi, talpinib lars-lars.
 Och ko'zlari qonga to'lgan, sakrab o'ynaydi...
 O, bechora, qoch! U seni tirik qo'ymaydi!
 Ana! Ana, tirnog'ini nishlab kelar u,
 Changal soldi! Xalq o'rnidan birdan turdi duv...
 Chapak chaldi. «Ey, ahmoq Rim, sevinma qonga!
 Bundan boshqa xo'rlik bormi, axir, insonga?» —

¹ Avval bahor osmonidek... — erta bahor osmonidek.

² Ochun — dunyo, olam.

³ Homer — qadimgi yunon shoiri, ko'zi tug'ma ojiz bo'lgan.

⁴ Sezar — Rim imperiyasini boshqargan hukmdor.

Dedi, parcha-parcha bo'lgan gladiator.
Rim — o'yindan o'lim kutgan jinni teatr!

VI

Issiq izlar... hamon u isyondan is bordek,
Bulutlarning orasinda yurar Spartak.
Osmon — qalqon, kamon yoyi — chaqmoq, yonar o't,
Zulm uchun yig'i, fig'on va erksizlik sud.
Javob bersin. Aflotunmi, Vergiliymi, yo —
Boshqa biri, qani kim? Kim mard? Kim guvoh?
Ki, tun qancha qora bo'lsa, oy shuncha yorug'
Spartakning lashkarlari hali ham borur.
Mana menman, u isyonning o'lmas avlodi,
Mana menman, u qullarning hech so'nmas yodi.
Mana menman, falaklarga lov-lov o't qo'yib,
O'talarimning boshidan poydevor uyib,
Kelajagim obidasin qurgan insonman!
O'sha jonman, o'sha qonman va o'sha shonman!!!

1935

Avvalo, Usmon Nosir bu she'riga nima uchun «Nil va Rim» deb sarlavha qo'ygani bilan qiziqaylik.

Avvalgi sinflarda «Jahon tarixi» darslaridan quldorlik davriga oid voqealarni o'rgangan edingiz. Yodingizda bo'lsa, markazi hozirgi Italiya davlatining poytaxti Rim shahrida bo'lgan ulkan imperiya jahonning ko'plab mamlakatlarini bosib olib, ularning xalqini qul qilgan edi. Misrda bo'lsa, fir'avnlr o'zlarini yerdagi Xudo hisoblab, o'z xalqi va atrof-javonibdagi odamlarga uy hayvonlaridek munosabatda bo'lishni odat qilgandilar. Bu quldorlik davlatlarida inson umrining sariq chaqalik qadri bo'lmay, o'n minglab, yuz minglab kishilar umri imperiyalarning o'zaro besamar urushlari oloviga tashlanardi. Bu urushlarda asir tushgan odamlar qul bozorlarida sotilar, ularning keyingi taqdiri bilan hech kimning ishi — tashvishi bo'lmasdi. Qul egasi uni xohlagancha ishlatar, xo'rlar, ko'ngilochdi olishuvlarga solar, yoqmay qolsa, o'ldirib yuborish ham uning ixtiyorida bo'lar edi.

¹ Spartak — Rim quldorlik tuzumiga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonning rahbari, o'zi ham qul bo'lgan.

² Sud — ma'no, mohiyat.

³ Aflotun (Platon) — qadimgi yunon faylasufi.

⁴ Vergiliy — qadimgi yunon lirik shoiri.

Har qalay, ko'pchiligingiz G'arb kinoijodkorlari tomonidan yaratilgan «Spartak», «Kleopatra» (bir necha variantlari bor!), «Gladiator» singari filmlarni tomosha qilgansiz. Ko'rgansizki, bir tomonda oltin va durlarga ko'milib yotgan hukmronlar, ularning sut va gul suviga cho'milayotgan o'nlab ayollari. Boshqa tomonda bo'lsa, janglarda olgan jarohatlari qurtlab ketgan, ochlikdan va xorlikdan labi gezarib, «Non!» deya, «Non!» deya surinib kechayotgan» (G'afur G'ulom), gardaniga temir zanjir quyilgan o'n minglab qullar...

Tarix hikoyalarini qalbdan his qilib o'qigan va o'z zamonasida ham qullikning, inson xo'rligining turli ko'rinishlarini kuzatayotgan 23 yoshli shoir tasavvurida goh qullar ko'zyoshidan to'lgan Nil, goh «o'yindan o'lim kutgan jinni teatr» — Rim gavdalanaveradi:

Chirog'imga parvonadek urinar yillar —
To'rt atrofim to'lib ketar kuygan qanotga...

Bu tarix kitobida zarvara q bir yoqda tursin, oq vara q ham yo'q. Milt etgan yorug'likka tashna bu yillar parvonadek o'zini chiroqqa uradi, baribir qismati yo'qlik — kul...

Asarning II qismidagi tasvirlarga e'tibor beraylik. Uning birinchi misrasida «*Sariq qumlar orasidan qon rangli quyosh — ko'tarilar*», deyiladi. Boshqa bir misrada esa «*Botayotgan quyosh kabi rangida qon yo'q*», — degan o'xshatish ishlatiladi.

Agar tabiatga — yozda quyoshning chiqishi va botishiga razm solsak, aslida, buning aksiga guvoh bo'lamiz. Quyosh ko'tarilayotganda anchagina rangsiz, botayotganida esa qip-qizil rangga bo'yaladi. (Bundan keyin mutolaa qiladiganimiz «Monolog» she'rida shoir, darhaqiqat, «*Ufqdan botar quyoshni Shart kesilgan boshga o'xshatdim*», — deydi!)

Endi savol tug'iladi: nima, Usmon Nosir «Nil va Rim»da mantiqsizlikka, noaniqlikka yo'l qo'rganmi?

Mutlaqo!

Hamma gap shundaki, shoir o'zi la'natlayotgan davrda hayot, tiriklik mantig'i, insoniy turmush tarzining oyog'i osmondan keltirilganini mana shu «g'alati o'xshatish»lar orqali ham bo'rttirib ifodalaydi.

Fir'avnlarning qabri bo'lmish Misr ehromlari, bu mamlakatdagi ulkan tosh haykallari, mana necha asrlarki, «na odamdan, na zamondan qo'rqadi». Ular shu qadar mustahkam, shu qadar chidamli.

Holbuki, shoir nazarida, bularning bari «*G‘azabini yutib o‘lgan qullar dasti*»dir. Xo‘rlik, nochorlik, alamli hayot og‘riqlariga qarshi mahkam tugilgan inson mushti ular!

Usmon Nosirning sevimli ustozi, safdoshi Cho‘lpon insonga murojaat etib: «Bo‘yin egma, kishan kiyma, ki, sen ham hur tug‘ulg‘onsen!» — degan edi.

Darhaqiqat, inson bolasi yaralibdiki, qullikka, erksizlikka, mutelikka qarshi kurashib keladi. Tabiatan erk farzandi bo‘lgan shoir uchun o‘zidan minglab yillar ilgari o‘tgan insonlar qismati ham begona emas. U erksizlikning har bir qurbonini o‘z tug‘ishganiday ko‘radi, zolimlardan ularning xunini so‘raydi.

Asarda naqarotdek ikki bor qaytarilgan, «Mana menman, u isyonning o‘lmas avlodi...» — deya boshlanuvchi fidoyi hayqiriq, go‘yo Usmon Nosirning o‘zini kutayotgan og‘ir erksizlik, surgun zulmatlariga oldindan ko‘tarilgan isyondek yangraydi!

Savol va topshiriqlar

1. «Nil va Rim»dek yirik she‘riy asarni yaratmoq uchun ijodkordan iste‘doddan tashqari yana nimalar talab qilingan?

2. Qullar mehnati, kuchi, hayoti evaziga Misr ehromlari, Rim obidalari bunyod etilgan. Bu ikki hodisa o‘rtasida ziddiyat yo‘qmi? Agar bo‘lsa, Siz uni qanday izohlagan bo‘lardingiz? Bu savollarga o‘qituvchingiz yordamida, sinfdoshlaringiz bilan birga javob topishga harakat qiling.

3. «*O‘lim yaxshi, odam agar shunday xor bo‘lsa!*

Bir parcha non nima o‘zi! Shunga zor bo‘lsa!» — misralarida ko‘proq qanday qadr to‘g‘risida gap ketyapti?

4. «*Rim ustida shamsiyadek tumanli osmon*» misrasida ko‘kdagi holat nimaga o‘xshatilyapti? Bu o‘xshatishning ramziy ma‘nosi ham bormi?

5. O‘zbekiston xalq shoiri A.Oripovning «Olomonga» she‘rini topib o‘qing. Bu she‘rdagi olomon bilan «Nil va Rim»da yo‘lbars changalida parchalangan gladiatorning o‘limiga chapak chalayotgan «xalq» o‘rtasida bog‘liqlik bormi? Bu masalani ham o‘qituvchingiz yordamida muhokama qiling.

6. «*Tun qancha qora bo‘lsa, oy shuncha yorug‘!*» misrasiga jo qilingan ramziy ma‘noni izohlashga urining.

7. She‘ming lirik qahramoni o‘zini «*O‘sha jonman, o‘sha qonman va o‘sha shonman!!!*» — demoqda. Shu birgina misraga insoniyatning erk va ozodlik uchun olib borgan kurashi jamlangan bo‘lishi mumkinmi? Mulohaza qiling.

8. «Nil va Rim» asaridan bir parchani yod oling va sinfda ifodali o‘qib bering.

MONOLOG

Sevgi! Sening shirin tilingdan
Kim o'pmagan, kim tishlamagan?
Darding yoyday tilib ko'ksidan,
Kim qalbidan qonlar to'kmagan?

Seni yaxshi bilaman, go'zal,
Petrarkani¹ o'qiganim bor.
Buyuk Rimning Sapposi² azal
Xayolimni oshiqday tortar.

Bilamanki, Tasso³ bechora
Rohat ko'rmay o'tgan bir umr.
Ey makkora qiz, Leonora⁴,
Nomi qora bilan yozilgur!..

Balki, guldan yaralgan pari
Tosh ko'ngilli Beatriche⁵:
– Gadosan, – deb qochmasa nari
Dante baxtli bo'lardi picha!

Balki, Hamlet⁶ oydin tunlarda
Ofeliyani⁷ erkalatardi.
Balki, uzun sochini silab
Azongacha ertak aytardi.

Agar xiyonatni bilmasa,
Ezmasa fojia yuragin!
Yo'q! Yo'q, shoir! Gar shunday bo'lsa,
Shekspirning yo'qdir keragi!

Dezdemona⁸, gunohsiz dilbar,
Jigar qonlaringni ichgan kim?
Bilaman, Otello⁹, bilaman,
Otello haqlimi?.. Shoir – jim!..

¹ *Petrarka* – qadimgi Rim shoiri.

² *Sappo* – qadimgi Rim shoirasi.

³ *Tasso* – o'tli ishq-muhabbat kuylangan asarning baxtsiz qahramoni.

⁴ *Leonora* – yana bir adabiy qahramon.

⁵ *Beatriche* – mashhur italyan shoiri Dantening sevgilisi.

⁶ *Hamlet* – mashhur shoir va dramaturg Uilyam Shekspirning shu nomdagi tragediyasining bosh qahramoni.

⁷ *Ofeliya* – Hamletning sevgilisi.

⁸ *Dezdemon* – Shekspirning yana bir tragediyasi – «Otello»ning bosh qahramonlaridan biri.

⁹ *Otello* – shu nomdagi asarning bosh qahramoni, Dezdemonaning eri.

Jim!.. Ufqdan botar quyoshni
Shart kesilgan boshga o'xshatdim.
Parcha-parcha kuygan shafaqlar
Tirqiragan qonni eslatdi!

Qanday qo'rqinch! Qanday qabohat!
Mumkin emas hech qiynalmasdan!
Aqlidan ozganmi muhabbat?
Mumkin emas, qarshi turmasdan!

Mumkin emas, ey, oliy janob,
Necha yurakni aylab xarob.
Shohona toj kiygan muhabbat,
Mumkin emas! Qanday qabohat!

Ki, odamning o'ziniginamas,
Hissini ham xarob qilsa davr!
Qiynalaman!.. Yuragimda hovur...
Bu — qarshilik! Yo'q! Gina emas.

Bu — qarshilik! Ko'ring tarixni.
Umr tepasida musht tuygan...
Qiynalaman vijdon bilan man,
Mumkin emas, qarshi turmasdan!
O'z zimmamga katta ish oldim:

Ehtimolki, tamom qilmasdan —
Umrin tugar. Ammo, bo'lmaydi
(Ko'nglim o'rniga hech tushmaydi).
Senga qarshi bosh ko'tarmasdan
Asrlarni yig'latgan sevgi!!!

1933

Ishq-muhabbat jahon adabiyoti, tasviriy va qo'shiqchilik san'ati, musiqasining doimiy va hech qachon ohori to'kilmaydigan mavzusidir. Yodingizda bo'lsa, mashhur tatar shoiri Xodi Toqtash: «Muhabbat ul o'zi eski narsa, Lekin har bir yurak uni yong'orta (yangilaydi)», — degan edi. Zero, har bir inson balog'at yoshiga yetar ekan, uning qalbiga avval notanish bo'lgan ajib bir his — muhabbat hissi, albatta, mo'ralaydi. Insonning o'zi kabi inson go'zalligiga, latif chiroyiga, qalb xazinasiga bo'lgan qiziqishi bosh ko'taradi. Ikki yosh bir-birini ko'rgisi, ko'zlariga termilgisi, uzoq-uzoq suhbatlar qurgisi keladi. Odam bolasi sevgisi, sevilgisi keladi.

Usmon Nosir hayoti va ijodi to'g'risida avvalgi darsda o'qiganingiz ma'lumotda bu shoir to'g'risidagi Turob To'laning taassuroti bilan tanishgan edingiz. Uning gaplariga yana bir e'tibor bering:

«Usmon she'riyatimizga shamolday kirib keldi. Balki bo'ronday! U shunday to'polon va to'lqin bilan keldiki, uncha-muncha she'riy uslub va ijodni to's-to's qilib yubordi...»

Usmon Nosirning «Monolog» she'ri bu fikrni yana bir bora tasdiqlaydi. She'r lirik qahramoni shunga qadar hamma qulluq qilib turgan, ta'rifiga hamd-u sano keltirayotgan sevgiga... qarshi bosh ko'taradi.

Uning nazdida, bu tuyg'u ne-ne insonlarni sarson-sargardon qildi. Ular orasida Petrarka va Sapfo ham, Tasso va Dante ham, Hamlet va Otello ham bor. Shoir:

Aqlidan ozganmi muhabbat?
Mumkin emas, qarshi turmasdan! –

der ekan, bu qudratli kuch, bu yengilmas his qarshisiga mardona chiqadi.

Shu yerda shoir o'zi qarshi borayotgan hodisaning mohiyatiga aniqlik kiritadi. Zero, u umuman sevgi-muhabbatni emas, balki insonning shunday mo'tabar, nozik tuyg'ularini xo'rlagan, sevgining-qo'llariga xanjar tutqazgan davrni qoralaydi:

Ki, odamning o'ziniginamas,
Hissini ham xarob qilsa davr!
Qiynalaman!.. Yuragimda hovur...
Bu – qarshilik! Yo'q! Gina emas.

Agar gap faqat sevgining o'zidagina bo'lsa edi, lirik qahramon gina-yu araz bilan cheklanishi mumkin edi. U alohida urg'u beradiki, «Bu – qarshilik! Yo'q! Gina emas!»...

Shoir bu masala naqadar chigal, balki yechimsiz ekanini teran his qiladi. Ko'ngil ishi, ishq mojarosi «ikki karra ikki – to'rt» qabilida hal bo'lmasligini, bu masalada gunohkorni topish aksariyat amrimahol ekanini yaxshi anglaydi.

Siz ham o'ylab ko'ring, masalan, Kumushbibi (Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani qahramoni) fojiasida kimni aybdor qilib ko'rsatamiz? Zaynabnimi, O'zbek oyimnimi, Otabeknimi... kimni?

Bu murakkab holatni Usmon Nosir quyidagi misralar bag‘riga singdiradi:

Agar xiyonatni bilmasa,
Ezmasa fojia yuragin!
Yo‘q! Yo‘q, shoir! Gar shunday bo‘lsa,
Shekspirning yo‘qdir keragi!..

Xulosa qilib aytganda, «Monolog» she‘ri sevgi-muhabbat mavzusi mutlaqo yangi nuqtayi nazardan turib yoritilgan, talqin etilgan o‘lmas asar hisoblanadi. Nafaqat u yozilgan payti, to hozirgacha ko‘ngliga muhabbat hissi ingan yoshlar beixtiyor shu she‘r misralarini eslaydilar, boshqaga eshittirmay pichirlaydilar.

She‘riyatning, Usmon Nosir poeziyasining kuchi, jozibasi, «yuqumliligi» ham aynan mana shularda ko‘rinadi.

Savol va topshiriqlar

1. «*Umr tepasida musht tuygan...*» misrasini izohlashga harakat qiling.
2. Shoir o‘z zimmasiga qanday katta ish olganki, uni tamom qilmasdan umri tugashi mumkinligini aytyapti? Bu satrlarda shoirning bashoratomuz fikrlari ifodalangan bo‘lishi mumkinmi?
3. Nega bu she‘rga «Monolog» deb nom berilgan?
4. She‘rda qo‘llanilgan badiiy o‘xshatishlarga misollar toping.
5. «Monolog» she‘rini to‘liq yod oling.

ASQAD MUXTOR

(1920—1996)

XX asr o'zbek she'riyati, nasri, tarjima-chilik san'ati va dramaturgiyasi rivojida Asqad Muxtorning alohida xizmatlari bor. Jahon adabiyotining eng sara namunalari puxta o'rgangan, badiiy ijodga juda jiddiy faoliyat turi sifatida qaragan bu adib o'zidan boy va ibratli adabiy meros qoldirdi.

Asqad Muxtor 1920-yilning 23-dekabrida Farg'ona shahrida temiryo'lchi oilasida dunyoga keldi. Oiladagi uchinchi farzand bo'lgan Asqad endigina 11 yoshga to'lganida otasi vafot etadi.

O'n ikki yetim bolani boqib katta qilish oson ish emas edi. Asqadjon balog'at yoshiga yetguncha bolalar uyida tarbiya topadi, o'qiydi. 1936-yilda u Toshkentga kelib, jurnalistlar tayyorlaydigan kurslarga o'qishga kiradi, gazeta tahririyatida ishlaydi.

Keyingi taqdiri badiiy va publitsistik ijod bilan bog'liq ekanini anglagan Asqad Muxtor 1938-yilda Samarqanddagi dorulfununga o'qishga kiradi. Urush yillari bu ilm dargohi O'rta Osiyo dorulfununiga qo'shilishi munosabati bilan ko'pchilik qatori A.Muxtor ham Toshkentda o'qishni davom ettiradi.

Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagach, uni Andijonga ishga yuboradilar. Bu yerdagi Pedagogika institutida uch yil davomida o'zbek adabiyoti kafedrasini mudiri lavozimida faoliyat ko'rsatadi.

1945-yilda Asqad Muxtorning taqdiri yana Toshkent bilan bog'lanadi. U o'z davrining ko'zga ko'ringan matbuot nashrlari — «Yosh leninchi», «Qizil O'zbekiston» gazetalarida bo'lim mudiri, mas'ul kotib vazifalarini bajaradi. Bu yillari uning badiiy va publitsistik matn ustida ishlash qobiliyati charxlanadi.

1960—1965-yillar oralig'ida Asqad Muxtor Respublikaning eng yirik adabiy nashri — «Sharq yulduzi» jurnaliga muharrirlik qiladi. Uning «Guliston» jurnaliga, «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» haftalik gazetasiga bosh muharrirlik qilgan yillarini hamkasblari iliq xotiralar bilan yodga olishadi. Chunki bu yillari mazkur nashrlarda o'zbek adabiyotining puxta tahrirdan chiqarilgan eng sara asarlari chop etilgandi. O'sha gazeta va jurnal tahririyatlarida xizmat qilgan ko'plab yosh yozuvchi-shoirilar keyinchalik milliy adabiyotimizning yorqin namoyandalariga aylandilar. Respublikada

«Asqad Muxtor tahrir maktabi» degan haqli ibora bejiz paydo bo'lmagandi. Zero, adabiy matn ustida tinimsiz ishlash, uni tahrir orqali jilolash san'atini juda ko'pchilik aynan Asqad Muxtordan o'rgangandi.

Asqad Muxtor badiiy ijodga juda yoshligidan qiziqdi. Uning «Tilak», «Tong edi», «Totli damlar» singari ilk she'riy asarlaridayoq (1935—1938) adabiyotdan juda ko'p narsani kutuvchi, unga butun umrini bag'ishlashga tayyor lirik qahramon qiyofasi gavdalangandi.

Ikkinchi jahon urushi yillari Asqad Muxtor poeziyasining asosiy mavzusi, o'z-o'zidan, urush bilan bog'landi. Yosh ijodkorning kuchli pafosga yo'g'rilgan «G'alaba ishonchi», «Jangchining bayram kechasi», «Tug'ishganlar qaytdi», «Sog'inish» singari o'nlab she'rlari urush davri o'zbek poeziyasi namunalari bo'lib qoldi.

Uning «Po'lat quyuvchi» (1947), «Hamshaharlarim» (1949), «Rahmat, mehribonlarim» (1954), «Chin yurakdan» (1956), «99 miniatura» (1962), «Karvon qo'ng'irog'i» (1964), «She'rlar» (1966), «Quyosh belanchagi» (1971), «Sizga aytar so'zim» (1978) singari she'riy to'plamlarini kuzatib, shoirning ijodiy balog'atga yetishish jarayonini anglash mumkin.

Ayniqsa, uning «99 miniatura», «Karvon qo'ng'irog'i» to'plamlaridan joy olgan lirik asarlari o'z davri adabiyoti piligining sezilarli darajada ko'tarilishiga sababchi bo'lgan edi.

O'tgan asrning 50-yillaridan boshlab Asqad Muxtor o'z ijodiy imkoniyatlarini prozaik janrlarda ham sinab ko'rishga kirishdi. Dastlabki kichik hikoyalardan so'ng, birin-ketin yozuvchining «Daryolar tutashgan joyda» (1950), «Qoraqalpoq qissasi» (1958), «Buxoroning jinko'chalari» (1980), «Bo'ronlarda bordek halovat», «Jar yoqasidagi chaqmoq» (1982), «Kumush tola» (1987) singari qissalari, «Opa-singillar» (1954—1955), «Tug'ilish» (1960—1963), «Davr mening taqdirimda» (1964), «Chinor» (1969—1973), «Amu» (1984) nomli yirik romanlari yaratilib chop etildi. Bu asarlarning har biri o'zbek o'quvchisi tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi, jiddiy adabiy bahslar qo'zg'alishiga sababchi bo'ldi.

Bundan tashqari, Asqad Muxtorning bolalarga bag'ishlangan «Chin yurakdan» (1956) nomli she'riy, «Hayotga chaqiriq» (1956), «Dunyo bolalari» (1962) nomli hikoyalar to'plamlari ham nashr qilindi.

Rus adabiy tilini juda yaxshi egallagan va his qilgan Asqad Muxtor tarjimachilik sohasida ham ibratli muvaffaqiyatlarga erishdi. Masalan, u buyuk dramaturg Sofokl qalamiga mansub «Shoh Edip» asarini mahorat bilan o'zbekchalashtirgan edi. Bundan tashqari,

Asqad Muxtorning Pushkin, Lermontov, Tagor, Mayakovskiy, Blok, Gorkiy, Shevchenko singari klassiklardan qilgan tarjimalari o'zbek kitobxoniga ajoyib tortiq hisoblanadi.

Asqad Muxtor umrining oxirida — sog'lig'i yomonlashib, yozishga qiynalgan yillari ham ijod qilish, ko'nglidagini odamlar bilan baham ko'rishdan to'xtamadi. Uning «Uyqu qochganda (Tundaliklar)» deb nom berilgan badiiy-falsafiy mushohadalari («Ma'naviyat» nashriyoti, 1997-yil), go'yo, matonatli shaxs va betakror ijodkorning insoniyatga qoldirgan vasiyatidek yangraydi...

Taniqli adib uzoq davom etgan og'ir xastalikdan so'ng 1996-yilning 17-aprelida Toshkent shahrida vafot etdi.

«CHINOR» ROMANI

Asqad Muxtor romanlari ichida, ayniqsa, «Chinor» asari muallifga katta shuhrat keltirgan. Bu asar o'ziga qadar yaratilgan o'zbek romanlaridan bir necha jihatlar bilan ajralib turadi.

Avvalo, romanning kompozitsion tuzilishi — asar voqea-hodisalarining o'zaro shaklan joylashuvi boshqa asarlardan keskin farq qiladi. Unda go'yo bir-biri bilan bog'lanmaydigan qator hikoyalar, rivoyatlar, hatto qissalar aralash tartibda kelaveradi. Ularda tasvirlangan voqea-hodisalar ham zamon, vaqt nuqtayi nazaridan izchil tizimga bo'ysunmaydi. Masalan, roman yaratilgan davr (o'tgan asrning 60-yillari) hodisalari hikoya qilib borilib, birdaniga asrning boshida yuz bergan fojialar tafsilotiga o'rin beriladi...

Aytishimiz kerakki, bu «g'alatilik» faqat tashqi tomondan — yuzaki qaragandagina shundaydir. Aslida, romanga jalb etilgan barcha katta-kichik insoniy taqdiralar asar markazida turuvchi obraz — 93 yoshli Ochil bobo taqdiriga borib bog'lanadi.

Romanning boshida butun yurtga tarqab ketgan uzoq-yaqin qarindoshlaridan xabar olgani otlangan Ochil boboga qo'shilishib muallif (demak, o'quvchi ham!) olis safarga chiqadi. Mana shu o'ta qiziqarli va ibratli safar asnosida bobo peshanalaridagi ajinlar singari bir-biriga ulanib ketgan insoniy taqdiralar haqidagi goh shirin, goh achchiq hikoyalarga oshno tutinasiz.

Bu taqdiralar bir-birlari bilan Ochil bobo orqali bog'lanib, yagona shajarani — azim Chinorni vujudga keltiradi...

«Chinor» romanining o'ziga xos jihatlaridan yana birini Sizga eslatib o'tmaslikning iloji yo'q.

Bu romandan o'rin olgan hikoya va qissalar, ko'p asarlarda bo'lgani singari, albatta, yaxshilik bilan, ezgulikning yovuzlik ustidan qozonadigan g'alabasi bilan tugayvermaydi. Asarda o'nlab

insonlar taqdiri borki, shafqatsiz va chigal hayot bo'roni ularni xuddi cho'ldagi bir uyum xashak singari sarson-sargardon qiladi.

Adib qahramonlar taqdiriga behuda aralashish, ularni «to'g'ri yo'lga solib yuborish»dan o'zini tiyadi. Ortiqcha hayajon, chuchmal emotsionallik Asqad Muxtor uslubiga mutlaqo yot ekani «Chinor» romanida yaqqol o'zini ko'rsatgandi. Bu jihatdan, yozuvchi yoshligidan o'qib-o'rgangani rus va g'arb adabiyoti tamoyillarini milliy adabiyotimiz maydonida ham dadil qo'llashdan cho'chimaganiga guvoh bo'lamiz. Hozirgi paytda o'zbek adabiyotshunosligida ko'p tilga olinayotgan «shafqatsiz realizm» ko'rinishlarini Asqad Muxtor o'tgan asrning 60-yillaridayoq romanchiligimizga olib kirgani ham uning ijodiy tashabbuskorligi (novatorligi)dan yana bir nishonadir...

Endi, Ochil bobo – Chinor shajarasida unib qolgan ana shunday «mo'rt bir barg» – Akbarali ismli konchi yigit taqdiridan hikoya qiluvchi mungli qissani birgalikda o'qiylik-da, keyin suhbatimizni davom ettiraylik.

CHINOR

(Romandan parcha)

...Mehmonxona tez topildi: chiroqlar ko'proq tomonga yurishgan edi, katta chorrahadan chiqishdi, undan sal narida ikki qavatli jo'ngina mehmonxonaning viveskasi ko'rinib turardi.

Navbatchi, xushmuomalagina, uyqusiragan bir kampir, ularni yo'lakning narigi boshidagi katta xonaga joylashtirib, choy damlash uchun objo'shni qayerdan olishni ham ko'rsatib qo'ydi. Yaxshi uyqubop joy ekan. Bir qavatli derazadan uzoqdagi tog' daryosi Shodasoyning bir me'yorda shovullashi eshitilib turibdi.

– Mana, – dedi o'z ko'nglini o'zi ko'tarib Ochil buva, – shukur, yetib keldik. Bemalol dam olaylik. Akbaralini bo'lsa ertaga topib olamiz, hech qayoqqa ketmaydi. – U etigini yechib, odaticha karavotga chiqib chordana qurdi. Shunday bir o'tirib soqolini tutamlab chapga buramasa nafas rostlaganday bo'lmas edi. – Lekin muzey eshigini qoqqanimiz qiziq bo'ldi, – dedi u yana, – shahar juda ham o'zgarib ketibdi-da, a?..

Charchagan Azimjon yelkasini qisdi. U qo'l yuvgach, qiyig'ini stolga yozib, non sindirdi, xurjunni yoniga tortib kovlashtira boshladi. Ochil buva nafas rostlagach, tunuka choynakni olib, choy damlagani chiqdi.

«Kubovaya» deb yozilgan xonani ochsa, hammomdagidek issiq hovur gup etib yuziga urdi, burchakda katta bak sharaqlab qaynab yotar edi. Ochil buva choyni achchiqqina qilib damlab, orqasiga qarasa, bir odam qaynoq suv olmoqchi bo'lib piyola tutib turibdi.

– Choy quyib bera qolay, – dedi.
– Suv ham bo‘ladi, dori ichmoqchi edim, – dedi haligi odam.
Ochil buva uning yuziga qaramadi, bug‘ ichida ko‘rib ham bo‘lmasdi.
– Choy yaxshi, tuting piyolangizni, savobtalab odammiz, – to‘latib quyib berdi, choyning xushbo‘y hidi dimoqqa urildi.

– Rahmat, – dedi notanish odam.

Ochil buva choynagini ko‘tarib yo‘lakka chiqqanda, haligi odamning tovushi qulog‘iga tanishdek tuyulib, to‘xtab qoldi. Qaytib kirmoqchi edi, u odamning o‘zi chiqib, lim-lim to‘la piyolasiga tikilganча yonidan o‘tib ketdi. O‘tib ketdi-yu, nariroqqa borib u ham to‘xtadi. Lekin orqasiga qayrilib qaramadi, cholning to‘xtab turganini sezgan edi.

– Menga qarang, bolam, – dedi Ochil buva u tomon yurib, u odam ham o‘girildi. Ochil buva shundoqqina ro‘parasiga borib to‘xtadi. Ular bir-birlarining yuzlariga tikilib qolishdi.

– Sen... – dedi Ochil buva sekin, undan ko‘z uzmagan holda egilib, issiq choynakni yoniga, poyandozga qo‘ydi. Yana tikilib qolishdi. Yo‘lakning u boshidagi chiroq ularning yuzlarini xira yoritar edi.

– Buva! – deb xunuk qichqirib yubordi haligi kishi, piyola qo‘lidan tushib sindi. Ular quchoqlashib ketishdi.

Bu – Akbarali edi. Ochil buva uni zo‘rg‘a tanidi. Vaqt ko‘p o‘tganidan emas, yetti yilda odam bunchalik o‘zgarmaydi. O‘ttiz yoshida bunchalik qarimaydi. Akbaralining hayotida, shubhasiz, bir musibat yuz bergan edi. Uning suyagi qolibdi, xolos. Yonoqlari turtib chiqqan, oq oralagan soch-soqoli o‘siq, ko‘zlarida nur yo‘q. U gapirolmay qoldi, ko‘z tagidagi ko‘k xaltachalari titrab, yig‘lab yubordi.

– Kasalmisan, bolam?

Akbarali yengi bilan yuzini to‘sisb, bosh silkidi: «Yo‘q».

– Qamoqdan chiqdingmi? – dedi Ochil buva tikka qarab.

Akbarali bosh qimirlatdi: «Yo‘q».

– Nega bu yerda yuribsan? Mehmonxonada...

Akbarali chuqur botgan ko‘zlari bilan bobosiga iztirobli tikildi:
«Hali hech narsadan xabaringiz yo‘q ekan...»

– Hammasini aytib beraman. Sizga aytib beraman, buva...

– Uzoq gapmi?

– Uzoq gap.

– Biz seni qidirib yuribmiz... Azimjon ham shu yerda.

Akbarali tushunmadi: «Nega qidiradi? Azimjon kim?»

– Azimjon-chi, senga ammayvachcha bo‘ladi. Chet eldan... Seni ko‘rgani keldi.

Akbarali tushunmadi. Uning chalkash, zaif o‘ylari boshqa yoqda ekani yuz-ko‘zidan bilinib turardi.

— Buva, sizga aytib beraman... faqat sizga. — U Ochil buvani o‘z xonasiga yetakladi. Xona g‘ira-shira, sovuq, bir stol, bir karavot; allaqanday qo‘lansa hid anqir edi. Ochil buva derazani ochib xonani shamollatgach, Azimjonni chaqirib keldi. Azimjon patnisda non-choy ko‘tarib kirdi. Tanishgan bo‘ldilar, Akbarali unga tikilib turdi-yu, indamadi, kimligini bilolmadi chog‘i. Azimjon ham qarindoshini boshqacha tasavvur etgani uchun hozir uni ko‘rib birdan gap topolmadi.

— Gapir, — dedi Ochil buva. Uning charchog‘i ham, uyqusi ham qochgan, ko‘ngli bir shumlikni sezganday, keksa, horg‘in yuzini betoqatlik ko‘lankasi qoplagan edi.

QISSA

...Shodasoyda qayoqdan ham paydo bo‘ldi u kishi! Oti Bektemir edi. Akbarali uning otini tilga olgisi kelmaydi, qo‘rqadi. Uyquda alahsirab aytib qo‘yishi bor.

Kechasi kelib derazani taqillatdi. «Och, Bektemirman. Dadangning o‘rtog‘iman», dedi.

Akbarali unaqa odamni bilmasdi. «Dadangning o‘rtog‘iman», deganidan keyin turib eshikni ochdi. Hali-hali ko‘z o‘ngida turibdi: bir ko‘zi ko‘r edi bu odamning. Kirib kelishi bilan brezent qalpog‘ini yelkasiga tushirdi-da, Akbaralini o‘z bolasiday bag‘riga bosdi. Undan dimiqqan xom teri hidi kelardi.

— Akbaralimidi oting?

— Ha.

U xaltasini burchakka qo‘yib, yomg‘irligini yechdi. Ustida pidjagi ham yo‘q, ko‘ylakchan edi. Akbarali shuncha tikilsa ham tanimadi. Lekin otasi tengi odam edi. Juda uzoqlardan, ko‘p qiyinchiliklar ko‘rib kelgan bo‘lsa kerak, nihoyat boshpana topganidan ruhi tetik, jihozlarga tikilib-tikilib qarar, issiq pechkaga qo‘l tekkizib kaftini kaftiga ishqar edi.

— Choy qo‘yib yubor. Oying yo‘qmi?

Mehmonga choy qo‘yish esiga kelmabdi. Shoshib qoldi Akbarali. Choyga urindi.

— Oyim... boshqa er qilib ketganlar.

— E-ha... — dedi Bektemir cho‘zib. Stol yoniga o‘tirib, o‘z uyidagidek yengini shimardi. — Shundoq degin, — dedi yana o‘ychan. U Akbaraliday baland bo‘yli, yuzini chuqur ajinlar tilkalagan, ko‘r ko‘zi yumuq, ichiga cho‘kkan, qora, cho‘tir odam edi. — Biz dadang bilan urushga birga jo‘nagan edik... Bir eshelonda, — dedi boshqa so‘z topolmaganday. — Kapsanlikman, hov tog‘dan.

Shugina ekan-ku. Akbarali, dadamga juda yaqin odammikan, deb o'ylagan edi. Hafsalasizgina choy damlab keldi.

– Dadam urushning birinchi yiliyoq halok bo'lgan, – dedi.

– Bilaman. Eshitgan edim.

– Hozir qayoqdan kelyapsiz?

– Buning tarixi uzoq... – dedi mehmon. U choy ho'pladi-yu, hech narsa yemadi. Boshidan ko'p savdolar o'tganligi ko'rinib turardi. Chindan ham tarixi uzoq ekan, kechasi bilan gaplashib chiqishdi.

Bektemir 1942-yili Mozdok yaqinida qurshovda qolib, uch oy jang qilgandan keyin, ochlikdan sulaygan, o'q-dorisiz o'n yetti yarador bilan birga dushmanga asir tushdi. Darmonga kirib olay, sal o'zimga kelay, deb lagerma-lager yurib, hamma tanishlarini yo'qotdi. Ularni bir joyda uzoq tutishmas, dam allaqanday yerosti korxonasiga, dam tonnel qurilishiga, dam tosh karyeriga qo'yishar, kechalari bilan notanish yo'llardan kolonna qilib haydashar edi. Bektemir bu yillar ichida ne-ne odamlarni, ne-ne azoblarni ko'rmadi, bir necha tillarni o'rgandi, necha-necha o'limlardan qoldi, necha xil kasalliklarga yo'liqdi. Endi uning bir ko'rmagani o'lim edi. Hamma narsadan umid uzib, o'limni kutar edi u.

Urushdan keyin ularni hamma unutib tashlab ketgan asirlar lageridan amerikalik soldatlar kelib qutqazdi. Shundan keyin Bektemir ajalga chap berdi hisob-u, lekin endi uning uchun darbadarlikning yangi davri boshlangan edi. Yevropada elma-el sudralib yurib rizqini terdi, ikki sog'lom qo'ldan bo'lak tayanchi yo'q edi. Gaplarga qaraganda, Vatanga qaytish xavfli, u yerda unga o'xshaganlar uchun yana lagerlar tayyor emish...

Lekin yo'q, vatangadolikning azobi go'r azobi bilan teng ekan. O'n uch yil sargardonlikdan keyin yuragini hovuchlab bo'lsa ham yurtiga qaytdi. Qaytib kelsa, «Yaxshi qilibsiz, boring, oilangiz bilan tirikchiligingizni qiling», deyishibdi.

Bektemir peshanasiga tars etib urdi, o'rnidan turib ketdi.

– Kelganimdan beri bironta tanishga ko'ringanim yo'q, seni qora tortib keldim, Akbarali. Dadangni yaxshi ko'rib qolgan edim, kelishim bilan lop etib esimga tushdi...

– Ovqatdan oling, Bektemir aka...

Bektemir dasturxonga qaradi-yu, hech narsani ko'rmadi, u iztirobda edi.

– Menga qara, men... men bir ish qilishim kerak. Nimadir qilishim kerak, bilasanmi!..

– Bola-chaqa omon ekanmi?

– Ha, xotinim, qizim... Lekin hali uyga borganim yo'q, yurak dov bermayapti.

– A?

– Ular mening tirik ekanimni bilishmaydi. Qaysi yuz bilan boraman? Nima deb boraman? – Bektemir yalang'och ko'ksiga, yuragiga, cho'ntaklariga shapatilab, jahl bilan gapirdi: – Nima bilan boraman? Men... bir ish qilishim kerak.

– Ishga kiring.

– Ha, avval – ish. Senga kelganimki... menga bir ish topib ber, uka. Shunday kasb kerakki, qasd qilib qo'ydim: kecha-yu kunduz ishga sho'ng'ib ketay. Toki odamlar meni ko'rmasin, faqat mehnatimni ko'rishsin. Mehnat! Mehnat! Mehnat! Boshqa narsa kerak emas. Shundagina bir kuni borib xotinim bilan qizimning oyog'iga bosh qo'ysam, balki gunohimdan o'tishar. Akbarali, uka, senga yorildim, yordam qil...

O'shanda ertasiga u dadasining o'rtog'iga konni ko'rsatadigan bo'ldi. Quyoshli kuz ertasi juda chiroyli edi. Yo'l bo'yidagi qayrag'ochlarning shapaloqdek-shapaloqdek qizg'ish barglari oyoq ostida shitirlaydi, ko'lmak suvlar jimirlaydi. Tog' shabadasi Shodasoyning sovuq shovqinini daralarga taratmoqda, uzoqda qorli cho'qqilar quyoshga o'chakishgandek yilt-yilt charaqlaydi, kungay yonbag'irlarda saf tortgan archalar qorayib ko'rinadi. So'qmoq yo'l qadam sayin yuqoriga o'rlab boradi, pastda eski Shodasoy qishlog'i sarg'ish daraxtlarga burkanib yotibdi, sal berida unga tutashib ketgan kon shaharchasining tunuka tomlari. Konchilar smenadan chiqqandan keyin uyga qaytadigan yo'lni zap manzarali joylardan solishibdi-da! Kela-kelguncha hordig'i ham chiqib ketsa kerak.

Yo'lda duch kelgan odamlar Akbaralini tanib salom berishar, bular ikkalasi barobar alik olib, shoshmasdan gaplashib, atroflarni tomosha qilib borishar edi. Bektemir o'z smenasiga ketayotgandek, ko'ngli yayraydi. Agar u konga ishga kirib olsa, har kuni mana shu yo'ldan yuradi. Necha yillardan beri birinchi marta o'z odamlari ichida, o'zi uchun yeng shimarib, terga botib, yayrab mehnat qiladi. Keyinroq xotini bilan qizini ko'chirib kelib, uy-joy ham qilib olsa! Bektemirning bir vaqtlar o'ylashga ham yuragi dov bermay yurgan orzulari shu emasmi? Akbarali buning nimaligini tushunmaydi, uning uchun bu oddiy bir ish kuni. U shunchaki, yo'l-yo'lakay bir tanishini boshlab, o'zining odatdagi smenasiga ketyapti. Konchilar kiyadigan petlitsali qora pidjagini bilagiga tashlab, tor so'qmoqdan mehmonga yo'l berish uchun chetdagi shag'al uyumlarini shaqir-shuqur bosib odimlamoqda. Bektemir uning oftobda ter tomchilari yiltillagan yuziga qarab qo'ydi.

Akbarali otasiga uncha o'xshamas, novcha, ingichka, kamgaproq edi. Lekin kechasidagi hikoyalardan keyin oqko'ngil

Bektemir aka unga yoqib qoldi, ota o'rniga mehribon bir odam orttirgandek bo'ldi Akbarali.

— Uylanmabsan-da, chakki qilibsana... — dedi Bektemir aka.

Akbarali yerga qarab kulib qo'ydi.

— Ha, mayli, hali kech emas. Mening qizim ham bo'yi yetib qolgandir. Onasiga tortgan bo'lsa do'ndiqqina bo'lishi kerak, olib kelaman, ko'rasan. Yoqtirsang, senga beraman, Xudo xohlasa.

Akbarali yana kulib qo'ydi. Konga yaqinlashib qolishgan edi. Qirlardan, jarlardan hatlab osma vagonetkalar g'izillaydi. Tashlandiq jinslardan paydo bo'lgan tepaliklar dam qizg'ish, dam qo'ng'ir rangga kirib tovlanadi. Kon yaqinida ular suv sepilgan keng asfalt yo'lga chiqishdi.

— Meni kirgizisharmikan? — deb so'radi Bektemir.

Ruda ortilgan MAZlar o'tib borardi, Akbarali eshitmadi.

— Hujjatim yo'q, kirgizisharmikan?

— Men bor-ku! — deb qichqirdi Akbarali kulib. Eshitmadi deb o'ylab, ko'kragiga urib ko'rsatdi: — Men, men! Mana bo'lmasa, kiyib oling, buni ko'rsa to'xtatib o'tirmaydi, — deya pidjagini irg'itdi Akbarali. Bektemir aka pidjakni ilib olib, kiydi.

— Yarashdi, yarashdi! — deb qichqirdi Akbarali. Ikkalasi ham xandon tashlab kuldi. Bu vaqt MAZlar o'tib bo'lgan edi, kon og'zida ularning kulgisi yangrab eshitildi, tog'lardan bir zum aksi sado kelib turdi.

— Endi sening o'zingni kirgizmasa-chi? — deb kuldi Bektemir aka yigitning yana ham ingichka tortgan ko'ylakchan gavdasiga qarab.

— Meni tanishadi, — deb qo'l siltadi Akbarali. — Propusk olsak ham bo'ladi-yu, idora uzoq. Bitta hiyla ishlataylik-chi, o'tarmikan. — Ikkalasi yana yayrab kuldi. Bektemir aka ustidagi formal pidjakka qarab-qarab quvonardi.

— Erta-indin o'zimga ham tegadi, Xudo xohlasa.

Qorovulxonada ularga hech kim indamadi, yo'lakda qo'llariga bittadan karbid fonari olib, boshlariga kaska kiyishdi-da, konga kirib ketishdi.

Tog' qa'lining zax sovug'i birdan ko'krakka urdi. Piyoda yuradigan taxta yo'lak zax devor bo'ylab borar, temiryo'l izlari uchrashgan chorrahalaridagina tonnel biroz kengayib, yorug' maydonlarga olib chiqar edi. Bektemir aka bosh ustidagi yo'g'on-yo'g'on kabellarni, issiq-sovuq suv, havo quvurlarini, elektr, telefon simlarini ushlab qo'yar, Yevropada ishlagan konlarini gapirib, chiroqsiz, havosiz, xuddi ko'rkalamushdek yer qaziganlarini eslab, u yerlarda insonning xorligini so'zlab borardi. Ular uzoq yurishdi. Tepadan

chakka tomib badanlarni junjiktiradi, ruda ortilgan vagonetka eshelonlari o'tganda, quloqlariga barmoqlarini tiqib, devorga yopishgancha to'xtab turishadi. Necha-necha «tor ko'cha»larga kirib chiqishdi, uzoq shtreklarga borib kelishdi, zaboylarda odamlar bilan gaplashishdi, bir yarim soatcha yurgandan keyin orqaga qaytadigan bo'lishdi.

— Ha... — dedi Bektemir aka, — avval yordamchi bo'lib biron kasbga zehn solib yurishga to'g'ri keladi. Murakkablashib ketibdi...

— Nima bo'lsa ham konchi bo'ldingiz endi, Bektemir aka, — dedi Akbarali.

Tog' qa'ri jimjit bo'lib qoldi. Taxta yo'lak tagida shildirab suv oqar, chirog'ini silkib oldinda ketayotgan Bektemir aka o'ychan jilmayar edi: u chindan ham konchiga o'xshaydimi?

Bir mahal muyulishga kelganlarida qayerdadir chaqmoq chaqilgandek bir nima yilt etdi-da, ikkalalarining ham ko'zlari qamashib, bir zum hech narsa ko'rmay qolishdi. So'ngra zulmat taralganda, bir-birlariga savol nazari bilan qarashdi. Bektemir aka temiryo'ldan sakrab o'tib, oldinga yugurdi. Nariroqqa borganlarida bir nima chirs-chirs etib, yana chaqmoq chaqildi.

— Bu yoqda! — dedi Bektemir yana oldinga yugurib.

Ho'l taxtalar ustidan oldinma-keyin yugurib, toyib, qoqilib bir joyga yetib borishsa, yo'l chetida devorlari betonlangan katta kameraning shifti o'pirilib, yo'g'on relslardan yasalgan temir balkalarning bir uchi muallaq osilib yotibdi. Butun temir balkalardan payvandlab ishlangan og'ir shift bir chetidagina ilinib, lopillab turar, har lopillaganida allaqayerida chirs-chirs elektr chaqmoq chaqib butun shtreklarni dam charaqlagan shu'laga, dam zim-ziyo qorong'ilikka g'arq etar edi.

Akbarali yaxlit temir shiftning vahimali lopillashidanmi yo ko'zlari hech narsani ko'rmay qolganidanmi, o'zini yo'qotib baqira boshladi:

— Ehtiyot bo'ling, qoching, Bektemir aka!

Elektr hamon chirsillab ko'z ochirmas edi, ular bir-birlarining qayerda turganlarini ovozlaridan, nafas olishlaridagina payqashar edi.

— Transformator! — deb qichqirdi Bektemir. — Hozir balkalar bosib tushsa, transformator portlaydi! Bu — yong'in degan gap, zaboylarda odam bor! Bu yoqqa yur!

— Qoching! Nima qilmoqchisiz?

— Transformatorni o'chirish kerak, portlaydi!

— Qoching, bosib qoladi hozir!

— O'chirish kerak, falokat yuz bermasin, qayoqdasan?

Chirs-chirs chaqmoq chaqilar, temir shift dahshatli lopillar edi. Bektemir uning tagiga kirib, qaytib chiqdi.

— Dastaga bu yondan yaqinlashib bo'lmaydi, ko'zga uryapti. Qayoqdasan, ko'tar buni! — U devor tagida turgan qandaydir eski yashikka yopishdi.

— Qoching, deyaqman, Bektemir aka! Ana tushyapti! — deb baqirdi Akbarali. Bektemir bo'lsa bo'yin tomirlari o'ynoqlab yashikni siljitar edi, yashik og'ir, jiqqa suv, chetlariga beton yopishib qotgan...

— Ko'tarishvor! Bir zumda yacheykadan oshib tushib o'chirib chiqaman! Qayoqdasan?

Chirs-chirs etgan shu'lada Akbarali uning qonsiz yuzini, og'irlik zo'ridan soqqaday bo'lib ketgan yolg'iz ko'zini so'nggi marta ko'rib qoldi.

— Qayoqdasan?!

— Qoching, Bektemir aka! Tezroq qoching, portlaydi!

Akbaralining tovushi o'ziga ham allaqayoqlardan eshitilgandek bo'ldi. Qayoqqa ketayotganini o'zi ham bilmasdan, qoqila-surina qochar, baqirar edi. U negadir birdan darmonsizlandi, tomog'i xirillab, ovozi chiqmay qoldi, chakkasini ushlagan qo'lida qon yuqini ko'rib yana vahimasi oshdi. Uzoqda tuynukdagidek bo'lib kun yorug'i ko'ringanda hammayoqda chiroq o'chdi. Yo'llar, shtreklar zim-ziyo bo'lib qoldi. Shu payt orqada bir nima gursillab, uzoqdan mudhish faryod eshitildi. Bu achchiq tovush oyog'idan chalgandek, Akbarali qorong'ida zax devorga yuzi bilan suyalib qoldi. Biroq shtreklardan nimadir guvillab uni quvlab kelayotgandek edi, haligi tovushning tog'qa'ridagi aksi sadosi eshitildi qulog'iga. U tuproq devorga suykalib tarmashib oldinga siljidi, nafasi bo'g'ilib, uzoqdagi kun yorug'i uni o'ziga tortayotgandek edi. Haligi tovush... Bektemirning tovushi. Uni temir balkalar bosib qoldi. Ulgurmadi. Transformatorni o'chirdi-yu, o'zi chiqib olishga ulgurmadi... Qochish kerak, endi qochish kerak!

Kimdir qo'rqmadi, u qo'rqdi. Bir zumgina qo'rqdi. Bir zum... Bir zum. O'sha hal qildi. Qaytmoqchi ham bo'lgan edi, qaytmadi. Yashik... og'ir, sementli yashik... Qaytmadi. Qo'rqdi. Bir zumgina qo'rquv... Endi qochish kerak! Qochish kerak!

— Qochish kerak!!!

— Bolam, Akbarali! Menga qara, o'rgilay, ag'darilib yot, bolam, bosinqirayapsan...

Akbarali o'rnidan sakrab turib, chakkasini ushlab ko'rdi — qo'lida qon yuqi yo'q edi. Ro'parasida, rangi quv o'chgan onasi turibdi.

— Uxlaganga ham o'xshamaysan, bolam. Nimadan qo'rqding, yomon tush ko'rdingmi?

Akbaralining ko‘z o‘ngida hamon Bektemir turardi. Lekin Bektemir yo‘q. Bektemir temirlar ostida majaqlanib ketgan... Akbarali xunuk tushga o‘xshagan bu o‘ylarini uloqtirib tashlamoqchi bo‘lgandek ko‘zini yumib, boshini silkidi. Boshi toshdek og‘ir edi...

U qochib keldi. Qochib qutulganman deb o‘yladi. Lekin odam o‘zidan qochib qutulolmas ekan. Kallasi ham, ko‘ksi ham bo‘m-bo‘sh...

O‘rtoqlari kelganda yana o‘zini chetga oladigan bo‘ldi. Xola razm solsa, orada eng kamgap, kamsuqumi shu. Keyinroq oshnalari chaqirib kelsa ham, «Chiqmayman», — deb javob beradigan bo‘ldi. O‘shandan beri sheriklari ham kelmay qo‘yishdi. Akbarali ularga qulfi dilini ocholmadi, el bo‘lolmadi.

Dardingni aytoilmaganingdan keyin el bo‘lolmaysan-da.

Shunday vaqtlar ham bo‘lar ekanki, do‘stlaringdan, odamlardan najot so‘rolmaysan, o‘zingni o‘zing himoya qilolmaysan, o‘z orzularing yuziga o‘zing tuproq tortib, jon rishtalaringni o‘zing qirqasan.

U yana o‘sha-o‘sha, gardanidan bosgan ko‘rinmas yukdan bukchayib, dardini bировga ayto olmay yo ishida zavq, yo uyqusida halovat, yo oshida ta‘m sezmay kunlarni, oylarni yolg‘iz, yer suzib o‘tkazdi.

...Sharofat xola yotib qolgandan keyin Hadyaning ham, Abdusamadlarning ham daragi bo‘lmay ketdi. Akbarali hammasini o‘zidan cho‘chitib, bezdirib qo‘yganga o‘xshaydi. U uyning qorong‘i bir burchagida uzoq yolg‘iz o‘tiradigan bo‘ldi. Ba‘zan o‘z-o‘zi bilan gaplashadi: «Bir zum... faqat bir zum... O‘sha lahzada bir zumgina o‘zimni boshqacha tutganimda edi... Odam o‘zini o‘zi o‘ldirganda ham unga bir zumlik bardosh yetishmay qoladi, deyishadi...» Yana allanimalar deydi. Keyin qo‘rqib o‘rnidan turib ketadi.

Borib qayoqlardandir ichib keladi, kechasi uxlamay u yoqdan-bu yoqqa ag‘darilib chiqadi.

Keyingi vaqtda onasiga, uning betobligiga ham e‘tibor bermay, allaqayoqlarda bir nima qidirgandek, bir o‘zi tentirab yurar, kech qaytar edi. Bugun ham kun botguncha aylanib yurib, posyolkaning ovloq bir yeridagi kimsasiz bufetga kirib bordi. Bu yerda bufetchi xotin uni tanib qolgan edi, so‘ramasdanoq, ikki yuz gramm aroq quyib berdi. Ishsiz kunlari Akbarali bu yerga ikki-uch qayta kelib ketadi, boshqa kunlari bo‘lsa ishdan keyin...

Uyda Sharofat xola kasal. O‘ziga qaramasa ham, o‘g‘lining hushtak chalib, papiros tutatib kelganiga ba‘zan xursand bo‘lib bosh ko‘taradi. Ammo qarovsiz qolgan bemorning ahvoli kundan-kun

og'irlashardi. Ayniqsa, o'g'lining undan yashiriqcha icha boshlaganini payqagach, u so'nggi ilinjini ham yo'qotgandek bo'ldi.

– Oyi! – dedi Akbarali bir kuni mast holda onasining yoniga o'tirib. – Men hammasini aytib berdim. Sonyaga. Bufetchi xotinga aytdim...

– Nimani aytding, bolam?

– O'shani... U yoqda... odam o'ldirganimni... Sabab bo'lganimni.

Sharofat xolaning ko'zi tindi, xuddi tushdagidek, tubsiz qorong'i jarlikka sho'ng'ib ketdi. Lekin hushi bor edi, gapirolmas edi, xolos. «Iloyo, ketib qolmasam bas. Yana qittak quvvat bor!» deb o'ylaganini biladi. Anchadan keyin tili aylandi:

– U nima dedi, bolam?

– Ichgin, unutasan, dedi.

Akbarali omonat o'tirgan joyidan gandraklab, yiqilib tushishiga sal qoldi. Sharofat xola darmonsiz qo'li bilan uni ushlab qolmoqchi bo'lib, allanima dedi. Endi unga baribir edi. «Endi u dunyoligimni o'ylashim kerak», deb qo'ydi ichida. Shuning uchun: «Kimni, nega, qanday qilib?» deb so'rab o'tirmadi.

– Sen, bolam, bufetchi xotinga emas, boshqa hech kimga ham emas, faqat shodasoyliklar oldiga borib gunohingni o'tinishing kerak. Faqat o'shalar gunohingdan kecha oladi. O'zingni ko'rsat, bosh eg. Boshqalarga yorilganing bilan u la'nati bo'yinturug'ing gardaningda qolaveradi. Qaytaylik, jon bolam, ko'zim ochig'ida...

Mast Akbarali karavotdan sirg'alib, qoq polga mukka tushdi-da, bo'kirib yig'lab yubordi...

Shu kechadan keyin Akbarali ichkilikni tashlay olmasa ham, soqoli o'sgan, qovog'i salqi, mast holda onasiga qatiq-sut, dori-darmon olib kelib berib yurdi. Ammo Sharofat xola endi na ovqat yer, na dori ichar edi.

Bir kuni u o'g'lini yoniga chaqirib, vasiyat qildi:

– Rozi bo'l, bo'tam... Shodasoyga olib borib, ota-buvalarimiz yoniga qo'y, men ham rozi ketay, jon bolam... Tirigimda unamading...

Akbaralining kayfi birdan tarqab, zaif badanini titroq bosdi, rangi oqarib ketdi. Faqat anchadan keyingina o'ziga kelib:

– Oyi!– deb o'zini karavotga tashladi. Lekin Sharofat xola allaqachon ko'z yumgan edi...

– Men o'ldirdim sizni, oyijon, men o'ldirdim, men, men, men!– derdi Akbarali ikki qo'li bilan salqi yuzlarini changallab.

...Akbarali ona qabridan bosh ko'tarib, o'rnidan turganida atrof nimqorong'i edi. Oyoq ostida xazon shitirlab jimlikni buzdi,

qo'nalg'ada qushlar cho'chib pitirlashdi. Akbarali teraklarni, qabr do'ngliklarini oralab panjaralarga, sag'ana toshlarga urilib, so'qmoq yo'lni izlar, allaqanday vahimadan qora ter bosib ketgan edi. Nimagadir ilinib yengi yirtildi, qovjirab o't bosgan do'ngliklar, xarsangtoshlar qorong'ida vahimali soyaday kishi yuragiga g'uluv solardi. Akbarali nihoyat so'qmoqni topdi, uzoqdan panjarali darvoza ko'rindi. Biroq muyulishda bir odam qorasini ko'rib, sochining tomirlarigacha muzlab ketdi. Odam juda katta edi, u daraxtlar soyasida, qorong'ida pisib turgandek ko'rindi. Tanini sovuq ter bosgan bo'lsa ham, Akbaralini qandaydir g'ayritabiiy kuch o'sha tomonga surgadi. «Qo'rqaveramanmi, endi mening qo'rqadigan joyim yo'q!» – deb pichirladi-yu, o'zi istamasa ham oyog'i tortib ketdi. Odam sharpasi daraxt soyasida birpas ko'rinmay qoldi, Akbarali dadil bosib borardi. Daraxt orasidan oqarinqirab ufq ko'rindi. Shu payt besh qadamchagina narida haligi sharpa yana paydo bo'ldi. Endi u yoni bilan turardi. Akbarali unga qarab to'xtadi-yu orqaga tisarildi. Birdan... Havogacha titrab ketdi. U baqirib yubordimi, o'zi bilmaydi, lekin og'zi ochilib, bexosdan tamom gung bo'lib qolgan edi. Akbarali qoziqdek qotdi, tebrandi, qo'li bilan ko'zlarini berkitdi, yana ochdi: ro'parasida... o'zi... ha, o'zi, Akbarali turardi!

Bu yerdan qanday qilib qochganini u bilmaydi, bir mahal borib darvoza panjarasiga urilganida sal o'ziga keldi. Xayriyat, yiqilib qolmabdi... Yo yiqilib, yana turib ketdimi? Qancha yotdi? Tildan qolmadimikan?

Gapirib ko'ray desa yonida odam yo'q. O'zicha gapirsa ham bo'ladi-ku. Tili shishinqirab og'ziga sig'may turganga o'xshaydi, lekin yo'q, aylanyapti.

– Yolg'on! Yolg'on! Bas. Qo'rqmayman! – deb qichqirib yubordi u.

Qorong'ida jimjit qabriston yangrab ketdi, soyning narigi qirg'og'idagi jordan: «...as!» «...an!» – degan aks sado keldi. Akbarali o'z tovushidan yana qattiqroq qo'rqib ketgan edi. «Nega qichqiryapman? – deb o'yladi. – Bu jinnilik alomati emasmikan? Bu ko'zimga ko'ringan odam... odam? O'zim-ku bu! Yo jinni bo'lganda odam o'ziga o'zi ko'rinarimikan? O'zim...»

Ha, bu uning xuddi o'zi edi. O'sha qirra burun, yonog'i chiqqan oriq yuz... Lekin qop-qora. Soya!

Akbaralining yana orqasiga qayrilib qaragani yuragi dov bermadi. U qoqila-surila katta yo'lga chiqib olib, bir qo'li bilan peshanasini ushlagancha shahar chiroqlari tomon yurdi. Peshanasi muzdek edi. Lekin u ishonmadi.

«Isitma! Yo'q, jinni emasman men! Isitma bu! Sovuq isitma!»— deb tinmay pichirlar edi, ancha yurgandan keyin orqasiga qayrilib qaradi, asfalt yo'lga allaqayoqdagi chiroq shu'lasini tushib, yiltillab yotar edi. U ko'prikdan ham allaqachon o'tib ketgan ekan, bilmabdi. «Tavba, o'ziga ham o'zi ko'rinadimi odam! Yo'q, bir nima bo'lyapti menga, biron joyga borib yotishim kerak. Hadeb o'ylagandan. Endi o'ylamayman. Borib yotaman. Qayerga bo'lsa ham. Tavba, hamma azoblarni tortdim, endi bir kamim jinni bo'lib ko'cha-ko'yda tentishmidi? Yo'q, o'ylamayman. Bektemirni ham, oyimni ham, Hadyani ham, o'zimni ham... O'zimni? Go'ristondagi o'zimnimi?... Ha, ha, o'ylamayman, hech qaysisini o'ylamayman, bas!»

U haqiqatan ham hech narsani o'ylamay qo'ydi. To'g'ri borib mehmonxonaga kirdi. Yo'lakda mudrab o'tirgan semiz xotin biqqi qo'lini cho'zib uning pasportini oldi-yu kalitni berib, yana uyquga ketdi.

Akbarali kalitda nomeri ko'rsatilgan xonani ochib kirdi-da, yechinmasdanoq karavotga cho'zildi. Derazalar lang ochiq, tashqaridan Shodasoyni muzdek shovillashi quloqqa chalindi. Bu — ruhan charchagan, jisman ezilib ketgan Akbaralining chalkash o'ylarini birpasda allaqayoqlarga olib qochdi, u qachon qotib uxlab qolganini ham bilmaydi. Ertalab junjikib o'rnidan turdi.

Endi u ancha tetik edi. Tungi g'alati voqeani aniq eslab, labining bir cheti bilan salgina ma'yus jilmayib qo'ydi. Qattiq charchagan ekan-da, odamning jinni bo'lishi ham hech gapmas. Endi nima qilish kerak? Kimga uchrash kerak? Uchrash? Nega? Akbarali hech narsaga tayyor emas, hech qanday rejasi yo'q edi. Karavotda o'tirgancha o'siq soqollarini paypaslab ko'rdi. Och qoringa papiros tutatdi. Eshik taqillaganda cho'chib o'rnidan turdi, odam tovushi eshitalishi bilan kechagi charchog'i yana qaytib kelgandek, ichida nimadir yana so'ndi, bo'shashib, loqayd bo'lib qoldi.

Eshik qoqqan kechagi semiz xotin ekan, Akbaralini ko'rib, qo'rqib ketgandek, g'alati salomlashdi-da, stolga mehmonxona anketasini tashlab, to'ldirib berish kerakligini aytib, chiqib ketdi.

Akbarali anketa qog'ozni qo'lga oldi. Ikkita. Ikkita tashlab ketibdi. Nega ikkita? Har ehtimolga qarshi deb bo'lsa kerak, biri buzilib-netib qolsa...

Nimalarni o'ylayapti o'zi? Shundan boshqa o'yi yo'qmi? Yo'q-da, miyasiga tuzuk-quruq o'y kelmay qoldi. Miyasi karaxt. Nima gap o'zi? Nima qilish kerak? Bu yerda nima qilib o'tiribdi? Anketa... mana, anketa to'lg'azish kerak.

U beixtiyor g'ijimlab qo'ygan anketani stolga yozib, kafti bilan tekisladi-da, qo'lga qalam oldi. Qog'ozga tikildi. «Akbarobod posyolka

mehmonxonasi» deb yozilgan edi anketaning tepasida. Akbarali o'qidi, negadir iljayib qo'ydi, keyin hijjalab o'qigandek, yana uzoq tikilib turdi. Ko'zini pirpiratdi. G'ijim qog'ozni kafti bilan yana tekislab, yana o'qidi, ikkinchi anketani ham olib, solishtirib o'qidi. Ko'zini chetga olib birpas o'tirgach, yana tikildi. Qog'oz lovillab yonib ketgandek, seskanib o'rnidan turdi. Eshikka otilmoqchi bo'ldi-yu, ostonada to'xtab, yana stoldagi qog'ozlarga qaradi. Oyoq uchida qaytib kelib, ko'zini uqalab, yana o'qidi. Endi buning ro'yo emasligiga astoydil ishondi shekilli, yuzi qog'ozdek oqarib, o'rniga o'tirib qoldi. Suvdan chiqib qolgan baliqdek og'zini ochib ancha o'tirgandan keyin, qog'ozga bir nima bo'lmadimikan, degandek qiya ko'z tashladi. Qog'oz turibdi. Tepasiga aniq yozilgan: «Akbarobod posyolka mehmonxonasi». Akbar... Akbarali... Akbarobod... Nega Akbarobod? Shodasoy edi-ku? Oti boshqa bo'libdi-da. Boshqa... boshqa Akbar.

Shu payt ro'paradagi toshoynaga ko'zi tushib, o'rnidan sapchib turdi. Ko'zguga yaqinlashdi, birdan terga tushib, tizzalari qaltiray boshladi: unga basharasini soqol bosgan, yonoq suyaklari turtib chiqqan, rangsiz, yovvoyi bir odam ko'zlari baqraygancha tikilib turardi.

— Bu boshqa... Boshqa, boshqa! — deb qichqirib yubordi Akbarali. Birdan lop etib kechagi go'ristonda ko'rgan odam qorasi yodiga tushdi. U Akbaraliga ko'proq o'xshardi...

U hozir boshi tars yorilib ketadigandek, otilib yo'lakka chiqdi. Semiz xotin kahrabodek husayni uzum bilan choy ichib o'tirardi. Cho'chib o'rnidan turdi.

— Menga qarang... Menga qarang... — dedi Akbarali unga. Lekin tili aylanmay qoldi. Qo'li bilan g'alati harakatlar qildi-yu, xotinning qattiq qo'rqqanini ko'rib, gapirolmay, shoshgancha ko'chaga otildi.

Shu ketgancha yuguraverdi.

Tongda suv sepilgan asfalt yo'lkalar salqin, ozoda, tovsilib qolgan kuzak gullar sof havoda xush bo'y taratib turadi. Hansiragan Akbarali bularni payqayotgani yo'q, unga havo yetishmayapti, etagiga o't ilashgandek hamon yugurmoqda. Qayoqqa ketyapti, o'zi bilmaydi.

Bir mahal uni kimdir chaqirgandek bo'ldi. U orqasiga qayrilib qarashga jur'at qilmay, to'xtab devorga suyandi. O'pkasi og'ziga tiqilgandek hansirar edi. Haligi ovoz yana keldi.

Bu chorrahadagi reproduktor edi. Unda konchilar hayotining so'nggi yangiliklarini eshittirishmoqda: «Akbarobodliklar kecha yana bir quvonchli voqeaning guvohi bo'ldilar: mahalliy futbol komandasi Olmaliq sportchilarini qabul qilib...»

Akbarali yana yugurdi. Uni qandaydir bir dahshat quvlab borar, noaniq bir fikr oldinga sudrar edi. Dokadek oqargan, badanlari qaltiragan holda go‘riston darvozasi oldida paydo bo‘ldi. Avval darvozaning salqin panjarasidan ajralolmagandek anchagacha yopishib turdi-da, keyin yana yugurdi, qoqila-surina kechagi qora ko‘ringan muyulishga yetib bordi. U oyoqda zo‘rg‘a turar, ko‘zlarini ishqalab-ishqalab haykalga tikilar, hech narsa ilg‘amas edi.

Chala sarg‘aygan qayrag‘och soyasida, qabr ustida chog‘roqqina bronza haykal. Kecha shomda ko‘lankaday qorayib, katta, haybatli bo‘lib ko‘ringan ekan.

Akbarali avval tepada suzib borayotgan bulutlarni ko‘rdi. So‘ngra qayrag‘ochning haykalga soya solib turgan shoxini. Shundan keyin o‘zining yaqinidagi yoshlik davriga juda o‘xshash, chiroyli, irodali, navqiron bir konchining qiyofasiga ko‘zi tushdi.

Odam o‘ziga o‘zi tikilib tursa g‘alati bo‘larkan. Boshqa olamdan, narigi dunyodan kelgandek... Akbaralining hushi o‘zida bo‘lmasa ham, lekin negadir haykalni o‘z qo‘li bilan ushlab ko‘rgisi keldi. Sarg‘aygan o‘tni bosib, o‘zining bronza qiyofasidan ko‘z uzmasdan, asta yaqinlashdi, qo‘lini uzatib sovuq xarsang toshga barmoqlarini tegizdi. Yana yaqinroq qadam bosay deganida qabr do‘ngligiga qoqindi. Go‘r... Akbaralining go‘ri. Ancha cho‘kib ham qolibdi...

«Men tirikman, men tirikman...» – derdi ko‘nglida boshqa bir fikr dam-badam bosh ko‘tarib.

O‘zi esa haykalni paypaslarkan, pichirlardi:

– Akbarali... Akbarali G‘oziyev...

Toshga o‘yib zarhal bilan yozilgan lavhada ham shunday deyilgan edi:

**AKBARALI G‘OZIYEV
(1931–1960)**

*Konchi do‘stlarini halokatdan qutqarish
yo‘lida qahramonlarcha halok bo‘ldi.*

Akbarali endi hech narsaga hayron bo‘lmaydigan bo‘lib qolgan. Hayron bo‘lish, o‘ylash qobiliyatini yo‘qotgan, bir mo‘jiza yuz berib, otasi bilan onasi tirilib kelib, hozir ro‘parasida paydo bo‘lsa ham hayratda qolmas edi chog‘i. U bir qo‘li bilan xarsangga suyangancha qotib qoldi, ko‘zi tindi. Anchadan keyin zarhal harflar ko‘z o‘ngida yana paydo bo‘ldi: «A-k-b-a... Akbarali G‘oziyev... halok bo‘ldi».

U yana ko‘zini yumdi. Miyasining qaysi bir burchidadir kichkinagina umid, bir o‘y sarg‘aygan bargday zo‘rg‘a ilinib, qiltillab turar edi: «Ko‘zimga ko‘rinyapti, hozir ko‘z ochaman-u mening o‘rnida Bektemir akaning oti paydo bo‘ladi!»

Yo‘q, yana o‘zining oti paydo bo‘ldi. U harflarni paypaslab ko‘rdi, ularni qaltiroq barmoqlari bilan qo‘porib tashlashga ham urindi. Tilla rang harflar tovlanib turardi. Keyin Akbarali tars yorilib ketayotgan chakkasini ushladi. Shu payt barmoqlariga boqsa – qon, tirnog‘i qayrilib ketibdi.

Qon yuqini ko‘rib hushi yorishgandek bo‘ldi, bu qon allanimalarni esiga soldi. Qon, zax... qorong‘i shtreklar. Dahshatli shovqin, achchiq yovvoyi tovush, ingrash...

Akbarali qonli barmog‘iga yana qarab, talpindi, qochmoqchi bo‘ldi, keyin bo‘shashib to‘xtadi: «Axir bu Bektemir aka-ku! Bektemir aka halok bo‘ldi! Odamlarni deb... majaqlanib ketdi!»

U qovjiragan maysaga o‘tirib yig‘ladi. Uzoq yig‘ladi, endi tamom hushiga kelgan edi, voqea butun tafsilotlari bilan yodiga tushdi, yana bir marta xayolidan o‘tdi. Hatto o‘z ko‘zi bilan ko‘rmagan tafsilotlar ham ko‘rinib ketdi ko‘ziga. Mana, konda chiroqlar o‘chib, barcha motorlar, konveyerlar to‘xtagandan keyin hamma shtreklardan qo‘l fonarini yoqib konchilar chiqib kelishdi. O‘n, o‘ttiz, yetmish, yuz kishi... Ular transformator yonida temir tom bosgan yolg‘iz murdani topadilar, qurshab oladilar, kaskalarini yechadilar. Qorong‘ida uzoq sukut. Yuzlab odamlar hayotini saqlab qolgan bu mardning kim ekanligini hech kim aytolmaydi, yuzi tanib bo‘lmaydigan darajada majaqlanib ketgan... Keyin kastyum... kastyum cho‘ntagidan propusk, shaxsiy guvohnoma chiqadi.

Akbarali Bektemir akaning baxtiyor kulib turgan yuzini ko‘z oldiga keltirdi, u konchi formasini kiyganda qanday quvonib ketgan edi: «Yarashdi, yarashdi, Bektemir aka!» «Ha, yaqinda o‘zimga ham tegadi!..»

Guvohnoma: Akbarali G‘oziyev. Hamma yerda hayratomuz, musibatli tantana. Mitinglar. Akbaralining nomi tildan tushmaydi. Qariyalar duoda, tirik qolgan konchilarning bolalari uning fidokorligiga bag‘ishlab sborlar o‘tkazadilar. Haykal, muzey... Konchilar posyolkasi «Akbarobod» deb ataladi. «Akbar», desa onalarning ko‘ziga yosh keladi. Akbarali ezgu nom...

Bu-chi, bu bo‘lsa ayanchli bir qo‘rqoq, chirkin bir hasharotdek kavaklarda pisib yuribdi, o‘zining la‘nati, iflos vujudini, bir paqirga qimmat jonini o‘ylab do‘stlik, muhabbat, ona mehridek ezgu narsalarni poymol qilib kelib, mana, go‘ristonda o‘tiribdi, tiriklar

u yoqda tursin, yonidagi qabrlarga ham bosh ko'tarib tik qaragani haddi yo'q.

«Odamlarning soddaligi! Odamlarning sofligi... aziz armonlari. Yo'q, bular meni bu dunyoga sig'dirmaydi. Men qayoqqa borishim kerak? Bektemir aka! Notanish odam... Qora yerda men yotsam bo'lasmidi! — Akbarali qabr toshidan boshini ko'tardi. — Men yana o'zimni o'ylayapman. Nahotki shundan boshqaga yaramasam?.. Yarar edim, o'sha bir zum — daqiqadan o'tib olsam, albatta yarar edim. Lekin endi... endi kech. Bir zumlik xato. Bir nafas tubanlik... uni endi butun hayotni berib ham tuzatib bo'lmaydi. — Akbarali o'zining haykaliga qaradi. — Xayr... Bektemir aka»...

— Meni hech kim tanimayapti, bobo! Hech kim tanimayapti... — deb yig'lab yubordi Akbarali qissasini tugatar ekan.

Ko'zlarini javdiratib ag'rayib o'tirgan Azimjonga ham u endi bu dunyoning odami emasdek tuyulib ketdi. Yuzi unniqqan, oriq, cho'kib ketgan ko'zlari nursiz. Odamga tikiladi-yu, hech narsani ko'rmayotgandek. Shuncha hikoyadan keyin ham u Azimjonga begonaligicha qoldi.

Uzoq jimlik cho'kdi. Vaqt yarim kechadan og'ib qolgan, tun salqin edi. Ochiq derazadan Shodasoyni salqini bilan qayerdandir pishgan behi hidi anqib kirdi. Qizg'ish lampochka zirillab yonar, Ochil buvaning ajin peshanasida ikki tomchi ter yaltirar edi.

O'rtadagi stolda o'sha to'ldirilgan anketalar yotibdi. Azimjon bu jimlikda nima bilan shug'ullanishini bilmay, stolda yotgan qalamni olib, anketaga bir nimalar chizdi. Rus harflarini mashq qilib, «Akbarobod... Akbarobod», deb takrorlab yozdi. Qiziq... U Akbarobodda o'tiribdi. O'z xolavachchasi Akbaralining shahri. Chiroyli shahar. Chiroyli afsona. Sirli manguilik... (Azimjonning ko'zi Akbaraliga tushdi.) Faqat mana bu odam...

Xona hamon jimjit. Tun ham bu uch odam o'rtasidagi sirni saqlashga qasd qilgandek, og'ir sukutga tolgan edi. Lekin Ochil buva jimlikni buzdi:

— Ha, bolalarim... Odam deb o'lgan odam — doim tirik bo'ladi.

Bobo o'zi o'ylab o'tirgan gapni yakunladi shekilli, Azimjon bunga uncha tushunmadi. Voqea butunlay buning aksini ko'rsatib turibdi-ku: odamlarni deb o'lgan Bektemir aka degan kishi; u o'lib, nom-nishonsiz ketgan. Tiriklar — boshqa...

Lekin Azimjonga bobosining gapi yoqdi: «Odam deb o'lgan odam — doim tirik». Azimjon buni hatto anketa qog'ozining orqasiga mashq qilayotgan ruscha harflar bilan yozib ham qo'ydi, yana bir o'qib ko'rdi.

Akbarali ma'nosiz ko'zlari bilan bo'shliqqa tikilib o'tirar edi. Ochil buva «Yotib dam olish kerak», deb o'rnidan turganida u birdan ko'zlari mo'ltillab unga yolvorganday termilib qoldi: «Aytadigan gapingiz shumi? Endi men nima qilaman?» degan qo'rquv bor edi ko'zlarida.

— Ertalab miya tiniqroq bo'ladi. Bir chorasini toparmiz, hozir kech bo'lib qoldi, sen ham yotib damingni ol.

U soqolini silab o'rnidan turganda salobatli gavgasi xonani to'ldirgandek bo'ldi. Uning bir maslahat bermay o'rnidan turishi Akbaraliga o'lganning ustiga tepgandek bo'ldi shekilli, battar quti o'chdi. Azimjon u bilan bir zum yolg'iz qolishga qo'rqqandek bobosiga ergashdi.

Ular o'z xonalariga chiqib yotishdi. Qayerdadir xirqiroq xo'roz qichqirardi.

— Adashib qolgan jo'jxo'roz bu. Hali vaqt bor, uxla, damingni ol, — dedi Ochil buva chiroqni o'chirib yotarkan.

Lekin Azimjon payqadiki, boboning o'zi uxlayotgani yo'q. U hadeb u yoqdan-bu yoqqa ag'darilaverdi. Akbaralining fojiasi uni endi to'lg'antira boshladi shekilli. Dam nafasi ichiga tushib ketar, dam uzun, chuqur uf tortar edi.

Azimjon bir vaqt boshini ko'tarib qarasa, bobosi qorong'ida oppoq bo'lib karavotda o'tiribdi: soqoli oq, ko'ylak-lozimi oq. Tushundiki, boboning Akbaralining oldidan «Yotamiz, dam olamiz», deb chiqib kelgani yotish, dam olish uchun emas ekan.

— Bobojon, nega indamadingiz, maslahat bermadingiz? — dedi Azimjon bobosining yoniga borib o'tirarkan.

— Men shu uzundan-uzoq umrimda-chi, bolam, hech qachon bunday ojiz, bunday ayanch holga tushgan emasdim, — dedi Ochil buva.

Shundan keyin ikkalasi ham indamadi. Ular shu o'tirganlaricha tong otguncha karavotda o'tirib chiqishdi.

— Dam olsin, o'ziga kelsin, — deb qo'yardi Ochil buva har zamonda. O'zi bo'lsa o'tirgan joyida tebranib, kekxa asablarini bosishga urinar, peshanasini artib-artib o'y surar edi.

— Siz hech qachon ayanch holga tushmaysiz, buva, — deb shivirlaydi yonida Azimjon. — Siz... siz hamma narsaga xo'jayinsiz. Nazarimda, qismat ham sizning qo'lingizda... Bizning shirkatimizning bosh direktori kekxa odam. Nufuzli pirga qo'l bergan. «Pirimning olti ming muridi bor», deb maqtanardi. U pirni ko'rganman. Juda xasis odam, nasha chekar edi. Mashina bosib ketdi...

Azimjon «Buni nega gapiryapman?» deb xijolat chekib o'tirgan edi, bobosi kulib yubordi — ta'sir qilibdi:

— Pirni mashina bosib ketibdi, degin? — Ochil buva yana maza qilib kuldi.

Shu bilan ular jonlanib, o'rnilaridan turishdi. Derazalar tong shafag'idan qizargan edi. Yuvinib-kiyinishguncha yo'lakda qadam tovushlari ham eshitila boshladi, chelaklarini taraqlatib farroshlar ishga tushishdi.

Bobo-nevara boshlashib chiqib, Akbaralining eshigini qoqishdi. Qiya turgan eshik ochilib ketdi. Akbarali yo'q edi. Xona o'sha-o'sha: tartibsiz, derazalar lang ochiq, joy g'ijim.

Ochil buva kirishi bilan yuragi «shuv» etdi-yu, indamay o'tirdi: birpas kutish kerak. Azimjon yo'lakka mo'raladi, allaqayoqlarga borib ham keldi, xonaning egasi hech qayerda yo'q edi. Besh minut o'tirishdi, yigirma minut... Ochil buva toqati tugab o'rnidan turmoqchi edi, stoldagi anketa qog'oziga ko'zi tushdi. «Adem dep o'lgan adem dayemo tirik». Bu Azimjonning qo'li. Kechagi yozgani. Xatolari bo'lsa ham ancha o'rganib qolibdi. Zehni joyida. Bunisi nima? Tagida yana bir xat bor-ku. Qo'li qaltirab, aji-buji, lekin xatosiz yozibdi: «O'zini deb yashagan — o'lik». Oho, hikmat-ku! Ikki satr bayt bo'pti!

Ochil buva jilmaygancha birpas yozuvga tikilib o'tirgach, yuziga yolqin urgandek, birdan o'rnidan turib ketdi. Yalt etib derazaga qarab, qog'ozni cho'ntagiga tiqdi. Eshikka otildi.

O'qdek o'tib ketgan chol bilan yigitga yo'lakdagilar anqayib qarab qolishdi. Azimjon qayoqqa ketishayotganini hali bilmas, bobosiga arang yetib yurar edi. Bobo mehmonxonani aylanib o'tib, o't bosgan chorbog' ustidan yo'l soldi, paxsa devor raxnasidan oshganlarida go'ngtepadagi bir to'da tovuq vahima bilan qaqalagancha tirqirab qochdi. To'zg'igan pat ichidan chiqib kuchukka yo'liqishdi, xayriyat, bog'log'liq ekan, tomorqadan tekis yalanglikka chiqib olishdi.

Yalanglikda Ochil buva qadamini sekinlatib, nafasini bosishga urindi. Lekin rangi oqargan, to'g'riga tikilgan ko'zlarida odatdagi vazmin xotirjamlik yo'q edi. Yalanglik ko'm-ko'k maysa, oyoq bosilmagan; shabnam nuqraday yiltillar, tep-tekis edi. Ikki yuz qadamcha yurganlarida yalanglik bilan qirqilib, tikka tushib ketgan jar tagida qaynab oqqan Shodasoy ko'rindi, salqin shamoli, yurakka vahima soladigan shovillashi yuzlarga urdi.

— Bobo! Beriroq turing! — deb qichqirib yubordi Azimjon. Ovoz eshitilmasa ham, Ochil buva bir qadam orqaga chekindi.

Soyning betinim shovillashidanmi, ko'p yugurganidanmi, yo noma'lum hayajondanmi — Azimjonning boshi aylanib ketdi. Bobosi uning yuziga qarab, ahvolini tushundi, lablari qimirladi: «Bu yerda hamma ham shunday bo'ladi, qo'rqma», — dedi shekilli. Uning etigi qo'njigacha nam, yuzida ojizlik, musibat ko'lankasi kezar, soqoli sal titrar edi. U avval jar ostida ko'piklanib turgan soyga uzoq qarab turdi, keyin cho'kkalab shabnamda qolgan qandaydir izlarni paypasladi, kaftini soqoliga surib o'rnidan turdi, orqaga qaytdi.

Azimjon ergasharkan, voqeani tushungan edi. U Akbaralining qissasidan bu jar haqidagi so'zlarini esladi: «Tagida yalmog'iz kamar bor deyishadi. Bolalarni u yerga yo'latishmasdi. Meni ham dadam u yerdan quvlagani-quvlagan edi...»

Soyning suroni orqada qolgandan keyin, qaltiroq bosib ketgan Azimjon so'radi:

— Siz shunga aminmisiz, bobo?..

— Ha, — dedi Ochil buva nevarasiga hazin qarab. Cho'ntagidan g'ijimlangan qog'ozni olib unga tutqazdi. Azimjon dam to'xtab, dam yurib uzoq o'qidi. Akbaralining kechagi qutsiz yuzi, ma'nosiz qarashlari ko'z oldiga keldi.

— Kechqurungi o'sha gapingiz... turtki bo'libdi-da, — dedi u bobosiga, — Komilani uydan haydab bir xato qilgan edingiz. Bu safar ham...

— Bu safar xato qilganim yo'q. O'zi... bandi mo'rt edi. Uchdi ketdi.

— Berahmsiz...

— Hayot berahm. — Cholning qatlam-qatlam ajin bosgan ko'z yonlari namlandi. — Qo'rqqoqqa ayniqsa berahm. Bola ahvolni o'zicha tuzatmoqchi bo'lgan. Lekin yana qo'rqqoqlik bilan. Yo'q, xatoni tuzatish, haqiqatni yuzaga chiqazish uchun jasorat kerak, sen ham bilib qo'y!

* * *

Bundan avvalgi darslarda, Usmon Nosirning «Monolog» she'ri tahlili davomida Siz bilan bir mulohazani o'rtoqlashgan edik. U ham bo'lsa, chinakam badiiy asarlarda hayot haqiqati bor bo'yi bilan tasvirlanishi to'g'risidagi fikr edi. Bunday asarlardagi murakkab konfliktlar osonlikcha hal bo'lmaydi, biron falokatni keltirib chiqargan hodisa sababchisini topish yengil kechmaydi. Asar qahramonlari, xuddi hayotdagi singari, Sizning ayblovlaringizdan o'zini himoya qiladi, o'zining mantiqiy da'volarini Sizga qarshi qo'yadi...

«Chinor» romanidagi fojiali qismat egalaridan biri — Akbarali obrazi to'g'risida ham shunday deyish mumkin. Ko'rganimizdek, Akbarali tuppa-tuzuk yigit. Onasini yaxshi ko'radi, urushda o'lgan otasining xotirasiga hurmatni yo'qotmagan.

U «bersang — yeyman, ursang — o'laman» deydigan odamlar xilidan ham emas. Konda, og'ir sharoitda halol mehnat qiladi, yaxshi ishlagani uchun hatto faxriy yorliqlar bilan ham taqdirlanadi.

Uning qalbi ham insoniy tuyg'ularga to'la. Darslikda berilgan parchanigina emas, romanning to'liq matnini o'qisangiz, Akbarali va u bilan birga ishlaydigan go'zal bir qiz o'rtasida qanchalar haroratli muhabbat kechganiga guvoh bo'lasiz...

Bir qarashda, bunday yigitning hayotdan baxt talab qilishga, umrini tinch-xotirjamlikda o'tkazishga to'liq haqqi bor. Lekin...

Lekin yozuvchi inson bolasidan kutiladigan vazifa, uning dunyoga berishi lozim bo'lgan hissasi bu bilan cheklanmasligini qat'iy turib isbotlaydi. Dunyoda faqat yaxshi bo'lishning, odobli, itoatli, yumshoqtabiat bo'lishning o'zi yetmasligini uqtiradi. Zero, hayot shunchalar shafqatsiz, uning kutilmagan zarbalari, sinovlari shu qadar ko'pki, inson ularga doimiy tayyor turmog'i lozim.

«Hayotim bir tekis, avvaldan rejalashtirganimdek, ortiqcha g'avg'olarsiz o'tadi», degan kimsa aksariyat holda adashadi. Agar hayot rejaga, bir chiziqqa doimo bo'ysunganida edi, insoniyat allaqachon o'ziga jannatlarni qurib olgan bo'lardi. Afsuski, o'zbek xalqi topib aytganidek, «Uyning gapi ko'chaga to'g'ri kelmaydi!»

Ancha paytga qadar Akbaralining hayoti bir tekis, ortiqcha tashvishlarsiz kechayotgan, u o'zi sevgan kasbni qilib, tirikchiligini o'tkazib yurgan edi. Agar yarim kechada uning uyiga otasining quroldosh do'sti Bektemir kirib kelmaganida, balki bu sokin hayot yana uzoq davom etgan ham bo'lardi...

Taqdir deganlari o'z aytganidan qolmadi — Akbaralini bir necha daqiqalik sinovga soldi va... shafqatsizlarcha sindirdi!

O'sha mash'um daqiqada Akbaralining ichida kamida ikki his bir-biri bilan ayovsiz olishdi. Ulardan biri: «Yur, Bektemirga yordam ber, agar ikki kishi bo'lsalaring, ulgurasizlar! Axir Bektemir otang bilan birga bunaqa xavflarning nechtasini yengib kelishgan. Ular cho'chimagan-ku!» — deb uni oldinga chorlasa, ikkinchisi: «Borma, xavfli, oldinda o'lim turibdi, yosh joning juvonmarg bo'lib ketadi! Yaxshisi — qoch! Joningni, hayotingni saqla!» — der edi.

Agar fursat salgina ko'proq bo'lganida, ozgina o'ylab – keyin bir qarorga kelishga imkon berganida edi...

Afsuski, bu gal ham alloma G'afur G'ulom aytgan haqiqat isbotlandi:

Ba'zida bir nafas olgulik muddat
Ming yulduz so'nishi uchun yetgulik...

Ming yulduzni so'ndirishga qudrati yetadigan hal qiluvchi lahzalar Akbarali yulduzini ham so'ndirdi. Endi uning ko'rgan kuni – kun emas. Azob-uqubat, vijdon qiynog'i, qalb so'rog'i...

Bu qiynoq kundan kunga kuchaysa-kuchayadiki, aslo ozaymaydi. Uning kuchayishiga esa sabablar ko'p. Ular ichida bir sabab borki, uni aslo unutilib, yoddan chiqazib bo'lmaydi. Garchi romanda bu haqda alohida aytilmasa-da, Siz bilan biz bu sababni, bu holatni sezmasligimiz mumkin emas.

Bektemir bir emas, bir necha yillar davomida dahshatli urushni kechib kelgan. O'nlab, balki yuzlab marotaba ajalga ro'para kelib, uning changalidan qutulishga o'zida kuch topgan. Uni fashist degan yovuz hayot kushandasi ham mahv qila olmagan. Bektemir ne-ne o'limlarni dog'da qoldirib, «Endi yashayman, urushda ko'rgan azoblarimning hammasi evaziga ham endi yashayman!» – deb yurtiga qaytgan odam edi! Uning orzulari – oilasi, go'zal qizchasi suyinishi uchun ham ro'yobga chiqarmoqchi bo'lgan orzulari ko'p edi. U tun-u kun charchoqni bilmay ishlashga, ishlab urush ko'rgiliklarini unutilishga, endi hayotdan faqat va faqat baxt topishga talpingan va bunga to'la haqqi bor bir jon edi – inson edi!

Shunday insonning umriga... Akbarali zomin bo'ldi!

Yo'q, u Bektemirni bo'g'ib, osib, urib o'ldirmadi. Hatto haqorat ham qilgani yo'q. Bor-yo'g'i... hech nima qilmadi, xolos...

Unga yigitlik umrida bir marotaba inson bolasi, HAYOT atalmish ne'mat najot qo'llarini cho'zgan edi. Bir marotaba undan o'zining ham INSON EKANLIGINI ISBOTLASHni so'ragan edi. Akbarali mana shu HAYOTning qo'llarini tutmadi, yordamga muhtoj insonning yoniga bormadi!..

Bu yog'i – o'zingizga ma'lum – azob, azob, azob...

Yozuvchi Akbaralini qurshab olgan mana shu azobni bor bo'y-basti bilan tasvirlaydi, qahramonga qo'shib o'quvchini ham shu azob orasidan olib o'tadi. Akbarali o'zini chalg'itishga, o'sha mash'um lahzani unutilishga har qancha urinmasin – foydasi yo'q!

Bektemirning yordam so‘rab qilgan chaqirig‘i quloqlari ostida jaranglayveradi, tushlariga kiraveradi.

«Chinor» romanidan joy olgan bu mungli qissa hali ko‘p zamonlar ko‘plab avlodlarni o‘yga toldiradi, ularni ham birrov o‘z umriga, hayotiy a‘moliga jiddiy nazar tashlab, o‘zini taftish qilishga undayveradi. Bu avlodlar orasida Siz-u biz ham bormiz, albatta.

Savol va topshiriqlar

1. Asqad Muxtor hayoti va ijodi to‘g‘risida gapirib bering.
2. Asqad Muxtorning qanday she‘rlarini bilasiz?
3. Yozuvchining «Chinor» romanidan boshqa biror prozaik asarini o‘qiganmisiz?
4. «Chinor» romanidagi Akbarali obrazi Sizda qanday taassurot qoldirdi? Unga achindingizmi?
5. Konda Akbaralining o‘rnida Siz bo‘lganingizda qanday yo‘l tutgan bo‘lardingiz?
6. Bektemirning orzulari nima edi? Nima uchun u aynan Akbaralini qora tortib keldi?
7. Asardagi Akbaralining onasi — Sharofat xolaning eng katta orzusi nima edi? Nega u butun umr shu orzu bilan o‘tdi?
8. Sharofat xolaning iztiroblarida o‘g‘li Akbaralini qanchalik aybdor, deb hisoblaysiz?
9. Asar parchasidan Akbaralining ruhiy qiynoqlari aks ettirilgan tasvirlarni toping.
10. Nega Akbaralini bir sharpa doim ta‘qib qilgandek bo‘laveradi?
11. Chinakam qahramon emas, tirik yurgan Akbaralining xotirasi abadiylashtirilishida qandaydir ramziy ma‘no bor, deb hisoblaysizmi? Fikringizni misollar bilan isbotlashga harakat qiling.
12. O‘z qilmishidan qiynalayotgan Akbarali nega onasiga yoki do‘stlariga dardini ayta olmaydi? Bu ham qo‘rqoqlikmi yoki boshqa tuyg‘ular sababmi?
13. Hamma ham Akbaralidek ruhiy qiynoqlarga tushishi mumkinmi? Bu narsa nimadan dalolat beradi?
14. Ochil boboning Akbarali o‘limidan keyingi so‘zlarini qanday izohlagan bo‘lardingiz?
15. Nega u Akbaralini «mo‘rt barg» deb nomladi?
16. Akbarali o‘z joniga qasd qilib to‘g‘ri yo‘l tutdimi? U boshqa nima qilishi mumkin edi?
17. «Azim chinorning bir mo‘rt bargi» mavzusida insho yozing.

(1920-2008)

O'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Said Ahmad (to'liq ism-sharifi Saidahmad Husanxo'jayev) 1920-yilda Toshkentning Samarqand darboza mahallasida dunyoga keldi. U o'rta maktabni tugatgach, avval Toshkent Rassomlik bilim yurtida, so'ng Toshkent Pedagogika institutida o'qidi va uni 1943-yilda tugatdi. Yoshligidan adabiyotga havasmand bo'lgan adib adabiyot darslarida, maktabdagi to'garaklarda faol qatnashardi.

Adib dastlab «Mushtum» jurnaliga adabiy xodim bo'lib ishga kirdi. Tabiatan hazil-mutoyibaga moyil Said Ahmad uchun bu jurnal muhiti yaxshigina ijodiy maktab bo'ldi. Yozuvchining «Mushtum» jurnalida (1938–1939, 1955–1957), «Yosh leninchi» gazetasida (1940–1941), O'zbekiston Davlat radio qo'mitasida (1941–1943), «Qizil O'zbekiston» gazetasida (1943–1947), «Sharq yulduzi» (1948–1950) jurnallari tahririyatlaridagi faoliyati uning yetuk ijodkor bo'lib yetishishiga, elga tanilishiga sabab bo'ldi.

Said Ahmad juda sermahsul ijodkor. Adib ko'p yozsa-da, xo'b yozadi. Uning «Tortiq» nomli dastlabki hikoyalar to'plami 1940-yilda chop etilgan. Shundan so'ng adibning «Er yurak», «Farg'ona hikoyalari», «Cho'l burguti», «Muhabbat» kabi ellikka yaqin katta-kichik kitoblari alohida to'plam va ko'p jildliklar shaklida nashr etilgan. Bu asarlarning barchasi zo'r qiziqish va hayajon bilan o'qiladi. Sababi, adabiyotshunoslarimiz to'g'ri ta'kidlaganlaridek, Said Ahmad Oybekning psixologik tasvir mahoratini, G'afur G'ulom yumori, Abdulla Qahhorning ixcham va teran fikrlash fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan adib. Darhaqiqat, bu uch bobokalon qalam ustasining ijodiy tajribasi sevimli yozuvchimiz uchun ulkan mahorat maktabi bo'ldi.

Said Ahmad — o'tkir kulgi ustasi. Bu xususiyat uning barcha janrlardagi asarlariga ko'chgan deyish mumkin. Jumladan, adibning «Kelinlar qo'zg'oloni» (1976) komediyasi dovrug'i olamga ketgan sahna asari hisoblanadi. Asar o'zining samimiy tili, sharqona lutf va kulgiga boyligi, tarbiyaviy ruhi bilan ko'plab xorijiy mamlakatlar

tomoshabinlarining ham ko'nglini rom etdi. Adib ssenariysi asosida yaratilgan qator kinofilmlar haqida ham shu gapni aytish mumkin.

Mustaqillik yillarida adib yanada katta g'ayrat bilan qalam tebratdi. U shu yillarda ko'plab publitsistik maqolalar, badialar yozdi, shuningdek, quvnoq yumoristik, jo'shqin lirik hikoyalar, ta'sirchan xotiralar yaratdi. Yozuvchining «Xandon pista», «Bir o'pichning bahosi» kabi hajviy to'plamlari, «Yo'qotganlarim va topganlarim», «Qorako'z majnun», «Kiprikdagi tong» kitoblari, 3 jildidan iborat «Tanlangan asarlar»i xuddi shu istiqlol yillarida yaratildi.

Said Ahmad yirik nasriy asarlari bilan kitobxonlarga yaxshi tanish. Uning 1988-yilda yaratilgan «Jimjitlik» romani xalqimizning sho'ro hukumati davridagi zohiran tinch, turg'unlik, aniqrog'i, «jimjitlik» yillarida kechirgan kunlaridan hikoya qiladi. Asarda «qizil imperiya»ning rang-barang nayranglari tufayli hayoti fojiali kechgan kishilar taqdiri bo'yab-bejalmasdan, haqqoniy ko'rsatilgan.

«Ufq» romani nafaqat Said Ahmad ijodida, balki adabiyotimizda ulkan voqea bo'lgan uch qismli asar bo'lib, roman-trilogiya hisoblanadi. Asarda xalqimizning Ikkinchi jahon urushigacha, urush davri, urushdan so'nggi yillardagi qismati qalamga olingan. Romanning birinchi kitobi «Qirq besh kun», ikkinchi kitobi «Hijron kunlarida», so'nggi, uchinchi kitobi esa, «Ufq bo'sag'asida» deb ataladi. Trilogiyada o'sha yillari xalq boshiga tushgan mashaqqatli kunlar, musibatlar, ularni katta bardosh bilan yengib o'tgan kishilar adib tomonidan zo'r mehr va ilhom bilan tasvirlangan.

Said Ahmadning shaxsiy hayoti ancha murakkab bo'lgan. U 1947-yilda «xalq dushmani» sifatida ayblanib, nohaq qamoqqa olingan, bir necha yil qatag'on jabrini tortgan. 1953-yildan so'nggina oqlangan. Biroq bu azoblar sevimli yozuvchimiz ruhini, qaddini buka olmadi. Adibning barakali va mazmunli ijodiy faoliyati davlatimiz tomonidan munosib taqdirlandi. Adib «O'zbekiston xalq yozuvchisi» unvoniga, Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan, «Buyuk xizmatlari uchun», «Do'stlik» ordenlari bilan mukofotlangan. Said Ahmadga Vatanimizning yuksak mukofoti – «O'zbekiston Qahramoni» unvoni berilgan.

QOCHOQ

(«Ufq» trilogiyasidan parcha)

...Baxtiyor odam hammani o'ziga o'xshatadi. Ikromjon hozir shunday kayfiyatda edi. Yor-birodarlari oldida yuzi yorug' bo'ldi. Vatan uchun qilgan xizmatlari oliy mukofot bilan taqdirlandi.

U bu mukofotni o'z qishlog'ida, birga mehnat qilgan, birga ter to'kkan jo'ralari oldida ko'kragiga taqdi. Hozir uning ko'ziga boshqalar ham xuddi shunday baxtiyor, shunday shod tuyulardi. Hali majlisda qandaydir yaramas bir bola to'g'risida gap bo'ldi. U yaramas bola armiyadan qochgan. Qishlog'ini, ota-onasini xijolatga qo'ygan. Negadir Ikromjon bunga uncha parvo qilmadi. Bu gaplarning unga mutlaqo aloqasi yo'q. U taqdirlangan, zoye ketmagan mehnatlarining gashti bilan mast edi.

Klubdan chiqqan kishilar to'da-to'da bo'lib simyog'och tagida gaplashib turishibdi. Xotin-xalaj allaqachon tarqab ketgan. Tog'a harbiy komissarlikdan kelgan leytenant bilan pachag'i chiqqan qora «Emka» mashinasi oldida nimanidir shivir-shivir gaplashib turibdi.

Ikromjon ularning gapiga xalal bermaslik uchun yonlaridan tez o'tib ketdi. U hozir samovarga kirib bitta choy ichmoqchi. Klub ichi dim bo'lib ketganidan terlab, chanqagan edi. Sholcha yozilmagan yaydoq so'rida choy ichib o'tirganlar oldidan o'tib ichkariga kirayotgan edi, g'alati bir gap eshitib to'xtadi. Deraza tarafga qarab o'tirgan yigit nimadir deyapti. Ikromjon tarafga qarab o'tirgan keksaroq kishi unga yuz-ko'zi bilan qandaydir ishora qildi. Yigit uning ishorasiga tushunmadi, gapini davom ettiraverdi:

– ...Dunyoning ishlari qiziq ekan-da, lekiniga Tog'a malades, aytmadi. Aytganda Ikrom po'st tashlavorardi. Bitta-yu bitta bolasi qochoq bo'lib o'tirsa-ya. Voy, mening bolam shunaqa qilsa, shartta kallasini uzib tashlardim...

Yigit gapini to'xtatmaganidan diqqati oshib ketgan hamsuhbati jahl bilan:

– Ey, qo'ysang-chi, qanaqa befahm odamsan, – deb o'rnidan turib ketdi.

Shundagina yigit o'girilib orqasiga qaradi-da, Ikromjonni ko'rib qizarib ketdi, juda katta gunoh qilib qo'yganini bilib boshini egib o'tiraverdi.

Ikromjon garang bo'lib qolgan edi. Yelkasida og'ir yuk bordek, mashaqqat bilan uning oldiga keldi.

– Nima deding? Ayt, aytaver!

Yigit gap topolmay uning yuziga qarab angraygancha turaverdi.

– Senga aytyapman, – dedi Ikromjon baqirib. – Ayt, nima deding, ayt!

Ikromjon uning yoqasidan bo'g'ib oldi. Birpasda ularning atrofini odam o'radi. Bu mojaro ustiga yetib kelgan Tog'a yigitning tirsagidan tortib Ikromjonning qo'lidani bo'shatdi-da, uni koyidi.

Ikromjon javdirab Tog‘aga qaradi:

— Rostmi, Rayim... bu qanaqa gap?

Tog‘a unga juda ham bosiq javob qildi:

— Rost gap, do‘stim, rost gap.

Birpasda Ikromjonning qaddi bukildi-qoldi. Tog‘a atrofni o‘rganarlarga jahl bilan qaradi. Uning bu qarashidan nima demoqchiligini anglagan kishilar sekin-sekin tarqab ketishdi. Birgina Ummatali Ikromjonning yelkasidan omonat ushlab turardi.

Tog‘a Ummataliga qaradi.

— Siz borib kampirni suyuntiring, Ummatali.

Ummatali ikkilanib turdi-da, og‘ir-og‘ir qadam bosib nari ketdi.

— Bo‘ldi, oshnam, — dedi Tog‘a titroq tovushda. — Shunaqa bo‘lishini bilganimdan aytmagan edim-da. Qandoq qilasan, chidaysan, chidaysan-da, og‘ayni!.. — Tog‘a shundan boshqa gap topolmadi.

Ikromjon boshini sarak-sarak qildi, jahl bilan ko‘kragiga mushtladi. Mushti qattiq bir nimaga tegib og‘ridi. Engashib ko‘kragidagi ordenni ko‘rdi. U orden olganini unutib qo‘ygan edi. Jonholatda ordenini ko‘ksidan yulib oldi:

— Ol, olib qo‘y, Tog‘a. Taqishga haqqim yo‘q.

— Jinni bo‘lma!

— Ha, shunday. Bosh ko‘tarib qishloqda yurishga ham haqqim yo‘q. Odamlarning yuziga qanday qarayman? Nima degan odam bo‘ldim endi? I-ix! Qani endi, u yaramas shu topda oldimda bo‘lsa, tilka-tilka qilsam. Bo‘g‘ib o‘ldirsam.

— Yur, yur, Ikrom, bas endi, ketaylik.

Tog‘a uning tirsagidan ushlab yo‘l boshladi. Ikromjon bir silkinib undan tirsagini bo‘shatdi.

— Qo‘yaver, o‘zim ketaman.

— Birga ketaylik, unaqa qilma, oshna.

— Yo‘q, o‘zim ketaman.

Ikromjon dadil yurib qorong‘i ko‘chaga kirib ketdi. U eshigiga yetganda to‘xtadi. «Xotinimga nima deyman?» degan o‘y boshidan yalt etib o‘tdi-yu, u yoq-bu yog‘ini tuzatdi. Qaddini rostlab ostonadan hatladi.

Ayvonda Jannat xola bilan Nizomjon gaplashib o‘tirishardi. Jannat xola sandal ustida turgan suratni qo‘liga olib Nizomjonga ko‘rsatar, o‘g‘lining bolalikdagi sho‘xliklarini kulib, yig‘lab gapirar edi.

Ikromjon ayvon labiga o‘tirib yog‘och oyog‘ini yecha boshladi. U o‘tirganda qizil qutichani yoniga qo‘ygan edi. Nizomjon buning nimaligini bilardi. Hamqishlog‘i Asrora orden olganda ko‘rgandi. Jannat xola erini charchagan bilib, sekin so‘radi:

– Maylisinglar uzoq cho‘zildi chog‘i. Charchabsiz. Mehmon bola ham, Xudoga shukur, tuzalib qoldi. Aytdim-ku, mening dorim darrov tuzatadi deb. Unga Tursunboyginamning suratini ko‘rsatayotgan edim.

Ikromjon undan ko‘zini yashirdi.

– Bolaginam, shundoq erka edi, shundoq erka edi, to maktabga borguncha ham dadasining yelkasidan tushmadi. Opichib guzarga olib chiqardilar, opichib magazinga olib kirardilar.

Ikromjon g‘ayritabiiy intilish bilan bir oyoqlab o‘rnidan turib ketdi.

– Bas qil! Ovozingni o‘chir!

Jannat xola qo‘rqib ketdi. U o‘ttiz yil birga yashab eridan birinchi marta bu xil gap eshitishi edi.

– Bunaqa o‘g‘lim yo‘q! Befarzand odamman!

– Voy, nega unaqa deysiz? Tavba deng! Sizga nima bo‘ldi? Sizga nima bo‘ldi?

Jannat xola nima bo‘lganini bilolmay, devorga suyanganicha dag‘-dag‘ titrab turardi.

Ikromjon bir oyoqlab uzoq turolmadi. Gandiraklab ayvon oldiga terib qo‘yilgan g‘ishtga yonboshi bilan yiqildi. Nizomjon sapchib turib uning oldiga keldi-da, azod ko‘tarib ko‘rpachaga yotqizdi. U behush edi.

Jannat xola nima gapligini bilmay devorga suyanib, rangi qum-qum oqarib turardi...

IX

Jannat xola endi cho‘ldan bir qadam ham boshqa yoqqa jila olmasdi. Uning yuragi shu cho‘lda. To‘qayga pinhoni qatnab yurishiga, chodirdan ustara yo‘qolishiga sabab bor edi.

Tursunboy shu to‘qayda. Uning qamishlar orasida yashirib yurishini Jannat xoladan boshqa hech kim bilmasdi.

Kecha Jannat xola o‘g‘lining oldiga borganda soqoli o‘sib ketganini, sochlari quloqlaridan osilib vahshiy qiyofasiga kirib qolganini ko‘rgan edi. Shuning uchun ham u erining ustarasini oborib bergandi.

Ikromjon qishloqqa ketdi. Endi tushlik paytida ham o‘g‘liga ovqat olib borsa bo‘ladi.

Hamma shudgorga chiqib ketgan. Chodirlar oldida hech kim yo‘q. Jannat xola shoshib un chalib quymoq soldi-da, boltani qo‘liga olib, to‘qayga qarab ketdi.

Tursunboy qamish kapa oldida tizzasini quchoqlab darvesh qiyofasida o‘tirardi. U turgan joyga odam qadami yetmagan edi.

U ko'pdan beri birov bilan gaplashmagan, dunyoda nimalar bo'layotganidan bexabar edi. Sovun tegmagan betlari kir, ham ko'rpa, ham to'shak o'rmini bosgan to'ning yenglari titilib, etaklari balchiqqa belanganidan dog' bosib ketgandi. Uning bir vaqtlar qizlarni shaydo qilgan qop-qora ko'zlari endi ma'yus, atrofga ma'nosiz boqardi.

Kecha sahar paytida osmoni falakdan turna o'tdi. Tursunboy o'shanda ham uyg'oq edi. Turna ovozi unga juda ko'p narsalarni eslatib ketgan edi.

Turna qanotida bu cho'llarga bahor olib keldi-yu, ammo Tursunboyning qalbida uyilib, muz bitib yotgan qorni eritilmadi. Unga bahor kelmadi.

U har kuni to'qay kezib, qamishlar orasidan ishlayotgan hamqishloqlarini ko'rib o'tiradi. Ularning bari tanish odamlar. Faqat bittasi begona. Bu yigit kim bo'ldi ekan?

Ikki kun bo'ldi, Tursunboy Zebini shu yigit bilan ko'rdi. Qum yoqasida u bilan ancha gaplashib o'tirdi.

Tursunboy Zebining ovozini ham eshitdi. Eshitdi-yu, o'zi ovoz chiqazolmadi. Agar yolg'iz uchratolsa edi, albatta, ovqat keltirishni yalinib so'rardi. Yo'q, yolg'iz uchratolmayapti. U kimdandir moxovlar yashaydigan orol haqida eshitgandi. Moxovlar oroliga hech kim kiritilmaydi, hech kim u yerdan chiqarilmaydi. Nahotki, Tursunboy ham o'sha moxovlardek tanho yashasa?

Uning qamish chaylasi oldidan o'rdaklar uchadi, yaqinginasidan to'ng'izlar o'tadi. U bu joyda xuddi o'shalardek yashirilib yashashga, odamlar ko'ziga ko'rinmay yashashga majbur.

U qachongacha shu xil yashashini bilmasdi. Bu to'g'rida o'zidan so'ramasdi ham. Mabodo shunaqa xayol boshiga kelsa o'zidan-o'zi qo'rqib ketardi. U nimanidir kutardi. Nimani kutayotganini o'zi bilmasdi.

U ko'pincha ertani emas, taqdirini emas, onasining olib keladigan ovqatini kutardi. Shundan boshqa hayotdan ilinji qolmagandi.

Jannat xola chayla oldiga kelganda Tursunboy qimirlamay o'tirardi. U shoshib ona qo'lidan tugunchani oldi-yu, hech qayoqqa qaramasdan, hech narsa demasdan o'zini ovqatga urdi.

U bir umr ovqat ko'rmagandek pishillab, shaloplatib quymoqni yeb bo'ldi. Yog' bo'lib ketgan qo'llarini yaladi. Unga qarab turgan onaning yurak-bag'ri ezilib, ko'zlaridan mo'lt-mo'lt yosh dumalardi.

Tursunboy qo'llarini to'ning etagiga artib onasiga qaradi.

— Shattaligimni dadam biladimi? Unga aytma. Naq tutib beradi.

- Dadang bir oyoqdan ajrab kelgan.
 - Bilaman, bilaman, – dedi Tursunboy yana labini yalab.
 - Tog‘aning o‘g‘lidan qoraxat kelgan, xotiniga bildirmayapti.
- Tursunboy boshini egib qimirlamay o‘tirib qoldi. U raisning o‘g‘li bilan o‘rtoq edi. Ikkovi birga o‘qishgan, birga katta bo‘lishgan edi.

- Azizxon Qahramon bo‘ldi.

Tursunboy qo‘l siltab teskari qaradi. Birdan boshini egdi-yu, uzoq sukutda qoldi.

– Shunaqa, bolam. Seni ham shunaqa qahramon bo‘ladi, deb o‘ylagan edik.

Tursunboy indamadi. Boyagi o‘tirishida o‘tiraverdi. Keyin bosh ko‘tarib ma‘yus dedi:

- Bir piyola achchiqqina ko‘k choy bo‘larmidi-ya!

– Qandoq qilib olib kelaman, bolam. Birov bilib qoladi. Sen sho‘ring qurg‘urga qumg‘on olib kelay desam, o‘t yoqolmaysan. Tutunidan bilib qolishadi.

Tursunboy o‘rnidan turib kerishdi. U kerishganda to‘ning oldi ochilib yalang‘och ko‘kraklari ko‘rinib ketdi.

- Yaktaging ham kir bo‘lib ketibdi.

Birdan achimsiq ter hidi kelib ona dimog‘iga urildi. U burnini jiyirib yuzini teskari o‘girdi.

- Ko‘ylak olib kelmaysan-da.

– Qandoq olib kelaman. Dadang bilib qolsa nima bo‘ladi? Shu kunda o‘zimning ham ancha mazam yo‘q. Bezgak tutyapti. Dadangga bildirmayapman. Bilib qolsa, qishloqqa tushirib yuboradi. Men ketib qolsam, holing nima kechadi? Kechalari tanam zirqirab og‘risa ham tishimni tishimga qo‘yib chidayapman. Peshanam qursin, buncha sho‘r bo‘lmasa.

Bola onaning dardiga parvo qilmadi. Hamon labini yalab, boshqa o‘ylar bilan ovora edi.

- Shunaqa, bolam, kasalman. Ishqilib, toleingga o‘lib qolmay-da.
- Anovi bola kim?

– Dadang boshlab kelgan. Yaxshi ishlayapti. Tizzalarimda darmon qolmadi.

- Ertaga ovqatni ko‘proq olib kel!

– Xo‘p, bolam, xo‘p. Ishqilib, kasalimni dadang bilib qolmasinda, darrov qishloqqa jo‘natvoradi.

- Etik topib kelmasang, oyoqlarimni qamish tilib tashladi.

– Etikni qaydan olaman? Dadang bir poy etik kiyadi. Bir oyog‘i yo‘q uning. Bugun ustarasini qidirib meni juda qiynavordi. Umrimda qilmagan ishim. Qaychi opkelgan edim. Sochingni olib qo‘yaymi?

– Kerak emas. Etik topib kell!

Ona-bola uzoq gaplasholmadilar. Jannat xola, bolasini qabrga qo'yib kelayotgandek, yuragida og'ir dard bilan orqasiga qaytdi.

Tursunboy yana yolg'iz qoldi. Yana qamishlarning sovuq shitirlashi, yana baqalarning kishi me'dasiga tegadigan bir xil qurillashi.

Tepada ko'm-ko'k osmon, atrofdagi qovjiragan sap-sariq qamish...

Tursunboy onasi ketgan yo'ldan asta yurib yalanglikka yaqin keldi. Atrofga asta razm solib, sekin qamishlar orasidan bosh chiqardi.

Notanish bola hamon ketmon uryapti. Yalang'och badani terlab ketganidan yangi yuvilgan samovardek yaltiraydi. Marza chetida ikki qo'lini beliga qo'yib Zebi turibdi. Bola unga qaramaydi. Zebi xaxolab kuladi.

Uning kulgisi Tursunboyning qulog'iga o'qdek botdi.

Zebining boshidagi ro'molini shamol uchiryapti, bo'yinlariga o'rab tashlayapti. Tursunboy uning shu bo'yinlariga bilagini tashlagan. Kulgi toshib chiqayotgan lablaridan o'pgan.

Qani endi, shu kunlar qaytib kelsa! Kelarmikin?

Shu topda ularning orasi ikki yuz metrcha ham kelmaydi. Chaqirsa eshitadi. Yugursa yetadi. Ammo chaqirishning ham, yugurib yetishning ham iloji yo'q. Ularning orasi millionlarcha kilometr, unga na yurib yetib bo'ladi, na uchib. Balki, bir umr yetib bo'lmas.

Zebi qumg'ondan sopol piyolaga choy quyib yigitga olib bordi. Yigit bir dam ketmonini yerga tashlab qo'ldan piyolani oldi. Zebiga qarab-qarab simira boshladi.

Tursunboy tamshandi. Sho'r ko'lmak ichaverib Tursunboy choy ta'mini unutayozgan edi. Shu topda unga Zebidan ko'ra qo'lidagi qumg'on a'lo tuyulib ketdi.

To'qayning aylana joyidan Jannat xola bir quchoq ildiz orqalab chiqdi. U betobligidan ildizlarni arang ko'tarib kelardi. Orqasidagi yukdan munkayib, burni yerga tegay-tegay derdi. Notanish yigit shudgordan yugurib chiqib orqasidan yukni oldi. Kampir qotib ketgan belini silab, yerga o'tirib qoldi. Tursunboy bu manzarani ko'rib turardi. Shu topda uning ko'ziga bu notanish bola nihoyatda badbashara, nihoyatda yovuz bo'lib ko'rindi.

Go'yo onasining mehrini shu bola undan tortib olib qo'yayotgandek, uni onasidan begona qilayotgandek tuyuldi.

Notanish bola ildiz boylamini yelkasida azod ko'tarib chodir tarafga qarab pildirab ketdi. Shudgorda Jannat xola bilan Zebixon qoldi.

Tursunboy bir intilish bilan qamish orasidan chiqdi-yu, yuragi dov bermay orqasiga tisarildi.

Uning ko'ksida Zebiga nisbatan qandaydir alamli o'ch yonardi. Zebixon Jannat xolani suyab marzaga olib chiqdi. Kapa oldidagi

qamish g'aramiga o'tqazdi. Qumg'ondan choy quyib tutdi. Kampir quruqshab qolgan lablarini piyolaga tutdi-yu, negadir ichmay to'qay tomonga qaradi.

U qo'lidagi choyni ham bolasiga ilinardi. Tursunboy tupugini yutdi. U o'z onasini yaxshi biladi. Agar u shu topda uning yonida bo'lganda albatta qo'ldan olib shu choyni ichardi. Ona bir qultum suvga zor bo'lib turgan bo'lsa ham baribir olib ichardi. Chunki onasi o'zi yemay, unga yedirgan, o'zi ichmay, unga ichirgan.

Yigit o'tinni tashlab qaytib keldi. Jannat xolaga nimadir dedi. Kampir boshini sarak-sarak qilib o'rnidan turdi. Munkayganicha chodir tarafga qarab ketdi.

Zebi bilan notanish bola orqasidan qarab qolishdi. Zebi qamish ustida yotgan fufaykani olib yigitning yelkasiga tashlab qo'ydi.

Tursunboy titrab ketdi. Qo'llari mushtga aylandi. Tishlari g'ichirladi.

Tol shoxiga ilingan temirni kimdir tosh bilan urdi. Uning zalvarli ovozi cho'l bo'ylab yangrab ketdi.

Oshpaz odamlarni tushlikka chaqirayotgan edi.

Zebi bilan notanish yigit o'sha yoqqa qarab keta boshlashdi. Yo'lda Zebi yigitning bilagiga osilib oldi.

Bu manzarani Tursunboy g'azab bilan kuzatib qoldi.

U ochlikni ham, tanholikni ham unutdi. Telbadek dovdirab balchiq kechib, bo'ri uyasidek sovuq chaylasiga ketardi.

Tursunboy hamma narsadan kechganda ham birgina shu Zebidan kechmas edi. Shu tanholikda ham ko'nglining bir chekkasida qachonlardir u bilan topishish ilinji yashardi. Endi u shu ilinjidani ham mahrum bo'lganiga ishondi. Zebixon uning oxirgi ilinji edi. Uning jarangli kulgilari hamon quloqlari ostida yangrab turardi. Uning san'at asaridek ko'rkam qomati ko'z oldida turardi. Birinchi bor o'pgandagi labida umrbod qolgan allaqanday totli maza hamon uni tamshantirardi.

Endi-chi? Endi bu gaplar bir xayol, bir ro'yo bo'lib qoldi.

Tursunboy hayotda ushlab turadigan hech narsa qolmadi.

Tursunboy hissiz ham yashay olardi. Yigitlik qasamidan kecha olgan, ona vujudini kemirayotgan dardni pisand qilmagan, sharmandalikda yashashga rozi bo'la olgan yigitda yana qanday his bo'lishi mumkin?

Shularning bariga ko'ngan odam sevgisiz ham yashashi mumkin.

Tursunboy ana shunday bo'lib qolgandi.

X

Jannat xola yarimjon bo'lib yotib qolgan. U goh xud, goh bexud. Ikromjon bir oyoqlab shudgor kezadi.

Jannat xola shu ahvolda ham sudralib ishlayotganlar oldiga keladi. G'imirsib ularga choy tashiydi. Eri qancha koyisa ham parvo qilmaydi. Ikki kungina yotadi-da, yana qumg'on ko'tarib shudgorga keladi, yo bo'lmasa to'qayga kirib o'tinbop ildiz teradi.

– O'tinning sira zarurligi yo'q. Po'k ildizdan o'tin chiqmas, bu o'tindan olov chiqmas. Nima qilasiz ildiz yig'ib?

To'lanboyning gapi unga kor qilmaydi. Baribir ildiz yig'ib kelaveradi.

Jannat xola butunlay yotib qolishdan qo'rqardi. Yotib qolsam, Tursunboyning holi nima kechadi, deb tashvishlanadi.

U bir haftadan beri o'g'lini ko'rgani yo'q. Tursunboy bilan bundan yetti kun oldin uchrashganda:

– Bolam, odamlardan ajralib chiqolmayapman. Ovqatingni zovur orqasiga qo'yib ketaman, – deb tayinlagan edi.

Shundan beri ikki marta ovqat oborib qo'ydi. Har borganda bo'shagan tovoqni olib kelardi.

Bugun hamma barobar shudgorga chiqqan. Har yer-har yerdan bo'g'ib pol olishyapti. Uch kun ichida pol tortib bo'lishsa kanaldan ariq ochib kelishadi. Hammaning dalada bo'lishi Jannat xolaning ayni muddaosi edi. U kechadan beri o'rnidan turolmay yotgan bo'lishiga qaramay, vaqtini g'animat topib, chodir orqasiga o'tib qozon osdi. Go'shtsiz bo'lsa ham palov damladi-da, erining kelib qolishidan qo'rqib dam yedirmay suzib oldi. Qumg'onda qaynab turgan suvni grelkaga quyib bir kaft ko'k choy soldi-da, munkillab orqa yo'l bilan to'qayga ketdi. Beliga boylab olgan grelka paxtali nimchadan o'tib biqinini kuydirardi. Ammo u munkayganicha alamga tishini tishiga qo'yib chidab borardi.

– Peshanam qursin, ne kunlarga qoldim.

U to'qay ichiga kirib, tashqaridan qaragan kishining nazari tushmaydigan bo'lgandan keyingina grelkani belidan oldi. Terlagan ekan, bahor shabadasi tanini yayratib yubordi. Ko'ylak yoqalarini yechib rohatlandi.

Jannat xola ko'p o'yladi. Bolasining, erining, o'zining taqdiri to'g'risida juda ko'p o'yladi, o'yining oxiri shu bo'ldi: «Bu xilda yashab bo'lmaydi, endi bas! Tursunboyini insofga keltirish kerak. Egilgan boshni qilich kesmaydi. Urushga borsin. O'zini oqlasin. Yagona yo'l shu! Agar Tursunboy ko'nmasa, uni o'zim tutib beraman. Shunday qilaman!»

Onaning qarori qat'iy edi.

U Tursunboyning chaylasiga yaqin borganda birdan yuragi hovriqib ketdi. Bolasi doimo chayla oldida tizzasini quchoqlab o'tirardi.

Nega ko‘rinmaydi? Kampir shoshib chayla ichiga bosh suqdi. Tursunboy qamish ustida ko‘zlarini yumib yotibdi. Ona qo‘rqib ketdi. O‘zini uning ustiga tashladi. Tursunboy ko‘zini ochdi, unga alamli qaradi.

– Senga nima bo‘ldi, bolaginam?

Tursunboyda allaqanday sher kuchi paydo bo‘ldi-yu, sapchib o‘rnidan turib ketdi. Keyin darmonsizlanib yana yonboshiga yiqildi.

– Nima bo‘ldi? Tobing yo‘qmi?

Tursunboy arang javob berdi:

– Bir haftadan beri tuz totganim yo‘q.

– Axir ikki marta ovqat keltirib qo‘ygandim-ku.

– Bo‘sh tovoqdan boshqa narsa ko‘rganim yo‘q.

Jannat xola har gal tovoqni olgani borganda tovoq tuproqqa qorishib yotganini ko‘rardi. Biroq, u o‘g‘lining fe‘lini bilganidan, o‘zi shunaqa, u yerdagi cho‘pni bu yerga olib qo‘ymasdi, deb qo‘ya qolardi. Bolaning aybi qachon onasiga bilinibdi, deysiz! Qancha xavf-xatarda pishirgan ovqati bolasiga buyurmayotgan ekan, uni itlar talashib yeyishayotgan ekan.

Jannat xola ro‘molga o‘ralgan tovoqni shoshib o‘g‘lining oldiga qo‘ydi. Tursunboy kir bo‘lib ketgan panjalarini barobar tovoqqa tiqib g‘ijimlab og‘ziga solardi. Ikki-uch oshamdayoq tovoq bo‘shadi. Ona grelkadan sopol piyolaga choy quyib bolasiga tutdi. Tursunboy ola turib qo‘li qaltirab piyolani tushirib yubordi. Ko‘zlari olayib ona tizzasiga boshini tashladi.

Badanidan achimsiq ter hidi kelib turgan bolani ona bag‘riga bosib, boshlaridan siladi.

Tursunboyning isitmasi baland edi.

– Bezgak tutyapti seni, bolam. Yur, yur, ketaylik. Seni olib ketgani keldim.

Tursunboy javob o‘rniga ingradi.

Shu topda Jannat xolaning ko‘ziga dunyo qop-qorong‘i bo‘lib ketdi. O‘z dardini unutdi. Boshidagi ro‘molini yechib ko‘lmakdan ho‘llab kelib, o‘g‘lining peshanasiga bosdi. Bolasi ko‘zini ochmay ingradi.

Jannat xola oriq barmoqlari bilan o‘g‘lining yuzlaridan silab, ko‘zlarini bir nuqtaga tikkanicha ovoz chiqazmay yig‘lardi.

Orzular shamolga uchdi. Homilalikdan to shu kungacha qilgan umidlari tamom bo‘ldi. Bolasining yo‘lga kirgan kundagi quvonch, tili chiqib, birinchi marta aya, degandagi olam saltanatiga teng shodliklar, dadasi opichlab guzarga olib chiqib ketayotganda eshik oldida orqasidan qarab qolgandagi hech narsaga teng ko‘rib bo‘lmaydigan baxt, birinchi bor maktabga kuzatganda oppoq ko‘ylak, g‘arch solib tikilgan etik kiyib chopqillab ketayotgandagi

tongdek, hech qachon ko‘rmagan tong... Hammasi, hammasi ona ko‘z oldidan bir-bir o‘taverdi.

Tursunboy alahsirardi.

– Yangi to‘nim qani, etigim... Zebi, Zebi! Zebi! Eshikni kim taqillatyapti, ochma! Olma pishib qopti-ku. Kelyapti, kelyapti! Velosipedimga tegmasin! Etigimni tort! Oshingni yemayman! Zebi qani?!

Jannat xolaning yurak-bag‘ri ezilib ketdi. Nima qilsin? Nima qilsa, bolasining dardiga em bo‘ladi? Chorasiz! Uning dardini yengillatishga hech qanday imkon yo‘q. Bolasi quvg‘in. Hamma eshik berk. Ochiq havo ham unga berk. Shu torgina to‘qaydan boshqa makoni yo‘q uning. Bu joy ham uni umrbod saqlayolmaydi.

Ona ikki qo‘lini osmonga ko‘tarib faryod chekdi:

– E Xudo, menda shuncha qasding bormidi!

Uning havoga ko‘tarilgan qo‘llari shaloplab ikki tizzasiga tushdi. U shu ko‘yi qancha o‘tirganini bilmaydi. Atrofni qorong‘ilik bosgan, qamishlar shamolda sovuq guvullaydi. Yonida yotgan bolasi o‘qtin-o‘qtin ayanchli ingraydi. Shu payt olisdan kimningdir, «Jannnaaaat», – deb qichqirgani eshitildi. Ona hushiga kelib quloq tutdi. O‘sha ovoz yana bir necha bor takrorlandi.

Jannat xola o‘rnidan turdi. Qorong‘ida bolasining basharasi ko‘rinmasdi. Yana o‘tirib timirskilanib peshanasini topdi. Hamon issiq.

Ona ikki o‘t orasida qoldi. Ketsa, bolasidan ko‘ngli tinchimaydi. Kim biladi, holi nima kechadi? Ketmasa, hozir uni qidirib kelib qolishadi. Unda nima bo‘ladi?

U bolasining peshanasidan qo‘lini olmay turaverdi. Uni chaqirayotgan ovoz borgan sari yaqinlashaverdi. Ona shoshib chayladan chiqdi.

Qamishlar orasidan bir necha joyda mash‘ala ko‘rindi. Har tarafdin «Jannat!», «Jannat!» degan tovushlar kelardi.

Uni adashgan yo bo‘lmasa biron falokatga yo‘liqqan gumon qilib hamma baravar oyoqqa turgan edi.

Jannat xola jonholatda shudgor olingan tarafga yugura boshladi. U qamish orasidan chiqishi bilanoq Nizomjon yo‘liqdi.

– Qayoqda yuribsiz, aya, tinchmisiz?

Jannat xola uning Nizomjonligini ovozidan tanidi. Nima deyishini bilmay g‘o‘ldiradi.

Nizomjon ovozinin boricha to‘qayga qarab qichqirdi:

– Kelaveringlar! Jannat ayam bu yoqdalar!

U bir necha marta atrofga shunday deb qichqirgandan keyin mash‘alalar shu tarafga qarab kela boshladi. Birinchi bo‘lib oqsoqlanib Ikromjon keldi. Birpasda uni mash‘ala ko‘targanlar o‘rab olishdi.

– Qayoqda yuribsiz?

Jannat xola javob berolmadi. Uning ko‘zlari bejo. Faqat qo‘llarini muttasil silkitib to‘qay tarafga qarab qichqirardi. Ona aqldan ozgan edi. Nizomjon uni suyab chodir oldiga olib kelguncha terga pishib ketdi. Jannat xola hamon to‘qayga qarab qichqirar, uning qo‘lidan chiqib o‘sha yoqqa yugurmoqchi bo‘lardi. Chodir ichiga kirishganda, u birdan jimib qoldi. Holdan toyib to‘shakka o‘zini tashladi-yu, qimirlamay shiftga tikilib yotaverdi.

Odamlar birin-ketin tarqab ketishdi. Ikromjon Jannat xolaning og‘ziga choy tutdi. U boshini sarak-sarak qilib ichmadi. Darmonsiz qo‘llari bilan ko‘rpani boshiga tortib ko‘zini yumdi.

U shu yotganicha ertalab ham ko‘zini ochmadi.

U yagona farzandidan umid uzolmay, uning baxtini ko‘rolmay armon bilan chodirda jon bergan edi.

Erta azonda Nizomjon Tog‘aga xabar bergani Zirillamaga ot choptirib ketdi. Tushga qolmay Ikromjonning yor-birodarlari gruzovoyda tobut bilan yetib kelishdi. Cho‘l ufqi qizarib turgan kech paytida marhumaning jasadi solingan tobutni yelkaga olishdi. Nizomjon unga o‘g‘il bo‘lib, hassa tutib, tobut oldiga tushdi.

Uning o‘z bolasi to‘qayda, qamishlar orasidan marosimni kuzatib turardi. U kim vafot topganini bilmasdi. Dadasining tobut oldida bel bog‘lab, yig‘lab ketayotganini ko‘rdi-yu, ko‘zlari bejo bo‘lib ketdi. Axir, u kuni bilan onasini kutayotgan edi. Unga ovqat olib kelmoqchi edi. Nima bo‘ldi? Nahotki o‘lgan bo‘lsa? Endi uning holi nima kechadi? Endi unga kim ovqat olib keladi?

Ona unga faqat kiydirish, yedirish uchun ona edi, xolos. Ona uning firoqida, dardida ado bo‘ldi. Bolasi esa bu to‘g‘rida o‘ylamasdi.

Ona, qazoyim yetib olamdan o‘tsam, bolam o‘z qo‘li bilan qabrga qo‘yadi, deb umid qilardi.

Bolasi qabrga yaqin kelmay, bo‘riga o‘xshab to‘qaydan xunuk qarab turardi.

Ona, bolam orqamda qoladi, chirog‘imni yoqadi, deb niyat qilardi.

Bolasi bunday o‘ylarni boshiga keltirmasdi. U tug‘ib katta qilgan onasining jasadini begonalar yelkada tabarruk qilib ko‘tarib ketayotganlarini ko‘ra turib ham bir qadam oldinga jilmasdi.

Quyosh qip-qizil cho‘g‘ bo‘lib botayotgan cho‘l oqshomida hijronzada, alamzada, farzand dog‘ida kuyib ado bo‘lgan onani tuproqqa qo‘yishdi.

Hammaning boshi quyi egilgan.

Ikromjonni Tog‘a suyab turardi. Nizomjon qabr yonida cho‘kkalab bosh egib o‘tirganicha hamma qo‘zg‘alganda ham boshini ko‘tarmadi.

Oftob o'chdi. Ufqda olovli bulutlar qoldi. Nizomjon boshini ko'targanda yaltirab turgan parcha bulutlar kuygan qog'oz cho'g'idek birpasda o'chdi. Cho'l jimjit bo'lib qoldi. U hasrat-nadomat bilan bitta-bitta bosib chodir tomonga yura boshladi.

Qishloqdan kelganlar gruzovoyga chiqib olishgan. Tog'a Nizomjonni kutib turgan edi, yoniga chaqirdi.

– Inim, chaylada yotma! Ko'rpa-to'shagingni ko'tarib amakingning chodiriga kel. Yolg'iz qolmasin, – deb tayinladi.

Nizomjon uning aytganini qildi. Chodirda fonar yoqmay Ikromjon tizzasini quchoqlaganicha qimirlamay o'tirardi. Nizomjon nima deyishini bilmay bordon ustiga o'rin sola boshladi. Ikromjon unga qayrilib qaramadi ham. Nizomjon qattiq charchaganidan yonboshlashi bilan uxlab qoldi. U ertalab tong qorong'isida uyg'ondi. Ikromjon hali ham o'shanday qimirlamay o'tirardi. Nizomjon nima deb ovutishni bilmasdi. Nima deydi? Bola bo'lib birovni yupatmagan. U Ikromjonning yoniga tiz cho'kib, yelkasiga qo'lini tashladi. Ikromjon unga o'girilib qaradi. Uning oq oralab qolgan soqollarida yosh tomchilari titrab turardi.

Nizomjon o'zini tutolmadi. Ho'ngrab yig'lab yubordi.

Chodir teshigidan yorishib ketgan osmonning bir parchasi ko'rinib turardi.

XI

Ikromjon shovillab turgan kimsasiz to'qay ichida ancha uzoqlab ketgan edi. Aksiga olib u na bo'ri, na quyon, na o'rdak uroladi. To u qo'ltiqtayoqqa suyanib mo'ljalga olguncha o'rdak uchib ketar, quyon iniga yetib bo'lardi. To'qay yalangligida o'zini oftobga solib yotgan bahaybat echkamar uning qorasini ko'riboq dumi bilan qamishlarni shitirlatib chayqatib, birpasda g'oyib bo'ldi.

Ikromjon yura-yura charchadi. Miltiqni yerga qo'yib chalqancha yotib oldi. Beg'ubor ko'm-ko'k osmonga tikilganicha qimirlamay yotaverdi. Qattiq charchaganidan ko'zi ilingan ekan, nimadir shitirlab uyg'otib yubordi. Ikromjon biron hayvon bo'lmasin, deb sapchib o'rnidan turdi. U yoq-bu yoqqa alangladi.

Undan o'n besh qadamlar narida, qamishlar orasida bir odam osmonda pildirab uchib ketayotgan o'rdaklarga qarab turardi. Notanish kishi unga orqasini o'girib turganidan basharasini Ikromjon ko'rolmadi. Qo'ltiqtayog'iga osilib o'rnidan turdi. Notanish kishidan ko'zini uzmay engashib miltig'ini olayotgan edi, u chap tomonga yura boshladi. Ikromjon beixtiyor unga ergasha boshladi.

Oyoq tagida quruq qamish shitirladi. Notanish o'girilib orqasiga qaradi. Qaradi-yu, qo'rquvdan ko'zlari dum-dumaloq bo'lib ketdi. Ikromjon uni tanimadi.

Sochlari o'sib yelkasiga tushgan, kiyimlarining juldiri chiqqan, yuzlari chivin chaqqandan yara bo'lib ketgan bu odam Tursunboy edi. U ozib, qorayib, darmonsizlikdan arang sudralgandek yurardi.

Odam qiyofasi yillar o'tishi bilan, sharoit ta'siri bilan o'zgarib ketishi mumkin. Faqat odamning ko'zi o'zgarmaydi.

Ikromjon uning Tursunboyligini ko'zidan tanib qoldi. Qichqirib yubordi:

— Tursun!

Tursunboy qimirlamadi. Ikromjon tayoq bilan sakrab-sakrab oldiga kelayotgan edi, Tursunboy yana nari ketdi. Uning bu harakatlari xuddi allaqanday yovvoyi hayvonlarni eslatardi.

Chinakamiga u vahshiylashib qolgan edi. Yaqin olti oy birovl bilan gaplashmay, odamsifat yotib-turmay, issiq tatimay shu ahvolga tushgan edi.

— Tursun, Tursunboy, bolam! — dedi jonholatda Ikromjon.

Tursunboy bu gal joyidan qimirlamay turib qoldi. Ikromjon bora solib uning bo'yiga osildi. Qo'ltiqtayog'i yerga tushdi. Bir oyoqlab turib uning yelkalarini silar, peshanalaridan o'pard.

Birdan dimog'iga qo'lansa hid urilib Tursunboyini bag'ridan qo'yib yubordi-da, yakka oyoqlab turib qoldi. Muvozanatini saqlayolmay orqasiga chalqancha ag'darilib tushdi. Bolasi uni turg'azib qo'ymadi. O'zi bir qo'lga tiralib yana o'rnidan turdi. O'g'lining yuziga qaradi.

Tursunboyning yuziga ko'pdan suv tegmagan. Butun vujudidan achimsiq ter hidi burqsib turardi.

Ikromjon bu nogahon uchrashuvdan tamomila esankirab qolgan edi. Nima qilishini, o'g'lga nima deyishini bilmasdi. U shu bir oyoqlab turgancha juda oz fursat ichida ko'p narsalarni o'yladi. Ko'p narsalarni xotiriga keltirdi.

Xotinining to'qayga ildiz terishga borishi shu bir necha minut ichida ayon bo'ldi.

Ikromjon butun borlig'ini, bugunini, ertasini bag'ishlagan yolg'iz farzandiga qarab birdan jirkandi. Qoshlari chimirilib, peshanalari tirishdi.

Uning oldida o'z bolasi emas, bir yirtqich turgandek bo'ldi.

— O'tir! — deb buyurdi Ikromjon.

Tursunboy itoatkorlik bilan yerga cho'kkaladi.

— To'qayga qachon kelding?

Tursunboyning tili gapga kelmadi. U go'yo gaplashish qobiliyatini yo'qotgandek javobga so'z axtarayotganga o'xshardi. Oxiri u qiynala-qiynala javob berdi:

– To'rt oy bo'ldi.

Tursunboy boshini egib yerdan cho'p olib tishlab o'tiraverdi.

– Onang o'ldi, – dedi Ikromjon.

– Bilaman. Ko'mishga olib ketayotganlarida ko'rib turgan edim.

Ikromjon o'zini yo'qotib qo'ydi. Qarshisida o'tirgan bolasini yagona oyog'i bilan tepib yubordi. Tursunboy orqasiga ag'darilib tushdi. U to o'rnidan turguncha Ikromjon emaklab borib boshiga, yuziga uraverdi. Bola otasiga musht ko'tarolmadi. Uning bunday qilishga darmoni yo'q. Ochlik o'z kuchini ko'rsatib, uni holdan toydirgan. Ikromjon hamon uning duch kelgan joyiga musht solardi. U mushtlardi-yu, allaqanday xunuk ovoz bilan baqirardi:

– Onang qandoq xotin edi! Qandoq xotin edi! Nomard! Ona qabrga qo'yilayotganda ko'rib turib yoniga borolmagan, oqpadar! O'z qo'li bilan tuproqqa qo'yishdan qochgan, yaramas! Onang qandoq xotin edi-ya! Sen juvonmargga qandoq mehr qo'yan edi-ya! Sen uni o'ldirding! O'zing o'ldirib, yana o'zing uni tuproqqa qo'yanlarini tomosha qildingmi? Iflos!

Ikromjon musht urib charchadi. So'kib ovozi bo'g'ildi.

U Tursunboyning bo'g'zini qo'ldan bo'shatib basharasiga qarab tupturdi.

– Mana senga!

U bunga ham qanoat qilmay qo'ltiqtayog'ini olib uning yelkasi-ga ikki marta zarb bilan urdi. Tursunboy alamdand ingradi. Orqasi bilan sudralib nari ketdi.

– Yot-begonalar tobutni yelkada olib ketayotganlarini ko'rib chidab turdingmi? Yo'lingga termilib ko'r bo'lgan onaga shumi mukofot? Butun umrini, jonini, rohatini bag'ishlagan onaga shumi mukofot? Alifdek qomatini sen bukding, yuzlariga ajinlarni sen solding, ko'zlaridan nurni sen o'g'irlading, shu yorug' dunyoni qorong'i zindon qilding! Sen juvonmargdan qandoq umidlari bor edi onangning. Sening o'rningga it boqsak bo'lmasmidi. Yelkamda ko'tarib katta qilganman. Shu yelkalarimda katta qilganman. Og'irimni yengil qilarsan, deb o'ylagan edim. Mushkulimni oson qilarsan, deb o'ylagan edim. Oq sut bergan onangni go'rga qo'yishga yaramading. Onaga vafo qilmagan bola, kimga vafo qiladi! Yurt ishiga yaramagan bola, qay ishga yaraydi!

Ikromjon unga qarab qahr-g'azab bilan qichqirardi:

– Xoin! Qochoq! Nomard! Hezalak! Iflos! It! Tur o'rningdan!

Tursunboy o'rnidan turdi. Ikromjon yana qo'ltiqtayog'iga osilib qaddini rostlab oldi-da, unga buyurdi:

– Yur!

Tursunboy qimirlamadi. Ikromjonda qandaydir hech to'xtatib bo'lmaz kuch paydo bo'lgandi. Hozir u har qanday ishni qilishga qodir. Har qanday vahshiy kuch bilan olishishga tayyor edi.

Tursunboy bezovtalik bilan tutilib so'radi:

– Qayoqqa?

– Qishloqqa. Yurt oldiga. Sen yaramasning jazoingni yurt bersin.

– Dada, dadajon!

– Dada dema. Sendek bolam yo'q. Seni allaqachon o'ldiga chiqazib qo'rganman. Ko'zlaring o'yilsin, o'qraygan ko'zlaringni quzg'unlar cho'qisin! Yur, deyaрман senga!

Tursunboy unga vahima bilan qarab turdi-da, birdan orqasiga burildi. Ikromjon uni ushlab qolmoqchi edi, siltab tashladi. Ikromjon yonboshi bilan yiqildi. U o'rnidan turganda Tursunboy ancha nariga ketib qolgan edi. Ikromjon shoshib yelkasidan qo'sh miltig'ini oldi. Tirsagini qo'ltiqtayog' charmiga tirab turib mo'ljalga oldi. O'q ovozi xuddi cho'l ustida allaqanday vahimali hayvon o'kirgandek bir necha daqiqa aks sado berib turdi. Tutun tarqaganda Ikromjon o'g'lining qamishlarni qayirib hamon chopib ketayotganini ko'rdi. Xayriyat, tegmabdi, dedi. Yana miltiqni o'qladi. Bu gal bolani mo'ljalga olmadi. Jahl bilan duch kelgan tarafga qarab tepkini bosdi.

O'q tovushidan cho'chigan qushlar osmonni to'ldirib bezovta qanot silkitishardi.

* * *

Ikromjon Tursunboyni uchratgan kundan beri tinchini yo'qotgan edi. Bolasi ekan-da, ahvoli nima bo'ldi, deb o'yladi. Uning qilmishlarini eslab qahr-g'azab ichida qovurilardi. U o'sha kundan beri to'qay kezib uni izlaydi. Topolmaydi. U endi Tursunboyni uchratsa, uning diliga insof solmoqchi, afv so'ratmoqchi. Jangga yuborishlarini, qonli urushda dog'ni yuvishni so'rashga unatmoqchi.

U bu tong ham to'qayga qarab ketdi. Bu gal u miltiq olmadi. Otalik jur'ati bilan uni ko'ndirishni niyat qilgan edi.

G'ira-shira tong yorishib kelayotgan edi. Ikromjon qamishlar orasida uzoq kezdi. Ovoz chiqarib o'g'lini chaqirdi. Hech qaydan javob bo'lmadi.

Birdan qamish kapaga ko'zi tushib to'xtadi. Sekin borib kapa ichiga mo'raladi. Tursunboy to'zib ketgan to'nini boshiga qo'yib

qimirlamay yotardi. Ikromjon ajib bir hayajon bilan tepasiga keldi. Engashib:

— Bolam, bolam, — deb chaqirdi.

Ammo Tursunboy javob bermadi. U ota diydoridan, ota mehridan, yor-birodarlar davrasidan olisda, chaqirsa ovoz yetadigan joyda quvg'in bo'lib olamdan o'tgan edi.

Ikromjon sovuq tanani bag'riga bosib, qotib qolgan yelkalaridan siladi. Peshanalaridan o'pdi. Uning ko'zyoshlari Tursunboyning muzdek sovuq yuzlarini yuvdi. Ikromjon kimsasiz to'qay orasida alamlarini, ichini kuydirgan dardlarini tanidan chiqarib yuborgudek bo'lib o'kirib-o'kirib yig'lardi.

Tursunboyning bari qilmishlari endi joni bilan birga tanini tark qilgan edi. Endi u yolg'iz tana bo'lib ota bag'rida qolgan edi. Endi bu tana otaniki edi. U yoshlik paytlaridagidek beozor uxlayotganga o'xshardi. Yuzlari norasida yuzidek pok edi uning. Yigirma bir yil ardoqlab boqqan, shamolni ravo ko'rmay joniga o'rab o'stirgan bolasi xoinlikdan, qo'rqqulikdan, ona oldidagi hech qachon yuvib bo'lmaydigan gunohlardan pok bo'lolmay, ota quchog'ida begonadek yotardi.

Ikromjon yig'ladi, yig'ladi, yig'idan ko'zyoshlari quridi. Bolasining boshiga xashak to'plab yostiq qildi-da, uni asta yerga yotqizdi.

Atrofda oftob yashnayapti. Yangi popuk chiqazgan qamishlar yel bilan o'ynashyapti. Osmoni zaminda qaychiga o'xshab turna karvoni qo'y haydagan cho'pondek qurelab o'tyapti! Osmon shu qadar so'ngsizmi? Uning ortida nimalar bor? Bu zangori yo'l qay tomonga olib boradi? Qiziq! Turnalar qayga uchayotganikin?

Ikromjon telbaga o'xshab to turnalar ufqqa singib ketguncha qarab turdi. Birdan seskanib yana yerda yotgan bolasiga qaradi. To'nini yechib ustiga yopti-da, bir tizzalab cho'kka tushdi-yu, qo'ltiqtayog'i bilan yer o'ya boshladi.

U o'g'liga, yagona o'g'liga go'r qazirdi.

Bolasi uyda umrini yashab o'lsa bo'lmasmidi? Yurt izzat bilan uni so'nggi yo'lga kuzatardi. Odamlar davra qurib ko'zyosh to'kib qabrga qo'yardi. Endi u to'qaydan chiqolmay, sharmandalik, yuzi qoralik bilan jon berdi. Uning go'ri ham boshqalarnikiga o'xshamasdi. Go'ri ketmon bilan emas, qo'ltiqtayoq bilan qazilardi.

Ikromjon ham alam, ham nafrat bilan go'r qazirdi. Bahor sellari mag'zi-mag'ziga singgan yer qo'ltiqtayoq uchiga bir kaftdan ilinib chiqardi. Ikromjon qora terga tushib ketdi. U qabrni tizza bo'yi qaziganda hali oftob o'chmagandi. U qaddini rostlab yana osmonga

qaradi. Osmon toza. Unda na qush uchar, na bulut suzardi. Yoniga qaradi. Uning choponi tagida Tursunboy yotardi. Ikromjon bir dam unga hasratli boqib turdi-da, yana yer o'yishga tushib ketdi.

Oftob so'ndi, ufqda qip-qizil shafaq yondi. Qamishlar uchi o'chayotgan sham so'xtasiga o'xshab qoldi. Ikromjon qabrdan chiqib terlab turgan tanidan yaktagini yechdi-da, Tursunboyini o'radi. Allaqanday g'ayritabiyy kuch bilan uni ikki qo'llab ko'tardi-da, bir tizzalab surilib qabr oldiga keltirdi.

Cho'l ustini asta qorong'ilik bosib kelayotgan yoz oqshomida ota o'z bolasini shonsiz, sharafsiz, marosimsiz qabrga qo'ydi. Loy aralash tuproq tortdi.

Oy singan qizil lagandek bo'lib bo'zarib chiqdi. U sekin-sekin havolanib terak bo'yi ko'tarildi-da, qimirlamay osilib qoldi. Birin-ketin yulduzlar ko'zi ravshanlana boshladi. Osmoni zaminda arava orqasidan ko'tarilgan to'zondek bo'lib somonchi yo'li ko'rindi.

Ikromjon qabr tepasidan ketolmadi. Har gal o'rnidan turib ketmoqchi bo'lardi-da, yana faryod urib o'zini qabr ustiga otardi.

Oy yoritib turgan to'qay yalangligida Ikromjon qabrni quchoqlab yotarkan, kimdir uning yelkasidan ko'tardi.

— Dada, dada, turing, ketamiz.

Nizomjon ko'pdan beri uning ahvolini kuzatib turardi. Faryodiga chidayolmay, oxiri zo'rlab bo'lsa ham olib ketishga ahd qilgan edi.

— Yuring, yuring, ketamiz. Endi bas. Ketaylik.

Ikromjon bosh ko'tarib unga qaradi. Hech narsa demay sudralib borib qo'ltiqtayog'ini oldi-da, chayqala-chayqala oldinga tushib ketaverdi.

To to'qaydan chiqishguncha ham ular bir-birlariga churq etib og'iz ochishmadi.

Nizomjon nima deya olardi?

Ikromjon nima deya olardi?

Ikromjonning bag'rini kuydirayotgan alam bu poyonsiz to'qaylarga, oy nuri ojiz yoritib turgan so'ngsiz cho'llarga sig'masdi...

«UFQ» ROMANI HAQIDA

Ushbu romanda xalqimiz hayotining kichik, biroq mazmun-mohiyati jihatdan juda dolzarb davri aks ettirilgan. Chunki xalqimiz urush arafasidagi, Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda mislsiz fidoyilik, qahramonliklar ko'rsatdi. Uzunligi 270 km bo'lgan Katta Farg'ona kanalining qo'l kuchi bilan 45 kunda qazib

bitkazilishi misli ko'rilmagan jasorat, har qanday jahon rekordini ortda qoldirar edi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, kanal qazishda 160 ming kishi qatnashgan, kanal trassasida 17,8 million metr kub tuproq chiqarilgan, shundan faqatgina 1,7 million metr kub tuproq mexanizmlar yordamida qazilgan. Urush yillarida xalqimizning front va front ortidagi og'ir mehnati, urushdan keyingi tiklanish davridagi chekkan zahmatlarining har bir kuni jasorat edi.

Bu ulkan ishlarning ortida qo'li qadoq jonli odamlar, ularning murakkabliklar to'la suronli taqdiri, orzu-armonlari bor edi. Said Ahmad xuddi shu fidoyi insonlar hayotini, kechinmalarini qalamga olgan, ular haqida bir emas uchta jozibali, lirik bo'yoqlarga boy, hayajonli kitob bitgan. Ularni jamlab, «Ufq» deb nomlagan. Darhaqiqat, roman uch katta davrni o'z ichiga olgani uchun uni roman-trilogiya deb ataymiz. Asarning dastlabki kitobi «Qirq besh kun», ikkinchi kitobi «Hijron kunlarida», uchinchi kitobi esa «Ufq bo'sag'asida» deb nomlangan. «Qochoq» deb shartli nomlangan parcha romanning «Hijron kunlarida» deb ataluvchi ikkinchi kitobidan olingan. E'tibor bergan bo'lsangiz, ushbu parcha juda og'ir o'qiladi, aniqrog'i, uni o'qish emas, his qilish og'ir. Urush qahramoni Ikromjon Usmonov frontdan bir oyog'idan ajrab, qaytib keladi, ortidan unga berib ulgurilmagan ordeni ham tantanali topshiriladi. Bundan ruhlangan Ikromjon va uning rafiqasi Jannat xola barcha bilan barobar mehnat qiladilar. Biroq ular hayotida falokat yuz beradi — ularning yer-u ko'kka ishonmay o'stirgan yolg'iz o'g'illari Tursunboy urushga ketayotib qochadi, ularning yuzini yerga qaratadi. Eng yomoni, Tursunboy qochib kelib, ular o'zlashtirayotgan to'qayzor ichkarisiga joylashib olgan. Bu sirni onasi Jannat xolagina biladi. U ikki o't orasida. Bir tomondan, o'g'lining Vatanga xiyonati ich-ichini o'rtasa, ikkinchi tomondan, yolg'iz farzandiga joni achiydi. Qochoq o'g'lini boqish, uni kishilar ko'zidan yashirish bilan ovora bo'lib, tinkasi qurigan mushtipar ona kasallanib qolib vafot etadi. Ikromjon o'g'lining isnodiga chiday olmay yurganda, to'qayda Tursunboyni uchratadi. Ota va bola o'rtasida jiddiy to'qnashuv bo'lib o'tadi. Ikromjon o'g'lini el-yurt oldida uzr so'ratmoqchi, diliga insof solmoqchi bo'ladi. Biroq nobakor o'g'il ko'nmaydi, ota qo'lidan qochib ketadi. Qochoq o'g'il Tursunboy «...ota diydoridan, ona mehridan, yor-birodarlari davrasidan olisda, chaqirsa ovoz yetadigan joyda quvg'in bo'lib, olamdan o'tadi».

Asarda Tursunboy qilmishi qoralanadi, hatto otasi ham xiyonatkor o'g'ilni mahv etishga tayyor. Avvalo, ota-onadan ham

ayb o'tgan: ular yolg'iz o'g'illarini erka, tantiq qilib o'stirganlar. Bugun erka farzand ularni el orasida sharmisor qilyapti. Biroq bu ayblovlar zamirida urushni qoralash, bu qirg'inbarotni o'ylab chiqarganlarni la'natlash yotibdi. Urush ota-onalarni farzand dog'ida kuydirdi, bolalarni yetim qildi, mamlakatni xarobaga aylantirdi. Barcha baxtsizliklarning sababi – ana shu urush.

Aziz o'quvchi, so'z garchi Tursunboy taqdiri haqida ketayotgan bo'lsa-da, asarda u yolg'iz personaj hisoblanmaydi. Siz buni yaxshi bilasiz, chunki «Ufq» trilogiyasini to'liq o'qigansiz (qaysingiz o'qimagan bo'lsangiz, maslahatimiz, roman bilan albatta tanishib chiqing). Yozuvchi «Ufq» romanida xalqimizning urush ortidagi mehnati, mashaqqatli hayotini Ikromjon, Jannat xola, To'lanboy, Nizomjon, Asrora, Dildor, Zebi, A'zamjon kabi qator qahramonlar taqdiri orqali yorqin tasvirlaydi.

Ustoz adib Abdulla Qahhor yozuvchining ushbu asardagi mahoratini shunday ta'riflaydi: «Bu kitobni («Ufq» romanini) kitobxon boshdan-oyoq shavq bilan, hech qayerda turtinmasdan, diqqati susaymasdan, ishtahasi bo'g'ilmasdan o'qib chiqadi... Kitobda qimirlagan har bir jonning qayg'usi, quvonchi, qilish-qilmishi, muhabbati, g'azabi, og'zidan chiqadigan har bir so'zi rost...»

Darhaqiqat, ushbu asar «... odamga quvvat beradigan umid, uning boshini «toshdan» qiladigan ishonch barq urib turgan haqiqiy hayot manzarasidir». Ushbu roman uchun bundan-da yuksak baho bo'lmasa kerak.

Savol va topshiriqlar

1. Said Ahmad hayoti va ijodi haqida nimalar bilasiz? Gapirib bering.
2. Adib ustozlari Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhorlardan qanday xislatlarni o'zlashtirgan?
3. Said Ahmad yozuvchilikdan tashqari yana qanday san'at turini egallagan?
4. Said Ahmad turg'unlik yillaridan hikoya qiluvchi qanday asar yaratgan?
5. Said Ahmad ssenariysi asosida yaratilgan qanday badiiy filmlarni bilasiz?
6. «Ufq» romanining yaratilish tarixi haqida nimalar deya olasiz?
7. Roman-trilogiyaning «Qirq besh kun» deb nomlangan birinchi qismi qanday umumxalq qurilishi haqida hikoya qiladi?
8. Tursunboyning erka, xudbin bo'lib o'sishining sababi nimada deb o'ylaysiz?
9. Tursunboyning ko'proq nima qiziqtiradi? Asardan olingan parchadan bu savolga javob toping.

10. Ikromjon o'g'li Tursunboyini to'qayzorda uchratganda, ular o'rtasida shunday savol-javob bo'lib o'tadi:

– *To'qayga qachon kelding?..*

– *To'rt oy bo'ldi.*

Tursunboy boshini egib yerdan cho'p olib tishlab o'tiraverdi.

– *Onang o'ldi, – dedi Ikromjon.*

– *Bilaman. Ko'mishga olib ketayotganlarida ko'rib turgan edim.*

Ikromjonning shu javobdan keyingi holatini parchadan topib, mazmunini sharhlab bering.

11. Ikromjonning ruhiy iztiroblarida, musibatlarida ko'nglini ko'targan, dardiga malham bo'lgan mehribon kishilar – To'lanboy, Nizomjon, Asrora, Dildor, Zebi, A'zamjon haqida so'zlab bering. Ikromjon va Nizomjon munosabatlari haqida gap ketganda ularga nisbatan quyidagi qaysi maqolni qo'llasa bo'ladi (masalan, «*Mahallang – ota-onang*», «*Tug'ishgandan tutingan afzal*» kabi)?

12. Ikromjonning o'g'li xatti-harakatlariga munosabati ikki xil: bir tomondan unga farzandi sifatida joni achisa, ikkinchi tomondan uni «*Xoin! Qochoq! Nomard!*» deya la'natlaydi. Buni siz qanday tushunasiz?

13. «Ufq» romanidan olingan parchadan tabiat tasvirining asar qahramonlari ruhiyatiga mos keladigan o'rinlarni toping va adabiyot daftaringizga ko'chirib oling.

14. Said Ahmadning «Ufq» romanini «...*odamga quvvat beradigan umid, uning boshini «toshdan» qiladigan ishonch barq urib turgan haqiqiy hayot manzarasidir*», – deb ta'riflagan adib kim edi?

15. Ikromjon, Jannat xola, Nizomjon xarakterlaridagi milliylik nimalarda ko'rinadi?

16. Uyda «Qochoqning fojiasi» mavzusida insho yozib keling.

Nazariy ma'lumot

ROMAN SHAKLLARI

Roman (franz. roman) – nasriy asar janri. Uning dastlabki lug'aviy ma'nosi roman tillarida (o'rta asrlarda roman tillarida yozilgan har qanday asarni anglatadi) yaratilgan adabiy asardir. Keyinchalik bu atama o'zining lug'aviy ma'nosidan uzoqlashib, keng qamrovli nasriy asar nomini anglati boshlagan. Roman – inson hayotini jamiyat bilan bog'lab, keng tasvirlovchi yirik epik janr hisoblanadi. U boshqa nasriy janrlar – qissa, hikoyalardan o'zida ko'plab personajlarning taqdirini aks ettirishi, katta miqyosdagi voqea-hodisalarni tasvirlashi bilan farq qiladi.

Roman mavzu va shakl jihatdan xilma-xil. Avvalgi darslarimizda bu janrning mavzu jihatdan bir necha xil ekanligi haqida suhbatlashganmiz. (Eslang: tarixiy roman — A. Qodiriy, «O'tkan kunlar»; O. Yoqubov, «Ulug'bek xazinasi»; harbiy roman — Oybek, «Quyosh qoraymas»; Shuhrat, «Shinelli yillar»; zamonaviy roman — P. Qodirov, «Olmos kamar»; O. Yoqubov, «Diyonat»; sarguzasht va fantastik roman — X. To'xtaboyev, «Sariq devni minib»; ijtimoiy-falsafiy roman — A. Muxtor, «Davr mening taqdirimda» kabi.) Ushbu janrni to'liq idrok qilishda uning shakllarini bilish ham juda muhimdir. Chunki shunday romanlar bitiladiki, romannavis ko'ngliga tukkan, yoritishi kerak bo'lgan voqealar bir kitobga sig'maydi. Muallif uni ikki, uch, to'rt va hatto undan ortiq kitob holida yaratishi mumkin. Shunga ko'ra roman o'zining hajmi va shakliga ko'ra dilogiya, trilogiya, tetralogiya, romanlar turkumi ko'rinishlarida bo'lishi mumkin. Demak, romanning voqealar ko'lami uning necha kitobdan iborat bo'lishini belgilaydi.

Umumiy mazmuni, g'oyasi, asosiy qahramonlari, voqealar tizimining o'zaro aloqadorligi, bog'liqligi bilan bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etuvchi ikki kitobdan iborat ikki mustaqil roman—*roman-dilogiya* deb ataladi va nisbatan katta voqea-hodisalarni qamrab oladi. Bunda asardagi bosh qahramonlar taqdiri tasviri har ikkala kitobda ham davom etadi. Masalan, P. Qodirovning «Yulduzli tunlar», «Avlodlar dovoni», H. G'ulomning «Mash'al», M. Ismoilning «Farg'ona tong otguncha», X. To'xtaboyevning «Sariq devni minib», «Sariq devning o'limi» romanlarini o'zbek adabiyotida yaratilgan roman-dilogiyalarning namunalari desa bo'ladi.

Roman-trilogiya haqida ham roman-dilogiyaga nisbatan qo'llangan ta'rif mos keladi. Shunday ekan, trilogiya — uch kitobdan iborat roman bo'lib, ijtimoiy hayotning katta bir davrini o'z ichiga oladi. Bunday asar undagi qahramonlar hayotini, davrning juda katta qismini voqealar fonida ko'rsatishga qodir bo'ladi. Masalan, Siz kuni kecha o'rgangan Said Ahmadning «Ufq» trilogiyasi uch kitobdan iborat romandir. Romanning birinchi kitobi «Qirq besh kun» deb atalib, unda xalqimizning urushgacha bo'lgan hayoti, uning mehnat jasorati (Katta Farg'ona kanali qurilishini eslang) qalamga olingan. «Hijron kunlarida» deb ataladigan ikkinchi kitob esa, birinchi kitob qahramonlarining urushda va front ortidagi qahramonliklari haqida hikoya qiladi. Asarning uchinchi kitobi — «Ufq bo'sag'asida» esa, ularning urushdan so'nggi taqdiri tasvirlangan. Ko'ryapsizki, ushbu

roman-trilogiyada juda katta davr qamrab olingan va bu uch mustaqil kitob qahramonlarning g'oyat murakkab, baxtli va mashaqqatli taqdirini batafsil yoritgan.

Jahon adabiyotida L. N. Tolstoy, S. T. Aksakov, Xalqaro Nobel mukofoti laureatlari: ingliz yozuvchisi Jon Golsuorsining «Forsaytlar haqida qo'shiq», arab yozuvchisi Najib Mahfuzning «Xan al-Xalili», Vasiliy Yanning «Chingizxon», «Botu», «So'nggi dengizgacha», o'zbek adibi S.Ahmadning «Ufq» kabi trilogiyalarini uch kitobdan iborat roman-trilogiyalarning mukammal namunasi, desa bo'ladi.

Roman-tetralogiyalar to'rt kitobdan iborat roman shakli bo'lib, jahon romanchilik tajribasida uchraydi. (Masalan, rus adibi V. Kattayevning «Qora dengiz to'liqlari» tetralogiyasi.)

O'zbek adabiyotida O'zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malikning to'rt kitobdan iborat «Shaytanat» romani yaratilgan.

To'rtidan ortiq kitobdan iborat roman shakllarini *romanlar turkumi* deb atash rasm bo'lgan. Romanchilik tajribasida bunday asarlar turkumiga fransuz adiblari Romen Rollanning o'n jildlik «Jan Kristof», Roje Marten dyu Garning sakkiz jildlik «Tibo oilasi» romanlarini misol qilib keltirish mumkin. Ahamiyatlisi shundaki, har ikkala adib ham ushbu asarlari uchun Xalqaro Nobel mukofotiga sazovor bo'lganlar.

Romanchilik deganda *epopeya* degan tushuncha ham ko'p ishlatiladi. Uning roman shakllari (dilogiya, trilogiya, tetralogiya, romanlar turkumi)ga faqat bilvosita aloqasi bor, ya'ni unda asarning necha kitobdan iborat bo'lishi emas, balki qanchalik ko'p va katta voqea-hodisalarning qamrab olinishi muhim. Masalan, asar qahramonlarining bir necha avlodi taqdiri yoritilgan buyuk fransuz adibi Balzakning «Insoniyat komediyasi», S. Ayniyning «Qullar» kabi *roman-epopeyalari* shular jumlasidandir.

Savol va topshiriqlar

1. Romanlarning mavzu va shakllari deganda nimani tushunasiz?
2. Roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetralogiyalarni ta'riflang. Ular orasida qanday o'xshashlik va farq qiluvchi jihatlar mavjud?
3. Romanlar turkumi nima? Bu atama qanday shakldagi asarlarga aytiladi?
4. Qanday asarni roman-epopeya deb aytamiz?

Hurmatli o'quvchi! Hozirga qadar Adabiyot darslarida Siz asosan shoir va yozuvchilar hayoti hamda ijodini o'rganib kelmoqdasiz. Holbuki, adabiyot atalmish bo'stonda «gul ko'p, chaman ko'p». To badiiy ijod vujudga kelgan ekan, bu ijod mahsuli to'g'risida mulohaza yuritish, uni tadqiq etishga harakatlar ham juda qadimdan mavjud bo'lgan. Qolaversa, ko'plab shoir-yozuvchilar bir vaqtning o'zida sinchkov olim, so'z ilmining mohir bilimdonlari sifatida ham faoliyat ko'rsatishgan. Demak, bugungi suhbatimiz adabiyot ilmi — adabiyotshunoslik to'g'risida, o'zbek adabiyotshunosligining yirik vakili, O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov hayoti va ijodi haqida boradi.

Ozod Sharafiddinov 1929-yilning 1-martida Qo'qon shahri yaqinidagi Oxunqaynar qishlog'ida tavallud topgan. Uning bolalik, o'smirlik kezzarigina emas, keyingi butun hayoti ham Toshkent shahri bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. Olim o'zining oilasi, onasi to'g'risida, jumladan, quyidagilarni yozadi:

«Men onamni «aya» derdim. Ayam Qo'qonning yonginasidagi Oxunqaynar qishlog'ida tug'ilib o'sgan, so'ng taqdir taqozosi bilan avval Qo'qonga, keyin Toshkentga kelib turib qolgan...

Biz oilada to'rt farzand edik; ochig'ini aytganda, bolalikda ona mehriga to'yganmizmi-yo'qmi, aniq ayta olmayman. Biz uyqudan turmasdan ayam ishga ketib qolar, kechqurun u kishi ishdan qaytganda biz uxlab qolardik. Shu alpozda yillar o'tdi — biz ulg'aydik, uyli-joyli bo'ldik, ayam ham salkam yarim asrlik a'zolik stajiga ega bo'lgan partiya faxriysiga aylandilar. Ammo bir kun kelib, keksalik kor qildimi yo ko'p yillik «qadrdon» kasallari — diabet yengdimi, har holda ayam yotib qoldilar. Butun umri odamlar orasida, harakatda, faoliyatda o'tgan odam yotib qolmasin ekan — tashqi dunyodan uzilib, to'rt devor ichiga qamalib qolish yomon bo'lar ekan. Biz — farzandlar, albatta, qo'limizdan kelgancha ayamning ahvolini yengillatishga harakat qildik, lekin u kishi alam va iztiroblar ichida hayotdan ko'z yumdilar. Keyin o'ylab qarasam,

u kishining umriga zavol bo'lgan narsa faqat qand kasalining tajovuzlarigina emas ekan. Gap yo'q, o'lim haq! Ammo odamni qismatidan besh kun burun bu dunyo bilan vidolashuvga majbur qiladigan sabablar ham ko'p ekan. Ayamning hadeganda tilga chiqavermaydigan allanechuk og'ir pinhoniyl bir dardi bor edi. Ko'pincha ishdan qaytib, huzurlariga kirsam, ko'zlari namiqqan, yuzlari tund bo'lardi.

— *Yana yig'ladingizmi, aya?*

— *Yo'q, bolam, nega yig'lay? Shunchaki siqildim-da, — derdilar ayam shikasta ovozda.*

Bir kuni o'zlari yorildilar:

— *Nega bunaqa-a, o'g'lim? Men ellik yillik umrimni partiyaga bag'ishladim, sochimni supurgi, qo'limni kosov qilib uning xizmatini qildim, endi esa partiya shiramni so'rib olib, po'stimni tuflab tashladi. Shuncha xizmatlarim qumga singib ketdimi?..»*

(O.Sharafiddinovning onasi to'g'risidagi bu hikoyasi nega batafsil keltirilganiga shu darsimiz oxirida, albatta, javob topasiz.)

Ozod Sharafiddinov Toshkent shahrida o'rta maktabni tugallab, O'rta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti)ga o'qishga kiradi va 1951-yilda uni muvaffaqiyatli yakunlaydi. Oradan uch yil o'tar-o'tmas, Moskvada nomzodlik dissertatsiyasini ham himoya qiladi.

O.Sharafiddinov mehnat faoliyatining asosiy qismi o'zi o'qigan universitetda kechdi. U 1955–1995-yillar oralig'ida, qariyb qirq yil mana shu ilm dargohida yoshlarga bilim va tarbiya berdi, minglab shogirdlarga beminnat ustozlik qildi.

Uning 1996–1997-yillarda «Tafakkur» jurnali bosh muharriri o'rinbosari, 1997-yildan to umrining oxiriga qadar «Jahon adabiyoti» jurnali bosh muharriri vazifalarida ishlagan kezlari ham nihoyatda barakali, sermahsul ijodiy yillar bo'ldi.

Ozod Sharafiddinov haqida gap ketganda, hayotda ham, ilmda ham, kundalik turmushda ham halollikni, adolatni, e'tiqodni mahkam tutgan, har qanday sharoitda haqiqatni himoya qilgan zabardast inson siymosi ko'z oldimizda gavdalanadi. Bu chinakam ma'nodagi olim, bukilmas shaxs boshidan ne-ne savdolar kechmadi. Yuqorida aytilganidek, iqtisodiy qiyinchiliklar va urush yillariga to'g'ri kelgan og'ir bolalik va o'smirlik yillarida ham, adabiyot va san'atga bir yoqlama, hukmron mafkura manfaatlaridan kelib chiqib baho berish talab etilgan o'tgan asrning 50–80-yillarida

ham, o'ziga qarshi turli ig'volar uyushtirilgan paytlarda ham Ozod Sharafiddinov hayotiy prinsiplaridan tonmadi, barcha ko'rgiliklarga bardosh berdi. Albatta, bu kurashlar olimning jism-u jonini zangday kemirdi, «qand kasali»day bedavo dardga yo'liqtirdi, biroq uning ruhi doimo tetik, vijdoni uyg'oq qoldi.

Yosh olimning 1962-yilda chop etilgan «Zamon. Qalb. Poeziya» nomli dastlabki kitobiyoq o'zbek adabiyotshunosligiga juda o'ktam bir ovoz kirib kelayotganidan darak bergandi. Shundan so'ng e'lon qilingan «Adabiy etyudlar» (1968-y.), «Yalovbardorlar» (1974-y.), «Iste'dod jilolari» (1976-y.), «Birinchi mo'jiza», «Talant — xalq mulki» (1979-y.), «Adabiyot — hayot darsligi» (1980-y.), «Hayot bilan hamnafas» (1983-y.), «Go'zallik izlab» (1985-y.) singari o'nlab kitoblarida O.Sharafiddinov o'zbek adabiyoti durdonalarini mohir zargar singari sinchiklab tahlil etdi, hali el nazariga tushmagan o'nlab iste'dodlarni kashf qildi. U muayyan ijodkor izlanishlariga yoxud konkret adabiy asarga yondashar ekan, bunda haqiqatni, ilmiy xolislik va halollikni asosiy me'zon qilib qo'ydi. Uning bu xarakter jihatlarining toblanishida Abdulla Qahhor bilan ko'p hamsuhbat bo'lgani, uning ijodiy maktabida saboq olgani ham muhim rol o'ynagandi.

Ozod Sharafiddinovning ko'plab maqolalari adabiy jamoatchilik orasida birdan og'izga tushar, turli katta-kichik davralarning munozara mavzusiga aylanardi (masalan, «Zaharxanda qahqaha», 1962; «Hayotiylik jozibasi, sxematizm inersiyasi», «Yurtin madhi bo'ldi so'nggi satri ham», 1979; «She'r ko'p, ammo shoir-chi?», 1983; «Bir tilda gaplashaylik», 1987 va boshqa maqolalari). Ayniqsa, boshqalar nomini tilga olishga ham cho'chib yuradigan Cho'lpon, Fitrat singari ijodkorlar to'g'risida yozgan maqolalari, e'lon qilgan kitoblari adabiyot ixlosmandlaridagina emas, umumomma orasida ham katta shov-shuvlarga sabab bo'lgandi. (1968-yili O. Sharafiddinov muharrirlik qilgan «Tirik satrlar» nomli to'plam hamma yerdan yig'ishtirib olingandi!) Albattaki, «to'g'ri gap tuqqaniga yoqmaydigan» zamonda uning mulohazalariga ko'plab arboblar qarshi bo'lar, olimning «tilini tiyib qo'yish»ga zo'r berib harakat qilinardi.

1991-yilda yurtimizning mustaqillikka erishgani Ozod Sharafiddinov hayoti va ijodiga yangi nafas baxsh etdi. Olim «Yo'l boshchi», «Mustaqillik me'mori», «Istiqlol jilolari» singari maqolalarida, «Istiqlol fidoyilari» (1993), «Sardaftar sahifalari» (1999), «Ma'naviy kamolot yo'llarida» (2001), «Dovondagi o'ylar», «Ijodni anglash

baxti» (2004) singari kitoblarida milliy mustaqillik yoʻlida kurashgan yirik tarixiy shaxslar — Fitrat, Choʻlpon, Usmon Nosir, Abdulla Qahhor, Oybek, Gʻafur Gʻulom, Maqsud Shayxzoda singari zabardast adiblar toʻgʻrisida eng soʻnggi haqiqatlarni bitdi. Mazkur kitoblardan, shuningdek, Ozod Sharafiddinovning hayot va tiriklikning mazmun-mohiyati, inson umrini qanday oʻtkazishi lozimligi toʻgʻrisidagi chuqur mushohadalarga boy falsafiy maqolalari, hozirgi globallashayotgan dunyoning ogʻriqli muammolari borasidagi teran mulohazalari ham oʻrin olgan.

1997-yilda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan yurtimiz tarixida birinchi marta «Jahon adabiyoti» jurnali tashkil etildi. Ozod Sharafiddinov bu jurnalga bosh muharrir etib tayinlandi. Har oyda chop etiladigan, hajman yirik bu jurnalga original materiallar tayyorlash, dunyo adabiyotining eng sara namunalarini peshma-pesh tarjima va tahrir qilish bosh muharrirdan ozmuncha matonat talab etmas edi. (Ozod Sharafiddinov bu jurnalning roppa-rosa 100 ta sonini tayyorlashga ulgurdi!) Qolaversa, adibning sogʻligʻi ham yaxshi emas edi. Mana shu sharoitda Ozod Sharafiddinov chinakamiga qahramonlik koʻrsatib mehnat qildi, umrining har daqiqasini eli uchun, shu elning maʼnaviy va maʼrifiy kamoli uchun sarf etdi.

Ozod Sharafiddinov dunyo adabiyotining oʻnlab durdona asarlarini, yuzlab donishmandlarning ilmiy-falsafiy maqolalarini ona tilimizga mohirona tarjima qildi. Uning shaxsiy kutubxonasi eng boy kitob xazinalaridan biri ediki, bu xazinadan yurtimizning koʻplab ziyolilari bahramand boʻldi.

Ellik yil shoʻro hukumatiga, uning aldamchi partiyasiga sidqidildan xizmat qilib, evaziga ozgina insoniy mehr va eʼtibor koʻrmay, «alam va iztiroblar ichida hayotdan koʻz yumgan» mush-tipar onasidan farqli oʻlaroq, Ozod Sharafiddinov oʻz xalqining eʼtibori va eʼzozini qozondi. Unga mamlakatimiz Prezidenti Farmoni bilan «Mehnat shuhrati» (1997), «Buyuk xizmatlari uchun» (1999) ordenlari va «Oʻzbekiston Qahramoni» (2002) degan eng oliy unvon berildi.

Afsuski, shafqatsiz oʻlim Ozod Sharafiddinovni 2005-yil 4-oktabr kuni hayotdan olib ketdi. Chin maʼnodagi ziyoli, milliy maʼnaviyatimizning yirik dargʻalaridan boʻlgan Ozod domlaning farzandlariga aytgan soʻnggi soʻzlari ham avlodlarga bir vasiyatdek yangrab qoldi:

«Kitoblarimni asranglar, mening eng katta boyligim mana shu kitoblar edi...»

Shukrki, ona xalq uchun, uning baxti va saodati uchun tinimsiz mehnat va ijod qilgan fidoyi insonlar o'limidan keyin ham o'sha xalqning qalbida, kundalik o'ylarida yashashda davom etadilar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asarining «Eng buyuk jasorat» deb nomlangan faslida Ozod Sharafiddinov hayoti va ijodiga yuksak baho berar ekan, jumladan, quyidagilarni ta'kidlaydi:

«O'ylaymanki, o'zini o'zbek xalqining farzandi degan har qaysi inson ana shunday fidoyi yurtdoshlarimiz bilan cheksiz faxrlanadi, unib-o'sib kelayotgan bolalari, shogirdlariga ma'naviy jasorat timsoli sifatida aynan mana shunday odamlarni namuna qilib ko'rsatadi. Va hech shubhasiz, umr bo'yi el-yurt manfaati, Vatan istiqboli uchun kurashib yashaydigan shunday qahramon farzandlari bor xalq hech qachon kam bo'lmaydi».

O'LSAM AYRILMASMAN QUCHOQLARINGDAN

Sehrli musiqaday jaranglovchi bu ajib so'zlarni ilk bor bolaligimda — urush boshlangan yili eshitgandim. Yosh tomoshabinlar teatrining Eski Jo'vadagi almisoqdan qolgan torgina zali. Odam tirband. Sahnada past bo'yli, kulcha yuzli, istarasi issiq artist ko'zlari chaqnaib, ovozini bir ko'tarib, bir pasaytirib hayajon bilan she'r o'qimoqda:

Vatan — ona so'zi naqadar laziz,
Sensan har narsadan mo'tabar, aziz,
Hurmatingni saqlar har bir o'g'il-qiz,
Muqaddas, mo'tabar, ulug' Vatanim,
O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan...

Vatan. Vatan tuyg'usi. Vatan muhabbati. Nimadir bular? Bular qanday sehrli qudratki, hali voyaga yetmagan, dunyo ko'rmagan, turmushning past-balandlaridan bexabar, o'yin-u sho'xliklardan o'zga dardi yo'q bir o'smirning yuragiga jo bo'lib olib, butun umr uning xatti-harakatini, yurish-turishini boshqarib turadi? Bu tuyg'u inson farzandida tug'ma bo'larmikin? Yoki go'dak tamshana-tamshana onasini emganida, ona suti bilan birga bu tuyg'u uning ham tomirlariga yugurarmikin?

Umuman, «Vatan» deganning o'zi nadir?

Tug'ilib o'sgan uyingmi? Beshikda qulog'ingga kirgan mungli va ayni chog'da nurli allami? Buvingning ertaklarimi? Maktabmi? Ilk bor visol onlariga guvoh bo'lgan so'lim xiyobonlarmi? Albatta, bularning hammasi va yana allaqancha narsalar birlashib, «Vatan» degan narsaning so'nmas timsolini yaratlsa kerak. Va yana o'ylaymanki, bolaning murg'ak qalbidagi ilk bor paydo bo'lgan Vatan timsoli har qancha yorqin bo'lmasin, hali o'zining shakl-u shamoyilini to'la topib ulgurmagan bo'ladi. Vatan tuyg'usi insonning o'zi bilan birga o'sib ulg'ayadigan tuyg'u bo'lar ekan. Tajribangiz ortgani sari, hayot doshqozonida qaynab pisha borganingiz sari Vatan degan narsani chuqurroq qadrlaydigan bo'lib qolasiz. Vatan haqidagi tasavvuringiz to'lishib, kengayib, boyib boradi...

Odamzod shunday yaratilganki, u boshqalardan ajralgan holda, yakka-yolg'iz, so'ppayib umrguzaronlik qilolmaydi. Hatto umrining yarmini xumni vatan qilib o'tkazgan qadimgi yunon faylasufi Diogen ham, baribir, shogirdlari bilan, boshqa faylasuflar bilan aloqada yashagan. Ota-onalar, farzandlar, qarindosh-urug'lar, yor-u birodarlar, do'stlar-u dugonalar har qanday inson hayotiga turfa xil ma'no ato qiladi. Odam ularni yaxshi ko'rishi, ular bilan inoq yashashi mumkin, ularni yoqtirmasligi ham mumkin. Lekin nima bo'lganda ham ularning hammasidan yuz o'girib, hammasidan butunlay kechib ketib bo'lmaydi. Xullas, qarindosh-urug', do'st-u birodarlar, mahalla, jamoa, qolaversa, butun jamiyat odamning o'sib-ulg'ayishida, umrguzaronligida istasa-istamasa unga tayanch bo'ladi, uning parvozig qanot beradi. Shuning uchun «Vatan» tushunchasi muayyan jug'rofiy hududnigina qamrab olmaydi, balki uning tarkibiga butun jamiyat, uning kechagi kuni, buguni va ertasi ham kiradi.

Shuning uchun men «o'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan» deya bot-bot takrorlaganimda bilamanki, men Vatanimga kerakman. Kimligimdan, yosh-u qariligimdan, kasb-u korimdan qat'i nazar. Bilamanki, mensiz Vatanimning nimasidir kemptik, noto'kis bo'lib qoladi. Ayni chog'da, shuni ham bilamanki, Vatanim menga ko'proq kerak. Vatan mensiz yashashi mumkin, lekin men Vatanisiz yashayolmayman! Rost-da! Men yetmishga kirib, umrimda nimaiki ro'shnolik ko'rgan bo'lsam, shu Vatanning bag'rida uning saxovati tufayli, «bir mehribon qo'l» bilan peshanamni silagani tufayli ko'rdim...

Men bunga ba'zan o'zimda yo'q xursand bo'laman, yaratganga beaded shukronalar qilaman, ba'zan esa, Vatanning menga ko'rsatgan behisob inoyatlariga, el-u yurt ardog'iga munosib javob bera olayotganim yo'q, Vatan oldidagi farzandlik burchimni to'la o'tayolmayapman, deb o'kinib qo'yaman. Bu o'kinch meni ko'p narsalar to'g'risida o'ylashga undaydi.

Axir bu go'zal Vatan Allohning el qatori menga ham atagan buyuk tuhfasi. Mendan avval o'tgan avlod-ajdodlarim uni jamiki betakror jozibasi bilan, tuganmas xazinalari bilan menga meros qoldirgan. Xo'sh, nima qilmoq kerak?

Tekin meros ekan deb uning boyliklarini bir chekkadan sovura-verishim kerakmi? Axir, yotib yesa tog' chidamas ekan.

Yo'q, orqa-oldimizga qaramay sovurish yo'lini tutadigan bo'lsak, bu go'zal o'lka uch-to'rtta avlodning umri o'tmasdanoq odam yursa oyog'i, qush uchsa qanoti kuyadigan dasht-u biyobonga aylanadi-yu, biz hammamiz kelajak avlodlarning qarg'ishiga uch-raymiz. Baxtimizga, o'tgan avlod-ajdodlarimiz bizga Vatanni meros qilibgina qoldirgan emaslar, balki bu Vatanni chin yurakdan sevishni, unga fidokorlik bilan xizmat qilishni, uning husniga husn, boyligiga boylik qo'shishni ham meros qoldirishgan. Vatanni sevmoq imondandir, deb ta'lim berishgan ular...

Bu gaplar, albatta, ma'rifatli odamlarning hech qaysisi uchun yangilik emas. Shunga qaramay, bu to'g'rida gapirayotgan ekanman, boisi bor. Vatanga muhabbat Onaga muhabbat kabi muqaddas va yuksak tuyg'u. Onaga muhabbatning shunday bir o'ziga xosligi borki, odam bu tuyg'usi haqida olamga jar solib, hammani undan voqif qilavermaydi, hatto onasining o'ziga ham har kuni: «Onajon, men sizni jonimdan ortiq yaxshi ko'raman», deyavermaydi. Lekin har kuni onasiga g'amxo'rligi, mehribonligi, saxovati, shafqatini ishi bilan, gap-so'zlari, xatti-harakati bilan amalda namoyon qiladi.

Vatan muhabbati ham shunday: u hammaga ko'z-ko'z qilinmaydi, u to'g'risida tantanavor e'lonlar chop etilmaydi, har muyulishda odam ko'kragiga urib, Vatanga oshiqqligini pisanda qilmaydi. Madaniyatning yuksak pog'onalariga ko'tarilgan jamiyatlarda odamlar o'z Vatanlariga muhabbatni shovqin-suron ko'tarmay, ayyuhannos solmay, tamagirliksiz, bepisanda, maqtanchoqliksiz amalga oshiradilar. Vatanga muhabbat bozorga solinadigan matoh emas, balki inson qalbining to'rida gard yuqtirmay pokiza saqlanadigan eng nafis, eng inja bir tuyg'udir. Uning to'g'risida hudabehuda jar solaversang, har kuni amalda emas, og'izda «namoyon»

etaversang, bu tuyg'uning muqaddasligi qolmaydi. Kishining bir qulog'idan kirib, ikkinchi qulog'idan chiqib ketaveradigan jo'ngina bir jumлага aylanib qoladi.

Shu o'rinda olis zamonlarda o'tgan ajdodimiz Shiroqning Vatan yo'lidagi buyuk fidokorligi yodimga tushadi. Biz bu odamning oddiy cho'pon bo'lganini bilamiz, xolos. Uning o'zi qanaqa odam bo'lgan, yoshmi, keksami, bola-chaqalari bo'lganmi-yo'qmi ekanidan butunlay bexabarmiz. Lekin shuni aniq aytish mumkinki, u biror maktabda o'qib, xat-savod chiqarmagan bo'lsa kerak. Yana shunisi aniqki, u televizor ko'rmagan, radio eshitmagan, gazeta o'qimagan. Binobarin, Vatanini sevish, unga jon fido qilish kerakligi haqidagi xitoblar-u siyqasi chiqqan balandparvoz chaqiriqlarni eshitmagan. Lekin yurtiga bestirib kelgan yovni sahroga olib borib adashtirib kelishga qaror qilganida, sahrodan o'zining ham sog' qaytib kelmasligini yaxshi bilgan. Demak, ona-Vatanini yovdan saqlab qolish uchun ongli ravishda jonini qurbon qilishga otlangan.

Albatta, uning nomini mangu qahramonlar safiga olib kirgan bu mislsiz fidokorlik el-u yurtga, ona-Vatanga muhabbatdan, o'zini xalqining bir zarrasi, yurtining sodiq farzandi deb his qilishdan tug'ilgan. Shiroqning jasoratini mangu qilgan omillardan, unga beqiyos go'zallik ham baxsh etgan xislatlardan biri uning har qanday tamadan mutlaqo xoiligi bo'lgan. Har holda, Shiroq «bir zamonlar kelib, o'zbek yoshlari mening jasoratimni darsliklaridan o'qib, sha'nimga olqishlar yog'dirishar», degan o'ydan mutlaqo uzoq bo'lgan.

Ha, Vatan muhabbati ana shunday pokiza, oliyjanob, beminnat bo'lmog'i, har qanday maqtanchoqlikdan, sun'iylikdan, pisandadan xoli bo'lmog'i kerak.

Shu o'rinda bir shoirning Vatan sevgisi haqidagi atigi to'rt misrada aytgan bir gapi esimga tushib ketdi: Vatan uchun kimlar, nimalar qilmagan? Birovlar, Vatan deb jon fido qilgan, birovlar Vatan deb gap sotgan...

Men hech kimni malomat qilmoqchi emasman, buning uchun mening haqqim ham yo'q. Lekin, nazarimda, shunday tuyuladiki, biz keyingi vaqtlarda Vatanga muhabbatimizni ko'proq «gap sotish» yo'li bilan ifodalashga berilib ketganga o'xshaymiz...

Bir misol keltiraman: keyingi paytlarda ancha-muncha odamlar televizor orqali yoki matbuot sahifalarida sira xijolat tortmay «men falon sohada Vatan uchun 30, 40 yoki 50 yil xizmat qilib qo'yganman», deya maqtanadigan bo'lib qolishdi. Biroq odam o'zi

to'g'risida shunaqa deganida qilgan xizmatlarini pisanda qilayotganga o'xshab ketadi. Albatta, biror sohada 30 yilmi, 40 yilmi ishlagani juda yaxshi — buning uchun faqat rahmat aytish va boshqa yo'llar bilan rag'batlantirish kerak. Lekin nima uchun buni — butun umr bo'yi tirikchiligini o'tkazish uchun maosh olib qilgan ishini o'zining vatanparvarligi deb taqdim etishi kerak? Yo'q, birodarlar, har nima bo'lganda ham, men Vatan sevgisini oliyroq, yuksakroq bir xislat, deb bilaman.

Vatanni sevish va, ayniqsa, bu sevgini amalda namoyon qilish unchalik oson ish emas. Bu odamdan juda katta jasoratni, bardoshni, chidamni talab qiladi. Qizig'i shundaki, vatan o'z farzandlaridan har oyda, har haftada, har soat, har soniyada jon fido qilishni talab qilmaydi. Vatan yo'lida sodir bo'ladigan bunday fidokorlik eng yuksak, eng oliy fidokorlik bo'lib, u favqulodda hollarda ro'y beradi. Lekin Vatan sevgisi odamdan bir qarashda mahobatli ko'rinmaydigan, insonning oddiy faoliyatidan kam farq qiladigan, aslida esa, juda mashaqqatli mehnatdan iborat bo'lgan kundalik jasoratni talab qiladi.

Bu o'rinda bugungi odamlarga juda yaxshi o'rnak bo'ladigan yana bir toifa, chin vatanparvarlar avlodi yodimga tushdi. Ular tarixga jadidlar degan nom bilan kirgan odamlar edi. Bugun biz ular haqida ko'p gapiramiz, ularning sha'niga madhiyalar yog'diramiz-u, lekin aslida o'z faoliyatlarini nechog'li azoblarda, ta'qiblar ostida, haqoratlarga ko'milgan holda o'tkazganlarini xayolimizga ham keltirmaymiz.

Axir, jadidlarni, birinchi navbatda, chor hukumati doimiy ta'qib ostida tutgan, ularning har bir qadamini nazardan soqit qilmagan, ular nashr etgan gazetalarni yopib qo'ygan, chiqargan kitoblarini taqiqlagan, maktablarini berkitgan. Jadidlarni mahalliy ulamolar ham, din peshvolari ham yoqtirishmagan, ularni «kaltadum» deb, islomning dushmani deb atashgan, kofirlikda ayblashgan. Jadidlarni mahalliy boylar ham qo'llab-quvvatlamagan, ularni moddiy boyliklarni behuda va befoyda sovuradigan, quruq gap sotishdan boshqaga yaramaydigan ortiqcha odamlar deb hisoblashgan. Lekin eng yomoni shundaki, ba'zi amaldor ziyolilar ham jadidlarni tan olgan emas, ularni xalq yo'lida, uning ko'zini ochish, ma'rifatli qilish yo'lida, uning hayotini yangilash, dunyoning oldingi xalqlari darajasiga ko'tarish yo'lida jonbozlik qilayotganliklarini tushungan emas, aksincha, asrlar davomida ko'nirilgan turmush tarzini buzib, hammani besaranjom qilayotgan, allaqanday yangiliklarni joriy

qilaman deb odamlarni tashvishga qo'yayotgan, huzur-halovatini buzayotgan kuchlar deb bilishgan.

Mana shunday quyuq zulmat qo'ynida jadidlar Vatan oldidagi tarixiy burchlarini chuqur anglagan holda chin yurakdan, sadoqat bilan, har qanday mashaqqatlarga chidab, tishlarini tishlariga qo'yib xizmat qilishda davom etganlar. Bu xizmatlari evaziga ular davlatdan maosh olgan emas, aksincha, ko'p hollarda o'zlarining bitib-ortib ketmagan mablag'larini sarflaganlar. Ba'zan xayriya yo'li bilan ozmi-ko'pmi mablag' tushib qolsa, unga shu qadar halol munosabatda bo'lishganki, bunaqa munosabatni bugun juda katta qiyinchilik bilan tasavvur qilish mumkin...

Bu ishlarning barini jadidlar shovqin-suronsiz, biron og'iz maqtanishsiz, pisandasiz va tamasiz amalga oshirganlar. Va nihoyat, mana shu xizmatlari uchun sho'rolar zamonida qamalib, ko'pchiliklari otib yuborilgan yoxud o'zga yurtlarga badarg'a qilinib, urug'lari quritilgan. Ularning bunday beminnat fidokorliklari biz uchun mangu ibrat bo'lib qolmaydimi?..

Sezib turibman — shu o'rinda bir tabiiy savol tug'ilishi mumkin — maqolada Vatan sevgisi og'izda emas, amalda, ishda namoyon bo'lmog'i kerak, degan gap ko'p aytilyapti. Yaxshi, lekin dushman qo'shinini sahroga olib borib adashtirib kelishga har kuni ham imkoniyat topilavermaydi-ku? Yoxud bugungi kunda jadidchilik faoliyati bilan shug'ullanish juda ham joiz bo'lmasa kerak. Xo'sh, bugungi oddiy odam nima qilmog'i, Vatanga muhabbatini qanday namoyon etmog'i kerak? Axir, tarixda qilingan ulug' jasoratlarni hamma ham har kuni qilavermaydi-ku?

Menimcha, Vatan yo'lida bir ishni qilishni istagan odam avvalo tarixga kirish haqidagi o'ylarni bir chekkaga yig'ishtirib qo'ymog'i kerak; chunki bir shoir aytganidek, avval ishni qoyil qilmoq kerak, shon-shuhratni esa keyin bo'lishib olinaveradi..

Hayot esa hamma vaqt jasorat ko'rsatishga imkon beradi — jasoratlar, fidokorliklar faqat favqulodda odamlarning mahriga tushgan emas. Prezidentimiz takror-takror aytadigan bir ibora bor: «Savob ishni har kim qilmog'i, har kuni qilmog'i lozim».

Faqat bir narsani aytmoq joizki, savob ishlar, shu jumladan, Vatan ravnaqi yo'lidagi ishlar hech qachon avvaldan tasdiqlangan ro'yxat bo'yicha, birovlarining ko'rsatmasi bilan qilinmaydi. Har kim o'z aql-zakovati bilan, o'z qalbining amriga ko'ra qudrati yetgan darajada, imkoni bor darajada Vatan, el-yurt yo'lidagi ishlarni qiladi...

Shuning uchun yana qaytarib aytaman — Vatanga muhab-
batingizni amalda namoyon qilmoq uchun falon qiling, piston qiling,
deb ko'rsatma berolmayman. Hayotning o'zida siz qilishingiz
mumkin bo'lgan yumushlar oyoq ostidan chiqib qoladi. Hozir o'zi
turgan joyda obodonchilik ishlariga yordam berayotgan, maktablarga,
bolalar bog'chalariga ko'maklashayotgan, ijodkorlarning kitoblarini
chop ettirishga madadlashayotgan, qo'li qisqaroq oilalarga bolalarining
to'ylarini o'tkazib berayotgan va yana qanchadan-qancha saxovat-
pesha ishlarni qilayotgan odamlar haqidagi xabarlar ko'payib qoldi.
Bularning bari el-u yurt ravnaqi yo'lida qilinayotgan savob ishlardir.
Agar bordi-yu bunaqa ishlarga ham qurbingiz yetmasa, hechqisi
yo'q, o'kinmang — jilla bo'lmasa, to'rt-besh tup daraxt eking, hov-
lingiz atrofini obod qiling, loaqal, eshigingiz tagiga bir tup qirqog'ayni
ekingki, o'tgan-ketganlar yashnagan gullarni ko'rib, ichlarida
«barakalla» deyishsin. Bunday ishlar ham yurtimizning husniga
husn, chiroyiga chiroy qo'shadi-ku.

Odam ota-onasini tanlayolmaganidek, Vatanni ham tanlayol-
maydi. Albatta, Alloh odamga Vatanni muzliklardan ham,
sahrolardan ham, changalzorlardan ham ato etishi mumkin. Lekin
siz bilan bizga Alloh O'zbekiston deb atalgan, tuprog'ida oltin
gullaydigan, qishlarida bahor shivirlaydigan, tog' desa tog'i bor,
bog' desa bog'i bor, har tongda bulbullar madhini o'qib tamom
qilolmaydigan bir yurtni Vatan qilib bergan ekan, buning uchun
o'zimizni BAXTLI deb bilmog'imiz kerak. Prezidentimiz aytgani-
day, shukronalar bilan yashamog'imiz kerak. Vatan bizga ato etilgan
ulug' ne'mat ekan, Vatanga muhabbat ham har birimizga berilgan
ulug' ne'matdir. Chunki Vatanini sevgan odam, uning biron koriga
yaragan odam hayotining chuqur ma'no kasb etayotganini, umri
zoye o'tmayotganini his qiladi, uning insoniy g'ururiga g'urur
qo'shiladi. Vatan muhabbatidan benasib odamlar esa, unga loqayd
qaraydigan, hatto unga qo'l ko'tarishdan toymaydigan odamlar
esa, har qanday qiyofaga ega bo'lmasin, basharasini har qanday
niqob bilan panalamasin, ma'naviy qashshoq, imonsiz, xudobe-
xabar, baxtsiz odamlardir. Ular Alloh oldida qandaydir gunoh
qilgan maxluqdirki, Alloh ularni Vatanni sevish baxtidan benasib
qilgan.

Aziz vatandosh! Siz bilan biz O'zbeklarmiz. O'zbekning o'z
g'ururi bor. Bugun biz dunyo xalqlarining saflaridan munosib
o'rin olishga harakat qilmoqdamiz. Lekin biz, g'ururimiz har
qancha baland bo'lmasin, o'z qadrimizni har qancha baland

qo'ymaylik, o'zimizni hech kimdan yuqori qo'ymoqchi, bironta xalqni kamsitib, pastga urmoqchi emasmiz. Biz yaxshi bilamizki, Alloh jahon ayvonida o'zining hamma bandalarini teng qilib, barobar qilib, do'st qilib yaratgan. Ha, shunday, biz hamma xalqlarga birodarmiz, lekin hech kimning oldida tili qisiqlik joyimiz ham yo'q. Shuning uchun «qayga borsam, g'oz yurarman boshda do'ppi gerdayib» (E.Vohidov, «O'zbekim»), deyish uchun to'la asosimiz bor. O'zbekning dovrug'ini eshitmagan, «O'zbekiston» degan jannatmonand yurtning ta'rifidan xabar topmagan bir jon qolmasin. Faqat «O'zbekman» deb gerdayganimizda, shu go'zal yurtning ravnaqiga qo'shgan jinday hissamiz uchun qaddimizni tik tutib bir gerdayib qo'yaylik.

(Maqola juz'iy qisqartishlar bilan berildi.)

* * *

Mana, Ozod Sharafiddinov ijodiy merosining bir tomchisi — mo'jaz maqola bilan tanishdik. Ozod domlani (olimning shogirdlari, muxlislari u kishini hurmat qilib shunday atashardi) yuzlab ilmiy va adabiy-tanqidiy maqolalari orasidan nega aynan shu maqola tanlanganini ortiqcha izohsiz ham tushunib turgan bo'lsangiz kerak. Zero, qaysi zamonda, qanday mavqeni egallab yashamasin, insonning o'zi tug'ilib o'sgan, uni voyaga yetkazgan Vatanga bo'lgan munosabati ustuvor masala bo'lib qolaveradi. Jumladan, ijodkor shaxsning o'zi mansub millat, mamlakat taqdiri uchun kuyinishi, uning ravnaqi ustida bosh qotirishi hamma zamonlarda boshqalarga ibrat namunasi bo'lib kelgan. Bu borada Navoiy va Bobur, Cho'lpon va Fitrat faoliyatini ko'z oldimizga keltirishimiz kifoyadir.

Ozod Sharafiddinov uchun ham Vatanga muhabbat, uning oldidagi farzandlik burchini ado etish mas'uliyati umrning bosh masalalaridan bo'lgandi. Maqolasida u kamtarlik bilan o'zining ona yurtimiz madaniyati, fani, ta'lim-tarbiya sohasi rivojiga qo'shgan ulkan hissasi to'g'risida biror og'iz gap aytmaydi. Holbuki, olim tarjimayi holida yozganimizdek, zamonaviy o'zbek adabiyot-shunosligining taraqqiy etishiga Ozod Sharafiddinovning katta xizmatlari singgan. Ayniqsa, Cho'lpon, Abdulla Qahhor, Oybek, Otajon Hoshim singari adabiy siymolar merosini tiklash, tadqiq va targ'ib etish bevosita uning nomi bilan bog'liqdir. Qolaversa, olim bugungi o'zbek adabiyotining ko'zga ko'ringan namoyandalari —

Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Omon Matjon, Xayriddin Sul-tonov, Erkin A'zam, Murod Muhammad Do'st, Tog'ay Murod, Shavkat Rahmon kabi ijodkorlarning ilk qadamlaridan ularga dalda bo'lgan, har bir yutug'idan quvonib, tashvishlariga sherik bo'lishni o'zining insoniy burchi deb bilgan. Ozod Sharafiddinov bu yumushlarni, o'zining ta'biri bilan aytganda, ortiqcha shov-shuvsiz, tamasiz, pisandasiz bajarar, milliy ma'naviyatimiz yutug'ini o'zining yutug'i deb idrok etish bu olimning qon-qoniga singib ketgandi.

Endi «O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan» maqolasidagi ayrim o'rinlarni birgalikda sharhlashga urinib ko'raylik.

Olim o'z ruhiyatidagi uzoq yillik o'zgarishlardan xulosa yasab: **«Vatan tuyg'usi insonning o'zi bilan birga o'sib-ulg'ayadigan tuyg'u bo'lar ekan»**, – deydi. Biror tuyg'uning o'sib-ulg'ayishini tasavvur qilish uchun, avvalo, o'sha tuyg'u insonda bo'lmog'i, inson uni his qilmog'i talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan har birimiz o'zi-mizga bir savol berib ko'raylik: «Menda Vatan tuyg'usi bormi? Bu tuyg'uni nimalar orqali his qilaman?»

Albattaki, mazkur savolga har birimizning beradigan javobimiz har xil bo'lishi mumkin. Biroq barcha javoblarni umumlashtiruvchi tutash nuqtalar ham, shubhasiz, bo'ladi. Bular: tug'ilib ko'z ochgan oilamizga, mahallamizga, ota-ona, buvi va buvalarimiz, yaqin do'st-birodarlarimizga bo'lgan o'zgacha iliq, shafqatli munosabatimizda; mamlakatimizdan yetishib chiqqan sportchilar, olimlar, san'atkorlarning jahon maydonlarida erishgan muvaffaqiyatlaridan yuragimiz hayajonga to'lishida; xorijiy tashkilotlar eshigi oldida, katta-katta zallarida Vatanimiz bayrog'ining hilpirab turishini ko'rganda biz mana shu bayroqning egasi, shu mamlakatning fuqarosi ekanligimizdan g'ururlangan paytlarimizda Vatan tuyg'usi o'zini namoyon qiladi. Xorijda o'qish, turli musobaqalarga qatnashish munosabati bilan yoki ota-onasi hamrohligida chet elga chiqqan tengdoshlarimiz yuragida esa Vatan tuyg'usi anchagina kuchli, sezilarli aks sado berishi ham bor gap.

Vatan tuyg'usi insonning o'zi bilan birga o'sib-ulg'ayishini unchalik katta bo'lmagan hayotiy tajribalaringiz orqali, oddiygina solishtiruvlar yordamida sezishingiz mumkin. Yodingizda bo'lsa, boshlang'ich sinflarda maktab hovlisidagi daraxtlarga ko'p ham ahamiyat beravermas, agar ularning shoxiga varragingiz ilinib qolsa yoki shoxdagi mevalarga qo'lingiz yetmasa, hech narsani o'ylab o'tirmay, daraxt shoxini sindirish mumkindek tuyulardi. Hozir-

chi, hozir ham shunday deb o'ylaysizmi, hozir ham o'sha hech narsani o'ylaymaydigan «bebosh bola»misiz?

Har qalay, bu daraxt ham xuddi Sizdek yashashga haqli, goh mevasi, goh soya-salqini bilan odamlarga xizmat qiladigan hayotning bir parchasi ekanini endi anglab qoldingiz, to'g'rimi? Endi yuragingizga shafqat degan, o'z yashayotgan joyingizni obod qilish, qo'lingizdan kelgancha boshqalarga yordam berish degan hislar begona emas. Uyingizda otangiz ne mashaqqatlar evaziga olib kelgan har bir buyumni asrab-avaylashga, ukalaringiz biror joyga shikast yetkazayotganda, ularni tartibga chaqirishga harakat qila boshladingiz. Onangizning ertadan kechgacha kuymalashib, birini qo'yib, birini olib oila yumushlarini bajarishi, Sizni va ukalaringizni oq yuvib, oq tarashini kuzatar ekansiz, unga achinib, oz bo'lsa-da, og'irini yengil qilish istagi ham ko'nglingizdan o'tmoqda... Bizningcha, mana shu ulg'ayayotgan hislaringiz birlashib, qalbingizda bo'y cho'zayotgan Vatan tuyg'usini tashkil qiladi.

Ozod Sharafiddinovning boshqa bir xulosasi mana bunday:

«Vatan» tushunchasi muayyan jug'rofiy hududnigina qamrab olmaydi, balki uning tarkibiga butun jamiyat, uning kechagi kuni, buguni va ertasi ham kiradi».

Vatan tushunchasi tarkibida o'zimiz yashayotgan jamiyat a'zolari, yurtimizning kechagi kuni va buguni jamuljam ekanini yaxshi tasavvur qilamiz. Biroq bu tushunchaga «Vatanning ertasi ham kirishi»ni qanday izohlaymiz? Axir «erta» hali yo'q narsa-ku, uning qanday bo'lishini bilmaymiz-ku. Hali mavjud bo'lmagan, qanday bo'lishi noma'lum narsani tushuncha tarkibiga qo'shish qalay bo'larkin?

«Vatan» tushunchasi haqidagi Ozod Sharafiddinov fikrining eng muhim o'rni ham ayni shunda. Agar diqqat bilan o'qigan bo'lsangiz, maqolaning nafaqat bu joyi, balki butun maqsad va mazmuni ertangi kunga yo'naltirilgani, kelajak tashvishi bilan yo'g'rilganini sezasiz. Muallif uzoq moziyda yuz bergan Shiroq qahramonligini eslaydimi yoki XX asr boshida faoliyat yuritgan jadidlarni tilga oladimi – barchasidan murod – Vatanning ertangi kuni qanday bo'ladi? – degan savolni o'ziga va zamondoshlariga berib ko'rmoqlikdir. Olimning bu o'ylari maqoladagi mana bu mulohazasi bilan chambarchas bog'liq:

«Axir bu go'zal Vatan Allohning el qatori menga ham atagan buyuk tuhfası. Mendan avval o'tgan avlod-ajdodlarim uni jamiki betakror jozibasi bilan, tuganmas xazinalari bilan menga meros qoldirgan. Xo'sh, nima qilmoq kerak?»

Tekin meros ekan deb uning boyliklarini bir chekkadan sovraverishim kerakmi?»

Darhaqiqat, Vatan degan imorat ko'chmanchi qabilalar bahorda vaqtinchalikka qurib, qish boshida buzib yig'ishtirib ketadigan chodir emas. Bu muqaddas dargoh Siz bilan bizga qadar ham bo'lgan, Siz bilan biz o'tib ketganimizdan keyin ham abadiy qolajak! Hamma gap uni ertangi kunga qanday ahvolda qoldirmoqlikdadir. Vatan chinakam Vatan bo'lmog'i uchun uning ravnaqiga har bir avlod istisnosiz o'z hissasini qo'shishi, uning boyliklarini ko'paytirib, kelgusi nasllar uchun qoldirmog'i shart. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin!» deya butun xalqni bunyodkorlikka, yaratuvchi mehnatga da'vat qilishining zamirida mana shu ulug' maqsad yotibdi.

Ozod Sharafiddinov maqolasida kishini jiddiy o'yga toldiradigan yana bir o'rin, bizningcha, mana bu fikrlar hisoblanadi:

«Vatanga muhabbat Onaga muhabbat kabi muqaddas va yuksak tuyg'u. Onaga muhabbatning shunday bir o'ziga xosligi borki, odam bu tuyg'usi haqida olamga jar solib, hammani undan voqif qilavermaydi, hatto onasining o'ziga ham har kuni «Onajon, men sizni jonimdan ortiq yaxshi ko'raman», deyavermaydi».

Darhaqiqat, odam bolasining shunday nozik tuyg'ulari, hislari bo'ladi, ular har qadamda oshkor qilinib, elga dasturxon bo'lavermaydi. Insonning farosatligi, ibosi, imoni mana shu tuyg'ularni asrab-avaylashi, ularni tarbiyalashi, ichdan kuchaytirib borishi bilan o'lchanadi. Har qanday tuyg'u, agar huda-behuda munozara mavzusiga aylanaversa, hammaga oshkor qilinaversa, o'tmaslashib, siyqasi chiqib boraveradi. Ayniqsa, Vatanga muhabbat tuyg'usi mana shunday asrovga, e'tiborga munosib muqaddas tuyg'ular sirasiga kiradi. Olim bu tuyg'uni bekorga Onaga muhabbat tuyg'usiga qiyoslayotgani yo'q. Vatan xuddi Ona singari yagona, odam ixtiyori bilan tanlanmaydigan, doimiy e'tiborga loyiq qadriyatdir. Onaga xiyonat qilish, uning yuzini yerga qaratish, uni haqoratlash qanchalar og'ir gunoh hisoblansa, Vatanga bemehrlik ham shunchalar og'ir ko'rgilikdir.

Afsuski, hali oramizda Vatan boyliklari, imkoniyatlaridan istagancha foydalanib, uni asrab-avaylashni bilmaydigan kimsalar uchrab turadi. Bundaylarga qolsa, kimdir ular uchun ishlashi, o'ylashi, muam-molarni hal etishi, barcha narsani ular iste'moli uchun tayyorlab berishi kerak. Faqat o'z maishatini, tor manfaatlarini o'ylab yashaydigan, mana shu bachkana, maishiy tashvishlaridan yuqori ko'tarila

olmaydigan kishilar, aslida, qo'lida qurol tutgan dushmandan ko'ra xavfliroqdir. Chunki qurollangan, maqsad-muddaosi aniq dushmanni ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlash mumkin. Ularning qilmishiga yarasha qanday jazo tayinlanishi ham qonunlarda belgilangan. Boyagi kimsalarning dunyoqarashi, axloq-ruhiyati, kundalik zararkunandaligini esa, na bir qonun bilan, na nazorat bilan tartibga solib bo'ladi. Ular «men shunday o'ylayman, menga shu kerak, men qanday xohlasam, shunday yashash huquqiga egaman», deb, o'zbekcha qilib aytganda, «bersang — yeyman, ursang — o'laman», deb yashashga ko'nikkanlar. Ayni shunday kimsalarning nafi hech qonmaydi, ayni o'shalar ham davlatning, ham fuqarolarning boyliklarini hech narsadan parhez qilmay o'zlashtiradilar.

Ba'zan ahvol shu darajaga borib yetadiki, umri bino bo'lib ko'rgan to'rttagina shubhali kitobi, shular ta'sirida orttirgan «bili-mi» bilan o'zini har sohada daho sanab qolgan kimsalar, masalan, din va uning muqaddas tushunchalariga-da daxl qilishdan toymaydilar. Ular Payg'ambarimizning «Vatanni sevmok — iymondandir» degan hadislarini ham shubha ostiga oladilar, vatan tushunchasini «nisbiy, o'tkinchi, islom dushmanlari o'ylab topgan narsa», deb e'lon qiladilar («Hizb ut-tahrir» ekstremistik guruhining «qo'llanmalari»da aynan shunday targ'ibot o'rin olgan!). Endi ayting: Vatan xoinlari, millat kushandalari, kelajak dushmanlari xuddi shu muhitdan yetishib chiqmaydi, deb kim kafolat beradi?

Ozod Sharafiddinov mana shunday kishilardan ogoh bo'lishga, ularning yuzidagi pardaga aldanmaslikka barchamizni da'vat etadi:

«Vatan muhabbatidan benasib odamlar esa, unga loqayd qaraydigan, hatto unga qo'l ko'tarishdan toymaydigan odamlar esa, har qanday qiyofaga ega bo'lmasin, basharasini har qanday niqob bilan panalamasin, ma'naviy qashshoq, imonsiz, xudobexabar, baxtsiz odamlardir. Ular Alloh oldida qandaydir gunoh qilgan maxluqdirki, Alloh ularni Vatanni sevish baxtidan benasib qilgan».

Shiddatli umri davomida juda ko'p yurtlarni ko'rgan, yer yuzining eng go'zal go'shalari, dunyo madaniyatining eng ilg'or markazlari to'g'risida jild-jild kitob o'qigan va barcha ko'rgan-bilganlarini sarhisob qilib, buyuk haqiqatni o'zi kashf etgan mutafakkir inson Ozod Sharafiddinov avlodlarga mana bunday vasiyat qoldirdi:

«Siz bilan bizga Alloh O'zbekiston deb atalgan, tuprog'ida oltin gullaydigan, qishlarida bahor shivirlaydigan, tog' desa tog'i

bor, bog' desa bog'i bor, har tongda bulbullar madhini o'qib tamom qilolmaydigan bir yurtni Vatan qilib bergan ekan, buning uchun o'zimizni BAXTLI deb bilmog'imiz kerak».

Savol va topshiriqlar

1. Ozod Sharafiddinovning hayot va ijod yo'li to'g'risida bilganlaringizni so'zlab bering.

2. Olimning tarjimai holidan onasi to'g'risidagi esdaligi keltirildi. Sizningcha, onaning umri oxirida iztirobga tushishining asl sababi nimada bo'lgan?

3. O'qituvchingizdan O.Sharafiddinovning to'g'riso'zligi, ilmiy va insoniy halolligi, prinsipiialligi bilan bog'liq tafsilotlarni so'rab bilib olishga harakat qiling.

4. O.Sharafiddinovning ulkan merosidan nega aynan Vatan to'g'risidagi maqolasi tanlanganini Siz qanday izohlaysiz?

5. «O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan» maqolasida Vatanni «og'izda sevish» bilan «amalda sevish» bir-biriga qarshi qo'yilgan. Shu masalada Siz muallif fikrlariga yana qanday qo'shimchalar qila olasiz?

6. Darslikdagi namuna asosida maqoladagi boshqa muhim mulohazalarni ham sharhlashga harakat qiling.

7. O.Sharafiddinov maqolada jadidlar harakatini tilga olgan. Jadidlarning Vatanga xizmat qilish yo'lida ko'rsatgan yana qanday fidoyiliklarini eslay olasiz?

8. Muallif qahramon Shiroq hamda jadid bobolarimizning Vatan ozodligi, uning taraqqiyoti uchun qo'shgan hissasi to'g'risida yozgan. Siz bu borada yana kimlarni misol qilib keltirgan bo'lardingiz?

9. Maqoladagi «Jasoratlar, fidokorliklar faqat favqulodda odamlarning mahriga tushgan emas» degan fikrni izohlab, munosabatingizni bildiring.

10. Ozod Sharafiddinov to'g'risida ishlangan hujjatli filmlar, u kishi ishtirokida suratga olingan ko'rsatuvlardan xabardormisiz? Taassurotlaringizni sinfdoshlaringizga gapirib bering.

11. «Qalbidagi Vatan tuyg'usi» mavzusida uy inshosi yozing.

(1934–2005)

O'zbekiston xalq shoiri, o'z ijodi bilan o'zbek she'riyatiga qadim xalqona ohanglarni qaytarishga uringan iste'dodli adib To'ra Sulaymon 1934-yilning 15-fevralida Jizzax viloyati Baxmal tumanidagi Aldashmon qishlog'ida tavallud topdi.

Agar shoir tug'ilgan yilga e'tibor bersangiz, uning bolalik yillari sobiq sho'rolar davlatida «qama-qama»lar avjga chiqqan, barcha sohalarida «xalq dushmanlari va ularning dumlari»ni qatli om qilish jarayoni kechayotgan pallaga to'g'ri kelganini anglaysiz. Bu falokat To'ra Sulaymon oilasini ham chetlab o'tmagan. Uning otasini ham «xususiy mulk egasi», «mushtumzo'r» sifatida quloq (ruscha «kulak» – mushtumzo'r so'zining o'zbekchaga moslashtirilgan shakli) qiladilar. Oilaning butun tirikchilik tashvishi bechora onaning zimmasiga tushadi.

1939-yilda uning otasi qamoqdan qaytadi va oilasini Sirdaryoga ko'chirib ketadi. To'ra Sulaymon shu yerdagi qishloq maktabida o'qiydi. O'qishni bitirib, bir necha yillar davomida qishloq maktablarida turli fanlardan dars beradi. Urushdan keyingi yillar maktablarda oliy ma'lumotli mutaxassislar yetishmas, To'ra Sulaymon singari maktablarning uquvli bitiruvchilari ta'lim-tarbiya ishiga jalb qilinardi.

Zamon o'zgargan sari oliy ma'lumot olishga bo'lgan ehtiyoj, qolaversa, o'zi qiziqqan badiiy ijodga umrini bag'ishlash istagi uni Toshkent Davlat universiteti (hozirgi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti)ning filologiya fakulteti sirtqi bo'limida o'qishga undaydi. Bo'lg'usi shoir ham o'qiydi, ham ishlaydi (1958–1964-yillar). O'qishni bitirib, Guliston tumanidagi maktablarda ona tili va adabiyotidan bolalarga saboq beradi.

Keyin tuman va viloyat gazetalarida mehnat qiladi, 1972–1981-yillar davomida esa Respublika Yozuvchilar uyushmasining Sirdaryo viloyat bo'limi mas'ul kotibi, adabiy maslahatchisi lavozimlarida ishlaydi.

To'ra Sulaymonning ilk she'rlari 1958-yildan nashr etila boshlagan. 1962-yilda uning birinchi kitobi «Istar ko'ngil» nomi bilan bosmadan

chiqadi. Shundan so'ng, uning «Qorasoch» dostoni, «Men qayga borar bo'lsam» she'riy to'plamlari nashr etiladi va Sirdaryoda yana bir iste'dodli ijodkor paydo bo'lganidan ko'pchilik xabar topadi.

To'ra Sulaymon poytaxt Toshkentda kechayotgan adabiy-estetik jarayonlardan doimiy voqif bo'lib turar, ustoz va do'stlari – Mirtemir, Nosir Fozilov, Sa'dulla Siyoyev bilan yaqin aloqa o'rnatgandi.

Shoir ijodi o'ndan ortiq kitoblarga jo bo'lgan. Ular orasida «Jahongashta» dostoni (1970), «Hamqishloqlarim» (maqolalar to'plami), «Intizor» (1973), «Sirdaryo qo'shiqlari» (1974), «Iltijo» (1976), «Alhazar» (satirik va yumoristik asarlar to'plami, 1976), «To'yboshi» (1977), «Sizni eslayman» (1980), «Qorako'zginam» (1981), «Gulshan» (1988), «Sarvinoz» (1989) kitoblari bor.

Mustaqillik yillarida shoir yangi kuch va ilhom bilan ijod qildi. Respublika vaqtli matbuotida uning she'riyat, adabiyotshunoslik, kunning dolzarb mavzulariga bag'ishlangan ko'plab maqolalari chop etildi. «Xarsang» (1984), «Jahonnoma», «Gul bir yon, chaman bir yon» (1996), «Yovqochdi» (1998) singari kitoblari adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi, yillik mukofotlarga sazovor bo'ldi.

To'ra Sulaymonning qator she'rlari o'zbek xonandalari tomonidan qo'shiq qilib kuylanib, millionlab odamlarning ko'ngliga kirib bordi. Bu qo'shiqlardagi o'zbekona ohanglar tinglovchini o'ziga rom etadi, qayta-qayta eshitishga chorlaydi.

1999-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan To'ra Sulaymonga «O'zbekiston xalq shoiri» degan yuksak unvon berildi.

2005-yilda ajoyib shoir va samimiy inson – To'ra Sulaymon 71 yoshida dunyodan ko'z yumdi.

ILTJO

Bahor kelsa boshlanar bog'da bulbul xonishi,
Sa'va, qumri nag'masi, suralay¹ tovlanishi.
Qirlarda lola sayli, qishlovlarda² yilboshi,
To'xtagay tabiatdan haqqushlar zorlanishi –
Bahor, ketma mening bog'imdan.

Qilmishi qing'ir zotga davr qayda, davron qayda?
Vatangado kimsaga beminnat makon qayda?
Yolg'iz otga olamda nom qayda, nishon qayda?
Bahor, sensiz sahro-yu, tog'-u toshga jon qayda?
Ketma, bahor, mening bog'imdan.

¹ *Suralay* – patlari rang-barang qush turi.

² *Qishlovlar* – qishloqlar.

O'lmaslikka ishora — o'langa oshiqligim,
Saodatga ishora — zamonga oshiqligim,
Teranlikka ishora — ummonga oshiqligim,
Go'zallikka ishora — bo'stonga oshiqligim —
Bahor, ketma mening bog'imdan.

Bukun qay bir yerda qish, qayda xazonrezgilik,
Qaylarda yoz, qayda kuz, qayda jondan bezgilik,
Ko'klamning har nafasi umrga arzigulik,
Bog'siz, bog'bonsiz yerda ne ham qilsin ezgulik...
Ketma, bahor, mening bog'imdan.

Giyoh bilan qoplanmish ko'hna qabr boshlari,
Maysadagi shudringlar kimlarning ko'zyoshlari?
Bu yerda yotar otam ham uzangidoshlari¹,
Har bahor eslar uni qavmi qarindoshlari —
Bahor, ketma mening bog'imdan.

Yoz bo'yi qorga zorman, qishda bahorga zorman,
Chamanda gul bo'yiga intiqman, intizorman,
Kuz kelmay xazon bo'lgan sevgi, guldan bezorman,
Bahorsiz ham diyorsiz el ichra benazarman² —
Bahor, ketma mening bog'imdan.

She'riyatda milliy badiiy tafakkurning noyob jilvalarini namoyish qilgan G'afur G'ulomning «Vaqt» she'ri tahlili yodingiz-da bo'lsa kerak. Unda shoirming kichik hayotiy detallardan katta umumlashmalar yasay olish fazilatiga urg'u bergan edik. Shoir, tomchida dengiz aks etganidek, lahzada abadiyat suratini chizgan edi.

To'ra Sulaymonning «Iltijo» she'ri, chetdan qaraganda, yil fasllaridan biri — go'zal bahorga bag'ishlangan. She'ring dastlabki bandida, darhaqiqat, kelinchak bahor kelishi bilan tabiatda yuz beradigan o'zgarish va jonlanishlar tasvirlanadi.

Biroq ikkinchi banddan shoirning bahorga iltijosi tobora kengroq ko'lam, borgan sari chuqurroq mazmun kasb eta boshlaydi. Endi bahor bir fasl nomigina emas, balki tansiq tuyg'ular mujassami, ezgulikning ramzi bo'lib gavdalanadi.

Shoir «*Bahor, sensiz sahro-yu tog'-u toshga jon qayda?*» — der ekan, bu sahro — beminnat makon qidirib sargardon kezgan vatangado kimsalarning, tog'-u toshlar — qilmishi qing'ir zotlarning ramziy ifodasi ekanini ilg'aymiz. Demak, bu zotlarning bahori yo'q. Ular o'z umri bahoriga mensimay qaragan, unga

¹ *Uzangidoshlari* — yor-do'stlari, birga ot chopishgan jo'ralari.

² *Benazarman* — e'tibordan, nazardan qolgan.

noshukrlik qilgan, bahorini toptagan kimsalardir. Ular hayot bahorini xazonga almashganlar.

Agar hayotiy qiyoslarga o'tadigan bo'lsak, beminnat makon ilinjida tog'-u toshlarda uya qurgan, sahrolarda kezib yurgan, o'z yurti va yurtdoshlari hayotiga zomin bo'layotgan jangari — terroristik guruhlar vakillari xuddi shunday kimsalar emasmi? Agar shunday desak, To'ra Sulaymon she'ridagi Bahor — Vatan, barcha tiriklikka jon ato etguchi muqaddas yurt timsoli hamdir!

Shu nuqtayi nazardan she'rning to'rtinchi bandini qayta o'qisak, unda eslangan har bir fasl nomida ham ramziy ma'no borligiga shohid bo'lamiz. Yurtida va yuragida bahor kezib yurgan shoir uchun esa «ko'klamning har nafasi umrga arzigulik!»

Bu bahor ko'hna qabr boshlarini ham yam-yashil giyoh bilan qoplaydi. Jonsiz xotiralar tirilib, dalalar bag'ridan o'tmish otalar mingan ot dupurlari sadosi eshitiladi. Maysalarga qo'ngan shudring — shudring emas, balki armonli umr egalarining ko'zyoshlaridir.

Yuqorida jazm etib chiqargan xulosalarimiz to'g'ri ekanini she'rning so'nggi bandi yana bir bor tasdiqlaydi. Shoirning «*Bahorsiz ham diyorsiz el ichra benazarman*» degan e'tirofi she'rda bahor obraziga jo qilingan teran mazmun-mohiyatga ishoradir.

Savol va topshiriqlar

1. To'ra Sulaymon tarjimaiy holiga oid muhim voqealarni gapirib bering.
2. Maktabingiz kutubxonasida shoirning qaysi kitobi borligi bilan qiziqing. Undagi asarlarni sinfdoshlaringiz bilan birgalashib mutolaa qiling.
3. To'ra Sulaymonning xalqona ohanglarda yozuvchi ijodkor ekanini qaysi she'rlari asosida isbotlasi bo'ladi?
4. «*Iltijo*» she'riga nega bunday sarlavha qo'yilgan?
5. Shoir bahorning o'z bog'idan ketmasligini nimaga bunchalar istaydi?
6. «*Qirlarda lola sayli, qishlovlarda yilboshi*» qachon boshlanadi?
7. Nega «*o'langa oshiqligim*» — «*o'lmalikka ishora*» deyilmoqda? Bu yerda qanday o'lim to'g'risida gap boryapti?
8. «*Bog'siz, bog'bonsiz yerda ne ham qilsin ezgulik...*» misrasini izohlashga harakat qiling. Bog' va bog'bonning ezgulikka hamroh ekanini qanday isbotlash mumkin?
9. «*Yoz bo'yi qorga zorman, qishda bahorga zorman*» misrasida inson xarakterining qanday xususiyatiga ishora qilinyapti?
10. «*Iltijo*» she'ridan o'zingiz tanlagan ikki bandni yod oling.

Bobomning orzulari amalga oshmas bo'lsa,
Yurgan yo'limda o'lan, qo'shiq qalashmas bo'lsa,
Qo'shiqlarim bog'lardan, tog'lardan oshmas bo'lsa,
El-yurt baxtini kuylash menga yarashmas bo'lsa,
Ko'nglimda armon yotar
Cho'kib qolgan nor¹ misol.

Bemavrid xeshlarimning ko'zlarida yosh ko'rsam,
Bir mard bilan nopokning taqdirin tutash ko'rsam,
Qaysi bir begunohni keng yo'lda adash ko'rsam,
Bir betayin kimsaning oyog'ida bosh ko'rsam,
Ko'nglimda armon yotar
Terskaydagi² qor misol.

Aro yo'lda qolguday bo'lsa biror yo'ldoshim,
Manzilga yetmay turib, qoqilsa qayg'udoshim,
Muhtoj bo'lsa kimgadir, jon ayamas qurdoshim,
Badkor degan nom olsa biror bir vatandoshim,
Ko'nglimda armon yotar
Ulab bo'lmas tor misol.

Gulzorni alaf bossa, zog' bossa bog'bon turib,
Muallaq qolsa kimdir, yer turib, osmon turib,
Bir gazanda toptasa tuproqni posbon turib,
Bir yo'rtoq yo'l boshlasa, qudratli karvon turib,
Ko'nglimda armon yotar
Buzilgan ro'zg'or misol.

Tuyg'u va tushunchalarni har bir odam o'zicha – o'z darajasi, ehtiyojidan kelib chiqib anglaydi, talqin qiladi. Masalan, kimningdir o'zini baxtli hisoblashi uchun unchalik ko'p narsa kerak emas. Boshqalarning havasini keltiradigan hovli-joy, betashvish yashashni ta'minlaydigan mol-dunyo bunday odamlar uchun baxt manbasi hisoblanadi. Boshqa bir odam uchun esa bu narsalarning bari – bor-yo'g'i qulay yashash sharoitidan boshqa narsa emas. Bunday insonlar baxt tushunchasiga juda katta ma'no yuklaydilar. Bu ma'naviy-ruhiy ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lib, ularni qondirish oson kechmaydi.

¹ Nor – tuya.

² Terskay – quyosh nuri tushmaydigan joy.

To'ra Sulaymon lirik qahramoni bu his, bu tushunchaga juda jiddiy talab bilan yondashadi. Uning ko'nglini hayotning maydachuyda ho-yu havaslari, o'tkinchi manfaatlari armonga to'ldirolmaydi. Bu lirik qahramon o'ziga hayotda nihoyatda katta talablar qo'yadi. O'sha talablarga loyiq bo'lolmaslik uni xavotirga soladi, cho'chisa shundan cho'chiydi.

She'rning har bir misrasida faqat lirik qahramon taqdiriga emas, balki xalq va millat, kelajak va insoniyat taqdiriga daxldor muammolarni lirik qahramon o'z muammolari deb bilishi ochila boradi.

Keling, shu katta armonga sabab bo'ladigan holatlarning ayrimlariga to'xtalaylik:

«*El-yurt baxtini kuylash menga yarashmas bo'lsa...*»

Shu birgina misrada bir necha ma'no nazarda tutilayotganiga e'tibor beraylik.

Xo'sh, shoirga el-yurt baxtini kuylash qachon yoki nega yarashmaydi?

— agar el-yurt aslida baxtsiz bo'lsa-yu, uni «baxtli» deya kuylash— chinakam shoirga yarashmaydi;

— agar o'zini shoirman deb yurgan odam el-yurt baxtini samimiy, ishonarli va ta'sirli kuylay olmasa — bu ham yarashiqsiz qiliqdir;

— agar shoir el-yurt baxtini kuylashni oddiy maddohlik deb o'ylab, o'ziga ep ko'rmasa, bu — ijodkor samimiyatidan emas, balki takabburligidan nishonadir;

— agar shoir o'z ijodida nuqul muammobozlik, hasrat bilan shug'ullanib, baxt qo'shiqlarini kuylashdan qolgan bo'lsa, bu zo'rma-zo'rakilik yarashmasligi bilan darrov o'zini oshkor qiladi...

Shu o'rinda ijodiy jarayonning bir muhim sirini oshkor qilib ketish kerak. Gap shundaki, iste'dodli shoir har bir misraga falon qatlamli ma'no singdiraman, deya oldindan reja qilishi shart emas. Ilhom mahsuli bo'lmish quyma misralar shoir ixtiyoridan ayri holda o'zining ming bir jilvasi va ming bir ma'nosini bag'riga jo qilib dunyoga keladi. (Chinakam she'rning dunyoga kelishini bolaning tug'ilishiga o'xshatganlarini ko'p eshitgansiz. Ona o'z bag'ridagi, hali o'zi ham ko'rmagan bolasining to'rt muchasi sog', barcha a'zolari mukammal tug'ilishini alohida rejalashtirishi mumkin emas. She'r ham xuddi shunday!)

Endi mana bu misraga diqqat qilaylik: «*Muallaq qolsa kimdir, yer turib, osmon turib...*»

Matndan olib qaraganda, «yer turib» tayanchsiz — muallaq qolishni tasavvur qilish va qoralash mumkin. Zamindan oyog'i

uzilgan — kibr zabtiga olib xalqdan uzoqlashgan, bosar-tusarini bilmay «uchib yurgan» kimsalar aks ettirilgan bu holat hammaga tanish. Lekin nima uchun shoir «muallaq qolsa kimdir ... osmon turib» ham deydi? Axir osmonda tayanch nuqtasi yo‘q-ku! Nima, shoir hayot haqiqatiga zid boryaptimi? Mantiqsizlikka yo‘l qo‘yyaptimi?

Aslo!

Bu yerda gap boshqa yoqda. Avvalo, inson o‘zini ko‘klarga ko‘targan xalqning osmon qadar yuksak ishonchiga tayanishi, bu tayanch — ishonchni boy berib qo‘ymasligi lozim. Ikkinchi ma‘no — ishora shuki, agar insonning imon-e‘tiqodi mustahkam bo‘lsa, u har qancha yuksalib borsa-da, iymon tayanchini — Xudoni yoddan chiqarmaydi. Unga suyanadi. Shoir, odam bolasi ikki dunyo orasida muallaq qolmaslikni istasa, Yerga — o‘zi singari odamlarga va Osmonga — o‘zini yaratgan qudratga suyanmog‘i lozimligini birgina misrada ifoda etadi.

Shunday qilib, yuqorida ta‘kidlanganidek, «Armon» she‘rining har bir misrasidan ruhiyatga oziq bo‘luvchi ma‘nolarni ko‘plab topish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Sizningcha, «Armon» singari she‘rlar shoir qanday kayfiyatda ekanida yozilishi mumkin?

2. Lirik qahramon bobosining orzulari nimalar bo‘lgan ekan?

3. «*Bir mard bilan nopokning taqdirin tutash ko‘rsam...*» misrasida nazarda tutilgan hayotiy vaziyatlarni ko‘z oldingizga keltira olasizmi? Bir-ikkita misol keltiring-chi.

4. Qachon «betayin kimsa»lar oyog‘iga odamlar bosh uradilar? Nega bu ham shoir ko‘nglini «*terskaydagi qor misol*» sovuq armonga to‘ldiradi?

5. «*Bir gazanda toptasa tuproqni posbon turib*» misrasida ifodalangan holat bizning yurtimizda ham bo‘lganmi? Misollar keltiring.

6. Har bir banddagi so‘nggi ikki misraning biri o‘zgarishsiz qolib, ikkinchisi o‘zgarayotganining sababi nimada? Bu o‘zgarish o‘sha banddagi boshqa misralarda ifodalangan mazmun bilan bog‘liqmi? Biror band misolida o‘z qarashingizni isbotlang.

7. She‘rni yod oling.

To'ra Sulaymonning yuqoridagi ikki she'ri tahlili tajribasiga suyang'an holda, navbatdagi she'rlarini o'zingiz mustaqil tahlil qilishga urining. Bunda she'rlar uchun berilgan savol va topshiriqlarning har biriga alohida diqqat qilish, ularning oldinma-ketinligiga rioya qilish yaxshi samara beradi.

TAVALLO

Nelardandir ko'ngil bo'lib g'ash,
 Xam egilib bu egilmas bosh,
 Ko'zlarimda qalqib tursa yosh,
 Bu holimga berolmay bardosh,
 Bir mushtipar Onam yig'laydir,
 Qolganlari yolg'on yig'laydir.

Qaytar bo'lsam quruq qo'l ovdan,
 Qora qozon qolsa qaynovdan,
 Ham ayrilib o'lja, ulovdan,
 Qarzga botar bo'lsam birovdan,
 Taskin berib Onam yig'laydir,
 Qolganlari yolg'on yig'laydir.

Birda haqdin, birda nohaqdin,
 Jabr ko'rsam bir betavfiqdin,
 Ortda tursam qalbi quroqdin¹,
 Qadrim xarob bo'lsa tuproqdin,
 Ohlar urib Onam yig'laydir,
 Qolganlari yolg'on yig'laydir.

Og'a-ini o'rtasida gap...
 Alhol, kelib chiqsa ixtilof,
 Biri izzat, biri mulk talab,
 — Bu oq sutim, mehrimga xilof, —
 Deya sho'rlik Onam yig'laydir,
 Qolganlari yolg'on yig'laydir.

Sinalmoqning gali kelganda,
 Nogoh mag'lub bo'lsam maydonda,

¹ *Qalbi quroq* — qalbi aynigan, ruhiyati maydalashib, «yamoq bosib ketgan» kimsa ma'nosida.

Nomim qolmas bo'lsa jahonda,
Kim do'st-dushman bilinar onda
Ahvolimga Onam yig'laydir,
Qolganlari yolg'on yig'laydir.

G'anim bir yon, men bir yon bo'lsam,
U ustuvor, men uryon bo'lsam,
Bu ham kamday nogiron bo'lsam,
Yog'och otga¹ yonma-yon bo'lsam,
Oy tutilib, Onam yig'laydir,
Qolganlari yolg'on yig'laydir.

Bo'lsam gumroh, bo'lsa gunohim,
Vujudimga solmasdan vahm,
Qabul aylab tavallo – ohim,
Darig' tutmay mehring, Ilohim,
Yig'latmagin mushfiq Onamni,
Volidayi muhtaramamni.

Savol va topshiriqlar

1. Hech o'ylab ko'rganmisiz: nima uchun aksariyat badiiy asarlarda onalarni ko'proq yig'layotgan, iztirob chekayotgan, halovatsiz holda tasvirlashadi? Shunday asarlardan olingan misollar asosida fikringizni isbotlashga urining.

2. Nega birgina Ona yig'isi samimiy bo'ladi-yu, «qolganlari yolg'on yig'laydir»?

3. «*Ortda tursam qalbi quroqdin*» misrasida ifodalangan holat to'g'risida mulohaza yurita olasizmi?

4. She'rning to'rtinchi bandidagi manzaraga, har qalay, duch kelgan bo'lsangiz kerak. Bu hayotiy manzara Sizga qanday ta'sir qilgan edi?

5. Siz tufayli Onajoningiz yig'lagan paytlar bo'lganmi? Agar mumkin bo'lsa, shu voqeani sinfdoshlaringizga aytib bering. Bunda kim sababchi yoki aybdor bo'lgandi?

6. Onalar to'g'risida kuylangan boshqa she'rlardan «Armon» she'ri nimasi bilan farqlanib turadi?

GUL BIR YON, CHAMAN BIR YON

Chaman ichinda bir gul, gul bir yon, chaman bir yon,
Sarv-u sanobarmidir – soch bir yon, suman bir yon,
Sahar, subhi sodiqda mushk bir yon, mujgon bir yon,
Tun pardasin tortsa gar, oy bir yon, osmon bir yon.

¹ *Yog'och ot* – tobut.

O'sgan bog'iga olqov¹, o'stirgan bog'boniga,
Xavf-u xatardan saqlab kelgan soyaboniga,
Andalib² qo'nar, zog'lar qo'nolmas bo'stoniga,
Maqtoviga men bir yon, borliq suxandon bir yon.

Hakim zoti bor yerda dard bir yon, darmon bir yon,
Yoring jafokash bo'lsa, uy bir yon, zindon bir yon,
Ikki jon bir bo'lmasa, sham bir yon, shamdon bir yon,
Ayri bo'lsa yo'llari, tug' bir yon, qalqon bir yon.

Bu olamda Oy tanho, muborak Quyosh tanho,
Bo'y qizlarning ichinda bir shu egma qosh tanho.
Uningdek hech kim menga bo'lmasa sirdosh tanho,
Go'ro'g'li sulton bir yon, To'ra Sulaymon bir yon.

Savol va topshiriqlar

1. «*Chaman ichinda bir gul*» – «kim»mi yoki «nima»mi?

2. «*O'sgan bog'iga olqov, o'stirgan bog'boniga,*

Xavf-u xatardan saqlab kelgan soyaboniga» misralarida kimlar yoki nimalar to'g'risida gap ketyapti?

3. She'ning uchinchi bandi mazmunini izohlashga harakat qiling. «*Ikki jon bir bo'lmasa*», «*ayri bo'lsa yo'llari*» – bunday oilani nimalar kutadi?

4. To'ra Sulaymon she'r so'ngida nima uchun Go'ro'g'li sultonni eslamogda? Har ikkisining umumiy fazilatlari bormi?

5. Mazkur she'r asosida yaratilgan qo'shiqni sinfdoshlaringiz bilan birga eshiting. She'ning qo'shiqqa aylanishida «topganlari» va «yo'qotganlari» xususida fikr almashing.

6. She'mi yod oling.

¹ Olqov – maqtov, rahmat ma'nosida.

² Andalib – bulbul.

MUHAMMAD YUSUF

(1954–2001)

O‘zbek adabiyoti shunday chamanzorki, uning bo‘stonida gul ko‘p, chechak ko‘p. Bu bo‘stonda bir-biriga o‘xshamaydigan, bir-birini takrorlamaydigan dilbar shoirlar avlodi qayta-qayta bo‘y cho‘zaveradi.

Ana shunday betakror shoirlardan biri, shubhasiz, O‘zbekiston xalq shoiri, xalqimizning bulbulzabon farzandi Muhammad Yusuf edi.

U 1954-yil 26-aprelda Andijon viloyatining Marhamat (1898-yilda mashhur Dukchi eshon qo‘zg‘oloni bo‘lib o‘tgan Mingtepa) tumanidagi Qovunchi qishlog‘ida oddiy zahmatkash odamlar oilasida tug‘ildi. Mana shu qishloqda beg‘ubor bolaligi, sho‘x-shodon o‘smirligi o‘tdi.

Nechun qulluq qilmay Andijonga men —
Shu yurtda tug‘ildim, shu yurtda o‘sdim.
Agar do‘stim bo‘lsa, bitta u do‘stim —
Nechun qulluq qilmay Andijonga men!..

Yodimga o‘t tushsin, etmasam yodlar —
Dukchi eshonlari qilgay faryodlar.
Uni tavof etgan Mashrabdek zotlar,
Nechun qulluq qilmay Andijonga men! —

deb yozadi keyinchalik shoir.

O‘rta maktab ta‘limini olgach, Muhammad Yusuf Toshkentdagi Rus tili va adabiyoti institutiga o‘qishga kiradi va uni 1978-yilda bitiradi. Uning dastlabki she‘rlaridan namunalar 1976-yilda «O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati» haftaligi sahifalarida chop etilgandi.

Bu paytlar o‘zbek she‘riyati o‘zining yangi yuksalish pog‘onasiga ko‘tarilgan, Shavkat Rahmon, Usmon Azim, Xurshid Davron singari ko‘plab iste‘dodlar o‘rtasida o‘ziga xos ijodiy musobaqa avjga chiqqan edi. Bu ijod davrasiga dadil kirib borish, o‘ziga mos o‘rinni egallash oson ish emas edi. Bu ishning uddasidan chiqqa

olgan, adabiy jamoatchilik nazarini o'z tomoniga qarata olgan shoirlardan biri Muhammad Yusuf bo'ldi.

Yosh ijodkor 1978–1980-yillarda respublika «Kitobsevarlar» jamiyatida, 1980–1986-yillar oralig'ida poytaxtning «Toshkent oqshomi» gazetasida, 1986–1992-yillarda esa G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida xizmat qiladi. Mana shu nashriyotda ishlash yillari Muhammad Yusufning ijodiy taqdirida muhim o'rin tutdi. Zero, bu paytda mazkur dargohga zamonasining zabardast ijodkorlaridan biri Erkin Vohidov rahbarlik qilar, barcha bo'limlarda hukm surgan ijod ruhi yosh shoirning kamol topishiga ham jiddiy turtki bergandi.

Muhammad Yusuf she'riyatning turli yo'nalishlarida esda qolarli asarlar yaratayotgan qalamkash do'stlari, ustozlari orasida o'zini shoir sifatida isbot qilishga astoydil harakat qildi:

Shoir shunday ko'pki, ularga yer tor,
Hammasi mashhur va hammasi nomdor,
Ulug'vor, ularga yetmoq ko'p dushvor.
Ammo ular oyga bosib yuzini
Turganda osmonin bag'riga ilk bor
Biz olib borgaymiz tuproq isini,
Gulday dimog'iga tutamiz, qizim,
Biz hali hammadan o'tamiz, qizim!..

Muhammad Yusuf 1992–1995-yillarda «O'zbekiston ovozi» gazetasida, O'zbekiston Milliy axborot agentligi (O'ZA)da xizmat qildi. 1997-yildan e'tiboran shoir O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisining o'rinbosari etib tayinlandi.

Garchi, uning she'rlari vaqtli matbuotda tez-tez chop etilib turgan bo'lsa-da, birinchi she'riy to'plami nisbatan kech – 1985-yildagina e'lon qilingandi. Shundan keyin shoirning «Bulbulga bir gapim bor» (1987), «Iltijo» (1988), «Uyqudagi qiz» (1989), «Halima enam allalari» (1989), «Ishq kemasi» (1990), «Ko'nglimda bir yor» (1990), «Bevafo ko'p ekan» (1991), «Yolg'onchi yor», «Erka kiyik» (1992), «Osmonimga olib ketaman» singari o'nlab she'riy majmualari o'quvchi qo'liga yetib bordi. U yirik poetik janrlarga ham murojaat etib, «Osmonning oxiri», «Qora quyosh» singari dostonlar yaratdi.

Yurtimizning mustaqillikka erishgani Muhammad Yusuf ijodida yangi ufqlarni ochdi. Uning millat va yurt istiqloli sharafiga bitgan go'zal she'rlari o'zining samimiyligi, soddaligi, badiiy mukammalligi bilan millionlar qalbida aks sado berdi. Shoirning «Vatanim», «Xalq bo'l, elim», «Dunyo», «Inshoalloh», «O'zbekmomo», «Iqror»,

«Tilak» singari o‘nlab she’rlari chinakam she’riyat yurtini qanday kuylamog‘i lozimligini isbotlagan asarlar bo‘lib qoldi.

Istiqlol yillarida erishgan yuksak ijodiy yutuqlari uchun Muhammad Yusufga 1998-yilda «O‘zbekiston xalq shoiri» unvoni berildi.

Muhammad Yusuf ijodi keyingi davr o‘zbek qo‘shiqchiligi rivojida muhim o‘rin tutadi. Milliy san’atimizning eng yirik va iste’dodli vakillaridan tortib, havaskor qo‘shiqchilargacha shoir she’rlarini kuyga soladilar.

Afsuski, Muhammad Yusufning umri qisqa bo‘ldi. U 2001-yilning 31-iyulida Qoraqalpog‘istonning Ellikqal’a tumaniga qilingan ijodiy safar chog‘ida, yuzlab muxlislari qarshisida she’r o‘qiyotgan paytda yurak xurujidan vafot etdi. Xuddi Boburdek, Shavkat Rahmondek Muhammad Yusuf ham bor-yo‘g‘i 47 yil umr ko‘rdi.

Biroq bu umr bir dilbar shoirning tug‘ilishi, kamol topishi, o‘zini voyaga yetkazgan yurt va millatga samimiy va ixlos ila xizmat qilib, ortidan yaxshi nom qoldirishi uchun kifoya qildi...

Ol, deya bir Egam, osmonga uchsa ruhlarim,
Bir ajib moviy diyor bo‘ynini quchsa ruhlarim,
Ko‘k mening ko‘ksim bo‘lur, yulduzlari – anduhlarim,
Gul o‘pib, gul yopinib har dilda mozorim qolur,
Men ketarman bir kuni, navolarim, zorim qolur...

* * *

VATANIM

Men dunyoni nima qildim,
O‘zing yorug‘ jahonim.
O‘zim xoqon,
O‘zim sulton,
Sen taxti Sulaymonim.
Yolg‘izim,
Yagonam deymi,
Toppingan koshonam deymi,
O‘zing mening ulug‘lardan
Ulug‘imsan, Vatanim...

Shodon kunim gul otgan sen,
Chechak otgan izimga,
Nolon kunim yupatgan sen,
Yuzing bosib yuzimga.
Singlim deymi,
Onam deymi,
Hamdard-u hamxonam deymi,

Oftobdan ham o'zing mehri
Ilig'imsan, Vatanim.

Sen Mashrabsan,
Xalqda tumor,
Balxda dorga osilgan.
Navoiysan, shoh yonida
Faqirni duo qilgan.
Yassaviysan, meniki deb,
Ko'ringan da'vo qilgan,
Ming bir yog'i ochilmagan
Qo'rig'imsan, Vatanim.

Sen Xo'jandsan,
Chingizlarga
Darbozasin ochmagan,
Temur Malik orqasidan
Sirdaryoga sakragan.
Muqannasan qorachig'i
Olovlarga sachragan,
Shiroqlarni ko'rgan cho'pon:
Cho'lig'imsan, Vatanim.

Kim Qashqarni qildi makon,
Kim Enasoy tomonda,
Jaloliddin — Kurdistonda,
Boburing — Hindistonda,
Bu qanday yuz qarolik deb,
Yotarlar zimistonda.
Tarqab ketgan to'qson olti
Urug'imsan, Vatanim...

O'g'lim, desang osmonlarga
G'iro't bo'lib uchgayman,
Chambil yurtida Alpomishga
Navkar bo'lib tushgayman,
Padarkushdan pana qilib
Ulug'beking quchgayman,
G'ichir-g'ichir tishimdagi
So'lig'imsan, Vatanim...

O'tgan kuning — o'tgan kundir,
O'z boshingga yetgan kun,
Qodiriyni bergan zamin,
Qodiriyni sotgan kun.
Qo'lin bog'lab,

Dilin dog'lab,
Yetaklashib ketgan kun,
«Voh bolam!» — deb aytolmagan
Dudug'imsan, Vatanim...

Sen — shoxlari osmonlarga
Tegib turgan chinorim,
Ota desam,
O'g'lim deb,
Bosh egib turgan chinorim,
Qo'ynimdagi iftixorim,
Bo'ynimdagi tumorim,
O'zing mening ulug'lardan
Ulug'imsan, Vatanim!

Muhammad Yusufning bu she'ri asosida yaratilgan qo'shiqni eshitmagan, uni xonandaga jo'r bo'lib birga aytmagan yurtdoshimiz kam topiladi. Bastakor she'r matniga — mazmun-mohiyatiga shunchalar mos, ohangdosh musiqa topganki, go'yo shoir oldindan shu musiqani xirgoyi qilib ash'or bitganday. She'rdagi mazmun va ohang rivoji (dinamizmi) musiqada ikkinchi umrini boshlaydi, xonanda ovozi goh kuchayib, goh pasayib o'zbekning tarixiy ko'tarilish va tanazzul bosqichlarini ifoda etadi.

Aslida, Vatan to'g'risidagi, yurtimiz tarixida o'tgan ulug'lar nomlarini birma-bir sanab, moziyda bo'lgan voqealarni eslab, ularga hamd-u sanolar aytish tarzida yozilgan she'rlarning soni bor-u sanog'i yo'q. Ularning deyarli barchasida Amir Temur, Manguberdi, Navoiy va Boburlar, Cho'lpon va Fitratlar albatta tilga olinadi, hammaga ma'lum sifat va o'xshatishlar orqali ular ulug'lanadi. Biroq nima uchun ularning birortasi Muhammad Yusuf she'ri singari mashhur bo'lmadi? Nega bu she'riy tizmalar millionlar ko'ngliga jonli his bo'lib ko'chib o'tmadi?

Demak, Vatan to'g'risida kuylash ham har xil bo'lar ekan-da. Bu she'r-u qo'shiqning ham samimiysi, yurakdan chiqib yurakka boradigani va... aksincha ta'sir qiladigani bo'lar ekan-da. Avvalgi darslarda Ozod Sharafiddinovning inson qalbidagi Vatan tuyg'usi, unga sadoqat hislariga bag'ishlangan «O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan» maqolasi ustida bahs yuritganimiz esingizdami? Olim amalda emas, balki ko'proq og'izda «vatanparvarlik» qiladiganlardan ozurda ko'nglini to'kib solgandi o'z maqolasida. Boyagi she'rlarni ham «Vatan mavzusidayam yozib turish kerak,

ajabmas qo'shiq bo'lib qolsa, agar mashhurroq qo'shiqqa aylanib ketsa, davlat biror unvon berib qolsa qani...» qabilidagi o'ylar ortidan «dunyoga kelgan», biroq tug'iliboq shu on jon bergan chalajon, rangpar tizmalardir, deyish mumkin. Chunki Vatanni tama bilan, pisanda bilan sevish mumkin bo'lmaganidek, u haqda ayni maqsadlar bilan yozib ham, kuylab ham bo'lmaydi..

Muhammad Yusufning «Vatanim» she'rida esa mutlaqo boshqa hodisaga duch kelamiz. Shoirning ona yurtidan tuygan mehri xuddi singilning, onaning mehridek iliq, u bir aka bo'lib, bir o'g'il bo'lib bu mehrga javob bergisi, agar shu yurt «o'g'lim», deya unga mushtoq bo'lsa, har qanday mushkulot qarshisiga chiqqisi, kelgusi padarkushlardan kelajak ulug'beklarini pana qilib quchgisi keladi. Uning uchun Ulug'bek, Navoiy, Bobur yoxud Mashrab bir inson ismi emas, balki xalq, millat fazilati, xalq va millatning mujassam ismidir. Bu ismlar bag'riga shoir xalq tarixini, uning eng zafarli va eng achchiq kunlarini jamlaydi. She'rning har bir bandi oxirida Vatanga beriladigan sifat («ulug'imsan», «ilig'imsan», «qo'rig'imsan», «cho'lig'imsan», «urug'imsan», «dudug'imsan») kamida yuz yillik hodisalar natijasi, quvonch-u alamini ifoda etib keladi. Birgina bandda ifoda topgan ma'nolar ko'lamiga e'tibor beraylik:

Kim Qashqarni qildi makon,
Kim Enasoy tomonda,
Jaloliddin — Kurdistonda,
Boburing — Hindistonda,
Bu qanday yuz qarolik deb,
Yotarlar zimistonda.
Tarqab ketgan to'qson olti
Urug'imsan, Vatanim...

Bandning dastlabki misrasida chor hukumati tomonidan yurtidan chiqib ketishga majbur qilingan, umrbod ortga qaytolmay, Qashqar tuprog'ida xoki qolgan shoir Furqat eslansa, ikkinchi misrada sho'ro davlati qatag'oni qurboni bo'lgan, Sibir o'rmonlarida daraxt kesib umri chirigan Usmon Nosir yodga olinadi. Jaloliddin Manguberdi va Bobur qismati esa Sizga yaxshi ma'lum. Parchadagi keyingi ikki misra alohida tahlilni talab etadi. Agar kuzatayotgan bo'lsangiz, Andijonda tashkil etilgan «Bobur Xalqaro jamg'armasi» turli sabablarga ko'ra qabrlari xorijda qolib

ketgan ulug'larimizning so'nggi makonlarini izlab topish, ularning hozirgi holatini o'rganish bo'yicha juda katta ishlarni amalga oshirmoqda. Jumladan, xalqaro ekspeditsiya tomonidan suratga olingan, hozirgi Afg'oniston hududidagi Navoiy, Lutfiy va boshqa mutafakkir bobolarimizning tashlandiq qabrlari, turli mojarolar tufayli katta shikast yegan maqbaralarini ko'rib yurtdoshlarimiz nafsoniyatiga ozor yetmasligi mumkin emas. She'rdagi «Bu qanday yuz qarolik deb, Yotarlar zimistonda» misralari ayni shu holatning ham achchiq ifodasi sifatida tushunilishi mumkin...

Shoir nihoyat mustaqilligini, ozodligini qo'lga kiritgan Vatanni qutlar ekan, haqli ravishda xalq nomidan «O'zim xoqon, O'zim sulton, Sen taxti Sulaymonim», deya faxr etadi.

MEHR QOLUR

O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar — ko'zyoshi samoni.
O'tar inson yaxshi-yomoni,
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Qorachug'da porlagan o'sha,
Iqboliga chorlagan o'sha.
Dunyoni tor aylagan o'sha —
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Anor, sening yuzlaring suluv,
Xumor, sening ko'zlaring suluv,
Yodda qolmas so'zlaring suluv,
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Oqib ketdi suvlarda Tohir,
Zuhro yig'lab qoldi qon bag'ir.
Kelganda ham qiyomat oxir,
Mehr qolur, muhabbat qolur...

Nima deysan, ey, g'ayur inson?
G'iybatlaring qildi meni qon.
Sen ham bir kun o'tursan, inon,
Mehr qolur, muhabbat qolur!

Tilimizda «nekbin tuyg'ular» degan ibora bor. Bu — toza, pok, samimiy tuyg'ular deganidir...

Hozircha Sizga tushunilishi, yana ham aniqrog'i, his qilinishi biroz qiyinroq bo'lgan hayotning achchiq haqiqatlari bor. Bu haqiqatlarning biri shundan iboratki, dunyo, tiriklik tashvishlari insonni har ko'yga solishi, uning qalbidagi ko'plab toza hislarga zaxa yetkazishi mumkin.

Agar odam dunyoning bu o'tkinchi tashvishlariga o'ralashib, ruhiyatini ana shu tashvishlar girdobidan olib chiqa olmasa, buning natijasi juda xunuk oqibatlarni keltirib chiqarishi tayin. Albatta, bu oqibatlar yarq etib ko'zga tashlanmasligi, odamning sirtiga qalqib chiqmasligi mumkin. Biroq qalbda paydo bo'lgan qash-shoqlik, odam bolasini insoniy his-tuyg'ular tark etishidan-da kattaroq fojia yo'q bu dunyoda.

Odamni odam qilib turgan, uning hayotiga insoniy mazmun baxsh etadigan inja tuyg'ular, avvalo, mehr va muhabbatdir. Shu tuyg'ular tufayli olamda hayot davom etadi, tiriklik tantana qiladi. Zero, ota-onaning farzandga mehri, akaning singilga achinishi, do'stning do'stga madadi, yigitning qizga muhabbati... Insonlararo munosabatlar asosida, aslida mana shu tuyg'ular yotibdi.

Bu ko'hna ochun (dunyo) ne-ne saltanatlarni, «dunyo manim!» degan ne-ne jahongirlarni ko'rmadi. Xo'sh, Yer yuzidagi hayotni, tiriklikni shu saltanatlar-u shu jahongirlar saqlab qoldimi?

Mutlaqo!

Hayotni, tiriklikni insonlar o'rtasidagi, ularga Yaratgan tomonidan omonat sifatida in'om etilgan mehr va muhabbat atalmish qudrat asrab qoldi!

Agar insoniyatga mana shu tuyg'ular u yaratilayotgandayoq berilmaganda edi yoki ular butkul unutilib ketganda edi, hech qanday insoniy kuch, biror qudrat Yerdagi hayotni tugab bitishdan saqlab qololmas edi. Shoir:

Qorachug'da porlagan o'sha,
Iqboliga chorlagan o'sha... —

der ekan, bu noyob tuyg'ular o'zini doim ham oshkor qilavermasligini urg'ulaydi. Ularni porlab turgan qorachug'lardan,

ko'ngilda turib iqboliga chorlayotgan sassiz ovozlardan izlamoq darkor. Shunisi ham borki, dunyodan mehr-u muhabbat talab qilgan odamning o'zida shu tuyg'ular ustuvor bo'lishi lozim. Agar shaxs tabiatida o'zgalarga g'ayirlik, boshqalarni ko'rolmaslik singari nafsiy qarashlar yetakchilik qilsa, mehr ham, muhabbat ham bunday sahrosifat vujudni tark etadi...

YURTIM, ADO BO'LMAS ARMONLARING BOR...

Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor,
Toshlarni yig'latgan dostonlaring bor,
O'tmishingni o'ylab og'riydi jonim,
Ko'ksing to'la shahid o'g'lonlaring bor.

Bag'rim o'rtar bir o'y bahor ayyomlar,
Oy botgan yoqlarga termulib shomlar.
Aybin bilmay ketgan Akmal Ikromlar,
Fayzullodek mardi maydonlaring bor...

Yurtim, ko'nglingdek keng osmonlaring bor,
Yulduzni yig'latgan dostonlaring bor.
Osmonlaringda ham diydoringga zor,
Jayrondek termulgan Cho'lponlaring bor.

Qo'ling qadog'iga bosay yuzimni,
Onamsan-ku, og'ir olma so'zimni,
Qayinbarglar yopib qaro ko'zini,
Olislarda qolgan Usmonlaring bor.

Alhazar, alhazar, ming bor alhazar,
Ana, yurishibdi kiylanlari zar,
Qodiriyni sotib shoir bo'lganlar —
Mehrobingdan chiqqan chayonlaring bor...

Qurboning bo'layin, ey onajonim,
Sening faryodlaring — mening fig'onim,
O'tmishingni o'ylab qiynalar jonim,
Aysam ado bo'lmas dostonlaring bor.

Siz tarix darslaridan yaxshi bilib boryapsizki, o'zbek xalqi dunyodagi eng qadimgi xalqlardan biri sanaladi. Va bu xalq tarixda misli ko'rilmagan hodisalarni boshdan kechirgan. Ikki daryo oralig'ida joylashgan, zamini hosildor, xalqi mehnatkash, o'troq madaniyatning noyob namunalarini yaratgan bu diyorga kimlarning

ko'zi kuymagan deysiz. Bosqinchi ketidan bosqinchilar kelib, bu go'zal yurtni g'orat qilishga — boyliklarini talash, xalqini qullikka muhtalo qilishga urinardi.

Xalqimiz bamisli samandar (olovda tug'ilib, olovdan omon chiqadigan afsonaviy qush)dek barcha sinovlardan omon chiqdi, sharaf bilan chiqdi. Biroq bu kurashlar, ozodlikka bo'lgan intilishlar, albattaki, qurbonsiz, yo'qotishlarsiz kechmadi. Millatning ne-ne bahodirlari, yurt ozodligini har narsadan ustun bilgan xalqning asl farzandlari shu kurash maydonlarida jon berdilar.

Guruch kurmaksiz bo'lmaganidek, yov kelganda o'zini chetga olgan, joni shirinlik qilib sha'nidan kechgan, hatto do'stlarini sotgan kimsalarni ham, afsuski, tarix yoddan chiqarmaydi. Ularning kirdikorlari tufayli yurtning «ado bo'lmas armonlari, toshlarni yig'latgan dostonlari» paydo bo'ldi.

Mana shu o'tmishni o'ylamaslik, bilmaslik, his qilmaslik mumkin emas. Xotira qachon bizga ko'makka keladi, ertangi kun uchun xizmat qiladi? Qachonki, u uyg'onsa, anglansa va his qilinsa!

Ayniqsa, sobiq sho'ro davrida yurtimiz va yurtdoshlarimiz boshidan kechgan musibatlarni unutishga hech kimning haqi yo'q. «Qora ko'zlarini» tug'ilmay qolgan farzandlari emas, balki olis Sibir o'rmonlaridagi «qayinbarglar yopgan» Usmon Nosirning ham xuddi Siz-u bizdek yashashga haqi bor edi. Uning ham joni sabil emas edi. Afsuski...

Afsuski, o'zimizdan chiqqan sotqinlar, mehrobga in qurgan chayonlar Usmon Nosirning ham, Abdulla Qodiriyning ham, Cho'lpon va Fitratning ham umriga zomin bo'ldilar.

Albatta, bugun bir millat vakillarining bobolari hayotida yo'l qo'ygan xatolari tufayli bir-birlarini qoralab o'tirish mavridi emas. Lekin bu degani, «o'tgan o'tdi-ketdi», qabilida ham tushunilmasligi lozim. Shoirning istagi — bugungi va kelgusi avlod bu o'tmishdan saboq chiqarsin, ertaga bo'ladigan ming turli hayot sinovlariga tayyor tursin!

Shundagina millat millat bo'ladi, xalq chinakam xalq bo'ladi. Shundagina odamlar ruhiyatidan olomonlik hissi chekinib, chinakam shaxslar shakllanadi.

Muhammad Yusufning ikki she'ri tahlilidan kelib chiqib, quyida havola etilayotgan she'rni idrok eting, his qilib tahliliga kirishing.

BIZ BAXTLI BO'LAMIZ

Mayli-da kimgadir
yoqsa,
yoqmasa,
Ularga qo'shilib yig'lasharmidik.
Biz baxtli bo'lamiz,
Xudo xohlasa.
Xudo xohlamasa,
Uchrasharmidik...

Rayhon hidlaringni
yo'llarimga sep,
Kut meni har oqshom
ko'kka oy chiqqach.

Faqat
yig'lamagin,
aybim nima deb,

Aybing —
onang seni
chiroyli tuqqan!..

Menga bir tabassum
hadya et, ey yor,
nur tomsin
lablaring
sohillaridan.

O'zing ayt,
senday qiz
yana qayda bor,
Kipriklari uzun
kokillaridan?..

Iymanib yashama
xayol pinjida,
Yoyil,
yayra, jonim,
o'rtanma g'amda.

G'iybatlarga chida,
Tuhmatga chida:
Sen bittasan, axir,
Yorug' olamda.

Men esa oshig'ing
sening eng g'arib,
Tundan so'z
qarz olib,
tongga tutguvchi.
Sening yoningda ham
seni axtarib,
Sening yoningda ham
Seni kutguvchi.
Ista
tiz cho'kaman
hozir oldingda,
Sevdim,
sevganimdan
uyalmoq nechun?
Barcha farishtalar
sening qalbingda,
Ijarada turgan
qizlar men uchun!..
Biz baxtli bo'lamiz,
Xudo xohlasa.
Xudo xohlamasa,
Uchrasharmidik.

Savol va topshiriqlar

1. Muhammad Yusuf hayoti va ijodining e'tiborga loyiq jihatlari to'g'risida gapirib bering.
2. Shoir adabiyot maydoniga kirganida unda qanday ruh hukm surardi? Javobingizni bir-ikki adabiy misol bilan isbotlay olasizmi?
3. Shoirming «*Biz hali hammadan o'tamiz, qizim!..*» («Madina» she'ridan) degan orzusini qanday izohlaysiz? Mana shunday maqsadlarsiz shoir bo'lish mumkinmi?
4. Muhammad Yusufning istiqlool yillaridagi ijodi to'g'risida mulohaza yuriting. Uning she'rlari asosida aytiladigan qaysi qo'shiqlarni bilasiz?
5. «Mehr qolur» she'ridagi
«*O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar — ko'zyoshi samoni*»

misralarida ifoda etilgan mazmunni va bu mazmun ifodasining badiiy jihatlarini izohlang.

6. Mehr-u muhabbat qachon «*dunyoni tor aylaydi*»? Kimlarga dunyo tor ko'rinadi?

7. «Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor» she'rida nima sababdan shoir «*O'tmishingni o'ylab og'riydi jonim*», deydi? Hamma ham shoirning bu so'zlarini ayta oladimi?

8. Shoir nima uchun «*Fayzullodek mardi maydonlar*» qismatini «*bahor ayyomlar*» va «*oy botgan yoqlarga termulib shomlar*» o'ylaydi? Bunda «*bahor ayyomi*» bilan «*oy botgan shom*» qanday holat va kayfiyatning ifodasi?

9. Yurtning «*yulduzni yig'latgan dostonlari*»dan xabardormisiz? Bu yerda gap faqat o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari ustida ketyaptimi yoki boshqa mazmun ham bormi?

10. Nega Cho'lponning ko'zlari «*jayrondek termulgan*»? Shoir ijodida shu misrani eslatuvchi boshqa she'r ham borligini bilasizmi?

11. «*Qurboning bo'layin, ey onajonim*», deganda shoir kimga murojaat qilyapti? Shu murojaat she'rdagi ma'noga qanday qo'shimcha ma'nolar yuklaganini o'ylang.

12. «Biz baxtli bo'lamiz» she'rida lirik qahramon o'z suyuklisiga qarata «*Rayhon hidlarini yo'llarimga sep*», deydi. Shu misrada nazarda tutilgan hayotiy holatni so'zlab bering.

13. «*Menga bir tabassum
hadya et, ey yor,
nur tomsin
lablaring
sohillaridan*»

degan she'riy parchada qanday badiiy san'atlar qo'llangan?

14. Muhammad Yusuf o'z sevgilisini «*Kipriklari uzun kokillaridan*» deya ta'riflaydi. Usmon Nosirning «Naxshon» dostonida esa «*Kiprigi ko'ksiga soya solgan qiz*» degan ta'rif bor. Ayting-chi, qay bir misra go'zalroq? Qanday bo'lmasin, fikringizni isbotlab bering.

15. «*Tundan so'z
qarz olib,
tongga tutguvchi*»

misralarida qanday manzara va kimning holati ifodalangan?

16. Muhammad Yusuf she'rilaridan ko'nglingizga eng yaqinini yod oling va sinfdoshlaringiz oldida ifodali o'qib bering.

JAHON ADABIYOTIDAN

ABULQOSIM FIRDAVSIY (934 – 1030)

Abulqosim Firdavsiyning hayoti va ijodi.

Har bir yurt, har qaysi xalqning o'z tarixi, o'z davlatchiligi, o'z e'tiqodi, o'z adabiyoti, o'z afsonalari bo'ladi. El-ulus asr-asrlar mobaynida ana shu qadriyatlar bilan yashaydi, taraqqiy etadi. Ularni e'zozlab, yoddan chiqar-maslikka, yoniga yangi-yangilarini qo'shib borishga intiladi.

Xalq tarixida shunday davrlar bo'ladiki, ajdodlardan qolgan, uzoq o'tmish qa'ridan bo'y ko'rsatib kelayotgan boy merosni jamlab, tartibga solish, zamondoshlar va kelajak avlodni shu ma'naviy sarvatlar asosida tarbiyalash ehtiyoji kuchayadi.

Abulqosim Firdavsiyning «Shohnoma» epopeyasi o'z davrining aynan ana shunday talab va taklifiga javob tariqasida dunyoga keldi.

Abulqosim Firdavsiy milodiy 941-yili Xurosonning hozirgi Eron Islom Respublikasi hududidagi qadimiy Tus shahri yaqiniga joylashgan Boj qishlog'ida yer-suvini yo'qotib, kambag'allashib qolgan dehqon oilasida tug'ildi. Hozir Tus shahri *Firdavs* deb yuritiladi.

Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, Abulqosim dehqonchilik qilib kun ko'rgan, shuningdek, sarbozlik (askarlik) xizmatida bo'lgan.

Bo'lg'usi shoir Tus va Nishopur shaharlaridagi madrasalarda ta'lim olgan. Katta ilm egasi bo'lib yetishgani uchun ham uni zamondoshlari «*hakim*», ya'ni donishmand, faylasuf deb ulug'lashgan.

Ma'lumotlarga qaraganda, u ko'plab she'rlar yozgan, «Yusuf va Zulayxo» dostoni ham bo'lgan. Biroq ulardan birortasi bizgacha yetib kelmagani uchun bir narsa deyish qiyin.

Firdavsiy hayotining asosiy qismi poytaxti Buxoro bo'lgan Somoniylar davlatining gullab-yashnagan davriga to'g'ri keldi.

«Shohnoma»ning yozilish tarixi, uning mazmun-mohiyati, Sharq dostonchiligidagi o'rni va ahamiyati.

Somoniylar hukmronligi davrida Turon va Eron xalqlari kuchli ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy taraqqiyotni boshdan kechirayotgan edi. Bu davrda milliy o'zlikni anglashga ishtiyoq kuchaydi. Bu davlat mustahkamligini ta'minlash, boshqalarga kimlarning avlodi ekanini bildirib qo'yish uchun ham kerak edi.

Somoniylar hukmdorlar topshirig'i va qo'llab-quvvatlashi bilan Turon-u Eronning ming-ming yillik shonli tarixini tiklash, afsona va rivoyatlarni, tarixiy voqea-hodisalar haqidagi ma'lumotlarni to'plash, tartibga keltirish ishlari avj oldirildi. Maqsad shu asosda yirik bir she'riy kitob – «Shohnoma» bunyod etish edi.

Bu vazifa taniqli shoir Abu Mansur Daqiqiyga topshirildi. U ishtiyoq bilan asarning ming baytini bitdi. Afsuski, Daqiqiy fojiali tarzda o'ldirildi, ish oxiriga yetmay qoldi.

Shundan so'ng somoniy amiri Nuh ibn Mansur Abulqosim Firdavsiyni Buxoroga chaqirib, unga chala qolgan «Shohnoma»ni tugatib berish vazifasini yuklaydi. Shuning uchun hozirgi Abulqosim Firdavsiy qalamiga mansub «Shohnoma»ning ming bayti – Daqiqiyniki.

Demak, «Shohnoma»ning bir qismi aynan Buxoroda bitilganiga hech qanday shubha yo'q.

Bu yirik epik asarda Eron va Turonning qariyb 4 ming yillik tarixi qalamga olingan. Eng qadimgi davrlar haqida forsiy qabilalar to'qigan, xalq xotirasida saqlanib, tildan tilga o'tib kelayotgan turli afsonalar va qahramonlik dostonlari berilgan, shuningdek, Eronning Iskandar Zulqarnayndan (eramizdan oldingi III asrdan) to arablar bostirib kelib, sosoniy hukmdor Yazdigard Uchinchi qatl etilgan milodiy 651-yilgacha bo'lgan tarix yoritilgan. Shu tariqa dostonida Eronda hukm surgan to'rt sulola – peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar davriga oid voqealar bayon qilinadi. Bu to'rt sulolada jami 50 hukmdor taxt so'ragan.

Eron qahramonlik eposini bir kitobga yig'ish masalasini arab istilosigacha bo'lgan III – VII asrlarda taxt so'ragan so'nggi eroniy sulola – sosoniylar ko'targan, ular amri bilan pahlaviy (eski fors) tilida «Xudoynoma» («Hukmdorlar haqida kitob») degan maxsus asar yozilgan edi. Hatto, u arab tiliga to'qqiz marta tarjima ham qilingan. Ammo uning na asliyati, na tarjimalari bizgacha yetib kelgan.

X asrda bu masala yana qo'zg'aldi. Abul Muayyad Balxiy nasriy yo'l bilan shohlar tarixini bitgani, to'rt olim birgalikda «Shohnomayi Mansuriy» nomi bilan mashhur bo'lgan nasriy kitob

yoʻzгани, Abu Ali Muhammad ibn Ahmad Balxiy, shuningdek, Mas'ud Marvaziylarning (966-yildan oldin yaratilgan) she'riy «Shohnoma»lari haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Ana shu ko'p asrlik intilishlarni Firdavsiy oxiriga yetkazdi. Juda katta epik (voqealar bayoni birlamchi bo'lgan adabiy tur) asar bunyod etdi. Mantiqan bilinib turibdiki, Firdavsiy bu masalada o'zigacha yaratilgan, qo'lga kiritishning imkoni bo'lgan barcha manba va materiallardan unumli foydalangan, ularni puxta o'rganib, tartibga solgan, tahlil qilgan, ustalik bilan o'z asari tarkibiga kiritgan.

«Shohnoma» 60 ming baytni o'z ichiga oladi. Asar biz bilgan an'anaviy «Xamsa»lardan hajman ikki-ikki yarim barobar katta.

«Shohnoma» aruzning mutaqoribi musammani mahfuz (yoki maqsur), ya'ni «*faulun-faulun-faulun-faul* (yoki *faol*)» vaznida yozilgan. Bu eshitalishda xuddi «*ba-bam-bam ba-bam-bam ba-bam-bam ba-bam*» tarzida chalinadigan nog'ora ohangini eslatadi. Qadim shohlar hayoti va faoliyatini urushlarsiz tasavvur qilish qiyin bo'lgani kabi, hukmdorlar timsollari asosida yaratilgan asarlar aksaran shu vaznda bitilgan. Bu an'ana forsiy va turkiy dostonchilikda «Shohnoma»dan keyin yana-da keng quloch yoydi.

«Shohnoma»ni shoir 30 yil mobaynida yaratdi.

Yillar, asrlar davomida bu asarning turli nusxalari paydo bo'ldi, ba'zi qissalari asosida xalq kitoblari ham yuzaga keldi. XV asr birinchi yarmida temuriy hukmdor, Mirzo Ulug'bekning akasi Boysunqur Mirzo Hirotda mutaxassis olimlarni to'plab, «Shohnoma»ning 40 dan ortiq nusxasini qiyosiy o'rganib, mukammal holga keltirilgan yagona ilmiy-tanqidiy matn tuzishga buyurdi.

«Shohnoma», tasvir manbasiga ko'ra, uch qismga bo'linadi:

1. Qayta ishlangan eng qadimiy afsonalar bayoni.
2. Xalq qahramonlari haqidagi afsona, rivoyat va qissalarning badiiy talqini.
3. Tarixiy shohlar hayotidan olingan voqea-hodisalar asosidagi qissalar.

«Shohnoma»ning bosh g'oyasi va asosiy g'oyalari.

Asarda shohlar hayotini yoritish bir bahona, xolos. Aslida, unda xalq hayoti, tarixi, tiynati (mentaliteti), orzu-maqsadlari, armon va o'kinchlari aks etgan.

Bu yirik asarning bosh g'oyasi, asosiy g'oyalari va boshqa g'oyalari mavjud. Har bir qissa yo hikoyada, rivoyat yo voqea tasvirida, kattadir-kichikdir, bir muayyan g'oya ilgari surilgan. Biroq shu bo'laklardan yig'ilib keladigan bir bosh g'oya ham bor.

Ya'ni barcha qism va bo'laklar birgalikda amalda ana shu yetakchi g'oyani yuzaga chiqarishga xizmat qilgan.

Bosh g'oya — vatanni ulug'lash, xalq qudrati va salohiyatini ko'z-ko'z qilish, elning yetuk farzandlari qadrini ko'tarish, shu tariqa o'quvchiga kuchli vatanparvarlik hissini singdirish.

Ana shu bosh g'oya atrofida markazlashgan davlat qurish, insonparvarlik, mehnatsevarlik, tinchlikparvarlik, adolat, ezgulik, halollik, mardlikni sharaflab, qonli urushlarni qo'zg'ash, yovuzlik, kishilarga jabr-zulm o'tkazish, adolatsizlik, munofiqlikni qoralash g'oyalari ham ilgari suriladi.

«Shohnoma»ning bir xususiyati shuki, u forsiyzabon xalqning islomdan oldingi davri hayotini qalamga oladi. Shuning uchun unda islomiy ruh yo'q darajada. Undagi voqea va timsollar talqinidan tasavvufiy ma'nolar qidirish ham kerak emas.

Bu yirik epik asarning shundan kelib chiqadigan yana bir o'ziga xosligi bor. Firdavsiy arab bosqinidan qutulib, mustaqil davlat tuzgan xalqning o'sha islomdan, ya'ni asar yozilgan davrdan 250—300 yillar oldingi zamon tarixi, voqea-hodisalari, afsona va rivoyatlarini qayta tiklaydi, shu tariqa amalda milliy ruhni uyg'otishni ko'zlaydi.

Bu xuddi qariyb bir yarim asrlik mustamlaka zulmidan qutulib, mustaqillikka erishganimizdan so'ng milliy ma'naviyatimizga qaytish, ulug' ajdodlarimiz nomini tiklash, qabrlarini obod etish, ular yaratgan boy merosni xalqqa qaytarish, ularni tadqiq etib, bugun uchun xizmat qildirish va hokazo shu kabi ezgu ishlar amalga oshirilganiga o'xshab ketadi.

«Shohnoma» va o'zbek adabiyoti: tarjima va ta'sir.

«Shohnoma», garchi forsiy tilda bitilgan bo'lsa ham, Eron va Turon xalqlari uchun mushtarak badiiy meros hisoblanadi. Birinchidan, unda ana shu ikki ko'hna zamin xalqi tarixiga oid voqea-hodisalar qalamga olingan. Ikkinchidan, mana, o'n bir asrdirki, u shu yurtlarda asliyatda o'qiladi. Uchinchidan, bu yirik milliy badiiy yodnoma yaratilgan davridan buyon o'zbek adabiyotini qiziqtirib keladi. Oradan bir asr ham o'tar-o'tmay turkiy tilda «Qutadg'u bilig» yaratilib, muallifning o'zi tomonidan eronliklar uni «*Shohnomayi turkiy*» deyishi qayd etilgani ham shundan dalolat beradi.

Bu asardan qismlar XVIII asrda Shoh Hijron, Xomushiy, XIX asrda Nurmuhammad Buxoriy, Ochildimurod Miriy, XX asrda Shoislom Shomuhamedov, Hamid G'ulom, Nazarmat, Jumaniyoz Jabborovlar tomonidan o'zbekchaga tarjima qilindi. Keyingi tarjima uch jildda 1975-, 1976-, 1977-yillari chop etildi. Lekin hali asar to'lig'icha tilimizga o'girilmagan.

Forsiy-turkiy dostonchilik, xususan, xamsanavislikni Firdavsiy ta'siridan xoli holda tasavvur qilish mumkin emas. Bu jihatdan, ayniqsa, «Xamsa»ning Iskandar Maqduniy hayoti asosida bitiladigan beshinchi dostoni tamoman «Shohnoma» vazni va yo'nalishida ekani bilan ajralib turadi.

SHOHNOMA

(Dostondan parcha)

SIYOVUSH¹ QISSASI

(«Eron va Turon sulhi»²)

SIYOVUSHNING KOVUSGA MAKTUB YO'LLAGANI

Sipoh ila Balxni olgani zamon
Kovus shohga xabar yubordi o'g'lon:

«...Balxga keldim shod-u kulgan baxt bilan,
Jahondor iqboli, toj-u taxt bilan.

Uch kun davom etdi qirg'inli urush,
To'rtinchi kun Xudo qildi parzarish.

Sipahrim-u Tirmid, Bormondek botir
Qochishdi misoli yoydan uchgan tir.

Jayhungacha yetmish bukun sipohim,
Jahonga soyasin solmish kulohim.

Afrosiyob So'g'dda lashkar bilan xun³,
Oramiz ajratib oqadi Jayhun.

Bu yoqda turibman buyrug'ing kutib,
Amr etsang, jang qilay daryodan o'tib».

SIYOVUSH MAKTUBIGA KAY KOVUSNING JAVOB YUBORGANI

Bu noma yetishgach shohi Eronga,
Toj-u taxti boshi yetdi Kayvonga:

«...Ona suti ketmay og'zingdan hamon,
Yovga o'q yog'dirib, tortibsan kamon.

¹ *Siyovush* — Eron shohi Kay Kovusning o'g'li, ona tarafidan Turon shohi Afrosiyobning ukasi bo'lmish Garsevazning evarasi.

² Qissa mazmunidan kelib chiqib, shartli ravishda unga shu qo'shimcha nomni qo'ydik. — *Tuzuvchi*.

³ *Xun* — qon.

...Yovni yengib, etgach barobar yerga,
Biroz to'xtab turmoq lozimdir erga.

Qo'shin tarqalmasin, et bir joyga jam,
Bir qarorgoh qurgin sen o'zingga ham.

...Savashin qidirib etma hech shitob,
O'zi jangga kelur ul Afrosiyob.

Ul o'tsa sen taraf, gar kechib Jayhun,
Balki, o'z etagi xun bo'ladi, xun!»

AFROSIYOBNING QO'RQINCHLI TUSH KO'RGANI

Hali tunning uchdan biri o'tmayoq,
Shoh uyg'ondi, tani bezgakday titroq.

Qaltirab, bo'kirib, uyg'onib ketdi,
Uning dod tovushi atrofga yetdi.

Uyg'onib ketishdi cho'ri, g'ulomlar,
Shov-shuv ko'tarishdi kaniz, mahramlar.

Taxtga keltirishdi, tutib qo'lda sham,
Titrar terak bargi kabi hali ham.

Yana savol berdi Garsevaz¹ nomvar:
«Ne sinoat o'tdi, so'zla, birodar?»

Afrosiyob dedi: «Naqadar mudhish,
Hech kim, hech ko'rmasin bunday qo'rqinch tush.

Bu kecha ko'rganim tushni hech qachon,
Na kekxa ko'rgandir, na bir navqiron.

Biyobon g'iji-bij ilonmish, ilon,
Yer chang-u kalxatga to'liqmish osmon.

Har yonda qoyalar, chag'ir tosh tog'i,
Go'yoki jahonning soliq qovog'i.

Bir chekkada turar mening chodirim,
Atrofda sipohim — botir, qodirim.

Ko'tarilib shu zum shiddatkor bo'ron,
Bayrog'imni yulib yiqdi nogahon.

Har tomondan oqdi daryo-daryo xun,
Qarorgoh chodirim bo'ldi sarnigun.

¹ Garsevaz — Afrosiyobning ukasi.

Lashkarim ichidan sanoqsiz miqdor,
Boshlari kesilgan, tana-loshi xor.

Eron sipohlari misoli bo'ron,
Bosib kelar qo'lda nayza-yu kamon.

Har nayza uchida bir bosh osilgan,
Har kim qo'ltig'ida bir bosh qisilgan.

Suvoriylar bari tim qora kiyim,
Nayza-la taxtinga ayladi hujum.

Taxtimdan olishib, qo'limni bog'lab,
Surgab ketishardi, dilimni dog'lab.

Sinchiklab boqardim zor-zor har tomon,
Ko'rinmasdi menga qardosh biror jon.

Kovus huzuriga yetkazdi oson,
Meni yugurtirib bir yosh pahlavon.

Bir taxt edi, undan past kelardi Moh,
Unda o'ltirardi gurd¹ Kovus shoh.

Kovus shoh yonida bir yosh xushchiroy,
Yigit o'ltirardi misli to'lin Oy.

O'n to'rtidan oshmasdi yigitning yoshi,
Meni bog'liq ko'rib, chimrilib qoshi,

Bir na'ra tortdi-yu devi g'arrondak,
Tig' bilan ayladi naq ikki bo'lak.

Dodlab yuboribman og'riq vahmdan,
O'z ovozim bedor etmish uyqimdan».

AFROSIYOBNING ARBOBLARI BILAN MASLAHAT QILGANI

...Ularga dedi: «Bu gardanda falak,
Qismatim qilmadi urushdan bo'lak.

...Jahon shohi agar qilsa bedodlik,
Yaxshilik yo'qolar, gumdondir shodlik.

...Qing'irlik kuchayar, qolmas to'g'rilik,
Har yonda avj olar yolg'on, o'g'rilik.

¹ *Curd* – pahlavon.

Jonimdan to'ydirdi zo'rlik, jang-jadal,
Yaxshilikka burdi xalloqi azal!

Bukun joriy qilay sulh-u adolat,
Anduh-g'orat emas, rohat-farog'at.

Mendan tinchlik topsin jahon bir zamon,
Bozor qizitmasin ajal nogahon.

Uchdan ikki jahon zeri poyimdir,
Eroni, Turoni ham saroyimdir.

Necha sarkash botir, boshlarida toj,
To'lab turishadi menga katta boj.

Agar sizlar ma'qul topsangiz, bitib,
Yuboray Rustamga¹ bukun bir maktub.

Siyovush bilan sulh eshigin ochay,
Sovg'alar yuboray, oltinlar sochay».

Garsevazga farmon yetar shohona:
«Ishni yig'ib, yo'lga bo'lgil ravona.

Degil: Eronga hech da'voyimiz yo'q,
Degil: So'zimiz chin, ko'ngli bo'lsin to'q.

Bizniki Chindan to Jayhun qirg'og'i,
Bizga bas So'g'diylar yeri — tuz, tog'i.

...Eron bilan Turon bir edi doim,
Nizo bilmay yashar erdi ko'p qoyim.

...Faridundek oqil bo'lsak, bo'lmasmi,
Jahonni beurush bo'lsak, bo'lmasmi?!

Afv etib, yuz bursak ezgulik tomon,
Urush unutilsa, yo'qolsa yomon».

SIYOVUSHNING AFROSIYOB BILAN AHD-PAYMON QILGANI

Garsevaz saroyga kelar, vaqt sahar,
Boshida kuloh-u belida kamar.

Siyovush nazdida o'padi zamin,
So'ngra yog'diradi unga ofarin.

¹ Rustam — eronlik pahlavon.

Siyovush unga der: «Nechuk uxladim,
Qilmadimi shov-shuv quloqlarni ding?»

So'ng yana dedikim: «Bu kor-u boring,
Tun bo'yi o'ylatdi sening guftoring.

Ikkimiz fikr etdik, g'amni quvaylik,
Kiyna-adovatdan dilni yuvaylik.

Afrosiyobga tez yuborgil javob,
Adovatni boshdan chiqarsin shu tob.

Oxiri voyligi bilinsa, demak,
Nobop ishni boshdan to'xtatmoq kerak.

Rostlik hokim bo'lsin, orada ardoq,
Qahr-la yo'lbarsdek bo'lma urushqoq.

Noma beray, yetkaz, ehtimolki, shoh,
Urushmay, sulh bilan qaytarar sipoh».

...Buxoro-yu So'g'd-u Samarqand-u Choch,
Sajjob yerlarini bo'shatib qiyg'och,

Qo'shinin Qang tomon surardi shitob,
Paymoniga sodiq shoh Afrosiyob.

Bu ishlardan ogoh bo'liboq Rustam
Gumoni qolmadi, bo'ldi xotirjam.

«Siyovush qissasi»ning asardagi o'rni, g'oyaviy-voqeiy, badiiy- tab'iy, ma'naviy-axloqiy jihatlari.

«Siyovush qissasi» yirik epik polotnning aynan Eron-Turon do'stligini tarannum etgan qismlaridan biri hisoblanadi.

Siyovush – Eron shohi Kay Kovusning o'g'li. Lekin onasining onasi, ya'ni buvisi turonlik edi. Shunday qilib, Siyovushning onasi turonlik Garsevazning qizidan tug'ilgan qiz edi. Buni shoir Siyovushning onasi tilidan mana bunday ifodalaydi:

Qiz dediki: «Onam turonlik xotun,
Ota tomonimdan ajdod Faridun.

Sipohdor Garsevaz menga bobodur,
Uning yeri, suvi, joyi a'lodur».

Garsevaz esa Samarqand hukmdori Afrosiyobning ukasi edi.

Siz o'qigan qissa matniga ko'ra, Siyovush Eron-Turon urushida Eron tomonidan askarga boshchilik qilib, Balxga¹ yetib keladi. Afrosiyob esa Jayhun, ya'ni Amudaryoning beri yog'ida lashkar to'plab, jangga hozirlik ko'rib turar edi.

Shu orada Afrosiyob qo'rqinchli tush ko'radi. Tushida uning lashkari ko'p ziyon topadi, jumladan, qattiq bo'ron turib, davlati bayrog'ini qulatadi. Ta'burchilar unga bu tushning yomon oqibatlarga ishora ekanini aytishadi.

Shundan so'ng Afrosiyob saroy a'yonlari bilan kengashadi. Ularga sulh tuzib, Eron-u Turon o'rtasidagi urushni to'xtatish fikrida ekanini aytadi. Eron pahlavoni Rustamga maktub yuborish, shahzoda Siyovushga sovg'a-salomlar yo'llab, yarashish eshiklarini ochish taklifini o'rtaga qo'yadi.

Keltirilgan parcha so'ngidagi mana bu so'zlarni dunyo abadulabad takrorlab yursa ham kamlik qiladi:

Eron bilan Turon bir edi doim,
Nizo bilmay yashar erdi ko'p qoyim.

...Faridundek oqil bo'lsak, bo'lmasmi,
Jahonni beurush bo'lsak, bo'lmasmi?!

Afv etib, yuz bursak ezgulik tomon,
Urush unutilsa, yo'qolsa yomon.

Qissaning bugun uchun ahamiyati.

«Siyovush qissasi»da ana shunday muhim va umumbashariy muammo ko'tarilib, tahlil etilgan va ezgulikka yo'g'rilgan sulh yo'li ulug'langan.

«Shohnoma»dan ko'plab hayotiy va yaxshilikka yo'naltirilgan talqinlar o'rin olgan. Asarning o'lmasligi shundan.

Ko'rinib turganidek, davlatlar o'rtasida urush, xalqlar o'rtasida jang-u jadal, odamlar o'rtasida nizoni bartaraf etish — har zamonning bosh vazifasi yanglig' dolzarb masala. Butun bashariyat jahonda tinchlik-osoyishtalik, xotirjamlik hukm surishini istaydi, shu yo'lda kurash olib boradi.

Bu — masalaning umumiy jihati.

¹ Balx hozirgi Afg'oniston hududida, Termizdan 70 chaqirimcha keladigan yerda bo'lgan qadimiy shahar va viloyat. Hozir Balx vayronalariga yaqin joyda Mazori Sharif shahri qad rostlab turibdi. O'zbekiston Termizdan Mazori Sharifgacha temir yo'l qurishga kirishdi.

Masalaning xususiy jihati ham bor. «Shohnoma» ta'lim berganidek, Eron va Turon mamlakatlari xalqlari asrlar mobaynida yaxshi qo'shnichilik, o'zaro birodarlik, qondosh-qarindoshlik rishtalarini mustahkamlab kelishgan. Qaysi asrlarda bu ikki yurt o'rtasida madaniy-maishiy, ilmiy-ma'rifiy, ma'naviy-axloqiy, adabiy-badiiy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-tijoriy hamkorliklar, o'zaro ta'sir va aloqalar kuchaygan bo'lsa, bundan ikki taraf ham birday yutgan.

Mustaqil O'zbekistonning bugungi Eron Islom Respublikasi bilan har taraflama aloqa va hamkorliklari tamoman yangi ko'lam va daraja kasb etdi. Sho'ro davrida sun'iy ravishda uzib tashlangan rishtalar qayta bog'landi. Ikki tarixan do'st va hamkor davlatning o'zaro munosabatlari ravnaq topishida buyuk Abulqosim Firdavsiyning «Shohnoma»si yanglig' mushtarak badiiy yodgorliklarning alohida va ayricha o'rni hamda ahamiyati bor.

Savol va topshiriqlar

1. Abulqosim Firdavsiyning hayoti va ijodi haqida qisqacha so'zlab bering.
2. «Shohnoma»ning yaratilish tarixi haqida nimalarni bilasiz?
3. Nimalar «Shohnoma»ga asosiy manba bo'lib xizmat qilgan?
4. Asarning bosh g'oyasi, asosiy g'oyalarini tahlil qiling.
5. «Shohnoma»ning o'zbekchaga tarjimalari va adabiyotimizga ta'siri haqida so'zlab bering.
6. «Siyovush qissasi»ning asardagi o'rni va ahamiyatini qanday tushunasiz?
7. Nega shoir Eron va Turon sulhi masalasini aynan «Siyovush qissasi»ga kiritdi?
8. Qissaning bugun uchun ahamiyati nimalarda ko'rinadi?
9. O'zbekiston Respublikasi bilan Eron Islom Respublikasi o'rtasidagi do'stlik aloqalarini kuchaytirishda «Shohnoma» singari mushtarak madaniy-adabiy merosning ahamiyati haqida fikrlab, dars jarayonida so'zlab bering.

Hindistonlik buyuk shoir, yozuvchi, bastakor va tarbiyashunos, taniqli jamoat arbobi, xalqaro Nobel mukofotining laureati Robindranat Tagor 1861-yili 7-mayda Kalkutta shahrida tavallud topgan. Uning otasi baland martabali, yuksak saviyali kishi edi. R.Tagor oiladagi 14 farzandning kenjasi bo'lib, otasi uni butun Hindiston bo'ylab o'zi bilan olib yurar, mamlakatning muqaddas qadamjolarini ko'rsatar edi. Bola tabiat go'zalliklaridan ta'sirlanib zavqqa to'lardi.

Bo'lajak adibning 8 yoshidayoq she'rlar yoza boshlagani shundan bo'lsa kerak. R. Tagor dastlabki savodni uyida olgan. Keyinchalik, xususiy maktablarda, Kalkuttadagi seminariyada o'qidi, uni bitirgach, Bengaliya akademiyasida tarix va madaniyatdan saboq oldi. 1878–1880-yillarda London Universitetining kollejiga o'qishga kiradi. Biroq uni tugatmasdan Hindistonga qaytadi. Oilada akalariga ergashib, ijod qila boshlaydi. Angliyadagi jurnallarda dastlabki she'r, doston va maqolalari e'lon qilinadi. Uning 1882-yilda e'lon qilingan ilk she'riy to'plami «Oqshom qo'shiqlari» deb atalardi. Shundan so'ng u pok insoniy muhabbat ulug'langan «Tonggi qo'shiqlar», «Suratlar va qo'shiqlar», mustamlakachilik zulmi va ijtimoiy adolatsizlik qoralangan «Bibha sohili» va «Donishmand Roja» tarixiy romanlarini yozadi. U asosan bengal tilida ijod qilgan.

1884–1911-yillarda R. Tagor ijtimoiy-siyosiy tadbirlarda ishtirok etdi. Jumladan, Hindiston Milliy kongressida faol qatnashdi. Jahon tarixi darslaridan sizga ma'lumki, bu vaqtda Hindiston Buyuk Britaniya davlatining mustamlakasi edi. Milliy ozodlik harakatida qatnashib, milliy ongi o'sganligi tufayli uning asarlarida ham hind xalqining ingliz istilochilariga qarshi kurashi, mustamlaka siyosatiga nisbatan keskin noroziligi ifodalandi. Uning «Chitra», «Lahza» she'riy to'plamlari, «Roja va Rani», «Qurbonlik», «Chitrangoda», «Malini» falsafiy dramalari, keyinchalik o'zbek tiliga ham tarjima qilingan «Hisob-kitob», «Jazo» va «Nur va soyalar» hikoyalari ana

shu harakatning ijtimoiy-badiiy ko‘rinishi sifatida yaratildi. R. Tagor asarlari Hindiston va undan tashqarida ham mashhur bo‘la boshladi. U 1912-yilda o‘zining «Gitanjali» she‘rlar to‘plamini ingliz tiliga tarjima qiladi. Mazkur asari uchun 1913-yilda Xalqaro Nobel mukofotiga sazovor bo‘ladi. Mukofot puliga esa Hindiston bolalariga bepul maktab ochadi. Bu maktab Birinchi jahon urushidan keyin bepul o‘qitiladigan universitetga aylantiriladi. R. Tagor Yevropa mamlakatlariga, Yaponiya, Amerika Qo‘shma Shtatlariga bir necha marotaba safar qiladi. Safarda ko‘rganlarini Hindistondagi siyosiy ahvol bilan qiyoslaydi. Ko‘rgan-bilganlari asosida milliy ozodlikka da‘vat ruhida kitoblar yaratdi. Bu asarlarida Hindistondagi barcha millat vakillarini, ular qaysi irq, tabaqa va diniy mazhabda bo‘lishidan qat’i nazar, ozodlik uchun kurashda yagona ittifoqqa birlashishga chaqirdi. Uning 1911-yilda vatanparvarlik ruhida bitgan «Xalq qalbi» nomli qo‘shig‘i Hindiston Respublikasining milliy madhiyasiga, 1913-yilda yaratgan «Mening oltin Bengaliyam» qo‘shig‘i esa Bangladesh Xalq Respublikasining milliy madhiyasiga aylangan.

R. Tagor ijodi rang-barang. U adabiyotning turli janrlarida qalam tebratdi. Uning adabiy bisotida muhabbat haqidagi kichik lirik she‘rdan to yirik epik dostongacha, purmazmun hikoya, qissadan to yirik romangacha, kichik sahna asaridan to salmoqli dramalargacha, kishini chuqur o‘yga toldiradigan badialargacha mavjud.

R. Tagor Hindiston ozodligini, uning kelajagini ma‘rifatda ko‘rdi. U ozodlikka, avvalo, savodxonlik, ma‘rifatga oshnolik, g‘aflat va jaholatni yengish orqaligina erishish mumkin deb hisoblaydi. Shuning uchun u butun umri davomida o‘z xalqining ko‘zini ochishga urindi, yurtdoshlari, maslakdoshlarini ham shunga da‘vat etdi. Buyuk adib shu jihatdan bizga ma‘rifatparvar jadid bobolarimiz Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Cho‘lponlarni eslatadi.

R. Tagor asarlari jahonning ko‘p tillariga tarjima qilingan. Xususan, o‘zbek tilida adibning sakkiz jildlik tanlangan asarlar to‘plami, shuningdek, «Nur va soyalar» (1957), «Ko‘zga tushgan cho‘p» (1973) nomli kitoblari nashr etilgan.

O‘zbek sahnasida esa uning «Pochta» pyesasi va «Halokat» romani asosida tayyorlangan «Gang daryosining qizi» dramasi Hamza nomli akademik teatr (hozirgi Milliy teatr)da o‘ynalgan. «O‘zbekfilm»

kinostudiyasida 1961-yilda xuddi shu nomda to'la metrajli badiiy film yaratilgan.

R. Tagor ijodi o'zbek yozuvchilari uchun ham tajriba maktabi bo'ldi, desak yanglishmaymiz. Ayniqsa, uning ma'rifatparvarlikni tarannum etuvchi asarlari hind va o'zbek xalqi o'rtasidagi buyuk Bobur tomonidan o'rnatilgan do'stlik rishtalarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Qadrlı o'quvchilar! Sakkizinchi sinfda Sizga R. Tagorning «Nur va soyalar» hikoyasini o'rganish tavsiya etiladi. Hikoya o'tgan asr boshlarida Hindistonda mustamlakachilik zulmini tortgan, insoniy huquqlari poymol etilgan hind xalqi hayotidan muhim bir lavhani hikoya qiladi. Asar qahramoni Shoshibushon o'qimishli, kamsuqum, dilkash yigit. U advokatlikka o'qigan, biroq biror bir tayinli ish qilishdan ko'ra yolg'izlikda kitob mutolaasi bilan shug'ullanishni afzal ko'radi. Hikoyada qayd etilganidek, Shoshibushon «...osoyishtalik, tinchlikni yaxshi ko'rardi, shuning uchun uylanishni ham xohlamasdi». Biroq ko'p o'tmay uzlat va tanholikni xush ko'radigan bu yigit o'zgarib, tez-tez g'azabi jo'shib, o'zini qo'ygani joy topolmay qoladi. Uning bu ahvolga tushishiga sabab, o'z atrofida ro'y berayotgan nohaqlik, adolatsizlik edi. Shoshibushon qishloqdagilardan bezib Kalkuttaga jo'nay deb turganda, qishloqqa okrug sudyasi kelib qoladi. Uning yugurdaklari, xizmatchilari, politsiyachilari, itlari, otlari va otboqari butun qishloqni larzaga keltiradi. Sudya barchani urib-so'kib zulm qila boshlaydi. Bunday adolatsizlikni ko'rgan Shoshibushon chidab turolmaydi. Hamisha odamlardan yashirib yurgan yigit sudya huzuriga kelib, u jabrlagan kishilarni qonun nomidan o'z himoyasiga olishini ma'lum qiladi. Sudyaning: «Bu ishni ovoza qilmay, kelishib qo'ya qolaylik», degan taklifiga rozi bo'lmaydi. Biroq u sud jarayonini boy beradi. Sababi — «Da'vogar sust bo'lsa qozi muttaham», — deganlaridek, jabrlangan noib Xorkumar da'vosidan qaytadi, sudyaga, xo'jayini — zamindorga qarshi borgisi kelmaydi. Aksincha: «Men shikoyat qilmoqchi emas edim. Bu mening hamqishlog'im Shoshining ishi», — deb unga tuhmat qiladi.

Xullas, advokat Shoshibushon qaysi ishga qo'l urmasin, muvaffaqiyatsizlikka uchrayveradi. Sababi o'sha — odamlar haqiqat uchun kurashishdan ko'ra, boshlari tinch bo'lishini o'ylaydilar, mutelikni ma'qul biladilar. Uning haqsizlik himoyasi uchun qilgan

har bir harakati temir devorga urilgan chinni buyumdek sinib, chil-chil bo'laveradi. Urinishlari puchga chiqqan Shoshibushon qonunni ham yig'ishtirib qo'yib, hatto politsiya xodimini do'pposlash darajasiga boradi, bu qilmishi uchun besh yil qamoq jazosiga hukm qilinadi, ko'p uqubatlar chekadi.

Adib mustamlaka yillarida Hindistonda hukm surgan tushkun ahvol, ingliz istilochilari tomonidan qo'rqqoq, yuvosh, mute avomga aylantirilgan yurtdoshlari taqdirini, bitta-yarimta insonning yurak yutib aytgan so'zi yoki qilgan ishi shamolga sovurilayotganligini «Nur va soyalar» hikoyasida yorqin tasvirlagan. Ushbu asar jafokash hind xalqini qullikda ushlab turishga intilgan ajnabiy mustamlakachilar va ularga zulm pichog'ini qayrab bergan mahalliy amaldorlar haqida bitilgan aybnoma kabi o'qiladi.

NUR VA SOYALAR

(*Ayrim qisqartirishlar bilan olindi*)

I

Kecha kun bo'yi yomg'ir yog'ib, bu kun tindi, quyosh va to'zigan bulutlar yetilayozgan ertangi sholipoyalarga qarab birin-ketin panjalarini cho'zmoqdalar. Keng va ko'm-ko'k dalalar quyosh nuri tushishi bilan birdan yalt etib porlaydi-yu, yana bir lahzada quyug ko'lanka ostida qolib ketadi.

Osmon sahnasida faqat ikki aktyor o'ynamoqda — bulut va quyosh, ularning har biri o'z rolini bajaradi, ammo yer sahnasida, ayni bir vaqtda necha joyda, qancha pyesalar o'ynalayotganini hisoblash mumkin emas.

Yo'l-yo'l sariga¹ o'ralgan bir qizcha ko'chada — deraza qarshisida u yoqdan-bu yoqqa o'tar va sarisining etagiga solib olgan olxo'ridan bitta-bitta olib yer edi. Qizchani yuz ifodasidan uning kushetkada o'tirib kitob o'qiyotgan yigitcha bilan oshnaligi ko'rinib turibdi. U bir amallab yigitning diqqatini jalb qilish niyatida, ammo o'zining sokin beparvoligi bilan, go'yo faqat olxo'ri yeyish bilan band-u, yigitchani payqamaganday ko'rinishga tirishardi.

Baxtga qarshi qunt bilan o'qiyotgan yigitchaning ko'zlari ancha zaif bo'lib, uzoqni yaxshi ko'rolmaganidan, qizchani sokin

¹ *Sari* — hind xotin-qizlarining ustki kiyimi.

beparvoligi unga hech ta'sir qilmadi. Aftidan, qizcha buni bilardi, shuning uchun birpasdan keyin, u yoqdan-bu yoqqa behuda yurish va sokin beparvolik o'rniga, olxo'ri danaklarini ishga sola boshladi. Ko'rga ishing tushsa, o'z qadr-u g'ururingni saqlab qolishing qiyin!

Bir necha danak, go'yo tasodifan borib yog'och eshikka tiqillab tekkanda, yigitcha boshini ko'tardi. Mug'ambir qizcha buni payqab, etagidagi olxo'rilaridan pishganroqlarini ajrata boshladi. Yigitcha ko'zlarini qisib qaragach, qizni tanidi: keyin kitobni qo'ydi-da, deraza oldiga kelib, tabassum bilan qizni chaqirdi:

– Giribala!

Giribala zo'r berib olxo'ri saralardi. Bu mashg'ulotga qattiq berilganday bo'lib, uydan ohista uzoqlasha boshladi.

Ko'zlari zaif yigitcha qizning bu qiligi o'zining beixtiyor bir jinoyati uchun berilgan jazo ekanini darrov angladi-da, yugurib ko'chaga chiqdi.

– Hoy, Giribala, o'zi nima gap, bugun menga olxo'ri bermaysanmi?

Giribala unga e'tibor etmay, bir olxo'rini olib diqqat bilan ko'zdan kechirdi-yu, sovuqqonlik bilan yemoqqa kirishdi...

Osmonda quyosh bilan bulutlarning o'yini tabiiy bir hol bo'lgandek, bu ikki mavjudotning yerdagi o'yini ham tabiiy bir narsadir. Shuning bilan birga, quyosh va bulutlar o'yini tabiiy hol emas, umuman olganda, buni o'yin deb ham bo'lmaydi, u faqat o'yinni eslatadi, shuningdek, kishilik jamiyatida, ko'rkam kuz kunida ro'y berib turgan yuzlab voqealar orasida, bu ikki noma'lum kishining qisqagina tarixi ahamiyatsizdek ko'rinsa-da, aslida unday emas. Beparvolik bilan abadiylikni abadiylikka ulashtiradigan qadimiy, ulug' va ko'zga ko'rinmas Tangri sahar va oqshomning kulgisi-yu ko'zyoshlariga hayotdagi hamma baxt va badbaxtliklar urug'ini sochib yuborgan. Shunday bo'lishiga qaramay, qizchanning sababsiz gerdayishi, yolg'iz tomoshabinlargagina emas, hatto pyesaning bosh qahramoni boyagi yigitchaga ham tamomila anglashilmas edi. Nega bu qiz ba'zan jahli chiqadi, ba'zan esa cheksiz mehribonlik ko'rsatadi, goho ko'plab sovg'alar olib keladi-yu, goho iltifotni butunlay unutadi – bularning sababini anglash osonmas. Bu kun u, butun aql-u fikrini, zakovatini ishga solib, yigitni quvontirmoq istasa, ertaga bor kuchini, qaysarligini ishga solib, uning jig'iga tegadi. Agar yigitni biror yo'l bilan xafa qilolmasa, qaysarligi ikki daf'a ortadi, mabodo uni

xafa qilguday bo'lsa, qat'iyati pushaymonlik bilan chil-chil bo'lib, har bir bo'lagi ko'zyoshida erib ketar, bepoyon marhamat va mehribonlik oqimiga aylanardi.

Quyosh va bulutlar orasidagi bu ahamiyatsiz o'yinning dastlabki ahamiyatsiz tarixi va ahamiyatsiz o'yinlari so'nggi bobda qisqacha bayon etiladi.

II

Giribala o'n yoshlik qizcha bo'lib, Shoshibushon yaqindagina san'at magistri va huquq bakalavri unvonini olgan. Ular qo'shni edilar.

Giribalaning otasi Xorkumar bir vaqtlar o'z qishlog'ida ijaraga yer olib dehqonchilik qilardi, ammo keyin qo'li tang kelib, bisotida bor narsani sotdi-da, o'z xo'jayiniga noib bo'lib ishga kirdi; xo'jayini sira qishloqda yashamas edi. Xorkumarning qishlog'i o'zi yer ijarasi yig'ib yuradigan okrugda, shu sababli u o'z uyidan uzoqqa borolmasdi.

San'at magistri unvoni olganda Shoshibushon huquq fanidan ham yaxshi imtihon berdi, lekin hech qanday ish bilan mashg'ul bo'lmadi. Hech kim bilan ortiqcha inoq ham bo'lmadi; majlislarga qatnashsa ham, biror marta ikki og'iz so'zlagan emas. Ko'zi zaiфроq bo'lganidan, ba'zan oshnalarini tanimay qolardi, — u ko'zlarini qisib qarar, odamlar esa, buni nopisandlik nishonasi deb hisoblar edilar.

Odam dengiziga o'xshagan Kalkuttaday katta shaharda kishi o'z fikrlariga berilib, tanho yashasa, bu hol unga alohida ulug'vorlik bag'ishlaydi, ammo qishloqda bu xil yurish-turishni tamom boshqacha baholaydilar.

Shoshibushonni ishlashga majbur etish uchun qilingan harakatlari hech qanday natija bermagach, otasi uni qishloqqa keltirib, xo'jalikka qarashib turishni topshirdi. Shoshibushon qishloq aholisidan ko'pgina mazammat va ta'nalar eshitdi. Buning o'ziga xos sabablari bor edi: Shoshibushon osoyishtalik, tinchlikni yaxshi ko'rardi, shuning uchun uylanishni ham xohlamasdi. Qizlari balog'atga yetib, o'zlariga yuk bo'lib qolgan ota-onalar esa, uning uylanishga mayli yo'qligini manmanlik deb, sho'rlikning bu «aybini» sira kechirmasdilar.

...Giribala Shoshibushondan o'qishnigina emas, yozishni ham o'rgana boshladi. Bu o'qituvchi o'zining kichkina shogirdiga o'qish, yozish va grammatikani o'rgatish bilan qanoatlanmay, unga ulug'

yoʻzuvchilarning asarlarini tarjima qilib berib, bular haqida qizchanning fikrini soʻrar edi desak, hammaning kulishi aniq. Bulardan qizgina biror narsa anglarmidi, yoʻqmi — buni Xudo biladi, ammo oʻqituvchining bu qadar jonbozligi qizchaga juda yoqib tushgani shak-shubhasiz. Anglashilgan va anglashilmagan narsalar uning bolalik tasavvurida bir-biriga qoʻshilib, goʻzal lavhalarni bunyodga keltirardi. U jim turib, koʻzlarini katta ochib, diqqat bilan tinglar, ahyon-ahyonda oʻrinsiz savollar berar yoki birdan mavzudan chetga chiqib, gapga tushib ketardi. Shoshibushon bunday hollarda qizchanning gapini boʻlmas, ulugʻ asarlar haqida kichik tanqidchining fikrlarini eshitib, benihoya mamnun boʻlardi. Butun qishloqda uning dilidagini anglaydigan birdan-bir odam shu qizcha edi.

Giribala Shoshibushon bilan tanishganda 8 yashar edi, hozir 10 ga kirdi. Bu ikki yil mobaynida u ingliz va bengal alifbosini oʻrganib, bir qancha boshlangʻich kitoblarni oʻqib chiqdi. Shoshibushon boʻlsa, oʻzining qishloqda oʻtkazgan ikki yillik umrini yolgʻizlikda oʻtdi deb shikoyat qilolmas edi.

III

...Osoyishtalikni yaxshi koʻradigan yuvosh Shoshibushon oxiri Kalkuttaga ketishga qaror qildi. U joʻnay deb turganda, qishloqqa okrug sudyasi kelib qoldi. Uning yugurdaklari, xizmatchilari, politsiyalari, itlari, otlari va otboqari butun qishloqni larzaga keltirdi.

Bolalar, yoʻlbars orqasidan kuzatib borgan chiyaboʻri galasidek, qiziqish va qoʻrquv bilan sudya tushgan hovli atrofida toʻdalashib yurardilar.

Noib janoblari mehmonnavozlikka ketgan xarajatlarning ortigʻi bilan qaytishini eslab, sud raisini tovuq, tuxum, yogʻ va sut bilan taʼminlab turdi. Noib janoblari favqulodda tirishqoqlik bilan sud raisiga oziq-ovqatni keragidan ortiq yuborib turdi, ammo bir kuni erta bilan sudning farroshi kelib, sohibning itlariga toʻrt sher¹ yogʻ talab qilganda, Xorkumarning toqati toq boʻldi. Agar sohibning² itlari mahalliy itlardan koʻra koʻproq yogʻni uyalmay hazm etsalar ham, har holda bu qadar yogʻ ularning salomatliklariga ziyon qiladi, deb farroshni quruq qaytardi.

¹ *Sher* — ogʻirlik oʻlchovi — 900 gr.

² *Sohib* — janob, bu yerda ingliz sud raisi koʻzda tutilgan.

Farrosh borib o'z xo'jasiga, men noibning oldiga borib itlar uchun qayerdan go'sht sotib olish mumkin deb so'rasam, u ko'pchilik oldida past toifaga mansubligimni pesh qilib haydadi, nopisandlik qilib, hatto sizga ham til tegizdi, dedi.

Sohiblar uchun braxmanlarning toifaviy g'ururi toqat qilib bo'lmaydigan hol edi, buning ustiga noib uning farroshini haqorat qilgan, bunga sud raisi chiday olmadi, darhol «noib chaqirilsin» deb buyruq berdi.

Noib titrab-qaqshab, kalima o'girib sohibning eshigiga keldi. Oyoq tovushlari eshitilganda sud raisi tashqariga chiqdi.

– Nega mening farroshimni haydab yubording? – deb qichqirib so'radi u ajnabiy akzent bilan.

Xorkumar ta'zim qilib, shoshilgan holda, o'zining hech vaqt bu xil bezbetlikka yo'l qo'ymasligini aytdi; to'g'ri, dastlab to'rt sher yog' berishga ko'nmagan bo'lsa ham, keyin to'rt oyoqlilarga ezgulik qilish niyatida mazkur narsani topish uchun kishilar yuborgan.

Sohib kimni, qayerga yubording, deb so'radi.

Xorkumar og'ziga kelgan birinchi ismni aytdi. Sohib inobatli kishilarga bu masalani aniqlashni topshirib, noibni o'z uyida olib qoldi, yuborilgan odamlar kechqurun kelib, hech kimni hech yoqqa yuborgan emas ekan, deb xabar qildilar. Endi sud raisida noibning so'zlari yolg'on, farroshning gaplari to'g'ri ekaniga shakshubha qolmagan edi.

Sud raisi g'azab bilan qichqirib farroshga buyurdi:

– Qani, qulog'idan cho'zib, uydan chiqarib yubor!

Farrosh fursatni boy bermay, atrofga to'plangan xalqning ko'z oldida sohibning buyrug'ini bajardi.

Bu haqdagi xabar darhol qishloqqa taralib ketdi. Haqoratlangan Xorkumar uyiga kelganda tomog'idan ovqat ham o'tmay, o'likday cho'zilib yotdi.

Xorkumarning lavozimi unga ko'pgina dushmanlar orttirgan edi, bu xabar ularni juda mamnun etdi. Ammo Kalkuttaga jo'nashga hozirlangan Shoshibushon bu xabarni eshitganda g'oyat darg'azab bo'lib, tuni bilan uxlay olmadi.

Erta bilan u Xorkumarning uyiga keldi. Xorkumar Shoshibushonning qo'lidan ushlab o'pkasi to'lib yig'ladi.

– Haqorat da'vosi bilan sud raisini javobgarlikka tortish kerak. Men sening himoyaching bo'laman.

Sohibni sudga berish haqidagi fikrini eshitib, noib qo'rqib ketdi. Lekin Shoshibushon o'z fikrida turib oldi.

Xorkumar o'ylab ko'rish uchun fursat so'radi. Biroq o'zining xo'rlangani haqidagi ovoza hamma yerga taralib, dushmanlari o'z quvonchlarini yashirmay yurganini bilgach, u ortiq chidab tura olmay, Shoshibushondan yordam so'rab keldi:

— Babu¹, mening eshitishimcha, nima uchundir sen Kalkutaga ketishga qaror qilibsən. Bu fikringdan qayt. Qishloqda senday bir odamning bo'lishi bizlarni ruhlantiradi.

IV

Hamisha odamlardan yashirib yurgan Shoshibushon bugun sudga keldi. Shoshibushonning gaplarini eshitib bo'lgach, sud raisi uni o'z kabinetiga chaqirib, shunday dedi:

— Shoshu babu, shu ishni ovoza qilmay, o'zaro hal qila qolsak yaxshi bo'lasmikin?

Shoshibushon zaif ko'zlarini qisgan holda stolda yotgan qonunlar to'plamining muqovasiga diqqat bilan nazar tashladi.

— Men o'z himoyam ostidagi odamga bunday maslahat bera olmayman. U xalq orasida haqoratlangan. Shunday bo'lgach, qanday qilib bu ishni «ovoza qilmay hal etib» bo'ladi?

Qisqagina suhbatdan sohib shuni bildiki, bu kamgap, ko'zlari zaif odamni o'z yo'lingga kiritish oson emas ekan.

— Ol rayt², babu, ko'ramiz, qani bundan nima chiqar ekan. Sud bo'ladigan kunni belgilab, rais chiqib ketdi.

Bu orada okrug sudining raisi zamindorga³ shunday deb yozdi:

«Sening noibing mening xizmatkorlarimni haqorat qildi. Bu bilan u menga hurmatsizlik ko'rsatdi. Unga munosib choralar ko'rishingga ishonaman».

Zamindor Xorkumarni chaqirib keltirdi, Xorkumar ham zamindorga bo'lib o'tgan voqeani batafsil so'zlab berdi. Buni eshitib zamindor juda g'azablanib ketdi.

— Axir, gapni cho'zib o'tirmasdan farroshga to'rt sher yog'ni berib yuborsang bo'lasmidi? Nima, bu bilan qashshoqlanib qolarmiding?

Xorkumar o'zining yanglishganini sezdi, darhaqiqat, bundan u hech ziyon qilmas edi. O'z aybiga iqror bo'lib, dedi:

¹ Babu — janob.

² Ol rayt — yaxshi (*inglizcha*).

³ Zamindor — katta yer egasi.

– Ko‘rinib turibdiki, men shu kun chap yonim bilan turgan ekanman. Shuning uchun shunday ahmoqlik qilibman.

– Senga sohib ustidan shikoyat qilishga kim maslahat berdi?

– Marhamatlim, men shikoyat qilmoqchi emas edim. Bu mening hamqishlog‘im Shoshining ishi. Uning sud ishlarida hech qanday tajribasi yo‘q, bu g‘ovg‘ani mening roziligimsiz shu bola qo‘zg‘adi.

Zamindor Shoshibushondan qattiq xafa bo‘ldi. Bu yangi chiqqan ishsiz advokat nom chiqarish uchun har qanday avantyuraga tayyor! U, ish darhol to‘xtatilsin, deb noibga buyruq berdi.

Xorkumar sovg‘aga bir qancha meva olib, okrug sudining raisi huzuriga keldi. Sohib ustidan shikoyat qilish mening ta‘bimdagi ish emas, bu haligi ona suti og‘zidan ketmagan hamqishlog‘im advokat Shoshibushonning ishi, u menga hech narsa demasdan, o‘zicha shunday behuda ishni boshlagan, dedi. Sohib buni eshitib, Shoshibushonning xatti-harakatidan benihoyat darg‘azab bo‘lib, noibning uzrlaridan to‘la qanoat hosil etdi. U, garchi g‘azab ustida noibga jazo berishga buyurgan bo‘lsam-da, hozir o‘z qilmishimga afsuslanyapman, dedi.

Sohib yaqinda bengal tilidan yaxshi imtihon bergani uchun hozir oddiy odamlar bilan purviqor uslubda gaplashar edi.

– Men xafa bo‘lganim yo‘q, – dedi noib, – ma‘lumki, otanalar ham jahllari chiqqanda bolalariga jazo beradilar, ammo keyincha ularni tizzalariga o‘tqizib erkalatadilar.

Okrug sudining raisiga va xizmatkorlariga keltirgan sovg‘asini bo‘lib bergach, Xorkumar mahalliy sud raisini ko‘rish uchun uning oldiga bordi. Shoshibushonning yuzsizlarcha harakatini eshitgan sud raisi bunday dedi:

– Men ham taajjubda qoldim. Men hamisha noib babu aqlli odam degan fikrda edim, to‘satdan menga: «U kishi bu ishni bosti-bosti qilishga rozi emas, ishni sudga berish niyatida», dedilar. Men o‘z quloqlarimga ishonmadim. Endi menga hamma narsa tushunarli...

Oxiri u noibdan, Shoshi Kongress¹ a‘zosi emasmi, deb so‘radi. Xorkumar, kiprik qoqmay: «Ha», deb javob berdi.

Sohibning o‘ziga xos tushunchasida bu ishlarning mohiyati ravshan edi: bular bari Kongressning qo‘li bilan qilingan! Kongress agentlari yashirincha, har yerda ig‘vo qilib janjal chiqarishga

¹ Hozirgi Milliy Kongress partiyasi ko‘zda tutiladi.

imkoniyat qidirib yuradilar, so'ng «Amrito bazar» gazetasida bosib, hukumat bilan janjallashadilar. U o'ziga bir zarb bilan bu fitnachilarning hammasini bir yoqli qilishga yetarli huquq bermagani uchun hind hukumatini juda zaif hisoblar edi. Ammo Kongresschi Shoshibushonning nomini diliga tugib qo'ydi.

V

Olamda katta voqealar ro'y berganda, kichik voqealar ham och tomirlarni cho'zib, fursatni qo'ldan bermay, o'z huquqlarini talab etadi.

Shoshibushon Xorkumar ishi yuzasidan harakat boshlab, katta kitoblardan shu ishga doir spravka izlaganda, fikran o'z nutqini repetitsiya qilar, guvohlarni takror so'roqqa chaqirar, hayajon bilan titrab, terga pishgan holda, o'zini sud majlisida, ko'p xalq orasida to'la g'alabaga erishganday tasavvur etardi, yosh shogirdi esa har kun belgili bir yaqtda uning eshigiga kelib turardi. Qizning qo'lida eski charupat¹, siyoh bilan hamma yog'i yozilgan daftar, o'z bog'laridan goh meva, goh gul, goh shirinlik olib kelardi. Birinchi kunlarda Shoshibushonning qandaydir suratsiz, vahimali kitob o'qiyotganini ko'rdi. Ilgari u qanday kitob o'qimasin, undan biror narsani Giribalaga tushuntirishga urinardi. Nahotki, endi shuncha ko'p katta, qora kitoblarda uning uchun ikki og'iz so'z topilmasa! Nahotki buning sababi kitoblarning kattaligida-yu uning kichikligida bo'lsa!

Dastlab o'qituvchining diqqatini jalb qilish uchun ashula aytdi, so'ng xat yozdi, oxiri yozganlarini tebrana-tebrana bor tovushi bilan qichqirib o'qidi, hech qanday natija chiqmadi. Qizcha katta qora kitobdan juda ham xafa edi. Bu kitob unga qandaydir badburush, berahm, yovuz maxluqday tuyuldi. Uning tushunib bo'lmaydigan har bir sahifasi Giribalaga so'zsiz nafrat bilan qaragan qandaydir yomon odamning basharasiday ko'rinar edi. Agar biror o'g'ri shu kitobni o'g'irlab ketsa, uni mukofotlash uchun Giribala ayasining sandiqchasidan butun shirinliklarni olib chiqqan bo'lar edi. Shu kitob nobud bo'lsin deb qiz bechora nene duolar bilan xudolarga murojaat qilmadi. Ammo xudolar unga quloq solmadilar, shuning uchun men ham bu duolarning mazmunini o'quvchilarimga so'zlab o'tirishni lozim ko'rmadim...

¹ *Charupat* – kitob – darslik.

Shoshibushonning yuridik izlanishlari va notiqlik mashqlari nechun behuda bo'lib chiqqani o'quvchilarga ma'lum: sudga berilgan shikoyat to'satdan qaytarib olindi. Xorkumar o'z rayoniga faxriy sudya etib tayin qilindi. Endi u kir chapkon¹ kiyib, yog'i chiqqan salla o'rab, tez-tez sudga borar, shuning bilan birga, har gal, sohib huzuriga kirib, unga ta'zim qilib chiqishni tark etmasdi.

Bir necha kundan keyin Shoshibushonning qora, katta kitobi Giribalaning qarg'ishiga uchradi, uyning qorong'i bir burchagiga tashlab qo'yilgan, ustini chang bosib, esdan chiqib ketgan edi. Axir Giribala qayerda, bu mudhish kitobga bo'lgan e'tiborsizlikdan quvonadigan qizcha qayerda?

O'sha kuni Shoshibushon qonun to'plamini yopib qo'ygach, Giribalaning ketib qolganini fahmladi. U xayol surib, so'nggi kunlarda qizchaning qilgan harakatlarini esladi. U, Giribalaning bir kun erta bilan sari etagida hali yomg'ir nami qurimagan bakul gullari ko'tarib kelganini esladi, o'shanda u qizchaga qayrilib ham boqmagan edi. Qizcha esa dastlab o'zini yo'qotayozdi, lekin keyincha sarisidan igna-ip olib, boshini egib, gullarni birin-ketin ipga tiza boshladi, u bu ishni juda sekin qilsa ham, oxiri tugatdi. Kun kechikib, Giribalaning uyga qaytish vaqti yetgan edi, Shoshibushon bo'lsa, hanuz o'qish bilan mashg'ul bo'ldi. Qiz g'oyat xafa bo'lib, gullarni kushetkada qoldirib chiqib ketdi. Yigitcha bu xil beparvolik qizning izzat-nafsigaga tekkanini fahmlab qoldi. Qizcha esa uning oldiga kirmay qo'ydi, faqat ahyon-ahyonda uyi yonidan o'tib qolardi, xolos; oxiri qizcha butunlay kelmaydigan bo'lib qoldi, bunga ham ancha vaqt bo'ldi. Qizchaning izzat-nafsi bu qadar e'tiborsizlikka bardosh bermasligi muqarrar edi. Shoshibushon chuqur uh tortib, go'yo bir narsasini yo'qotgan-day devorga suyandi. Endi uning kichkina shogirdi yo'q edi, o'qishga bo'lgan har qanday havasi ham yo'qoldi. U kitobni olib, ikki-uch sahifa o'qib, yana joyiga qo'yar, yozishga kirishar, lekin minut sayin cho'chib, birovni kutganday ko'chaga qarar, yoza boshlagan narsasini tashlardi.

Shoshibushon Giribala og'rib-netib qolmadimikan, deb qo'rqdi. Ehtiyot bilan surishtirib, xavotirning o'rinsiz ekanini bildi. Giribalani yaqinda erga beradilar, shuning uchun uydan chiqishi mumkin emas.

¹ Chapkon — tantanali marosimda kiyiladigan to'n.

Charupatni yirtib, loy ko'chaga tashlab kelgan kunining ertasiga, Giri sari etagiga shirinliklar solib shoshilib uydan chiqdi. Havo dimligidan tuni bilan uxlamay chiqqan Xorkumar ilk sahardan beligacha yalang'och bo'lib olib hovlida o'tirgan edi.

— Sen qayoqqa ketyapsan? — deb so'radi u Giridan.

— Shoshi amakimnikiga.

— Nima qilasan Shoshi amakinikida, bor, uyga kir!

Shundan keyin uni so'ka boshladi: kap-katta qiz, yaqinda erga tegadi-yu, uyatni bilmaydi. Ana shundan keyin, unga ko'chaga chiqishni man qildilar. Endi ruxsat so'rash, yolvorish foydasiz. Bu hol qizning g'ururini poymol qildi. Mango mevasining quyuq sharbati, betel va limonlar qaytib o'z joyiga qo'yildi. Yomg'irlar boshlandi, bakul gullari to'kilmoqda, guavi mevalari daraxtda osilib yotibdi, pishib yerga to'kilgan olxo'rilarini qushlar cho'qimoqda. Afsuski, to'zg'igan charupat ham endi yo'q bo'lib ketdi.

Giribalaning to'yida surnaylar chalingan kunda to'y tantanasiga taklif etilmagan Shoshibushon qayiqda Kalkutta tomon suzib ketdi...

VIII

Kalkuttada uning hech qanday ishi yo'q, sirasini aytganda, borishga ham ehtiyoj yo'q edi. Binobarin, u temiryo'l bilan emas, daryo bilan jo'nashga qaror qildi.

Yomg'ir faslining avji qizigan chog'i. Bengaliyani minglab sersuv anhorlar to'rday qamrab olgan. Bengaliya tabiatining toza va yashil qon tomirlari liq to'la. Hamma joyda mo'l maysa, lionlar, ko'katlar, nihollar, sholi, jun va shakarqamish barq urib bosh ko'tarmoqda.

Daryoning Shoshibushon qayig'i suzib borayotgan ilonizi shoxobchasi limmo-lim to'lgan, suv qirg'oqlar bilan baravar bo'lib, sohildagi pichanzorlarni, ayrim o'rinlarda don ekinlarini suv bosgan edi. Suv bambuk daraxtlari o'sgan, mango bog'laridan iborat qishloq qo'ralariga juda yaqin kelgan, go'yo xudolar Bengaliyadagi barcha daraxt tomirlari ostidan ariq o'tqazishga g'amxo'rlik qilgandek tuyulardi.

Ikki daryoning bir-biriga quyiladigan yerida baliqchilar to'r solib, uni qirg'oq yaqinidagi bambuk daraxtiga bog'lab qo'yan edilar. Faqat bir joydagina qayiq o'tishi uchun yo'l qolgan edi.

Baliqchilar uzoq vaqtlardan beri shu yo'sinda baliq ovlab, shunga munosib soliq to'lardilar. Baxtga qarshi, bosh politsiya amaldoriga, birdan, xuddi shu yo'ldan suzib o'tishga to'g'ri kelibdi. Uning qayig'ini uzoqdan ko'rgan baliqchilar qichqirib, uni to'r solinganidan ogohlantirib, yo'l ko'rsatdilar. Ammo sohibning qayiqchisi kishilar yaratgan to'siqlar bilan hisoblashishga o'rganmagan, u qayiqni to'ppa-to'g'ri to'rga qarab burdi, to'r suvga botib, qayiq uning ustidan o'tdi, biroq eshkak ilinib qoldi. Uni ajratish uchun biroz vaqt va harakat zarur edi.

Sohibning qahr-g'azabi jo'sh urib, qayiqni to'xtatishga farmon berdi. Uning yuzlaridagi g'azabni ko'rib, baliqchilar tumtaraqay bo'lib qochib ketdilar. Sohib o'z eshkakchilariga, to'rni qirqib tashlanglar, deb buyurdi. Ular yetti-sakkiz yuz rupiya turadigan to'rni bir nafasda kesib, parcha-burish qilib tashladilar. Sohib g'azabini bir daraja bosib, baliqchilarni tutib kelishga buyurdi. Politsiyachilar qochgan baliqchilarni topolmay, duch kelgan to'rt odamni tutib keldilar. Ular qo'llarini ta'zim vaziyatida tutib, sohibga yolvorib, qo'yib yuborishni so'radilar va hech narsadan xabarlari yo'qligini so'zlab, uni ishontirishga urindilar. Politsiya boshlig'i asirlarni o'zi bilan olib ketishga buyurdi. Shu paytda ko'zlarida ko'zoynak, ustidagi ko'ylakning tugmalarini solishga ulgurmagan Shoshibushon tuflisini shopillatib, hansiragancha sohibning qayig'i oldiga chopib kelib, qaltiragan ovoz bilan dedi:

— To'rni kesishga va bu to'rt odamni qiynashga sizning hech qanday haqqingiz yo'q!

Katta amaldor unga hind tilida qo'pol javob berdi. Shu paytda Shoshibushon qayiqqa sakrab tushdi-da, sohibning ustiga o'tilib, uni yosh boladay, jinniday do'pposlab ketdi.

So'ngra nima bo'lganini u eslamaydi. Ko'zini ochib o'zini politsiya uchastkasida ko'rdi, u yerdagi muomalalardan uning ma'naviy qanoat hosil qilishi yoki jismoniy yengillik his etishi ehtimoldan uzoq edi, deb gapirishga ehtiyoj bo'lmasa kerak.

IX

Shoshibushonning otasi advokat yollab, o'g'lini kafilga olishga muvaffaq bo'ldi. Shundan so'ng sud protsessiga doir tashvishlar boshlandi.

To'rlari qirqib tashlangan baliqchilar Shoshibushon yashagan okrugda istiqomat qilib, o'sha zamindorga mute edilar, ular baxtsizlikka uchraganda Shoshibushonning oldiga yuridik maslahat so'rab kelardilar. Sohib tutib kelgan boyagi to'rt kishi ham Shoshibushonning tanishlari edi.

Shoshi hamqishloqlarini chaqirib, ularni shu mojaroga guvoh tariqasida ko'rsatish niyatida ekanini aytdi. Ular haddan tashqari qo'rqib ketdilar: axir ularning oilalari, bolalari bor, bordi-yu, politsiya bilan janjallashib qolsalar, ularni bu balodan kim qutqazadi?

Axir, har kimning birgina joni bor! To'g'ri, ular zarar ko'rdilar, biroq hozir uni qaytarib bo'lmaydi, endi ko'ra-bila turib guvohlik berish — bu baloga giriftor bo'lishning o'zi-ku!

— Janob, sen bizni katta musibatga duchor qilding, — der edi ular.

Uzoq cho'zilgan gap-so'zlardan keyin, ular bo'lgan haqiqatni batamom so'zlab berishga rozi bo'ldilar.

Xorkumar bir ish bilan sudga borib, sohiblarga salom berish niyatida idoraga kirganda, politsiya boshlig'i kulib turib unga:

— Noib-babu, eshitishimcha, sening ijarachilaring politsiyaga qarshi yolg'on guvohlik berar emishlar? — dedi.

Noib qo'rqib ketdi:

— Qanday, yo'q, bunday bo'lishi mumkin emas! Bu iflos toifaning bolalari juda ham yuzsiz-da!

Sudda advokat Shoshibushonni himoya qila olmagan tez fursatda gazetadan ma'lum bo'ldi.

Baliqchilar birin-ketin turib, politsiya boshlig'i to'rtini qirqqani yo'q, bizlarni chaqirib otlarimizni yozib oldi, xolos, dedilar.

Bugina emas, Shoshibushonning bir necha hamqishloqlari, biz o'sha kuni to'y munosabati bilan daryoda sayohat qilib, voqea yuz bergan joyning yaqiniga borib qolgan edik; Shoshibushonning birdan politsiyachi sohibga tashlanib, uni beyoziqdan-beyoziq urganini o'z ko'zimiz bilan ko'rdik, dedilar.

Shoshibushon o'zi tahqirlangan qayiqqa tushib sohibni urganiga iqror bo'ldi. Lekin buning bosh sababi sohibning to'rtini kesishi va aybsiz to'rt baliqchini qamashi edi.

Bunday sharoitda Shoshibushon ustidan chiqarilgan hukmni adolatsiz deb hisoblash mumkin emas. Hukm qat'iy bo'lib, Shoshibushon bir necha xil jinoyatda ayblangan edi: birovni urish,

qayiqqa bostirib kirish, politsiyaning qonuniy harakatiga qarshilik ko'rsatish va hokazo... har qaysisining isboti uchun yetarli dalillar bor edi.

Shoshibushon sevikli kitoblarini kichik uyida qoldirib, besh yil muddatni turmada o'tkazishga majbur edi. Uning otasi oliy sudga shikoyat qilmoqchi bo'lganda, Shoshibushon qat'iy qarshilik ko'rsatib, bunday dedi:

— Yaxshi, men turmaga borishim kerak. Temir zanjirlar yolg'on so'zlamaydi, «ozodlik» esa, turma devoridan tashqarida meni aldab, musibatga giriftor qildi. Agar odamlar haqida so'z borarkan, shuni aytish kerakki, turma tor bo'lganidan u yerda yolg'onchilar, qalloblar, himmatsiz va nomard kishilar ozodlikdagiga nisbatan ancha oz.

X

Shoshibushon qamalganidan keyin tez orada otasi o'ldi. To'g'ri, uning yana akasi ham bor edi, ammo u uzoq vaqtlardan beri markazdan yiroq shaharlarda ishlaydi. Uy solib, xotin-bola-chaqalik bo'lib, vataniga qaytishga taraddud qilmasdi. Shoshibushonning bu yerdagi hamma mulklarini noib Xorkumar turli hiyla-yu nayranglar bilan o'zlashtirib olgan edi.

Taqdirning xohishi bilan Shoshibushon turmada boshqalardan ko'proq azob-uqubat chekdi. Nima bo'lsa-da, bu uqubatli besh yil o'tib ketdi.

Yana yomg'irgarchilik davri boshlangan edi. Shoshibushon ozib-to'zib, ko'ngli cho'kkan holda turmadan chiqdi. U ozod bo'ldi. Turma devorlaridan tashqarida uning shu ozodlikdan boshqa hech kimsasi, hech narsasi yo'q edi. Jamiyatdan haydalgan, uysiz, yolg'iz Shoshibushonga bu keng dunyo boshpanasiz bir biyobondek tuyuldi.

U tik turib, hayotning uzilgan ipini qanday qilib ulash, nimadan boshlash haqida fikr yuritardi. Qo'qqisidan uning oldiga juft ot qo'shilgan katta kareta kelib to'xtadi. Uning ichidan chiqqan xizmatkor:

— Sizning ismingiz Shoshibushon babumi? — deb so'radi.

— Ha.

Xizmatkor kareta eshigini ochib, o'zi eshik yonida, uning o'tirishini kutib turdi.

– Siz meni qayerga olib bormoqchisiz? – so‘radi Shoshibushon ajablanib.

– Sizni mening xo‘jayinim taklif etgan.

O‘tkinchilarning qiziqib qarashlariga toqat qilib bo‘lmasdi, shuning uchun Shoshibushon xizmatkor bilan ortiqcha so‘zlashib turmay, karetaga o‘tirdi. «Shubhasiz, bu yerda qandaydir anglashilmovchilik bo‘layotir, – deb o‘yladi u, – ha mayli, axir qayerga bo‘lmasin ketish kerak-ku. Ehtimol, bu xato mening yangi hayotimning boshlanishi bo‘lar».

O‘sha kuni ham osmonda qush bilan bulutlar o‘ynamoqda edi; yomg‘ir suvi bilan to‘lgan yo‘l bo‘ylab cho‘zilib ketgan to‘q-yashil sholilar nur bilan soyalarning almashuvidan rang-barang bo‘lib tovlanardi. Bozor yonida eski kareta qiyshayib turar, uning yaqinidagi oziq-ovqat do‘koni oldida vishnuit¹ qalandarlari gupijontira² va do‘mbira tovushiga jo‘r qilib kuylar edilar:

Qayt, sultonim, qayt!

Qayt, intizor, chanqoq qalbmiga!

Kareta olg‘a ketar, ashula esa, borgan sari uzoqdan eshitalardi:

Qayt, berahm, qayt, nozigim, qayt!

Qayt, go‘zalim, bahor kunlaridek qalbimni yorit!

Ashula endi zo‘rg‘a eshitar, so‘zlarini anglab bo‘lmasdi. Ammo ashulaning maqomi Shoshibushonni hayajonlantirardi, u she‘rlarni birin-ketin eslab, ashulani to‘xtatishga kuchi yetmaganday, o‘zicha sekin xirgoyi qila boshladi:

Abadiy baxtim, qayt! Qayt, mangu kulfatim!

Qayt, baxt-u kulfatim, azob-u davlatim, qayt!

Qayt, bir umr mushtoq etgan, abadiy sevgilim, qayt!

E bevafo, og‘ushimga qayt!

Qo‘ynimga qayt, ko‘z uyimga qayt!

Tushlarimga, xayolimga qayt!

Qayt kulbamga, quvonchimga, hayotimga qayt,

Kulgimga qayt,

Ko‘zyoshimga qayt!

Ishqimga qayt, yolg‘onimga qayt!

¹ *Vishnuit* – bir diniy mazhab qavmi.

² *Gupijontira* – musiqa asbobi.

G'ururimga, xotiramga, hurmatimga qayt!
Ishonchimga, nomusimga, ishlarimga qayt!
Tashvishimga, hayotimga, o'limimga qayt!

Kareta atrofi o'ralgan bir boqqa kirib, ikki qavatlik imorat oldida to'xtadi. Shoshibushon ashula aytishdan to'xtadi.

U biror narsa haqida so'rab-netib turmay, xizmatkor orqasidan keta berdi.

U kirgan xonada devor bo'ylab qo'yilgan oynali shkaflarda rang-barang muqovali kitoblar qator terib qo'yilgan edi. Bularni ko'rib, u o'zini turmadan ikkinchi daf'a ozod bo'lganday his etdi. Muqovalari oltin naqshlar bilan bezatilgan bu chiroyli kitoblar unga narigi yoqda baxt dunyosi yashiringan, qimmatli toshlar bilan bezatilgan tanish darvozaday tuyuldi.

Stol ustida bir narsa turar edi. Ko'zlari uzoqdagini ilg'amaydigan Shoshibushon egilib, toshtaxta ustiga qo'yilgan bir necha eski daftar va Dasning¹ eskirib to'zg'igan «Darapat», «Kotxomala» va «Maxabxarata» nomli kitoblarini ko'rdi. Toshtaxtaning yog'och ramkasiga katta harflar bilan siyohda Shoshibushonning qo'li bilan «Qizcha Giribalaga» deb yozilgan edi. Shu ism uning qalami bilan daftarlarga va kitoblarga ham yozilgan.

Shoshibushon qayerga kelganini fahmladi. Uning yuragi qattiq ura boshladi. U ochiq derazaga qaradi, hayhot, bu nima? O'sha derazalari temir panjarali uy, o'sha o'nqir-cho'nqir qishloq yo'li, o'sha yo'l-yo'l sari kiygan qizcha... O'zining o'sha davrdagi osoyishta, sokin hayoti. Bu baxtli hayotda odatdan tashqari bir holat yo'q edi: ko'zga tashlanmaydigan kichik ishda, ozgina baxt bilan shukuh qilib kun kechirar, uning hayotidagi ahamiyatsiz voqealar, shaxsiy mashg'ulotlar fonida yosh qizchani o'qitish mashqlari alohida ajralib turardi. Biroq yo'l bo'yidagi uyda yolg'izlikda kechirgan hayoti, u osoyishtalik, u ozgina baxt, u kichkina qizchani yorug' chehrasi — mana shular hammasi uning ko'z o'ngida, bevaqt, o'rinsiz yalt etgan tutqich bermas samoviy orzulardek ko'rindi. U kunlarning xotiralari bu kungi g'amgin ertaning nuri va vishnuitlar qo'shig'ining hazin ohangi bilan qo'shib, yuragida go'zal maqom singari jaranglar edi. Bir tomoni changalzorga qarab ketgan tor, iflos yo'l ustida xafa bo'lib turgan qizchani g'amgin, lekin mag'rur chehrasi uning ko'z oldida

¹ *Kashiram Das* — mashhur bengal yozuvchisi.

Xudoning qudrat qo'li bilan yaratilgan eng go'zal suratday namoyon bo'ldi. Yana ashulaning yurakni ezadigan sadosi eshitildi. Uning nazarida, bu qishloq qizining yuzida butun olamning chorasiz g'am-g'ussalari aks etganday tuyuldi. Yuzini qo'llari bilan berkitib, tirsaklarini stolga, shu toshtaxtaga, daftar va kitoblarga tirab, o'tmishning xotiralarini o'ylab ketdi. Yengil oyoq tovushi eshitildi. U boshini ko'tardi. Uning qarshisida kumush barkashda meva va shirinliklar ko'targan Giribala so'zsiz kutib turardi. Hech qanday bezaksiz, oq, tul xotin libosi kiygan Giribala uning oldida tiz cho'kdi va bosh egib ta'zim qildi.

Giribala o'rmondan turgach, azob tortib, ozib-to'zgan Shoshibushonga muhabbat bilan nazar soldi, ko'zlari yoshga to'lib, yuzlaridan oqib ketdi.

Shoshibushon, odatdagidek, avval qizning salomatligini so'ramoqchi edi, biroq biror so'z ham ayta olmadi. Uning ko'z-yoshlari tomog'iga kelib tiqildi, yig'i bilan to'kilmagan ko'zyoshlari, aytilmagan so'zlar yurakda yig'ilib, go'yo qotib qoldi...

Ziyoratchi-qalandarlar uy qarshisida to'xtalib, takror va takror kuylardilar:

Qayt, o qayt!

Savol va topshiriqlar

1. R. Tagorning hayoti va ijodi haqida gapirib bering.
2. R. Tagor milliy ozodlik kurashchisi sifatida istiqlol uchun avvalo nima muhimligini ta'kidlaydi?
3. Adibning ma'rifatparvarlik faoliyati haqida so'zlab bering. Uning bu faoliyati bilan jadid bobolarimiz o'rtasida qanday o'xshashlik ko'rasiz?
4. R. Tagorning qaysi qo'shig'i Bangladesh Xalq Respublikasining davlat madhiyasi hisoblanadi?
5. Adib asarlarini asosan qaysi tilda yaratgan?
6. R. Tagorning qaysi romani asosida o'zbek sahnasida va kinosida asarlar yaratilgan va ular qanday ataladi?
7. «Nur va soyalar» hikoyasida qanday mavzu qalamga olingan?
8. Asar qahramoni — osoyishtalik va tinchlikni xush ko'radigan, hatto qulog'im tinch bo'lsin deb uylanishni xohlamaydigan Shoshibushonni okrug sudyasi bilan bahslashishga nima majbur qildi?
9. Hikoyada qahramonlar kayfiyati, ruhiy holati bilan tabiat tasviridagi uyg'unlik mavjud. Asardan ana shunday o'rnlarni toping.
10. Giribala xarakterini sharhlab bering. U Shoshibushon taqdirida qanday rol o'ynaydi?

11. Mana bu soʻzlarga eʼtibor bering: «*Bularni koʻrib, u oʻzini turmadan ikkinchi dafʼa ozod boʻlganday his etdi*». Gap nima haqda ketyapti? Hikoya matnidan Shoshibushonni quvontirgan narsa nima ekanligini toping.

12. Hikoya nima uchun «Nur va soyalar» deb nomlangan? Oʻz fikringizni bildiring.

13. «R. Tagor – ozodlik kuychisi» mavzusida insho rejasini tuzing.

(1895 – 1925)

XIX asrda rus adabiyoti, jumladan, she'riyati shunday yuksak darajada rivojlandiki, bugun jahon adabiyotini shu davr rus so'z san'atisiz tasavvur etib bo'lmaydi. XX asr boshlarida bu adabiyot yangi shoirlar berdi. Shulardan eng mashhuri — Sergey Yesenin.

Adabiyot ahli orasida, shoirlar qishloqlarda tug'ilib, shaharlarda vafot etadi, degan gap yuradi. Bu rusning buyuk shoiri Sergey Aleksandrovich Yeseninga nisbatan to'la mos keladi.

U 1895-yilning 3-oktabrida (eski hisob bo'yicha 21-sentabrida) Rossiyaning qadim tarixga ega Ryazan guberniyasiga qarashli Konstantinovo qishlog'ida oddiy dehqon oilasida tug'ildi. Otasining kambag'alligi, ayolmandligi uchun u ikki yoshligidan o'ziga to'qroq bo'lgan ona tomonidan bobosining oilasida tarbiya topdi. Besh yoshligida o'qishni o'rgandi, to'qqiz yoshidan xalq qo'shiqlariga o'xshatib she'rlar bita boshladi.

Qishloq muallimlari tayyorlaydigan maktabni tugallab, o'n yetti yoshida Moskvaga bordi. Savdogarning idorasida ishladi, bosmaxonada musahhihlik qildi, adabiy-musiqiy to'garakka qatnashdi, she'rlar yozishni davom ettirdi. O'n to'qqiz yoshidan she'rlari Moskva jurnallarida bosilib, mashhur bo'ldi. Yigirma yoshida Petrogradga kelib, yana bir mashhur rus shoiri Aleksandr Blok bilan tanishdi.

1916-yildan armiya xizmatiga kirdi. Oq podshoh sharafiga she'r yozishdan bosh tortgani uchun intizomiy batalyonga jo'natildi, keyin xizmatdan tamoman voz kechdi.

1918—1921-yillarda Murmansk, Arxangelsk, Qrim, Kavkaz, Bessarabiya, shuningdek, Turkiston bo'ylab safar qildi. 1922—1923-yillari esa taniqli amerikalik raqqosa Aysedora Dunkan bilan Yevropaning Germaniya, Fransiya, Belgiya, Italiya mamlakatlarini aylandi, to'rt oy AQSHda yashadi.

Sergey Yesenin 1925-yil 28-dekabrda fojiali tarzda vafot etdi.

Shoir qayerda bo'lsin, umri bo'yi o'zini ruhan qishloqda yurgandek his qilib yashadi. Shoirning o'z yurti va ona xalqiga yuksak muhabbati she'rlarida uning bevosita Ryazan o'lkasiga mehri tarzida aks etgan.

Shoir asarlarida tarjimai holi bilan bog'liq nuqtalar ko'p tilga olinadi. Mumtoz o'zbek adabiyotida bunday asarlarga hasbi hol deyiladi. «Endi qaytmam uyimga» hamda «Singlimga xat» she'rlarida muallifning ko'p umri xorijiy mamlakatlarda, safarlarda o'tgani shundoq sezilib turadi. Ammo qayerda yashamasin, vatani mehri uning qalbida jo'sh uradi.

Sergey Yeseninining satrlari qisqa-qisqa, tili ravon va sodda, lirik qahramonning hayot, tabiat, odamlarga munosabatida qishloqcha samimiylilik va to'g'rilik ufurib turadi. Eng muhimi, asarlarida sharqona ruh bor.

Bu o'z-o'zidan paydo bo'lgan emas. Shoir forsiy tildagi mumtoz she'riyat namunalari bilan yaqindan tanishganidan keyin Eronga borishga qattiq intiladi. Biroq o'sha paytdagi Rossiya va Eron munosabatlari rus shoirini u yoqqa yuborish maqsadga muvofiq emasligini taqozo etadi. Shunga qaramasdan, Sergey Yesenin qattiq turib Eronga borishni talab qilgani uchun uni Ozarbayjonning Bokuga yaqin qishloqlaridan biriga yuborishadi. Bir necha muddat bu yerda yashab, sharqona ruhni his etadi, Sharq odamlarining hayot tarzidan zavqlanadi va tez fursatda uning «Fors taronalari» she'rlar turkumi yoziladi.

Sharq she'riyatida Allohga ishqni majozan yorga ishq tarzida kuylash kuchli edi. Shunga taqlidan rus shoiri ham Sharq go'zaliga bag'ishlangan ishqiy she'rlar bitadi. Lekin shu mavzu bahonasida G'arb kishisining Sharqqa mehri jo'sh urib turganini sezish qiyin emas.

Rus hayotini tasvirlaydimi, sharqona mavzularda qalam tebratadimi, bundan qat'i nazar, Sergey Yesenin she'rlarining tub mohiyatida umuminsoniylik yotadi. Millati, dini, irqidan qat'i nazar, ularni o'qigan kishining ko'nglida bir yorug'lik, zavq, mehr, ezgulikka oshnolik tuyg'usi paydo bo'ladi. She'r qalbni poklaydi, deganlari shu.

Sergey Yeseninining aksar she'rlarini Erkin Vohidov maromiga yetkazib tarjima qilgan. Bu she'riyatning o'zbek shoirlari ijodiga juda katta ta'siri bo'ldi. Erkin Vohidov, Tilak Jo'ra, Ma'ruf Jalil,

Xurshid Davron va boshqalar ijodida buni yaqqol sezamiz. Xususan, O'zbekiston xalq shoiri marhum Muhammad Yusuf ijodini Sergey Yesenin asarlari ta'sirisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

SHE'RLAR

«XUROSONDA BIR DARBOZA BOR...»

Xurosonda bir darboza bor,
Ostonasi gulga ko'milgan,
Unda yashar bir pari ruxsor.
Xurosonda bir darboza bor,
Hayhot, uni ocholmadim man.

Qo'llarimda kuch ham yetarli,
Sochlarimdan oltin rang olgan.
Asir etdi meni ul pari.
Qo'lda garchi kuchim yetarli,
Ul eshikni ocholmadim man.

Mardligim ne ishq maydonida,
Ayting, kimga qilay sharhi g'am?!
Sevmas bo'lsa Shahi jonidan,
Ul eshikni ocholmas bo'lsam,
Mardligim ne ishq maydonida?!

Yana tushdi Rus sari yo'lim,
Eron, sendan ketgummi hali?
Nahot, seni boz ko'rmas bo'ldim?
Ona yurtga mehrim tufayli
Yana tushdi Rus sari yo'lim.

Xayr endi, xayr, parizod!
Darbozangni ocholmasam-da,
Shirin g'aming birla umrbod
Kuylab o'tay seni o'lkamda.
Xayr endi, xayr, parizod!

Bu she'r Sergey Yeseninning «Fors taronalari» turkumiga kiradi.

Ma'lumki, bu turkumni shoir forsiy she'riyat ta'sirida, buyuk qalam egalari yurtini ko'rishni istab, unga intilib, shu kayfiyat va sog'inch bilan bitgan. Ammo, aslida, rus shoiriga Eronga

(Xurosonning bir qismi ham hozirgi Eron tarkibiga kiradi) borish nasib etmagan. Shunga qaramay, turkum she'rlarida shoir o'zini Eronda yurganday tasavvur qilib ish tutgan.

Bu «Xurosonda bir darboza bor...» she'rida ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

She'r har biri besh misradan tashkil topgan besh banddan iborat. Satrlar — muallif uslubiga xos ravishda qisqa-qisqa.

Birinchi bandda lirik qahramon Xurosondagi bu darbozaning ostonasi gulga ko'milgani, ichkarida bir pari ruxsor yashashi, ammo uni ocholmay, armonda ekanini aytadi.

Aslida, uning darbozani ochishga kuchi yetadi, hatto, «sochlaridan oltin rang olgan», ya'ni uning sochlari sap-sariq, ul pari buni asir etgan...

Birinchi bandda:

Xurosonda bir darboza bor, —

misrasi ikki bor (birinchi va to'rtinchi satr sifatida) takrorlangan, ikkinchi bandda:

Qo'llarimda kuch ham yetarli, —

misrasi (birinchi satr):

Qo'lda garchi kuchim yetarli, —

tarzida (to'rtinchi satr) qayta qo'llangan edi.

Uchinchi bandda ham bu takror usuli bandning boshi (birinchi satr) va oxirida (beshinchi satr) davom etadi («Mardligim ne ishq maydonida»). Bu bandda lirik qahramon yorining ismini ham («Shahi») qistirib o'tadi.

Xuddi shunday birinchi va beshinchi misralarni aynan bir xil qilib tuzish qoidasiga to'rtinchi bandda ham amal qilinadi («Yana tushdi Rus sari yo'lim»). Endi lirik qahramon shunday go'zal qizga bo'lgan sevgisiga kutilmaganda yurt muhabbatini qarama-qarshi qo'yadi — ona yurtga mehrim tufayli, nahot, seni qayta ko'rolmasam!

Oxirgi bandda oshiq yori bilan xayolan xayrlashadi, darbozangni ocholmasam-da, umrbod vatanimda seni kuylab o'taman, deydi. Birinchi va oxirgi misralarning aynanligi bu bandda ham mavjud («Xayr endi, xayr, parizod»).

Ikkinchi banddagi:

Sochlarimdan oltin rang olgan, –

satri bekorga qo'llanmagani, shoir zimdan o'zining qaysi yurt, qaysi millat vakili ekanini kitobxonga oldindan eslatib o'tishni yodidan chiqarmaganini sezish qiyin emas.

Ana shu takrorlar asarning o'ziga xos ohangi, jarangi va ta'sirchanligini ta'minlagan. Aytish mumkinki, bu usulning o'zi ham Sharq mumtoz she'riyatiga taqlidning bir ko'rinishi hisoblanadi. «*Ostona*», «*pari ruxsor*», «*pari*», «*parizod*» so'zlari-ning ishlatilishi ham sharqona ruh mevasi.

Yana bir ta'sir shuki, she'rda qofiyaga tushmaydigan biror misra yo'q. Biroq ular g'azaldagi kabi qat'iy tartibga bo'ysunmaydi. Shu tariqa kuchli musiqiylik ta'minlangan.

Savol va topshiriqlar

1. She'ming band tuzilishi, uning qofiya tartibini aniqlab, tahlil qiling.
2. Bandlardagi takror misralar tartibi, ta'sirchanlik va musiqiylikni ta'minlashdagi o'rini belgilang. Nega keyingi uch bandda qaytarilgan misralar o'rni qat'iylashdi?
3. Asardagi qaysi so'z-timsollarda sharqonalik bor?
4. Beshinchi bandda yorga ishqqa nima qarama-qarshi qo'yiladi? Bu tazodning asardagi ahamiyatini tushuntirib bering.
5. Ikkinchi banddagi «*Sochlarimdan oltin rang olgan*» misrasining beshinchi banddagi vatan mehri talqiniga qanday aloqasi bor?

«DOG'LAR KETMISH MAJRUH KO'NGILDAN...»

Dog'lar ketmish majruh ko'ngildan,
Mast vasvasa qo'zg'arnas tug'yon.
Men dardimga Tehron gulidan
Choyxonada topoldim darmon.

Choyxonachi – barvasta, o'ktam,
Qoyil qolsin rus, deb, choyimga,
O'tkir aroq, may o'rniga ham
Achchiq-achchiq choy tutar menga.

Quy, mezbonim, ammo had bilan,
Bog'ing aro turfa gullar bor.
Oqshom menga niqob ostidan
Ohu ko'zin suzdi gulruxsor.

Rossiyada gulday qizlarni
Tutqunlikda saqlamas erlar.
Sarmast etar bo'sa bizlarni
Bexanjar-u bemakr-u bezar.

Bu tong yuzli dildor qoshimda
Bir bor xirom etsa noz bilan,
Shohi ro'mol solgum boshiga,
Yo'llariga sheroziy gilam.

Mezbon, choy quy menga lolagun,
Shoir senga so'ylamas yolg'on.
Ehtiyot bo'l o'zingga bugun,
So'ngra mendan qilmagin gumon.

Eshikka ko'p qarayberma san,
Gulbog'ingga, baribir, yo'l bor...
Oqshom menga niqob ostidan
Ohu ko'zin suzdi gulruxsor.

She'r yetti banddan tashkil topgan. Bu xuddi aksar g'azallar yetti baytli bo'lishini eslatadi. Chunki bu ham Sergey Yeseninining «Fors taronalari» turkumidan.

Mavzu ham o'sha-o'sha — rus yigitining Eron go'zaliga sevgisi kuylanadi. Buni ochiq bildirish uchun «*Tehron*», «*sheroziy gilam*», «*Rossiya*», «*rus*» so'zlari maxsus qo'llanadi. Bundan tashqari, she'r mazmunida Eron bilan Rossiyada ayollarga munosabat masalasidagi farqlar aytib o'tiladi ham. Satrlardagi «*choyxona*», «*choy*», «*tong yuzli dildor*», «*shohi ro'mol*», «*ohu ko'z*», «*lolagun*» so'z-timsollari ham Sharqni eslatib turadi.

Birinchi bandda oshiq ko'ngildan dog'lar ketgani, mast vasvasa bezovta qilmayotganiga sabab ko'rsatiladi: u choyxonada Tehron gulidan darmon topgan. Bu yerda gul sevikli yorni ifodalab kelgan.

Ikkinchi bandda choyxona atroflicha tasvirlanadi. Choyxonachi rus choyimga qoyil qolsin deb unga o'tkir aroq, may o'rniga ham achchiq-achchiq choy tutadi.

Uchinchi bandda «*gullar*» timsoli yana tilga olinadi-da, endi buning zamirida nima ko'zda tutilayotgani oshkor etiladi — oqshom niqob ostidan bir gulruxsor ohu ko'zini suzgan!

Shu niqob ajnabiy lirik qahramonni qiyosga chorlaydi. Rossiya bunday emas, erlar gulday qizlarni tutqunlikda saqlamaydi, ya'ni

niqobga o‘ramaydi, bizlarni bo‘sa xanjarsiz, makrsiz, zar-zevarsiz mast etadi...

Lekin lirik qahramon ishqining zo‘ridan o‘z yurtidagi qoidalaridan voz kechib, bu yerning talablariga ko‘nmoqchi. Mayli, deydi u, agar bu tong yuzli dildor noz bilan qoshimda bir bor xirom etsa, boshiga shohi ro‘mol solib, yo‘llariga Sheroz gilamlaridan to‘shar edim...

Choyxonachi esdan chiqqan emas. Keyingi band bevosita unga «mezbon» deb murojaat qilishdan boshlanadi. Lolagun choy quy, shoir senga yolg‘on gapirmaydi, faqat o‘zingga ehtiyot bo‘l-da, keyin mendan gumon qilib yurma, deydi.

Xo‘sh, bu bilan nima demoqchi? Aytmoqchiki, eshikka ko‘p qarayverma, baribir, gulbog‘ingga yo‘l bor, chunki gulruxsor ko‘z suzgan.

She‘r uchinchi band oxiridagi ikki misra takrori bilan tugaydi:

Oqshom menga niqob ostidan
Ohu ko‘zin suzdi gulruxsor.

Bu she‘r lirikaning eng yuksak talablariga javob beradi. Holat, manzara, makon va zamon bor. Ularning bari lirik qahramon his-tuyg‘usi, tasavvuroti, kayfiyati, ruhidagi o‘zgarishlar, uning istagi va niyatiga yetish ilinji orqali ifodalanadi.

Satrlar mag‘ziga ijtimoiylik ham singdirilgan. Bu Sharq va G‘arb qiyosi, xotin-qizlarga munosabatning, ayollar erkinligining turlichaligini solishtirish orqali aks etgan. Shular zahirida umuminsoniylik ham bor. Shoirning g‘oyasiga ko‘ra, sevgi-muhabbat uchun bu tafovutlar to‘siq bo‘lolmaydi. Axir, bu — dil mulki, ko‘ngilning ishi.

Savol va topshiriqlar

1. She‘rning band tuzilishi, uning qofiya tartibini aniqlab, tahlil qiling.
2. Uchinchi band oxiridagi ikki satr nega she‘r so‘ngida takror ishlatildi?
3. Asardagi qaysi so‘z-timsollarda sharqonalik bor? Qaysilari lirik qahramon yurtini bildirib turadi?
4. Qaysi bandda ayollarga munosabatda Eron va Rossiya o‘rtasidagi ijtimoiy tafovut haqida so‘z boradi?
5. Lirik qahramondagi o‘ziga ishonchga asos bo‘lgan voqeani aniqlab, sharhlab bering.
6. She‘rda «gul» bilan bog‘liq so‘z-timsollarning o‘rni, ahamiyati, ma’nolarini izohlang.
7. She‘rni yodlang.

SINGLIMGA XAT

Bizning Aleksandr
Delvig haqida
She'r yozgan, madh etib kalla suyagin.
Qanday shirin,
Qanday olis aqida,
Xuddi gulbog' yanglig' ko'ngilga yaqin.
Salom senga, singlim,
Salom, assalom.
Qadrdon dalalar salomat bormi?
Ayt, qalay parvarish qilmoqda bobom
Ryazandagi bizning oluchazorni?

O'sha oluchazor
Bormi yodingda?
Otam sho'rlik tinmay qilardi mehnat.
Bir parcha yeridan
Hosil olguncha
Omoch surib, qancha chekardi zahmat.

Unga maqsad edi
Kartoshka olish,
Biz bog' bo'lsa derdik,
Bog'ni kesishdi.
Dilim o'rtanganin
Aytsin ho'l bolish,
Bog'ni kesishdi-yu,
Bag'rim ezishdi.

Yodimdadir bayram,
O'sha so'lim may,
Sabzalar bezangan,
Gullab nastarin.
Oppoq qayinlarni
Quchoqlab tinmay,
Sho'x xandon maydan ham
Mastroq edim man.

Oh, u oq qayinlar,
Oppoq qayinlar...
Qizlardek sarvinoz, suluv, xushqomat.
Sevmasligi mumkin ularni faqat —
Quvnoq navniholda ko'rmagan samar.

Singlim!
Naqadar kam hayotda chin do'st,
Ko'plardek mening ham
Yuragimda dog'.
Agar nozik qalbing
Toliqqan bo'lsa,
Buning soz davosi –
Tinmoq, unutmog'.
Sashani¹ bilasan,
Sasha zo'r edi.
Lermontov ham, asli,
Unga jo'r edi.
Men bo'lsam...
Kasalga chalinib turibman.
Endi esa nastarin qorlarda
Ruhimni davolab yuribman².

Senga achinaman,
Yolg'iz qolarsan.
Men esam tayyorman
Duelga, hatto.
«Baxtlidir jomini ichib bo'lmagan»³
Va tinglab bo'lmagan naydan ham navo.

Va lekin bog'imiz...
O'sha bog' aro
Erka bolalaring o'ynar ko'klamda.
Ular o'ylab qo'ysa qani bir bor, o,
Dalli devonalar
O'tgan olamda.

Adabiyotda maktub vositasidan foydalanish keng qo'llanadigan usullardan biri hisoblanadi. Bu rus she'riyatida ham mavjud. Sergey Yeseninning o'zi bir necha she'rini xat tarzida yozadi: «Onamga xat», «Ayolga xat», «Onamdin xat», «Bobomga xat»...

O'qib chiqqaningiz «Singlimga xat» ham shunday asarlar sirasiga kiradi.

¹ *Sasha* – Aleksandr Sergeyevich Pushkin.

² Bu band S. Olim tarjimasida berildi.

³ Bu Aleksandr Sergeyevich Pushkinning satri.

Shoirning bir necha, masalan, «Pushkinga», «Gurjiston shoirlariga» she'rlari bag'ishlov tarzida bitilgan. O'zaro har qancha yaqin tursa-da, ularni xat deb hisoblab bo'lmaydi.

Mohiyatan har qanday xat uzoqdagi yaqin kishiga yoziladi. «Singlimga xat» lirik qahramonning qishloqda qolgan singlisiga mehri jo'sh urib bitilgan. Odatda maktub salomdan boshlanishi kerak. Bu she'r dabdurstdan, lekin aka-singil o'rtasida oson tushuniladigan Aleksandr Delvig haqidagi she'rning xuddi gulbog' yanglig' ko'ngilga yaqinligini qayd etishdan boshlanadi, salom keyingi bandda keladi.

Aka oluchazorni, bir parcha yeridan hosil olish uchun otalari-ning zahmat chekib ter to'kishini eslaydi. Otaning dardi – kartoshka yetishtirish. Bolalarga esa bog' ma'qul edi. Bog'ni kesishdi. Lirik qahramon o'shanda yostiqni ho'llab yig'laganlarini yodga oladi. Bunday o'kinchlarini kishi singlisigagina shunday samimiylik bilan aytishi mumkin. Albatta, so'lim may kunlari nastarinning gullashi, bayramning nishonlanishi zavqidan oppoq qayinlarni quchoqlab quvnaganlari, may ichgandan ham kuchliroq mast bo'lganlari esdan chiqmaydi. Axir, qizlardek sarvinoz bu oq qayinlarni yaxshi ko'rmay bo'ladimi?!

Shunday bolalarcha tuyg'ular og'ushida lirik qahramon birdan kattalarga xos mulohazalarga o'tadi. Shu tariqa zimdan haqiqiy hayot bilan bolalik tasavvurlari muqoyasa qilinadi. Hayotda chin do'st topish mushkulligi, bu uning ko'nglida dog'lar qoldirgani, agar singlisining nozik qalbi ham toliqqan bo'lsa, davosi – tinmoq, unutmok ekani aytiladi.

Shunda kutilmaganda shoir Pushkinni, Lermontovni tilga oladi. Mantiqan o'zini ularga qiyoslaydi. Pushkindan bir satr ham keltiradi:

Baxtlidir jomini ichib bo'lmagan.

Bog' asarning birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi bandlarida tilga olingan edi. Yana gap aylanib, shu boqqa bog'lanadi. Shoir bir kun kelib singlisining erka bolalari ko'klamlar shu bog'da xuddi ular kabi o'ynab yurganida bu dunyodan dalli devonalar o'tganini xotirga olishar, deb umid qiladi.

Bu yakuniy bandda shoirning xuddi Pushkin, Lermontov kabi abadiy qolish ilinji yashirin.

Shunday bo'ldi ham. Sergey Yesenin xalqining xuddi o'sha Pushkin, Lermontov darajasida sevimli bir shoiriga aylandi. U bilan singlisining o'sha bog'larida ko'klamlar o'ynab yuradigan erka bolalarigina emas, tamomi Ryazan, butun Rossiya faxrlanadi. Uning asarlari Yer yuzining ko'pdan-ko'p mamlakatlariida sevib o'qiladi, qanchadan-qancha tillarga qayta-qayta tarjima qilinadi.

«Singlimga xat» she'ri ta'sirida turli tillarda qalam suradigan shoirlar asar yozgan. Jumladan, O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azimning ham «Opamga xat»i bor.

Savol va topshiriqlar

1. Adabiyotda, jumladan, Sergey Yesenin ijodida xat vositasidan foydalanish haqida nimalar deya olasiz?
2. She'ning tuzilishi, bandlari aro bog'liqliklarni tahlil eting.
3. She'rda bog' timsoli qanday vazifalarni bajarganini tushuntiring.
4. Lirik qahramon talqinida bobo bilan ota maqsadi o'rtasida qanday farq bor va bolalar bu masalada qaysi tomonda edi?
5. Hayot haqidagi bolalik tasavvurlari bilan real tushuncha o'rtasidagi tafovut mohiyatida nima yotadi?
6. Lirik qahramon nima ilinj bilan Pushkin, Lermontov kabi buyuk rus shoirlarini esga oladi?
7. Oxirgi bandda lirik qahramonning orzusi qanday badiiy vosita orqali ifodalangan?
8. Siz hali yoshsiz, lekin kichkinaligingizda ko'nglingizda muhrlanib qolgan qanday voqea-hodisa, his-tuyg'u, o'kinch-armonni eslay olasiz?
9. She'ning qaysi bandi Sizga eng ko'p ta'sir ko'rsatdi?

«BU DUNYODA MEN BIR YO'LOVCHI...»

Bu dunyoda men bir yo'lovchi,
Shodon menga qo'l silki, erkam.
Xuddi shunday tinch, erkalovchi
Ziyo to'kar kuz fasli Oy ham.

Isinurman Oyning taftiga,
Ilk bor undan orom olar jon.

Allaqachon so‘ngan sevgiga
Umid bog‘lab yashayman hamon.

Bunga bois — shu makonimiz,
Shu yer — oppoq, sho‘r manglay turbat,
Qaylardadir toptalgan nomus,
Kimlargadir qadrdon g‘urbat.

Yashirmayman, har kim ham bilar:
Boshqa-boshqa emas, jon singil,
Ikkimiz ham bir sevgi bilan
Shu vatanga qo‘yganmiz ko‘ngil.

1925-yilning 13-sentabr kuni Sergey Yesenin singlisi Shuraga bag‘ishlab birdaniga 4 ta she‘r yozdi. Hech biriga sarlavha qo‘ymadi. Faqat har bir she‘rning boshida burchakda «Singlim Shuraga» degan qayd bor, xolos.

Shu kuni shoir Leningradda edi. Adabiy jurnal ochish tashvishida yurgan edi. O‘limiga bir oydan ham ozroq vaqt qolganini o‘zi bilmas edi, albatta.

«Singlimga xat» akaning singilga maktubi tarzida bitilganini ko‘rib o‘tdik. «Bu dunyoda men bir yo‘lovchi...» ham shunga ko‘p yaqin turadi. Biroq buni xat deb emas, bag‘ishlov deb tushunsak, to‘g‘ri bo‘ladi. Chunki bu shaklan maktub emas.

Aka yuragining tub-tubidagi ayrim fikr-xulosa, his-tuyg‘usini singlisiga to‘kib solmoqchi. O‘ttiz yoshli akaning singlisi bilan dardlashadigan nima ham gapi bo‘lishi mumkin? Albatta, gap aylanib, sevgiga borib taqaladi. Bu she‘r ham — sevgi haqida.

Lekin...

Birinchi bandda lirik qahramon o‘zini bir yo‘lovchiga qiyoslay turib, erka singlisining unga shodon qo‘l silkishini istaydi, chunki kuz faslida Oy ham xuddi shunday tinch, erkalovchi nur taratadi.

Ikkinchi band ham shunga bog‘liq: lirik qahramon shu Oy taftida isinadi, ilk bora undan joni shunday orom topadiki... Birdan sevgisi esiga tushadi: u allaqachon so‘nib ketgan, baribir, hamon unga umid bog‘lab yashaydi.

Buning sababi bor. Uchinchi bandda aynan shu sabab ko‘rsatiladi: bu — vatan, yashab turgan shu makon, shu yer. U esa — sho‘rpeshona turbat: qaylardadir nomus toptalgan, kimlardir g‘urbatlarga ko‘nikib, u bilan qadrdon ham bo‘lib ketgan.

To'rtinchi band she'rning haddi a'losi (kulminatsiyasi) hisoblanadi. Lirik qahramon hamma biladigan bir sirni yashirib o'tirishning nima keragi bor, deb biladi va shuni oshkor etadi: singlim, sen bilan mening muhabbatimiz boshqa-boshqa emas – ikkimiz ham bir sevgi bilan shu vatanga ko'ngil qo'yanmiz!

She'rda sof insoniy sevgi-muhabbat haqida so'z ochilib, u vatanga mehr-muhabbat tuyg'usini ulug'lash bilan yakun topdi. Shuning uchun ham bu vatanga muhabbat asarning bosh g'oyasi hisoblanadi.

She'r muayyan makon va zamonga ega. Lekin uning mazmun-mohiyati makon va zamon chiziqlarini pisand qilmaydi. Har qanday makon va zamonda ham vatan – vatan-da. Tug'ilgan, umr kechirayotgan yerini yaxshi ko'rish – qaysi mamlakatda va qanday zamonda yashayotganidan qat'i nazar, insonning birlamchi, qolaversa, muqaddas burchlaridan biri.

Savol va topshiriqlar

1. Ifoda shakliga ko'ra, she'rning xatmi yoki bag'ishlov ekanini aniqlang, bu ikki tushuncha o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlarni so'zlab bering.

2. Asarning ma'no-mazmunini bandma-band tahlil eting.

3. She'rning bosh mavzusi nima?

4. Lirik qahramon so'ngan sevgisiga hamon umid bog'lab yashashiga nimani sabab qilib ko'rsatyapti?

5. Asardagi makon va zamonni aniqlab, uning mazmun-mohiyati makon va zamon chegaralarini buzib o'tishiga asos bo'lgan jihatlarni ajratib ko'rsating.

6. Aka bilan singilni o'zaro bog'lab turgan asosiy rishta nima?

7. Asarning bugun uchun ahamiyatini nimalarda ko'rasiz?

ONA IBODATI

Qishloqning bir chetida
Pastakkina uy turar,
Sajda qilib shu uyda
Onaizor o'ltirar.

Yolg'iz o'g'lin eslar u
Yonib achchiq firoqda.
O'g'li esa yurt uchun
Jang qiladi yiroqda.

Ona sajda qiladi,
Ko'zyoshlari shashqator.
Bir nuqtaga tikilgan,
Xayolida nelar bor?
Ko'z oldiga keladi:
Keng dala — jang maydoni.
Jonsiz yotar maydonda
Mard o'g'li — pahlavoni.

Ko'kragida jarohat,
Qop-qora qon har yog'i.
Qolmish jonsiz qo'lida
Dushmanining bayrog'i.

Ona yuzin qoplar g'am,
Chimirgancha qoshini,
Asta suyar qo'liga
Oppoq sochli boshini.
Yurak dardi yosh bo'lib,
To'lib kelar ko'ziga.
Marjon-marjon tomchilar
Oqib tushar yuziga.

Ona hamma zamon va makonda ham, barcha millat va mamlakatda ham — ona. Vatanni onaga o'xshatish mumkin. Lekin onani o'zidan boshqa hech narsaga qiyoslab bo'lmaydi. Ona qalbida ibodatga moyillik hamisha kuchli. Ishonmasangiz, onalaringiz sizni duo qilayotganda ko'zlariga boqing. Bu ko'zlarda hech qachon hech kimda uchratmaganingiz iltijoni ko'rasiz. Bu iltijoda esa onaning farzandga mehri yashirin bo'ladi.

Sergey Yeseninining mutolaa qilganingiz she'ridagi ona qishloq chetidagi pastakkina uyda yashaydi. O'g'li jangga ketgan. Onaning ko'ngli xotirjam deysizmi! Dilbandiga omonlik tilab, Xudoga iltijo qiladi. Ko'zlari esa jiqqa yosh. Xayoli uni jang maydoni sari olib ketadi. Qarasa...

O'g'li ko'kragidan jarohat yeb, dalada jonsiz yotibdi. Lekin qo'li dushmanning bayrog'ini changallagancha qotib qolgan. Shuning uchun shoir uni «*pahlavon*» degan sifat bilan «siylaydi».

Hamma zamon uchun ham urushda dushman bayrog'ini mahv etish g'alaba hisoblanadi. Esingizda bo'lsa, Firdavsiyning «Shohnoma»sida Afrosiyob tush ko'radi. Tushida kuchli bo'ron turib, bayrog'ini qulatadi:

Ko'tarilib shu zum shiddatkor bo'ron,
Bayrog'imni yulib yiqdi nogahon.

Bayroqning qulashini Afrosiyob mag'lubiyat belgisi, deb biladi. Sergey Yesenin ham bu she'rida zimdan shunga ishora qilgan: agarki, yigit halok bo'lgan bo'lsa ham, u mag'lub emas, chunki dushman tug'ini qulatib jon berdi-ku.

Tariximizdan bilamizki, xivalik mashhur Shayx Najmiddin Kubro, kekxa yoshiga qaramay, Vatan himoyasi uchun qo'ynini toshlarga to'ldirib, mo'g'ul bosqinchilariga qarshi jangga kiradi. Dushman o'qidan halok bo'layotib, chingiziylar bayrog'ining uchidagi «kokili»ni – po'pagini changallagancha jon beradi. Dushman o'z bayrog'ini o'lik qo'lni kesib ajratib olishga majbur bo'ladi.

Albatta, Sergey Yesenin aynan Najmiddin Kubro voqeasini qalamga olgan, deb bo'lmaydi. Hatto, bundan mutlaqo bexabar-dir ham. Ammo vatan himoyasiga otlangan mard o'g'lonning dushman bayrog'ini mahv etib o'lishi – yuksak vatanparvarlik g'oyasi ifodasi uchun buyuk bir timsol vazifasini o'tagan.

Avvalo, o'g'il onaning xayolidagina halok bo'ldi, xolos. Ona-ning ko'ngli shuki, mabodo, u jon taslim qilgan taqdirda ham bu dunyodan mardlarcha, g'olibona tarzda o'tgan bo'ladi.

Bu she'rda ona uchun v a t a n va o' g' i l degan ikki buyuk tushuncha birlashib ketgan. Vatanga sadoqat, uni himoya qilish yo'lida jonni ham ayamasklik hissi onaning o'zida bor.

Qisqa-qisqa misralardan iborat vaznlarda yozish Sergey Yesenin she'riyatining asosiy xususiyatlaridan biri. Shoir bu asarida ham shu yo'ldan borgan. Erkin Vohidov tarjimada bunga qat'iy amal qilib, o'zbekchada ham yetti (4+3 turoqli) vaznni ma'qul ko'rgan. Bu vazn o'qishga oson, hayajonni yaxshi ifodalaydi, fikr maromi va voqealar shiddatini kuchaytiradi.

Savol va topshiriqlar

1. She'ring bosh g'oyasini aniqlang.
2. Asardagi inson timsollari kimlar?
3. Ona ibodat qilib, Xudodan nima so'rayapti?
4. Ona xayolida kechgan voqea mohiyatida nima yotibdi?

5. She'rdagi o'g'ilning dushman bayrog'ini changallab, qulatib jon taslim qilishi voqeasi bilan Shayx Najmiddin Kubroning halok bo'lishi voqeasi o'rtasida qanday bog'liqlik bor?

6. Ona uchun vatan va o'g'il tushunchasi qay tarzda birlashib ketganini tushuntirib bering.

7. Ona bolam jangda o'lmasin, deb ibodat qilyapti, mabodo, ajali yetgan bo'lsa, zimdan uning qanday jon berishini istayapti?

8. Siz o'zingizni she'rdagi o'g'il o'rniga qo'yib ko'ra olasizmi?

9. Shoir nima uchun qisqa-qisqa misralardan iborat vazn tanlagan?

10. She'rni yod oling.

IT HAQIDA DOSTON

Quyosh o'ynar javdar xirmonda,
Chiptalarda nuri tillarang.
Bolaladi ona it tongda,
Yetti kuchuk tug'di mallarang.

Yuvib-tarab tillari bilan;
Oqshomgacha erkaladi u.
Ona itning issiq bag'ridan
Qor ustida erib oqdi suv.

Oqshom payti, tovuqlar endi
Qo'nog'iga tizilishgan dam
Uy egasi xo'mrayib keldi,
Qopga soldi yettovini ham.

Sho'rlik ona chopdi ketidan,
Uzoq-uzoq quvlab bordi u.
Muzdek terlar oqib etidan,
Achchiq-achchiq uvlab bordi u.

Botqoqlardan kechib o'tdi loy,
Oyoqlari toldi, urindi.
Qaytar ekan tom ustida Oy
Bolasiga o'xshab ko'rindi.

Sho'rlik yana bolasin so'rab,
Ko'kka boqib uvladi xasta.
Yangi Oy ham asta g'ildirab
Tushib ketdi ufqdan pastga.

Bechoraga ermaklab, kulib,
Non o'rniga otishgandek tosh,
It ko'zidan yulduzlar bo'lib
Qorga oqdi tomchi-tomchi yosh.

Ko'rib o'tganimiz «Ona ibodati» she'rida ona va o'g'il timsoli orqali vatan mavzusi yoritilgan edi. «It haqida doston»da shoir it bahonasida ona mavzusini qalamga oladi.

«*Quyosh javdar xirmon uzra o'ynagan*» ko'klam kezda tong mahali ona it bolalab, yettita tug'di. Oqshomga qadar ularni shunday yalab-yulqab erkaladiki, bu issiq mehrdan go'yo qor ustida suv erib oqdi. Kech tushdi. «*Tovuqlar endi qo'nog'iga tizilishgan dam*» uy egasi xo'mrayib kelib, itning yetti bolasini qopga soldi-da, uzoq-uzoqlarga olib ketdi. Ona it bilan uning necha pullik ishi bor? Unda rahm-shafqat, ona dardini his qilish, insof qayoqda?

Ona it sho'rlik achchiq-achchiq uvlab, muzdek terlar oqizib, egasining ketidan quvlab bordi. Loylar kechdi, holdan toydi. Oxiri, umidini uzib, orqaga qaytar ekan, tom ustidagi oppoq Oy ham bolasiga o'xshab ko'rindi. Dardi yangilandi: ko'kka boqib, bolasini so'rab, yana nola-fig'onlar qildi. Bu og'ir g'am-alamga chidolmaganay, Oy ham ufqdan pastga tushib ketdi.

Oxiri:

Bechoraga ermaklab, kulib,
Non o'rniga otishgandek tosh,
It ko'zidan yulduzlar bo'lib
Qorga oqdi tomchi-tomchi yosh.

Asardagi timsollar soni ko'p emas: *ona it, uning yetti bolasi, uy egasi, Quyosh, Oy, javdar xirmoni, qop, qor, muzdek ter, ko'z-yoshi...*

Bu yerdagi har bir timsolning alohida badiiy yuki, tashiydigan ma'nosi bor. Asosiy nuqta — tongda bolalagan ona it quvonchining kechga borib fojiaga aylangani. Birdaniga yetti bolasidan ayrilib qolgan onaning dod-u faryodiga chidab bo'ladimi? Hatto, osmondagi Oy ham onayizor itga bolalarini eslatadi.

Itki shunchalar farzandsevar bo'lsa, onalarimizdagi bizga bo'lgan mehrning taftini nima bilan, qanday o'lchaymiz?! Sezib turib-sizki, she'rdagi it shunchaki it emas — u ona! Shoirning unga qattiq rahmi keladi. She'r ana shu yuksak darajadagi rahmdillik mahsuli yanglig' qog'ozga tushgan.

Modomiki, shunday ekan, onaning qadriga yetish kerak.

Modomiki, shunday ekan, itga ham rahm qilish lozim.

Modomiki, shunday ekan, itga ham farzand shunchalar shirin.

Modomiki, shunday ekan, odamzod itga ham ozor bermasligi, uni bolalaridan ayirmasligi zarur.

Ushbu asarning tarbiyaviy ahamiyati shundan kelib chiqadi.

Savol va topshiriqlar

1. She'ning bosh mavzusini belgilang.
2. Ona itning quvonchi, bolalariga mehrini shoir qanday ifodalagan?
3. Uy egasi qanday inson timsoli?
4. Ona itning bolalaridan ayrilganidan keyingi holatini so'zlab, tasvirlab bering.
5. Shoir ona itning osmondagi Oyga qarab bolasini eslaganini yozganda qanday o'xshashlikka asoslangan?
6. She'rdagi rahmdillik g'oyasi ifodasiga asos bo'lgan voqea, tasvir va ifodalarni ajratib ko'rsating.
7. She'ning tarbiyaviy ahamiyati nimada? U bizni nimalarga undaydi?
8. Shoir ona it bahonasida nimani bo'rttirgan?
9. Asardagi timsollarni sanab o'ting.
10. She'rni yod oling.

MUNDARIJA

O'zbekiston Respublikasining Davlat Madhiyasi	3
Kirish	4

Xalq og'zaki ijodi

«Kuntug'mish» dostoni	9
«Kuntug'mish» dostonining bayoni	13
Nazariy ma'lumot. Ishqiy-qahramonlik dostonlari	42

O'zbek adabiyoti tarixidan

Yusuf Xos Hojib Bolosog'uniy	45
Qutadg'u bilig (<i>Dostondan parcha</i>)	48
Nazariy ma'lumot. Didaktik adabiyot haqida tushuncha	63
Lutfiy	65
G'azallar	65
Tuyuqlar	75
Nazariy ma'lumot. Irsoli masal.	78
Tajnis	79
Tuyuq.	80
Mustaqil o'qish uchun. G'azallar.	81
Alisher Navoiy	83
G'azallar	84
Qit'alar	108
Mustaqil o'qish uchun. G'azallar.	111
Nodira	113
Firoqnoma	116
Nazariy ma'lumot. Musamman va muashshar	125
Mustaqil o'qish uchun. G'azallar.	127

XX asr o'zbek adabiyotidan

Abdurauf Fitrat	130
Hamza Hakimzoda Niyoziy	145
Zaharli hayot yoxud Ishq qurbonlari (<i>Dramadan parcha</i>)	148
G'afur G'ulom	162
Nazariy ma'lumot. Qofiya	174
Maqsud Shayxzoda	176
Mirzo Ulug'bek (<i>Tarixiy fojiadan lavhalar</i>)	178
«Mirzo Ulug'bek» fojiasi haqida	197
Nazariy ma'lumot. Tragediya (fojia)	201
Usmon Nosir	204
Nil va Rim (<i>Tarix kitobidan</i>)	209
Asqad Muxtor	218
«Chinor» romani	220
Chinor (<i>Romandan parcha</i>)	221
Said Ahmad	243
Qochoq (<i>«Ufq» trilogiyasidan parcha</i>)	244
«Ufq» romani haqida	261
Nazariy ma'lumot. Roman shakllari	264
Ozod Sharafiddinov	267
O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan	271
To'ra Sulaymon	284
Muhammad Yusuf	294

Jahon adabiyotidan

Abulqosim Firdavsiy	307
Shohnoma (<i>Dostondan parcha</i>)	311
Robindranat Tagor	318
Nur va soyalar (<i>Ayrim qisqartirishlar bilan olindi</i>)	321
Sergey Yesenin	338
She'rlar.	340

**Sultonmurod Olim, Sunnat Ahmedov,
Rahmon Qo'chqorov**

ADABIYOT

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik-majmua

Ikkinchi nashri

Taqrizchi Usmon Qo'chqorov

«O'ZBEKISTON» nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent, 100129. Navoiy ko'chasi, 30.

Muharrirlar: *Hikoyat Mahmudova, Ma'suda Yo'ldosheva*
Musavvir Anatoliy Bobrov
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Texnik muharrir *Tatyana Smirnova*
Musahhihlar: *Fotima Ortiqova, Dono To'ychiyeva*
Kompyuterda sahifalovchi Akmal Sulaymonov

IB N 4899

Bosishga 18.03.2010-y. da ruxsat etildi. Bichimi 60x90¹/₁₆. Tayms garniturası. Ofset bosma. 22,5 shartli bosma toboq. 26,0 nashr toboq'i. Adadi 453 541 nusxa. 94 raqamli buyurtma. 27-2010 raqamli shartnoma.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining
G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
100128. Toshkent. Shayxontohur ko'chasi, 86.

Bizning internet manzilibiz: www.iptdgulom.uz
E-mail: iptdgulom@sarkor.uz

Olim Sultonmurod.

O-49 Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik-majmua / S. Olim, S. Ahmedov, R. Qo'chqorov; (Mas'ul muharrir: V. Rahmonov). –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010. – 360 b.

I. 1,2 Muallifdosh.

Ijaraga beriladigan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshirilgan-dagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqar-siz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.